VAN EEN GROENE ZOOM AAN EEN VAAL KLEED

DOOR E. J. DEMOED

VAN EEN GROENE ZOOM AAN EEN VAAL KLEED

ZIJNDE DE GESCHIEDENIS
VAN DE WESTELIJKE VELUWEZOOM
(GEMEENTE RENKUM)

DOOR

E. J. DEMOED

UITGAVE: DRUKKERIJ EN UITGEVERSBEDRIJF C.V. „ADREMO", OOSTERBEEK, 1953

VOORWOORD

Gaarne voldoe ik aan het verzoek van schrijver en uitgever om dit boek met een enkel woord in te leiden.

Meer dan de algemene geschiedenis van ons land of van ons gewest boeit de plaatselijk-bekende lezer het verhaal van de oorsprong en de ontwikkeling van zijn woonplaats, en dit is hier te meer het geval, omdat de gemeente Renkum zo'n ruime verscheidenheid biedt van historisch bezit en moderne industrialisatie. Veel was hier reeds van bekend, doch nooit nog heeft iemand zich de moeite gegeven de verspreide gegevens bijeen te garen, de hiaten na te speuren en aan te vullen, en dit alles samen te vatten in een leesbaar en aantrekkelijk geheel.

De wenselijkheid hiervan klemt voor Renkum des te meer, omdat het Gemeentearchief, dat vooral voor de 19e eeuwse ontwikkeling onschatbare gegevens bevatte, in de jaren 1944-'45 geheel is verloren gegaan; het is zeer toe te juichen dat de heer Demoed een langdurig onderzoek heeft willen ondernemen, vooral in het Gelderse Rijksarchief, teneinde het verleden te reconstrueren, en met vaardige tekenpen dit werk heeft kunnen verluchten.

Velen van de inwoners van Renkum wonen op terrein, dat vroeger tot een thans verdwenen buitenplaats heeft behoord. Mogen zij, en ook anderen, die in Renkum belang stellen, door dit boek opmerkzaam gemaakt worden op de historische waarde van de grond waarop zij leven, en opgewekt worden om mede te werken aan het behoud van het vele schone, dat in hun woonplaats nog overgebleven is.

VAN SCHILFGAARDE
Rijksarchivaris in Gelderland

INLEIDING

De titel van dit werk is een moderne vorm van het gezegde, hetwelk Slichtenhorst drie eeuwen geleden reeds bezigde, namelijk: van een kostelijk boord om een kalen rok. Want als deze grote pionier op het gebied van de Gelderse geschiedbeschrijving in 1654 zijn Gelderse Geschiedenissen uitgeeft, dan spreekt hij daarin over de Veluwezoom, die „als een zoom ofte boord het lichaam van de schraele Velouw eensdeels bedeckt. De uyter-weerden alhier zijn beter dan de Betouwse zelve, als de welke laghelijx zuyghen aen de borsten van de Rhijnsse water-godinnen. Ende hier van daen koemt het spreekwoord, dat de Velouw een kaelen rock, maar een kostelyken boord daer om is hebbende".

Het samenstellen van een werk als dit, is in verband met het fragmentarische bronnenmateriaal, een tijdrovend werk geweest. Het geen tot nu toe uit de historie van onze gemeente gepubliceerd is, droeg steeds een incidenteel karakter, waarbij een ruime plaats werd ingenomen door verschillende vroegere kastelen en buitenplaatsen, waarvan ik met name noem de Doorwerth, Grunsfoort en Rosande. Zo is vooral in vele tijdschriften wel eens iets gegeven, doch steeds bleef het beperkt tot het rechtstreekse onderwerp, zonder het grotere geheel daarbij te bezien.

Behalve uit het Kadaster, is door mij het grootste bronnenmateriaal geput uit het Rijksarchief-depot Gelderland te Arnhem. Mijn welgemeende dank gaat dan ook uit tot de ambtenaren van dat archief, die mij steeds welwillend terzijde hebben gestaan. Tenzij anders vermeld, zijn dan ook alle citaten uit charters, e.d. genomen van in het R.A. te Arnhem aanwezige stukken. Van de aldaar gedeponeerde archieven waren voor deze studie het meest van belang het archief van Gedeputeerden Kwartier Veluwe, het archief van de Geld. Rekenkamer, het archief Franse Tijd, en het Huis- en Heerlijkheidsarchief van de Doorwerth.

De in dit werk opgenomen kaartjes zijn allen door mij getekend naar originele kaarten en kaartjes uit het R.A. Arnhem, of naar kadastrale kaarten. Zoveel mogelijk is getracht om bronnen te vermelden, en waar dit niet mogelijk was, dan wel dat een bepaalde omschreven situatie op een veronderstelling berust, is dit medegedeeld. Veel van de gedrukte bronnen konden opgespoord worden in de Gemeente-bibliotheek te Arnhem, zodat practisch al het aanwezige materiaal verwerkt is.

De achterin opgenomen inhoudsopgave spreekt voor zich, en het zal u daarbij duidelijk zijn dat getracht is, de stof zo logisch mogelijk te behandelen.

Hoewel getracht is zo volledig mogelijk te zijn, kon dit uiteraard niet overal verwezenlijkt worden. Ik ben er zelfs van overtuigt dat hier en daar aanvullingen en verbeteringen mogelijk zijn. Mogelijk ook wordt deze studie voor iemand aanleiding, één of meer details uitvoeriger te bestuderen.

Is een werk als dit nu noodzakelijk ? Het enige antwoord hierop kan niet anders dan ja zijn. Dit leert ons de tegenwoordige constellatie van ons land en van geheel de wereld wel. In deze onzekere tijden, waarbij door de ontbranding van een nieuwe oorlog weer veel voor goed kan verdwijnen, is het uiterst noodzakelijk ons culturele bezit te inventariseren. Heeft ook de achter ons liggende oorlog speciaal ons, inwoners van de gemeente Renkum, in dit opzicht niets geleerd ? Het gehele gemeente-archief ging verloren, en daarmede een schat van bronnenmateriaal. Dit verlies is onherstelbaar. Niettemin hoop ik door de uitgave van dit werk, weer enigermate de leemte van het verloren bronnen-materiaal te vullen. Moge dit werk er toe bijdragen, de kennis en liefde voor onze aloude Veluwezoom te verdiepen of levend te maken. De gemeente Renkum is het waard !

De schrijver.

HOOFDSTUK I

DE GROENE ZOOM

1. Haar ligging en begroeiing

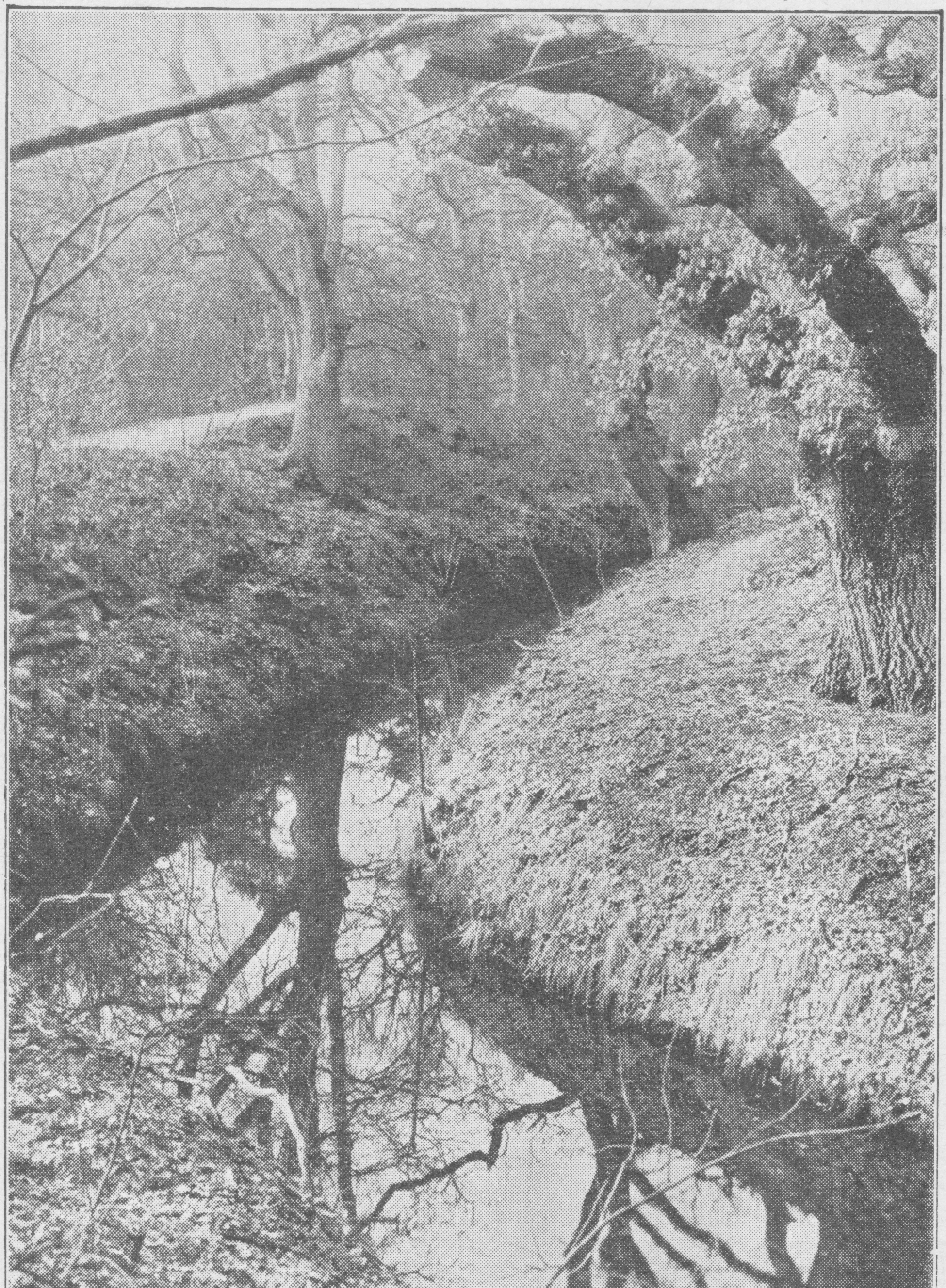
In velerlei toonaarden is reeds de lof bezongen van de groene zoom, die on-
derwerp van dit werk is. Gedichten zijn over dit gebied geproduceerd, en
lange beschouwingen over de natuurrijkdom zijn in boek of periodiek ver-
schenen. En niet alleen met de pen, ook het penseel is dienstbaar gemaakt om
de lof van de Veluwezoom uit te beelden. Hier zijn dan ook de landschaps-
motieven gevonden, die mannen als de Bock, Bosboom, Bilders, Mauve, Maris,
Münninghoff, Kuipers en Ferwerda, en zovele anderen van de jonge generatie,
geinspireerd hebben tot het scheppen van schilderstukken, die thans tot over
de grenzen, de schoonheid verkonden van dit oord vol robuste bomenpracht,
heide-tragiek en stille beekjesbekoring.

Het is echter niet de bedoeling, om op deze plaats nogmaals het schoon
der Veluwezoom-west te bezingen, doch om die schoonheid in korte trekken
zakelijk weer te geven.

Wanneer hier iets verteld wordt over de ligging van dat deel der groene
zoom, hetwelk samenvalt met de gemeente Renkum, dan bedoel ik daarmede
de aardrijkskundige, zowel als de geografische ligging weer te geven.

Aardrijkskundig is de gemeente Renkum gelegen langs de zuidzijde der
Veluwe, zodat de rivier de Rijn de zuidelijke begrenzing vormt.
Aan de oost- en westzijde wordt de gemeente ingesloten resp. tussen de ge-
meenten Arnhem en Wageningen, terwijl de begrenzing aan de noordzijde
landschappelijk overglijdt in de gemeenten Ede en Arnhem. De meest mar-
kante begrenzing vormt wel de rivier de Rijn, omdat vandaar af een schitte-
rend beeld bestaat op het wisselende niveau van het landschap. Van de Arn-
hemse zijde af zien we over de Rosandepolder de heuvels bij de Klingelbeek
stijgen in langzame glooiing.

Voorbij het dorp Oosterbeek komt de heuvel sterk naar voren tot pl.m.
20 m hoogte boven de Rijn. De donkere Valckenierbossen hellen plotseling
naar het Seelbeekdal, om onmiddellijk weer daaruit op te stijgen. Het op 30 m
hoogte gelegen plateau van de Duno, eertijds zwaar bebost, is thans geheel
kaal, waardoor echter weer des te mooier de contour tegen de hemel afsteekt.
Over de Doorwerthse waarden zien we verder de Reigers- en de Koningsberg,
welke overgaan in de hoogvlakte van de Noordberg, op 20 m hoogte. Deze
heuvel daalt tenslotte abrupt af in het stroomdal van de Heelsumse beek. Tot
aan de grens van Wageningen blijft de grondslag laag, omdat een eindweegs
westelijk van de Heelsumse beek, de Renkumse beek in de Rijn vloeit. Direct
westelijk van het stroomgebied dezer beek steigt het terrein met de donkere

Afb. 1. 'n Idyllisch hoekje aan de Wolfhezerbeek, nabij de romantische Wodanseiken (rechts).

bossen van Oranje Nassau's Oord, om in de Wageningse berg haar hoogtepunt te vinden.

Over het algemeen varieert de hoogteligging van de gemeente van pl.m. 9 meter boven N.A.P. in de uiterwaarden tot pl.m. 30 m aan de noordgrens. Vanaf het dal der Renkumse beek loopt de grondslag geleidelijk in noordoostelijke richting op naar de Bennekomseweg. Het deel noordelijk van deze weg en de Utr.weg, is een grote hoogvlakte, die varieert van 25 tot 30 m hoogte. Deze vlakte wordt doorsneden door het stroomdal van de tengevolge van erosie ontstane Heelsumse beek. Waarschijnlijk moet in het dal — nu v. Ingenweg en Bram Streeflandweg, — ook nog de verdroogde bedding van een sinds honderden jaren verdwenen diluviale beek gezien worden.

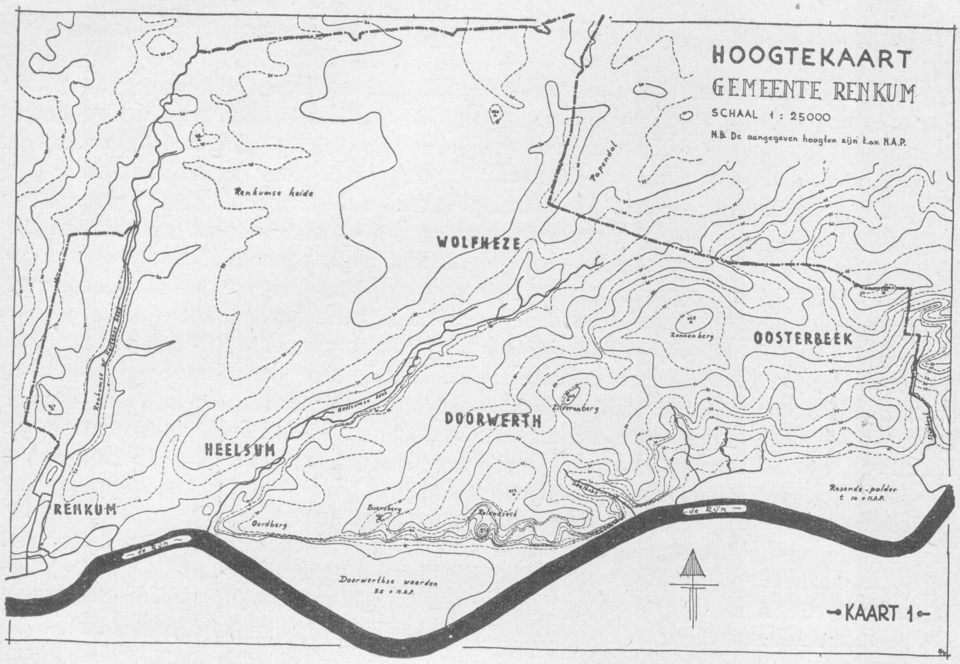
Het gebied ten zuiden van de Utr.weg is zeer geaccidenteerd en varieert van 25 m op de Noordberg tot 63 m op de Zilverberg. Ook in dit deel bevindt zich een beekdal, n.l. dat van de reeds genoemde Seelbeek. De bossen van de Oorsprong hellen af naar het dal aan de van Borsselenweg, waarin zich de beek van de Oorsprong bevindt. Het dorp Oosterbeek helt van 75 m hoogte bij de Schelmseweg aan de noordgrens, naar 20 m boven N.A.P. aan de Benedendorpsweg. In dit deel bevinden zich twee korte, maar mooie dalen, waarin een beekje ontspringt, n.l. dat van de Hemelse Berg en het Zweyersdal. De hoogste punten in de gemeente lopen ongeveer evenwijdig aan de Heelsumse beek, en zijn resp. de Koningsberg (51 m), de Zilverberg (63,2 m) en de Zonnenberg (63,5 m). Overigens moge ik verwijzen naar kaart 1.

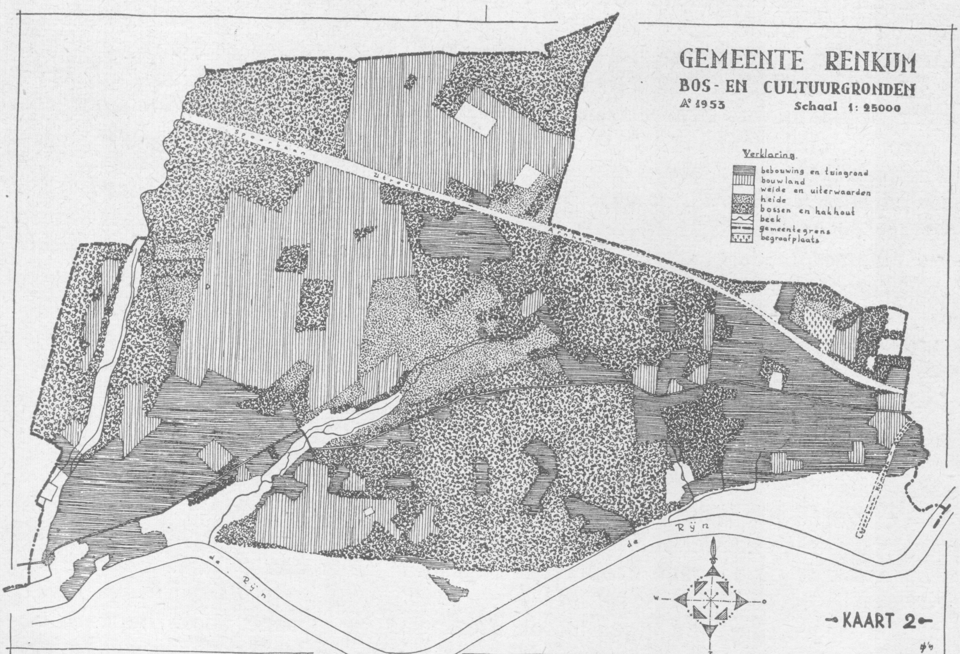
De *bodem* bestaat in hoofdzaak uit diluvisch zand, terwijl de uiterwaarden door aanslibbing kleihoudend zijn. Tengevolge hiervan worden zij, zowel als de dalen van de Renkumse en de Heelsumse beek, gebruikt als weidegronden; de uiterwaarden echter tevens als grondstof voor de baksteenindustrie.

Behalve zand, vinden we in de gemeente ook op verschillende plaatsen een löss- of loesleemdek. Bij Doorwerth begint het in kleine onregelmatige plekken, die zich echter alleen bepalen tot de zuidelijke helling, waar de bruinrode grondsoort reeds jarenlang bij schilders en inwoners bekend stond onder de naam van Brusselse aarde. Deze werd het eerst gevonden door een zekere Richard Smit uit Renkum in 1840 en in latere jaren werd deze schildersaarde ook door een Deventer fabriek gebruikt voor de fabricatie van aarden buizen. Men vindt deze löss het meest, westelijk achter de plaats waar vroeger de herberg „de Zalmen" stond, en verder bij Rolandseck. Hoewel op vele plaatsen in de gemeente leem voorkomt, vinden we dit toch in hoofdzaak in dikker of dunner lagen in de omgeving van Dreyen, onder Oosterbeek.

Iets geheel aparts vormde omstreeks 1910 de ontdekking van de zgn. diathomaeën- of infusorien-aarde bij de Kwadenoordse molen. Door de vroeger vrij machtige Renkumse of Hartense beek werd in het stroomgebied juist westelijk van genoemde molen een laag diathomaeën-aarde afgezet, varierend van 20 tot 75 cm dikte. Nergens anders in ons land werd — voorzover mij bekend — deze aarde gevonden, zodat er aanvankelijk dan ook veel belangstelling voor bestond. De eigenaar van de Kwadenoord verzond de aarde in „ruwe" vorm, om dienst te doen als polijstmiddel. Ook werd deze aarde gebruikt bij de dynamiet-fabricatie. Reeds spoedig heeft men echter de afgraving gestaakt, omdat men het terrein (weiland) liefst niet al te veel wilde vergraven.

De begroeiing, die eigenlijk de kleur van de groene zoom bepaalt, bestaat uit min of meer grote gebieden van naald- of loofhoutbossen. De ver-

HOOGTEKAART
GEMEENTE RENKUM
SCHAAL 1 : 25000
N.B. De aangegeven hoogten zijn t.o.v. N.A.P.
Renkumse heide
WOLFHEZE
OOSTERBEEK
Zonnenberg
DOORWERTH
HEELSUM
RENKUM
de Rijn
Doorwerthse waarden
Rosande-polder
-KAART 1-

GEMEENTE RENKUM
BOS- EN CULTUURGRONDEN
A° 1953
Schaal 1: 25000
Verklaring.
bebouwing en tuingrond
bouwland
weide en uiterwaarden
heide
bossen en hakhout
beek
gemeentegrens
begraafplaats
de Rijn
-KAART 2-

deling en plaats van de bossen, alsmede die van de cultuurgronden, zoals die op het ogenblik in onze gemeente gelegen zijn, toont ons kaart 2. Hieruit blijkt, dat het bosbezit zich in hoofdzaak uitstrekt langs de Wageningse grens ten noorden van de Hartenseweg, de bossen van de Doorwerth ten zuiden van de Utr.weg, de bossen van Wolfheze en de Bilderberg, en de bossen van de Hemelseberg en de Oorsprong.

In de loop van de jaren, ja van de eeuwen mag ik wel zeggen, heeft het bosbezit zich nog al gewijzigd van oppervlak. Dit was trouwens over de gehele Veluwe het geval. Wanneer we hierna nog speciaal over het domeinbezit gaan spreken, zullen we de gelegenheid krijgen, hierop nog nader in te gaan. Op deze plaats stel ik echter reeds vast, dat vooral sinds de laatste eeuw het bosbezit sterk is toegenomen, zulks door het ontginnen van woeste grond en ook wel het beteugelen van enkele kleine zanden. Hoe in het algemeen de verdeling van de gronden in de gemeente sinds 1749 zich heeft gewijzigd, moge het onderstaande overzicht aantonen. Hieruit is direct vast te stellen, dat ons kostbaar bosbezit in twee eeuwen tijds, ondanks de vele ontginningen, nog is toegenomen van 1400 ha tot 1822 ha.

SOORT	DOORWERTH			RENKUM			Dw. en Rk. 1)	
	1749 2)	1819 3)	1842 4)	1749	1819	1842	1932 5)	1951 6)
Tuin- en bouwland	73	133	251	206	437	477	1091	1237
Weiland	300	309	300	300	308	312	591	530
Elzen- en wilgenbos	19	19	15	3	3	3	4	2
Dennenbos	10	101	80	370	339	330	860	964
Loofbos en hakhout	450	391	355	550	372	355	876	947
Heide en woeste grond	150	618	570	2100	1480	1449	608	235
Water	87	87	87	82	82	82	169	154
Bebouwde eigend. wegen	11	19	21	39	52	65	553	667
Totaal opp.	± 1100	1679	1679	± 3650	3073	3073	4752	4736 7)

Hetgeen thans bijgewonnen is aan bouwland, tuingrond en bebouwd oppervlak is onttrokken aan de woeste gronden, die dan ook over dezelfde periode teruggebracht zijn van 2250 ha tot 235 ha. Wat wij thans nog aan heide bezitten, is in hoofdzaak nog te vinden in Laag-Wolfheze in de omgeving van het stroomgebied der Heelsumse beek, en verder nog enkele kleinere stukken van de voormalige Renkumse heide.

De bossen in onze gemeente zijn over het algemeen bijzonder mooi, hetgeen mede zijn oorzaak vindt in de bijzondere terreinsgesteldheid, en de zorg waarmede de bossen over het algemeen behandeld zijn. Dit heeft echter helaas niet kunnen voorkomen, dat in Mei 1919 ongeveer 100 ha bos onder Doorwerth een prooi der vlammen werden. Sindsdien bleef dit gebied slechts bestaan uit wat hakhout en een overvloedige varen-vegetatie. Op de Hoog-Oorsprong

---

1) Na 1923 zijn Doorwerth en Renkum als één gem. gerekend.
2) Volgens lijsten van het kwartier van de Veluwe uit 1749.
Dit betreft echter alleen het bouw- en tuinland ; de andere categoriën zijn geschat.
3) Uit : L. A. W. Sloet, Bijdragen, Arnhem 1852/55.
4) Uit : B. W. A. E. Sloet tot Oldhuis, Tijdschr. Staath. en Statistiek, I en II.
5) Uit : Rapport Comm. van het Streekplan, Arnhem 1934.
6) Benaderingscijfers, zie verder kaart 2.
7) Door de „grenscorrecties" van 1943 verminderde het oppervlak der gemeente met 16 ha.

Afb. 2. Gezicht op de Rijn en de uiterwaarden, tegenover de Westerbouwing. Op de voorgrond het Drielse veer.

en de Duno vinden we nog de zeer oude, bezienswaardige schei-bomen, eens de afscheiding vormend van de grote „heggen."

Verder is op het binnenplein van kasteel Doorwerth nog de stoffelijke rest aanwezig van een zeer oude acacia, waarvan het fabeltje verteld werd, dat ze geplant was met nog enkele collega's, ter gelegenheid van de Unie van Utrecht in 1579. In heel Europa werd toen echter nog geen enkele acacia gevonden[1]). Merkwaardig is, dat de Navorscher niet van acacia's, doch van iepenhout spreekt[2]). Er wordt namelijk gezegd, dat men de bezoekers (toen) 4 iepenbomen toont, hetwelk de overgebleven exemplaren zijn „van een 7-tal dezer boomsoort, aldaar in een groep geplant bij gelegenheid ter gedachtenis aan de Unie van Utrecht, en sedert bekend geweest onder de benaming van „de 7 provinciën". Drie van deze kolossen zijn in 1836 door een storm omvergeworpen. De twee grootste verkeren in zorgwekkende toestand; men vreest dat zij eerlang het lot van hun 3 voormalige gezellen zullen delen. Op een meter boven de grond hebben zij een omvang van ruim 4½ meter. Verder vindt men hier nog een bezienswaardige plataan, ongeveer gelijk aan de iepen, en een wilgeboom, die vroeger prijkte met 12 takken, elk even zwaar als een gewone boom; op enige afstand boven de grond ontsproten zij aan de stam, en werden daarom „de 12 stammen Israels" genoemd.

Wat nog van deze genoemde bomen over was, is in 1944 gesneuveld. Ook de prachtige loofbossen tussen de Boersberg en de Duno, langs de Fonteinallee zijn toen zó zwaar beschadigd, dat de resten tussen de jaren 1948 en 1950 zijn uitgerooid, waarna het terrein geheel gerooid is.

Gelukkig dat Wolfhezens „lief gelegen dal", zoals de oude Potgieter het

[1]) D. J. v. .d. Ven, Gelderland I, 197. (Amsterdam, 1915)
[2]) Navorscher XXVI, 102 (1876)

bosravijn noemde, nog een schat van oud en merkwaardig geboomte herbergt. De roem van Wolfheze zijn nog steeds de „1000-jarige den" en de Wodanseiken. Vlak bij hotel Wolfheze staat de forse reuzen-den, die met zijn machtige roodschubbige armen een gewelfd naalddek ondersteunt. Wie de boom het praedicaat „1000-jarig" gegeven heeft, is niet bekend, doch het zal wel dateren uit de romantische periode van Bilders. De boom is echter nog lang zo oud niet.

In de roem van Wolfheze delen ook nog immer de zgn. Wodanseiken, die volgens sommige mensen wel 2000 jaar oud zijn. Maar de bomen zijn bij lange na niet zo oud als men meestal vermoedt, maar zijn waarschijnlijk niet ouder dan 400 à 450 jaren.

Van deze bomen is thans de glorie verdwenen, want zij verkeren in staat van verval. Aan deze bomen is natuurlijk een legende verbonden. U die in zijn geheel te verhalen zou me te ver voeren, maar ze houdt verband met het feit dat de oudste boom, die eigenlijk zijn hoofdstam mist, op de rand van het onderste stamdeel een aantal knievormig gebogen stamuitspruitsels heeft. Dit is nu de aanleiding van een mooie legende, die indertijd verteld werd, en die verhaald van de jonkman, die met Sint Maarten wilde trouwen en nu de eik wilde kappen om er tafels en stoelen van te maken. Maar ook van de zwarte jonkvrouw en het kindje, dat zou slapen in een wiegje, gemaakt uit de planken der Wodanseiken . . . . (afb. 1).

Echter, niet alleen Wolfheze is rijk aan natuurschoon, doch ook de omgeving van Mariëndaal. Hoewel ook hier sinds de oorlogsvlam de omgeving teisterde, vele bomen gerooid zijn, is toch nog veel van het oude bewaard. De glooiende hellingen van het landschap, waardoor zich de „groene bedstede" slingert, dwingt nog steeds ieders bewondering af. Vooral ook de beek met zijn rustieke brugjes, vindt onder de uitgaande dagjesmensen steeds veel aftrek. Kort hierbij, n.l. bij de boerderij „de Borgerhoeve", vinden we thans een sinds enkele jaren (5 Dec. 1949) geplante boom, omgeven door een hekje ter bescherming dezer prille aanplant. Dit boompje, de S. Baron van Heemstra-boom geheten, is een vervanging van de, aan ouderen nog welbekende Borgerboom, die tot de oorlog met haar zware kruin ter plaatse in het landschap domineerde. Eigenlijk bestond de eenzame boom uit twee stammen, die ongeveer een meter van elkaar stonden. De zwaarste, die zich op een paar meter boven de grond splitste, had daar ter plaatse een omtrek van 5.10 meter. Belangwekkend was de zeldzaam mooie wortelvoet.

Zo is dan de ligging en de begroeiing van de gemeente bezien, en veel zou aan het voorgaande nog toe te voegen zijn. De natuur zelf blijft nog altijd fraaier, dan welke beschrijving ook vermag weer te geven. Ons aller daadwerkelijke steun zal echter nodig zijn om dit mooie bos- en heidebezit in stand te houden. Veel is er reeds ten offer gevallen aan ontginningen, en in het minst niet als gevolg van twee wereldoorlogen. En overigens blijven daar de beruchte bos- en heidebranden, die soms vele hectaren in één enkele dag, voor jaren vernietigen. Met aller medewerking kan echter de groene zoom ook inderdaad groen blijven.

2. De Rijn en de beken

We hebben hiervóór reeds opgemerkt, dat de Rijn de meest markante begrenzing vormt van onze gemeente. Het is daarom, dat hier nog eens bijzonder ingegaan wordt op de wordingsgeschiedenis van deze begrenzing, en de daarmede samenhangende perikelen van de oeververdediging tegen de altijd

opnieuw weer meesleurende kracht van de stroom. Maar aan de andere kant was diezelfde stroom het ook weer, die in de loop der jaren door aanslibbing grond aan de oppervlakte der gemeente toevoegde.

Om een bekend gezegde te gebruiken : er is al heel wat water door de Rijn gestroomd, alvorens de Rijn zijn huidige stroombedding had. Hoe de oorspronkelijke bedding precies geweest is, is moeilijk meer na te gaan. De mening is wel eens geuit, dat de Rijn onder het Doorwerthse gebied, omstreeks het begin onzer jaartelling vlak langs de Fonteinallee stroomde. Dit moet, mede gezien het feit dat reeds in de 12e eeuw het kasteel op de huidige plaats stond, als zeer onwaarschijnlijk van de hand gewezen worden.
De enige, nog kennelijk waarneembare plaats, is de Kleykamp en de Rietkamp, waarlangs en waardoor thans nog de zgn. Strang loopt. Dit is een „dode" tak van de Rijn, waarin de Renkumse beek vroeger vloeide. Zoals we hierna[1]) nog zullen zien, vonden hier in de 16e eeuw in verband met het beekbeloop nogal wijzigingen plaats, zodat de Rijn reeds in die tijd zuidelijker stroomde. Nog tot het begin dezer eeuw was het gebied van de Renkumse waarden een groot, moerassig terrein. Nadat door Ged. Staten op 4 Febr. 1829 een reglement op de rivierpolders werd afgekondigd, is veel tot verbetering van de rivierbedding gedaan. Hierdoor ontstond ook een dijk, die vanaf de Jufferenwaard tot aan de Strang, het moeras- en rijswaardengebied ter grootte van 60 ha, beschermde. De uitwatering van deze polder geschiedde sindsdien op de Strang.

In de achterliggende eeuwen is veel gedaan ter verbetering van de rivierbedding en ter bescherming en uitbreiding van het grondgebied ten koste van het water.

Aan hetgeen ik hierover in de archivalia vond, wil ik een en ander mede delen. Speciaal geldt dit het gebied van de Doorwerth, omdat er in deze voormalige heerlijkheid nogal eens strubbelingen met de overheid plaats vonden over het gebruik van en de verdediging tegen de Rijn. Of ook anders gezegd · het recht van jurisdictie, dat de heren van Doorwerth over de Rijn bezaten, werd meerder malen in twijfel getrokken of zelfs wel bestreden. Vooral geschiedde dit in de tijd, toen de strijdlustige Daem Schellaerd van Obbendorp, heer van Doorwerth was (1558-1581). Hij schijnt een afwijkende opvatting gehad te hebben van de geërfden van de Betuwe, inzake de oeververdediging van de Rijn. In verband hiermede werd hij door Ged. Staten in Oct. 1571 opgeroepen, om zich nader over zijn standpunt te verantwoorden. Heer Daem hield zich echter als doof, en werd daarom op 18 Jan. 1572 nogmaals aangeschreven. Hij laat echter alle brieven onbeantwoord. Tenslotte wordt hij op 18 Mei 1573 voor het Hof gedaagd, om voor commissaris Pannekoek te verschijnen, teneinde gehoord te worden tegen de ridderschap van Overbetuwe, over het hangende geschil[2]).

Het gevolg van een en ander is geweest, dat beide partijen hierop door bemiddeling van een tweetal raadsleden van het Hof een overeenkomst hebben gesloten, waarbij zij de aanleg van enkele kribben en hoofden regelden[3]). Welke kribben of hoofden dit betreft, is mij niet bekend.

Heer Daem's zoon, Johan, wandelde in zijns vaders voetsporen, d.w.z. het procederen zat ook hem in het bloed. In 1593 blijkt hij ten ongerieve van

---

1) Zie hierover hfdst. I, 3
2) Corr. v. h. Hof, nos. 3240, 3412 en 3474
3) D. P. Graswinkel, Arch. Arnhem, Invent. no. 4655

de buurmeesters van Herveld, die ten zuiden van de Rijn gronden hadden, op bepaalde plaatsen kribben of hoofden in de Rijn aangebracht te hebben. Hij verbeterde hierdoor wel eigen grond, doch bedierf dit van een ander. Genoemde buurmeesters wendden zich hierop tot het Hof te Arnhem, die toen heer Johan op 10 Sept. 1593 gelastten om de bewuste hoofden te verwijderen, of anders op de 22ste van die maand voor het Hof te verschijnen, teneinde de eis van de buurmeesters inzake schadevergoeding aan te horen. Ook heer Johan doet als een dove, zodat hij nogmaals gelast wordt om voor het Hof te verschijnen (8 Febr. 1594) [1]).

Dit alles heeft echter niets opgeleverd, want de heren van Doorwerth waren toen oppermachtig. Hetzelfde zien we ook bij Johan's zoon Daem Willem, wanneer deze over het recht van de stroom procedeert[2]).

Inmiddels was de oeverbescherming onder Renkum ook in een staat van verval gekomen, die dringend voorziening eiste. De kloostergoederen van Renkum grensden hier aan de rivier, zodat het klooster diende te zorgen voor het onderhoud. Het was echter juist de tijd van overgang naar de Hervorming, zodat het gehele klooster verliep, en onder de zorgen van Ged. Staten kwam. De kloosterlingen bleven echter de gebouwen nog bewonen. In verband nu met de overlast, die zij steeds van het water ondervonden, werd door hen aan Ged. Staten verzocht om 500 gld. voor het herstel van de kribben en hoofden „tot voerkomminge van vordere inbrueck und affval haeren Landeryen doer die gewelt van den Rhijnstroom". Direct in orde gekomen is het niet, want Gedeputeerden besloten om eerst de toestand ter plaatse eens te bezien, en verder om de heer van Doorwerth om medewerking te vragen[3]). Of dit herstel ook later heeft plaats gevonden, is niet bekend.

Een proces tussen de Graaf van Aldenburg, heer van Doorwerth, en Eustatius van Bronckhorst, heer tot den Pollenbering, etc., over een krib aan de Doorwerthse zijde tegenover de Betuwse bandijk, levert weer aanmerkelijke gegevens op[4]). Uit dit proces, dat ongeveer 15 jaar geduurd heeft, memoreer ik het volgende : Johan op ten Noort, burgemeester van Arnhem en richter van Doorwerth, moest op bevel van het Hof een staat maken van de kribben in de heerlijkheid Doorwerth. Hij deed dit op 17 Sept. 1689, en constateerde toen dat :

1. de kribbe aan het Oosterbeekse veer zeer is afgelopen. Tussen deze en de Cercke-kribbe moet nodig een nieuwe komen ;
2. De Bergh-kribbe is in goede staat ; de zgn. ridskens tussen de Berghkribbe en het Slangenhoofd zijn meest weg ;
3. het Slangenhoofd is redelijk wel (kan iets aangevuld worden) ; de strieklagge tussen die kribbe en de ridse zijn weg en vergaan. Het rijshout is 2 jaar oud.
5. de bovenste lange kribbe is goed ;
6. de Nieuwe kribbe daar volgende, behoort verhoogd en 5 à 6 roeden langer gemaakt te worden ;
7. de volgende moet verhoogd worden ; de ridse tegen Brant Stevens huis zijn gans weg ;

---

1) Corr. van het Hof, nos. 7333 en 7466
2) Zie hierover hfdst. III, 1
3) Arch. Ged. Kwartier Veluwe, Kwartierrecessen 27 Sept. 1600
4) Arch. Doorwerth, no. 3 (1676-1691)

8. de kribbe beneden het veer is aan het einde bijna gans weg, en loopt gevaar door te breken ;
9. de kribbe daartegenover, voorleden jaar harfst pas geleyt, is in goeden staat. Omdat het schaer daer zeer afvalt, behoort daar nog een kribbe geleyt te worden.
10. de kribbe gent. Veelmaels, moet noodzakelijk geholpen worden ;
12. aan de Seep-kribbe is niets te doen ;
14. de 2e kribbe, gent. de Richterskribbe, moet noodzakelijk geholpen worden, is op het einde bijna doorgebroken ;
15. de Beeck-kribbe moet aan het eind geholpen worden ;
17. de 2e kribbe aan de Juffrenweerd moet aan het einde opgehaelt worden ;
18. de 3e idem ;
19. Sancta Maria moet aan het landt een weinig aangevult worden, alsook aan het einde, en behoort een nieuwe besem te hebben ;
20. de stricklage aan het landt wat te verhogen en die aan het einde te repareren ;
21. de 2e stricklage is wel ;
22. de laatste kribbe vervalt geheel, doch moet door de erfgenamen van Jhr. Raesfelt geholpen worden, en doet geen dienst aan de heerlijkheid.

Uit dit voorgaande blijkt ons dus niet alleen de toestand, waarin de rivierbescherming verkeerde, doch ook zelfs de benamingen van verschillende kribben. Vanaf Oosterbeek, tegenover de kerk, lagen dan de Cercke-kribbe, de krib aan het Drielse veer, de Bergh-kribbe (naast de Seelbeek, tegenover de Dunolaan), het Slangenhoofd, de kribbe beneden het veer (tegenover het kasteel), de kribbe Veelmaels, de Seep-kribbe, de Richterskribbe (naast de Heelsumse beek) en de Sancta Maria (bij de Veerweg te Renkum, en zo genoemd omdat hij op de scheiding lag van de kloostergoederen van St. Maria te Renkum).

Uit het rapport blijkt echter ook, dat de kribbe aan de zuidzijde van de Rijn, in de bocht bij het veerhuis, in 1688 aangelegd is. Er bleken ook meerdere kribben noodzakelijk te zijn. De gehele Overrijnse waard, die door aanslibbing buiten de Betuwse bandijk ontstaan is, was blijkens een bij de voorgaande processtukken behorende kaart uit 1715, toen verdeeld in 42 percelen weideland. Het veerhuis (in 1944 verwoest) bestond toen reeds, en was omgeven met een boomgaard.

Uit het voornoemde proces blijkt verder, dat de heer van Doorwerth tegenover de Heterense schaardijk een „thuin" gemaakt had, d.w.z. aan de Rijnoever tussen twee kribben een rijswaard had gemaakt door inplanting van rijzen in de lage aangeslibde grond. Hierdoor werd meer grond gewonnen en ook behouden, doch tevens ook de rivier vernauwd. Door de sterke stroom in de vernauwing waren een paar kribben van de heer van Bronckhorst vernield, zodat deze dan ook de heer van Doorwerth gelastte, diens „thuin" weer te verwijderen.

Na dit proces duurt het geruime tijd, zelfs wel anderhalve eeuw, alvorens we weer iets over de oeververdediging vernemen. Dat is namelijk, als op 8 Mei 1856 aan Douair. Baronesse van Brakell door beschikking van de Minister van Binn. Zaken haar verzoek ingewilligd wordt, tot het doen aanbrengen van 5 kribben, die de oever konden beschermen tegen inscharing. Want vóór

dat jaar verkeerde de Jufferenwaard en ook de andere Doorwerthse waarden in een zeer vervallen toestand, zodat inscharing van de oeverrand en grondverlies het noodzakelijk gevolg hiervan waren. Vanaf dat jaar tot 1869 is aan een oeververdediging gewerkt, die deze verliezen niet alleen tot stilstand heeft gebracht, doch daarenboven nog landaanwinst tengevolge had. Waar eens moerassige gronden waren, werd daarna rijshout gekapt. Deze oeververdediging geschiedde over een lengte van 7100 meter.

Zo zijn dan in 1856 de thans nog bestaande 5 kribben beneden de Heelsumse beek aangelegd. De kosten van deze kribben, inclusief de oeverversterking daartussen, bedroegen 13000 gld., gerekend voor de gehele oeververdediging. Het kribhout werd uiteraard door de Doorwerthse bossen geleverd. Na het aanbrengen van de kribben bij de Jufferenwaard, kreeg Baronsse van Brakell op 4 Maart 1858 toestemming tot de bouw van 12 kribben, waarvan de eerste tegenover de Duno kwam te liggen. Tegenover het Doorwerthse veerhuis werd hierdoor 3 ha rijswaard gewonnen. De brutokosten van deze kribben bedroegen 17000 gld.

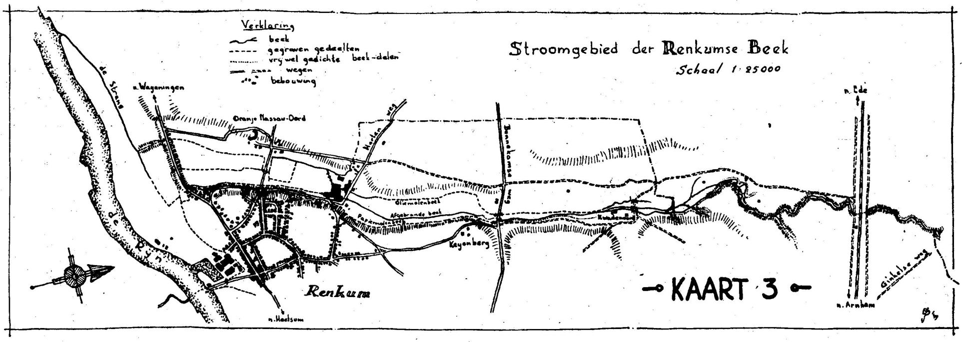
In 1862 en 1865 werd nogmaals toestemming verleend voor de aanleg van resp. 13 en 10 kribben, die tesamen 31000 gld. kostten. Beneden de overvaart van het Heterense veer werden tenslotte na goedkeuring door de Minister in 1867 nog 10 kribben aangelegd, zodat in dat jaar in totaal 50 kribben onder Doorwerth aangelegd waren. Dat deze oeververdediging wel waarde had, bewijst het feit, dat in 1870 reeds 10 ha rijswaard gewonnen was, welke oppervlakte later nog vergroot is.

Hoewel onder Oosterbeek ook nog 26 kribben aanwezig zijn, is over de aanleg hiervan mij niets bekend. Het grootste deel van dit gebied, namelijk de Rosande-polder (ruim 150 ha) is ingesloten door een dijk, lang 3300 meter, die aan beide einden tegen de hoge gronden van Oosterbeek eindigt. De uitwatering geschiedt door een klein, stenen sluisje, via een sloot — de zgn. leygraaf — op de Rijn.

Tenslotte nog enkele aantekeningen over de in en door onze gemeente stromende beekjes, waarop vooral de 17e eeuwse papiermakers hun stempel hebben gedrukt. Want het zijn vooral zij geweest, die de beken gevormd en vervormd hebben, meest geheel naar eigen inzichten en belangen. En juist in onze westelijke Veluwezoom waren, zoals we hierna nog nader zien zullen, vele papierindustrieën. In vele gevallen bestaat er dan ook thans geen eigenlijke bron of spreng meer van de beken, omdat een groot deel van de bovenlopen dezer beken zijn gegraven, en uit dien hoofde uit een of meer sprengen bestaan. De aanleg van deze sprengen, herhaalde omlegging voor de bouw van een watermolen, hebben de loop van een beek zodanig veranderd, dat van het oorspronkelijke meestal niet veel meer over is. Hier en daar treffen we nog een vergeten greppeltje, die misschien over het hoofd gezien wordt, terwijl de gegraven beek daar vlak bij soms voor de echte aangezien wordt.

In vele gevallen kunnen we de beek dan ook zonder meer een waterbouwkundig werk noemen. Vermoedelijk zijn de Gelderse graven en hertogen al met de vergravingen begonnen, toen zij hun „dwang"-molens oprichtten. Vanouds behoorde het recht op het lopende water n.l. aan de graven en hertogen, zodat daarop zeer gemakkelijk de korenmolens gesticht konden worden.

Uit de tijd van de papiermakers weten we meer, en het was toen dan ook zo, dat wanneer een ondernemer, die een molen wilde stichten, het oog had laten vallen op een bepaald gebied, waar een beekje zich doorheen kronkelde, hij eerst nog allerlei problemen had op te lossen. Hij moest grond pachten,

en zich tot de Rekenkamer wenden inzake de erfpacht van het lopende water. Was de pacht van water en grond in orde, dan . . . . maakte de toekomstige papiermaker geen gebruik van het beekje om daarop zijn molen te bouwen. Dan zou hij het n.l. met de andere molenbezitters die aan de benedenloop hun bedrijf uitoefenden, aan de stok hebben gekregen. De oorspronkelijke beek werd dus niet afgedamd of van dijkwerken voorzien, maar aan de hoge kant van het dal werd een nieuwe beek gegraven. Deze beek werd tenslotte geleid langs de molen naar de oude bedding en de molenbouwer kon dus graven en zijn dijk aanbrengen zonder dat de lager liggende molens schade van dit werk ondervonden. Maar, naast de oorspronkelijke beek was nu een tweede, een onechte ontstaan, waarbij de oude soms als uitlaat gebruikt werd.

Het was nu echter van belang, dat er in het bedrijf geen stoornissen bij droogte of grote regenval ontstonden. Door het graven van de sprengen werd in hoger gelegen gedeelten het grondwater bereikt dat dus regelmatig kon afvloeien naar de molenbeek en het bedrijf was op deze wijze zo goed als beschermd tegen de wisselvalligheden van de natuur. Maar op deze wijze is zoveel water „aangeboord", dat een langzame, maar zekere daling van de grondwaterstand op de Veluwe ontstond. Door het afplaggen van heide en later door het slaan van pompen en de aanleg van waterleiding, is de laatste 50 jaar deze daling nog sterker geworden. Hierdoor is het te verklaren, dat de eens zo mooie en machtige beken van de Veluwezoom nu verworden zijn tot zeer armzalige stroompjes, die op zichzelf niet veel meer te betekenen hebben. Slechts hun landschappelijk schoon met de omringende vegetatie geeft hen nog enige waarde in het landschap. Na deze algemene beschouwing, nog enkele bijzonderheden over de beken zelf.

a. de Renkumse of Hartense beek (zie kaart 3).

Het ongeveer 7 km lange stroomgebied van deze beek heeft een gecompliceerd verloop door de 3 armen. Deze beek, vroeger ook wel Molen- of Kortenburgse beek geheten, ontspringt vrijwel onder Ginkel, juist bij de uiterste noord westhoek van de gemeente. De bovenloop, ten noorden van de Kwadenoord, zou volgens sommigen gegraven zijn, terwijl de meest westelijke of de Oliemolenbeek door omlegging ontstaan is, en door aanvulling met sprengen. De twee andere armen werden de Afgebrande beek en de Papiermolenbeek genoemd. Reeds in het begin van de 15e eeuw is de beek ten behoeve van het toen gestichte klooster gegraven [1]). En ook later, in de 16e eeuw,

---

[1]) Zie hierover hfdst. IV, 6

was de beek meermalen onderwerp van bespreking in verband met de limieten. In het volgende punt zal daarover nog nader gesproken worden. Reeds in de 17e eeuw bestond de beek al uit 3 armen, want in de Leenactenboeken is sprake van de 1e, 2e en 3e beek, waarvan de middelste of Afgebrande beek wel de oorspronkelijke is.

Het meest merkwaardige deel vormt de omgeving, even noordelijk van de Kwadenoord. Hier zijn de sprengen gelegen van de Oliemolen- en de Afgebrande beek, waarvan de laatsten wel het belangrijkste zijn. In verband nu met deze sprengen, is het hier de plaats, om iets naders over de oude waterrechten op deze beek te vertellen.

Deze rechten werden door de vroegere eigenaren van de Kwadenoord en de Keyenberg als „recht van water" verleend aan de papiermakers, die op hun terrein langs de beek een papiermolen bouwden. Dit recht op het water ging steeds aan de nieuwe bezitters van de molen over, zonder dat dit recht nu nader bij een transport beschreven werd. Slechts bij de verkoop van de Hartense papier- en korenmolen van de gez. Herx aan Abraham Pannekoek in 1798 werd bepaald, dat de houten brug over de Bovenbeek (waar de oostelijkste beek onder de Hartenseweg bij de splitsing naar Waterweg doorgaat) ten laste van de koper kwam. De rechten worden meer bekend, als op 30 September 1810 Wijnand de Groot de Kwadenoord verkoopt aan Graaf van Hogendorp. Want tot die verkoop behoorden ook een terrein van 14 ha, bestaande uit heide- en veengronden, daar de waterwellen van de beek in gelegen zijn. En „die wellen moesten blijven ten behoeve en gebruik van de eigenaren van het water tot de molens, terwijl de koper daarin geen hinder mocht toebrengen".

Verder blijkt uit een acte van 23 Juli 1849, dat de eigenaren van de langs de westkant der overgedragen Molenbeek het recht hebben, om deze beek ten alle tijden te verdiepen en te verbreden, en de specie (bagger) daarbij op het verkochte te werpen, zulks over een breedte van 4 meter langs die beek. Over die sprengen of wellen was de eigendom niet geheel zeker.

Want als de Buurt van Bennekom in 1850 het sprengengebied aan particulieren verkoopt, dan wordt in de koopacte opgenomen, dat de kopers het overnemen met alle lusten en lasten waarmede het is bezwaard, „of derden vermenen mochten daartegen te kunnen doen gelden, wordende het echter aan de kopers geheel vrij gelaten, de heersende dienstbaarheden uit te oefenen of zich tegen de uitoefening van de lijdende te verzetten", zulks geheel op eigen risico. Hieruit blijkt een zekere twijfel t.o.v. de sprengen, hetgeen ook enkele jaren vroeger bij de verkoop van de boswachterswoning, c.a. bleek. Doordien het verkochte oppervlak kleiner was, dan de werkelijkheid, lijkt het, dat men niet goed wist hoe met die sprengen te handelen. Mogelijk vreesde men bepaalde rechten, die de eigenaren van het „waterrecht" op die sprengen konden doen gelden.

Die „waterrechten" waren sinds de vorige eeuw eigendom van de eigenaren der Hartense papier- en korenmolen. Als dan ook de fam. Pannekoek in 1852 deze molens aan W. Sanders verkoopt, dan behoren tot die koop behalve genoemd recht, ook de Hartense- en de Afgebrande beek. Daarbij werd bepaald, dat indien mocht blijken, dat „ander of meerder deel der beken, op welke de molen „de Harten" staat, tot des verkopers eigendom behoorde", dit ook in de koop begrepen zou zijn. De molen „de Bok" mocht het water niet opstuwen of in zijn loop op enige wijze verhinderen, boven het Peil, aangewezen in de beek door een nieuwe peilpaal.

Ofschoon de rechten van de Hartense papierfabriek op de beek door de eigenaren van de aangrenzende gronden niet werden betwist, meenden deze echter wel te moeten twijfelen aan de rechten van de fabriek op de niet afzonderlijk gekadastreerde, doch deel van de ten hunne namen staande percelen uitmakende sprengen van de Afgebrande beek, gelegen zowel onder Renkum als onder Bennekom. Uit de voorgaande genoemde overdrachten mag echter niet duidelijk zijn dat de papierfabriek rechten op de grond kon uitoefenen, zeker is echter wel dat zij rechten had op en betreffende het water van de sprengen en beken.

Want deze sprengen en beken liggen toch in gronden, die vroeger aan de Rekenkamer toebehoorden. En waar de vroegste molens — soms onder dwang van de Landvorst — zonder een tot zekere hoogte vrije beschikking over het water onbestaanbaar waren, ligt het in de aard der zaak, dat vanouds het recht op het water, waarop de molens stonden, „inhaerent" aan deze molens moet zijn geweest, ook al zeggen latere acten hierover in de regel weinig.

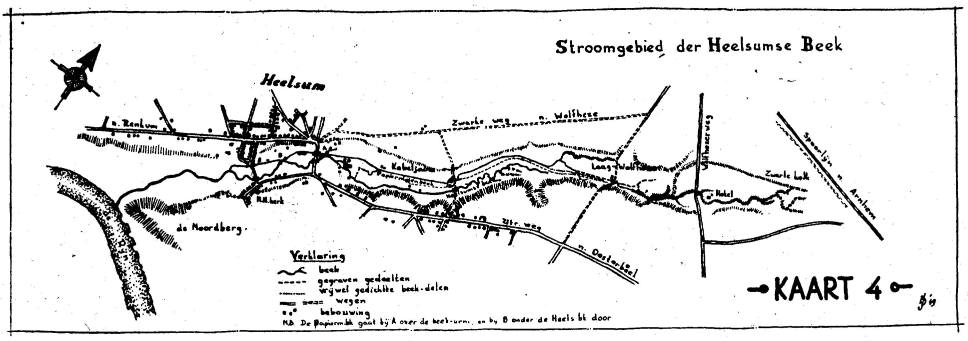
Wanneer nu gesproken wordt over het recht van water en grond, dan zal daarbij ook gedacht moeten worden aan eigendomsrechten op de grond waarover de sprengen en beken lopen, dan wel aan een zekere mate van vrije beschikking over deze grond ten behoeve van een verzekering van een geregelde afloop van het water, waarvoor dan eveneens nodig was een zekere mate van vrije beschikking over de oevers, ter berging van de bij de steeds weer nodig gebleken „uitdiepingen" — als gevolg van de regelmatig plaats hebbende verzanding dezer vrij snel vliedende beekjes — van de vrijgekomen „specie", of de bij de gewone ruimingen opgehaalde waterplanten. Eigenlijk ware het juist geweest, indien de sprengen door de Rekenkamer ten algemene nutte, rechtstreeks aan de gemeentebesturen waren overgedragen. Omdat de gemeente echter geen practische belangen bij de beek had, is bij het opmaken van het Kadaster het sprengengebied van de Afgebrande beek ten name van de Hartense papierfabriek gesteld.

Op de Molenbeek stond echter ook de Kwadenoordse papiermolen, welke later in een korenmolen veranderd werd. Omdat tussen de eigenaren van de Hartense en de Kwadenoordse molen geschillen gerezen waren over ieders „waterrecht", werd door ter zake benoemde scheidsmannen op 20 Jan. 1855 bepaald, dat nabij de Keyenberg, ongeveer ter plaatse waar de Afgebrande molen heeft gestaan, een stenen beer of peilpaal is geplaatst, welks bovenkant de maat aangeeft van de halve vervalhoogte in de beek tussen de Kwadenoordse en de Hartense molen. Als gevolg hiervan werd een soort stuw in de Molenbeek gemaakt, waarbij het over die stuw vloeiende water overliep in de Afgebrande beek. Hierdoor ontstond dus een vrij stabiel peil in de beekhoogte.

Behalve deze vorengenoemde overeenkomst, werd in een acte van 11 Juli 1881 bepaald, dat de eigenaar van de Keyenberg het recht heeft, om door een buis van hoogstens 10 cm middellijn, water uit de Molenbeek in een kom of waterbak nabij de boerderij af te leiden, en over dat water op welke wijze dan ook te beschikken.

b. De Heelsumse beek (kaart 4).

Deze beek doorsnijdt de gemeente Renkum in noordoostelijke richting in twee delen. Alhans vrijwel, want slechts een kleine strook grond bij de spoorbaan Utrecht-Arnhem verbindt de beide delen nog. De Heelsumse beek bestaat evenals de Renkumse, uit meerdere armen, die echter in de loop der

eeuwen nog al eens vergraven zijn. Het huidige stroomgebied van de beek is ongeveer 6 km lang, hoewel de geologen beweren, dat het erosiedal van deze beek eens tot over een lengte van meer dan 18 km water bevat moet hebben. Want in vroeger tijden moet deze beek haar oorsprong gehad hebben ten noordoosten van de Apeldoornseweg bij de hoeve Ter Let. In zuidoostelijke richting zoekende, zijn nog tal van oude stroomdalen terug te vinden, en bij de bestrating van de Amsterdamse- en Koningsweg, oordeelde men het zelfs indertijd nodig, om op verschillende plaatsen duikers aan te leggen. Welis- waar hebben vergraving en overstuiving op vele punten het dal vernield, maar indien er eens een zeer hoge waterstand zou komen, dan zouden er zeker in het vroegere stroomdal poeltjes en meertjes gaan ontstaan. Het is dan ook niet voor niets dat het Arnhemse Waterleiding Bedrijf langs de Amsterdamse weg haar boringen in de droge bedding van dit beekdal geslagen heeft.

Zoals reeds opgemerkt, bestaat de Heelsumse beek in hoofdzaak uit twee armen, die nabij de Kerkweg in Heelsum, in elkaar vloeien. De kortste, doch waterrijkste arm is de Heelsumse beek, terwijl de langste arm gevormd wordt door de Wolfhezerbeek. Deze laatste ontspringt in de Bilderbergbossen, in een sprengengebied, dat nog bekend staat onder de naam van „de Zwarte Kolk". Dit gebied is al heel oud, want reeds in de Middeleeuwen vinden we hier de domeinbossen, genaamd „de Swarte Colckxe hegge". De zgn. zwarte kolk zal een moerasgebied geweest zijn temidden der Veluwse oerbossen. Thans heeft dit terrein ter plaatse een merkwaardig oppervlak, dat met haar vegetatie sterk doet denken aan de begroeide bodem van een verdroogd moe- ras. Naar mij medegedeeld is, stond tot voor een 30 jaren terug, nog wel wa- ter in dit moerasgebied.

De Wolfhezerbeek heeft zeer veel kortere of langere zijtakken, die meest allen gegraven zijn. In het gebied tussen de Kabeljauw en de Veentjesbrug- gen is vrijwel niets meer van de oorspronkelijke beek over. Behalve door ver- gravingen in de 18e eeuw, is bij een herontginning in 1930 dit gehele gebied, inclusief de beide armen van de Wolfhezerbeek, omgewerkt.

Thans is nog slechts een stukje van 100 meter van de noordelijke arm der Wolfhezerbeek intact, en doet dienst als afvoer van het afvalwater van wasserij Bodemeyer. Een andere, korte arm, ligt temidden van het herontgon- nen weiland, en is gedeeltelijk via een riool onder het fabrieksterrein van de fa. Schut doorgevoerd, en verder weer op de Heelsumse beek aangesloten.

De laatste beek is zeker wel de fraaiste, wat ligging en omgeving betreft. Hij ontspringt op het gebied van Laag-Wolfheze, en heeft daar meerdere ge- graven sprengen, die echter thans vrijwel niet meer functioneren. Een der

Afb. 3. De Rijn, gezien in de richting Wageningen, vanaf de Noordberg. Vooraan rechts de plaats, waar de Heelsumse beek in de Rijn vloeit.

fraaiste delen is even oostelijk van de Kabeljauw te vinden; de beek slingert hier door een moerasgebied met prachtige vegetatie, welke echter helaas door een kampeerterrein des zomers grondig bedorven wordt. De Heelsumse beek stroomt met veel kronkelingen door het beekdal, tot een eindweegs zuidwestelijk van de Kerkweg, waar ze zich met de in 1709 gegraven arm van de Wolfhezerbeek verenigt. Zoals ook direct op kaart 4 te zien is, is de gehele papiermolenbeek — zoals dat gedeelte genoemd werd — gegraven. Bij de bespreking van de Heelsumse papiermolens zullen we nog nader gelegenheid krijgen, hierop verder in te gaan[1]). Zoals dat bij de Renkumse beek het geval was, waren ook aan de Heelsumse beek „waterrechten" verbonden. Omdat deze beek vrijwel geheel door het gebied van de heerlijkheid Doorwerth stroomde, was de heer van Doorwerth degeen, die het recht van water en grond verpachtte aan de papiermaker, die ergens langs de beek zijn bedrijf wilde vestigen. Tot de voorwaarden van de pacht behoorde steeds het schoonhouden van de bovenloop der beek. Dit was echter geenszins bezwaarlijk, doch zelfs noodzakelijk voor de papiermaker, terwille van een grotere watertoevoer.

Het waterrecht is steeds het onvervreemdbaar bezit van de heren van Doorwerth geweest. Dit bleef zo tot het einde van de vorige eeuw, toen in 1878 na het overlijden van de „oude" mevrouw van Brakell een boedelscheiding plaats vond. Toen werd o.m. bepaald, dat „de beken met het waterkrachtsvermogen, de eigendom zullen zijn van die eigenaren, door of langs

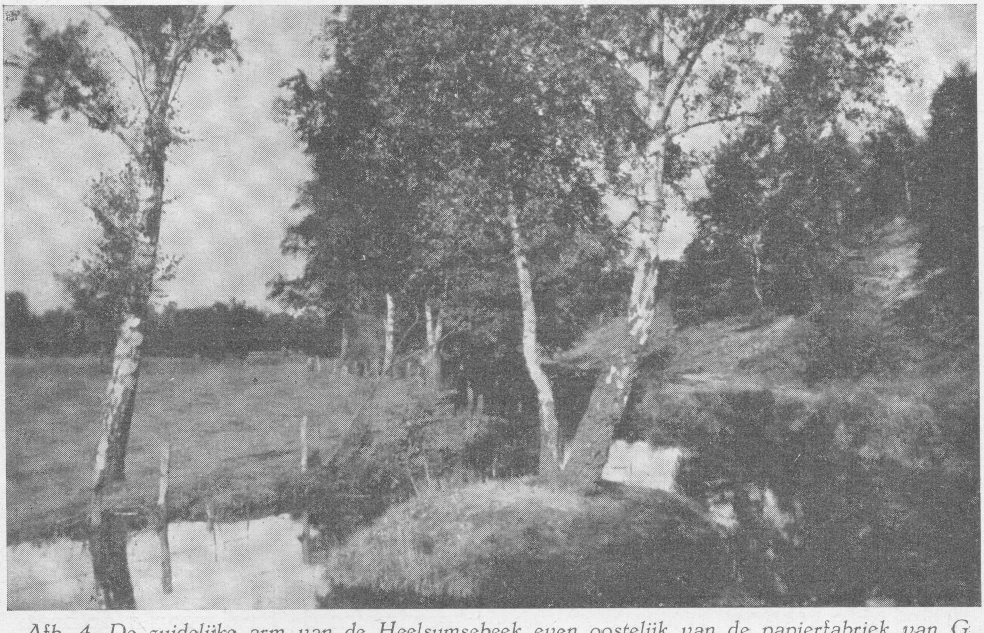
[1]) Zie hierover hfdst. IV, 3

wier percelen dezelve lopen". In geld uitgedrukt werd de waarde van het waterkrachtvermogen van de Wolfhezerbeken toen geschat op 300 gld., die van de beken onder Heelsum op 1000 gld. en die verder onder Doorwerth, op 2000 gld. Hierdoor werden de waterrechten in feite verbrokkeld, want hoe meer eigenaren langs de beek, hoe meer stukjes met eigen rechten.

Merkwaardig als uiting van familiebezit is nog, dat toen J. G. W. Baron van Brakell in 1903 de goederen Laag-Wolfheze en de Kabeljauw, aan zijn zuster, mevr. v. Heutz-Bar.sse van Brakell, verkoopt, dan is daarbij als voorwaarde gesteld, dat zolang de verkoper eigenaar van de boerderij „de Boersberg" zou zijn, de pachter van die boerderij het recht zou hebben, zijn schapen langs de beek te leiden. Sinds echter de eigendom van de Boersberg in andere handen kwam, is ook dit laatste recht vervallen.

c. De Seelbeek (kaart 1).

Een van de kortste beken in de gemeente is de Seelbeek, wier stroomgebied slechts ongeveer 1 km lang is. Op deze korte lengte heeft zij echter een verval van niet minder dan 30 meter. De Seelbeek heeft in zoverre historische waarde, dat zij sinds 1712 de grens heeft gevormd tussen de heerlijkheid Doorwerth, en het richterambt van Veluwezoom. Zoals hierna[1]) nog uitvoerig uiteengezet zal worden, bestond deze beek reeds in de 9e eeuw, zodat dit een der vroegste sprengenbeken in deze omgeving is. In haar bovenloop zijn in 1907 aanmerkelijke wijzigingen gebracht, doordien dhr. O. van Vloten, eigenaar van de Duno, aldaar vijvers liet aanleggen, welke thans ook nog aanwezig zijn.

Afb. 4. De zuidelijke arm van de Heelsumsebeek even oostelijk van de papierfabriek van G. Schut en Zn. Duidelijk blijkt hier, hoe de beek onder langs de voet van de hogere zandgronden loopt.

---

[1]) Zie hierover hfdst. III, 3

Sinds na 1915 de Heveafabrieken en het Heveadorp aangelegd zijn, is de beek in haar loop en entourage geheel geruineerd, zodat van haar oorspronkelijke schoonheid vrijwel niets meer over is. Nabij de fabriek is in haar loop een brandvijver gemaakt, terwijl haar oevers dienst doen als stortplaats voor overtollig vuil. Nabij de Oude Oosterbeekse weg vindt de beek haar loop thans over een lengte van pl.m. 50 meter door het ter plaatse neergestorte puin van de in 1944 verwoeste woningen van Heveadorp.

Onder Doorwerth dient, behalve de Seelbeek, ook nog genoemd te worden het beekje, hetwelk langs de Fonteinallee loopt. Het is eigenlijk geen beek, doch de afwatering van de vroeger zo genoemde Helkolk, d.i. de vijver onder aan de Duno. Dit „beekje" loopt vandaar tot aan de dijk naar kasteel Doorwerth, waar het met een duiker onder de weg door, in de poldersloot loost.

d. De Oosterbeekse beken (kaart 1).

Onder deze algemene benaming worden samengevat:

1e. de beek die over het landgoed „de Oorsprong" vloeit;
2e. idem over het landgoed ‚de Hemelse Berg";
3e. de beek, die nabij de Fangmanweg ontspringt, en nabij de N.H. kerk in de uiterwaarden op de tochtsloot vloeit.

Gezamenlijk met de beide vorengenoemde beken, wordt tenslotte nabij de Veerdam, het water in de Rijn geloosd. De volgorde waarin zij genoemd zijn, is ook de volgorde van de lengten, want gerekend tot aan de tochtsloot, is hun stroomgebied resp. 1.2, 0.8 en 0.4 km lang. Geen dezer beekjes heeft enig bijzonder historisch belang, of het zou moeten zijn, dat de twee eerstgenoemden de kracht van hun water hebben gegeven om koren- en papiermolens aan te drijven. De Oosterbeekse beek had vroeger ongetwijfeld een langer stroomgebied en zal zijn sprengen zeker in het Zweijersdal gehad hebben.

De beken zijn, vooral op de landgoederen, in de loop der jaren zeer vergraven en gewijzigd[1]). De beek op de Oorsprong, welke een verval van pl.m. 35 m heeft, is in de bovenloop in een prachtige, ravijnachtige omgeving gelegen, en is daarmede wel de fraaiste van deze groep van drie. Ook de beek op de Hemelse Berg is echter zeer fraai gelegen.

e. De Slijpbeek (kaart 1).

Zoals de Renkumse beek aan de westzijde de begrenzing van de gemeente vormt, zo doet dat de Slijpbeek aan de oostzijde. Althans, voor zover dit het deel ten zuiden van de Utrechtseweg betreft. Het stroomgebied van deze beek — die haar naam aan de vroeger er op gestaan hebbende slijpmolen ontleend — bedraagt ongeveer 2 km, terwijl ze een verval van pl.m. 25 m heeft. Hoewel door de vroegere aanwezigheid van koren- en papiermolens ook aan deze beek wel eens gegraven is, kan toch in het algemeen gezegd worden, dat deze beek in haar geheel het minst vergraven is. De bovenloop is, evenals die van de Oorsprong, in een diep dal gelegen, waarover sinds vele jaren rustieke brugjes gelegd zijn. Ten zuiden van de Utrechtseweg gaat ze via een duiker — sinds de aanleg der spoorbaan in 1879 — door het dal dat eertijds de goederen Klein- en Groot-Mariëndaal van elkaar scheidde. Onder aan bevindt zich nog de gegraven molenvijver van de korenmolen de Hes, waarna de beek onder de Klingelbeekseweg doorgaat, om dan via de Rosandepolder naar de Rijn te vloeien. Over vroegere waterrechten op deze beek is weinig bekend.

[1]) Hierover nader in hfdst. VI, 3 en 4

3. Begrenzing en bestuur der gemeente

Bij de bespreking van de geografische ligging van de gemeente Renkum hebben we reeds kunnen constateren, dat ze begrensd wordt door de gemeenten Wageningen, Ede en Arnhem, terwijl de zuidzijde over de gehele lengte wordt begrensd door de rivier de Rijn. Thans zal hier nu nader ingegaan worden op de historische ontwikkeling van deze begrenzing, alsmede op het bestuur over de gemeente.

We zouden bij de gemeente Renkum kunnen spreken over uit- en inwendige grenzen, althans voor zover dit betreft de tijd vóór 1923. De vorm van de gemeente was toen zodanig, dat we onder de inwendige grenzen verstaan de begrenzing tussen de gemeenten Doorwerth en Renkum, terwijl bovendien vóór 1817 dito grenzen bestonden tussen de heerlijkheid Rosande en het toenmalige richterambt van Veluwezoom. De uitwendige grenzen zijn uiteraard de begrenzingen naar de omliggende gemeenten.

Over die inwendige grenzen kunnen we hier in 't algemeen kort zijn, omdat die grenzen uitvoeriger besproken zullen worden bij de behandeling van de resp. heerlijkheden Doorwerth en Rosande.

Wat de begrenzing van Doorwerth betreft, hierin is een gestadige groei te constateren geweest, zodat deze grenzen steeds verder indrongen in het richterambt van Veluwezoom. We moeten dit ons als volgt voorstellen. De heerlijkheid — met eigen rechtsgebied — is gegroeid uit de stichting van het kasteel op de aangewassen grond van de uiterwaarde. Hierdoor behoorde aanvankelijk slechts een beperkte omgeving van het kasteel tot de heerlijkheid, terwijl alles daar omheen bezit was van de graven van Gelre. Dit bezit breidde zich langzamerhand door beleningen en pachten uit, terwijl ook regelmatig ruilingen van binnen elkanders gebied gelegen gronden plaats vonden met het domeinbestuur. Maar ook werd wel terrein „georganiseerd", omdat vrijwel geen toezicht op de woeste gronden bestond. Tengevolge van een en ander breidde het bezit zich steeds meer uit, zodat blijkens en kaart van deze heerlijkheid, getekend door Bernardt Kempinck in 1602, de grens aan de noordzijde gevormd werd door de Oude Oosterbeekseweg, aan de oostzijde de Seelbeek en aan de zuidzijde de Rijn. Aan de westzijde vormde de Heelsumse beek de grens, terwijl verder de Jufferswaard er ook bij behoorde.

Bevreemdend is het, dat, als dezelfde landmeter in 1616 weer een kaart van de heerlijkheid tekent, de grenzen dan een veel groter gebied omvatten dan 12 jaar geleden. Of in die tijd zoveel grond in eigendom tot de heerlijkheid gekomen is, blijft twijfelachtig. De nieuwe grenzen omvatten nu een vrijwel eens zo groot deel als in 1602. De noordelijke grens is nu de Oude Utrechtse weg (ongeveer de huidige Zwarte weg) tot aan de Sonnenberg, vandaar gaat de grens in zuidelijke richting langs de Oorsprong naar het Drielse veer. Ook de Over-rijnse waard is er nu bij.

Er breekt nu een eeuw aan, waarin veel strubbelingen tussen de heer van Doorwerth en de Rekenkamer — als beheerder van het domeinbezit — plaats vinden. Het slot hiervan is, dat tenslotte in 1712 tussen de heer van Doorwerth — de graaf van Aldenburg — en de Rekenkamer, overeenstemming wordt bereikt, waarbij beide partijen percelen bosgrond met elkaar ruilen om binnen hun gebied gelegen enclaves er uit te werken. De nieuwe grens der heerlijkheid, vastgesteld op 21 Mei 1712, werd vastgelegd in het Groot Geld.

Placaetboek III, fol. 223. Hoewel door de heren van Doorwerth door aankopen hun grondgebied in noordelijke richting wordt uitgebreid, blijft de grens van de heerlijkheid — en in verband hiermede ook die der jurisdictie — gehandhaafd volgens de vaststelling van 1712. Deze begrenzing blijft zo tot de Franse tijd, waarna zij tijdelijk door opheffing van de heerlijkheid verdwijnt. Want doordat de toenmalige bezitter, Graaf William Bentinck, in Engelse krijgsdienst was, werd de heerlijkheid geliquideerd, en gevoegd bij de mairie Oosterbeek.

De grenzen van Doorwerth komen pas officieel terug in 1817, wanneer het als zelfstandige gemeente in de rij van de Gelderse gemeenten geplaatst wordt. Reeds in 1815 stelden de Staten van Gelderland aan de Koning voor, om de heerlijkheid Doorwerth weer zelfstandig te doen herleven. Deze voorgeslagen regeling is hierop bij Kon. Besluit van 11 Febr. 1817 goedgekeurd. Als nieuwe grens wordt van nu af de eigendomsgrens aangenomen, zodat het voormalige landgoed Wolfheze uit het kerspel Oosterbeek tot Doorwerth overgaat. Het grondoppervlak van deze gemeente stijgt hierdoor van pl.m. 1100 ha tot 1697 ha, waarop een inwonertal van pl.m. 290 mensen.

Deze vastgestelde begrenzing blijft nu gehandhaafd tot de opheffing van Doorwerth als zelfstandige gemeente. Het is vooral in 1920, nadat door arch. Jos. Cuypers een uitbreidingsplan voor de gemeente Renkum vervaardigd is, dat de noodzaak van een annexatie steeds meer gevoeld wordt. Doorwerth vormt een enclave, hetgeen bij de verwezenlijking der plannen zeer belemmerend zal werken. Suggesties voor annexatie verschijnen in couranten en brochure. Het is mede aan de ijver van de toenmalige Renkumse burgemeester v. d. Molen te danken, dat Ged. Staten de voorgeslagen annexatie in gunstige overweging namen. Zo wordt tenslotte bij Kon. Besl. van 14 April 1923 de gemeente Doorwerth per 1 Mei 1923 tot de gemeente Renkum gevoegd. Deze laatste wordt hierdoor met een gebied van 1697 ha uitgebreid, waarop inmiddels reeds 2025 mensen wonen. Sinds deze tijd bestaat Doorwerth slechts nog als kadastrale gemeente, onderdeel van de burgerlijke gemeente Renkum.

De tweede enclave welke inwendige grenzen in de gemeente Renkum veroorzaakte, was die van de heerlijkheid Rosande, oostelijk van het dorp Oosterbeek. Evenals bij Doorwerth is ook hier een eigen rechtsgebied gegroeid om een kasteel, gebouwd op de aangewassen grond van de uiterwaarde. In de loop van de jaren is door aankopen dit bezit zeer uitgebreid, zodat in het begin van de vorige eeuw de oppervlakte van dit bezit reeds 158 ha bedraagt. De begrenzing van deze heerlijkheid is ongeveer die van het eigendomsbezit. Uiteraard is hieraan nog al eens geknaagd, zoals ook blijkt uit proces-stukken uit de jaren 1762-'65[1]). In die tijd heeft n.l. de heer van Rosande, Jhr. A. D. van Spaen, meningsverschil met de schout van Renkum, Hendrik Worm, over het recht van criminele en civiele jurisdictie in zijn heerlijkheid.

Tot het bezit van Rosande behoorde behalve de grote uiterwaarde, het gebied van de Wassenaersheuvel, terwijl het zich verder noordwaarts uitstrekte tot het Mariëndaalse veld. Bij de reorganisatie van het binnenlands bestuur in de Franse tijd, wordt dit hierboven genoemde gebied geliquideerd en in 1811 tot de mairie Oosterbeek gevoegd. Als tenslotte na de Franse tijd alles weer opnieuw bezien wordt, blijft de situatie zoals ze reeds was, zodat bij het

---

1) Arch. Hof van Gelre, Landdagrecessen 1762-'65

van kracht worden van het Kon. Besl. van 11 Febr. 1817, Rosande voorgoed verdwijnt. Tengevolge hiervan breidt de oppervlakte van de gemeente Renkum zich met 158 ha uit, waarop een bevolking van ongeveer 25 mensen.

Bezien we thans de uitwendige grenzen van de gemeente Renkum, zoals deze in historische zin ontwikkeld zijn tot de begrenzingen, zoals we die thans kennen.

Hiertoe is het noodzakelijk ons allereerst voor te stellen, dat de gemeente Renkum als vroeger deel van de Velwezoom, oudtijds vrijwel geheel bezit was van de graven van Gelre. Naarmate we meer uit de middeleeuwen komen, wordt het particulier grondbezit groter, doordien grote stukken door die graven als tegenprestatie aan gunstelingen worden geschonken, verkocht of in erfpacht uitgegeven. Andere stukken behoren tot geestelijke goederen, welke eveneens door schenkingen hun bezit vermeerderden. Dit alles geschiedt tussen twee met stadsrechten begiftigde plaatsen, nl. Wageningen en Arnhem, welker rechtsgebied het schependom genoemd wordt. De westelijke Veluwezoom lag dus besloten tussen het schependom Wageningen en Arnhem, terwijl aan de zuidzijde een natuurlijke grens gevonden wordt in de rivier de Rijn. Uiteraard zijn in de loop van de jaren nogal eens wijzigingen in die begrenzingen gekomen.

Aan de zuidzijde vond dit plaats door de aanslibbing van gronden aan de uiterwaarden, welke gronden veel later pas ingedijkt worden. Hierdoor worden tientallen ha vruchtbare grond bij het grondgebied van de gemeente Renkum gewonnen.

Niet alleen is in de loop van de jaren grond gewonnen, doch ook moest wel eens wat afgestaan worden. De vroegst bekende aanslag op het grondgebied van de westelijke Veluwezoom, is die van 1539, waarbij Wageningen de buurschap Harten wist in te palmen. De aanleiding daartoe was het volgende voorval. Willem, hertog van Kleef, werd in 1538 als opvolger van hertog Karel (van Egmond) geinstalleerd. Bij die gelegenheid trachtte de stad Wageningen haar positie te verbeteren, waartoe zij aan hertog Willem verzocht de buurschap Lakemond en een gedeelte van de buurschap Harten, tot hun stad te mogen voegen. Zij vroegen daarom „ten sesden, dat men unse schependomb vorder willen laten strecken wes an dat beek to tho Harthen, streckende wes in den Riin."

Uit een brief van 11 Juli 1581 van de stad Wageningen aan het Hof te Arnhem blijkt, hoe de grens vóór 1539 liep. Ze wordt daarin als volgt omschreven : „In den eersten soe is het schependomb van Wageningh van oldts her affgepaelt gewest van die buerschap Hartten (dwelcke buerschap eertijds onder Veluwensoem gehuerich was, dan anno 1539 verleden oick onder Wageningh gecommen) mit den diick genampt Onser Lieff Frauwen diicksken alsoe dat noortwert ware Hartten und die zuydtzyde wair Wageninghs. Tho midwegen ongeferlich in den vurs. dyck leyt een sluysken, wairuuth het water stracx recht duer den Riethcamp te lopen placht wes in den stranck. Nu is 't alsoe, dat die graiff, die recht duer te gaan placht ende alnu gefult is, wye baven gesacht, van oldts her gewest is die rechte limes en terminus, daarmede sich die jurisdictie van Wageningh ende Veluwensoem vaneen ontscheiden, alsoe wat beneden die vurs. graiff gelegen wair na der stadt Wageningh tho, alle die weerden und landerien gehierden onder denselvigen schependomb. Onder desse vurs. weerden is die Steenhair die uutterste ende geheell baven alle die anderen gelegen."

Uit deze omschrijving moge het volgende verduidelijkt worden. Met de

„stranck" wordt de nu nog bestaande Strang bedoeld, waarmede de beek in de Rijn uitmondt. Het O.L. Vr. dijkje, waarin halverwege het sluisje was, kan zowel de huidige Hartense weg als de laan naar Oranje Nassau-Oord geweest zijn. De beschrijving is niet voldoende duidelijk om hierover een juist oordeel te kunnen vormen. Zeker is, dat noordelijk van dat dijkje het grondgebied van Veluwezoom was, en ten zuiden ervan van Wageningen. Het dijkje vormde dus de grens. Ik neig hierom tot de mening, dat in de laan van Oranje Nassau Oord (voor zover deze het beekdal doorsnijdt) het O.L. Vr. dijkje gezien moet worden. Vanaf het dijkje volgde in zuidelijke richting de grens de Hartense beek, tot waar deze in de Strang uitkwam.

Het verzoek van de stad Wageningen is door hertog Willem aan de Staten voorgelegd op de landdag van 14 Juli 1539. Daarin werd toen beslist, „dat onse buerschap tho Hartten, tot onse richterampt ende schependomb onser stadt Wageningen gelacht mucht warden." De nieuwe grens wordt beschreven „alsoe dat schependomb van Wageningen nu voirtaan in ziinder bepalinge biis tot den beecxken tho Hartten ind van danne wes aen die Vlaessrode offte Lachwech, vandaer byss in den Rhien ende soe voirt durch O.L. Vr. diick byss in den Rhien sich erstrecken sall."

Hiermede heeft Wageningen haar zin gekregen, en behoort van nu af de gehele Hartense Enk, aan de westzijde van de beek gelegen, tot haar grondgebied. De beek vormt daarbij de grens, hetgeen uiteraard gemakkelijk is, omdat daarbij geen scheibomen of grensstenen nodig zijn; het is een natuurlijke grens. (Zie kaart 14).

Ook Slichtenhorst vermeldt deze grensverandering in zijn Geschiedenissen (I,104), en haalt daar woordelijk de bovengenoemde grensvaststelling aan. Het blijft echter moeilijk vast te stellen, of met de beek de — tegenwoordige — oostelijke of westelijke arm van de Hartense beek bedoeld wordt.

Zonder critiek is deze grenswijziging niet aanvaard, en het is daarbij vooral Johan Mom, richter van Veluwenzoom, die met lede ogen de afscheiding van de buurschap Harten aanziet, welke volgens hem reeds ongeveer 150 jaar tot het richterambt behoorde. Hij dringt dan ook bij de stadhouder op hereniging aan. Uit het hierboven genoemde schrijven van 11 Juli 1581, van de stad Wageningen aan het Hof te Arnhem blijkt echter, dat de Renkummers agressief zijn opgetreden als blijk van ontevredenheid over de annexatie van Harten. Wageningen beklaagt zich althans, „dat die grave alnu is gefult, alsoe dat het water nu vuell hoger omloept." Ook Johan van Arnhem, richter van Veluwenzoom, tracht nog wat te bereiken door op 7 Maart 1594 bij het Hof, de magistraat van Wageningen de jurisdictie over Harten te betwisten. Hij eist n.l. het recht op van jurisdictie, het gebruik van de schattingen, de klokkeslag, peiding, enz. en verklaart in de uitoefening daarvan door de magistraat van Wageningen te zijn gehinderd. Het Hof handhaaft echter de gedaagde in haar recht, zodat de situatie blijft zoals ze is[1]).

Pas in het jaar 1817 zullen zodanige veranderingen plaats vinden, waardoor de oude toestand weer geheel terug zal keren.

Inmiddels zijn in het bestuur van Veluwenzoom wijzigingen gekomen. In dit deel van het Kwartier van Veluwe waren vanouds nl. 5 gerichtsbanken, waarin recht gesproken werd en verder allerlei zaken ter sprake konden komen. Zij werden gehouden in Velp, Brummen, Rheden, Oosterbeek en Renkum. Nu schijnt het, dat de gerichtslieden weinig te doen hadden en spoedig

1) Rechterl. Arch. Kwartier Veluwe

klaar waren. Bovendien kostten deze gerichtsbanken veel geld, en waren ze ongerieflijk voor de mensen, omdat ze niet regelmatig zitting hielden. Gillis van Barlaymont, stadhouder van Gelderland, meende daarom dat de 5 banken gemakkelijk tot 3 samengevoegd konden worden. „Und daer en teyndens datme tot eene bancke lachte of tot eene redigeerde die bancken van Oisterbeeck und Redinckom off Renckum, di dog oick bij eene und aen malkanderen bij eene Scholtis worden bedient." Besloten wordt nu om ten aanzien van Renkum des Donderdags om de 14 dagen zitting te houden in Oosterbeek.

Deze beslissing is genomen op 17 Oct. 1573, en is in het Groot Gelders Placaetboek opgenomen [1]). Hieruit blijkt echter tevens, dat het schoutambt Renkum reeds in deze tijd ongedeeld is en door één schout bediend wordt. Welke schouten in de loop der jaren de gemeente Renkum gediend hebben, is slechts goed na te gaan vanaf 1733, omdat sinds die tijd de scholten het recht van protocolleren is opgedragen. Sinds dien komen we dan ook regelmatig hun namen tegen in de Protocolboeken van Renkum [2]). Van de scholten of schouten van Renkum, zijn onder meer te noemen:

Frederik van Voorst genoemd in 1622;
Jacob Botter, overlijdt in 1626;
Winand van Breinhem genoemd in 1632;
Willem Bock, 1640;
Johan Willemsz. Bock, 1670 en 1676;
Elis Bock, 1681 en 1694;
Gerard Bongart, 1723-1750;
G. Suurmondt, 1750-1751 (deze was schout van Rheden, doch nam tijdens de vacature het bestuur waar);
Hendrik Worm, 1751-1777;
S. N. Heshusius, 1778-1786;
Is. Nijhoff, 1787-1811.

Laatstgenoemde schout was als zodanig in functie tot in 1811 op last van Napoleon het binnenlandse bestuur gewijzigd werd. Al deze schouten zijn verantwoording schuldig geweest aan de ambtsjonker, die het richterambt Veluwezoom bestuurde. De ambtsjonkers moesten verschreven zijn in de ridderschap van de Veluwe, en aldaar ook hun kasteel of landgoed bewonen. Voorzover deze in het gebied van Renkum bezittingen hadden, kunnen genoemd worden Hendrik van Essen, overl. 1642, Willem Joseph van Gendt, overl. 1732 en E. J. Baron van Goltstein, 1760 — pl.m. 1785. Alle drie zijn eigenaren geweest van Harten en de Keyenberg.

We keren thans weer terug tot de begrenzing van de gemeente Renkum. Na iets over de westelijke grens gezegd te hebben, zullen we nu de oostelijke grens eens nader bezien. Reeds op 3 October1567 wordt door een commissie uit de magistraat van de stad Arnhem een rapport opgesteld over het bepalen van de limieten van deze stad, vanaf het Mariendaalse Munnikenschot langs de Aanstooterweg door Papendal, over de Kemperberg naar Deelen.[3]) Hierbij worden de limieten vastgesteld van de noordelijke gemeentegrens, vanaf Mariendaal via Laag-Wolfheze naar de Amsterdamse weg. Deze grens vormt dus de scheiding tussen het schependom Arnhem en het richterambt van Veluwenzoom, en loopt ongeveer evenwijdig met de rivier de Rijn. De

---

1) Groot Geld. Placaetboek I, kolom 631
2) Arch. Hof van Gldl., Civ. Sententien III, 228
3) P. Nijhoff, Reg. Oud-arch. Arnhem, Arnhem 1864, blz. 251

oostelijke grens werd in hoofdzaak bepaald bij de verdeling van het uitgestrekte kloosterbezit Mariendaal in de erven Klein- en Groot-Mariendaal. Gedeputeerde Staten, welke na de reformatie daarover het beheer voerden, verkopen op 25 Augustus 1694 het erf Klein-Mariendaal aan hun secretaris Wilh. van Ruyven. Tot dit erf behoort dan het recht van het water (van de beek), zodat de beek die door dit bezit stroomt, de grens gaat vormen tussen beide erven en mitsdien ook tussen Arnhem en Veluwenzoom. Alleen ten noorden van de Utrechtse weg zijn ze het nog niet geheel eens over de juiste begrenzing. Dhr. van Ruyven vraagt daarom in de vergadering van G.S. van 9 October 1700 om vaststelling van de juiste grenzen van dat deel van zijn bezit.[1]) Als grens wordt dan een laan bepaald, aan beide zijden met eiken beplant. Deze laan bleef tot op heden de scheiding. Ten zuiden van deze laan, dus ongeveer vanaf het huis Mariendaal in zuidelijke richting, bleef tot de Utrechtse weg, de beek de grens.

Een halve eeuw later worden de grensscheidingen aan deze zijde nog weer eens nader bekeken, en worden verbalen opgemaakt van de nieuwe limietscheidingen en vastgelegd op een kaart, dd. 22 en 30 Dec. 1756.[2]) Sinds dit tijdstip blijft de noordelijke en oostelijke grens zijn toen vastgestelde loop behouden. D.w.z. vanaf de Bijsenpol bij de Amsterdamse weg zuidelijk naar de Bruytspol bij het erf Wolfheze (nog aanwezig bij de Wolfhezerweg) en vandaar in oostelijke richting langs de vroegere Utrechtse weg tot aan de Mariendaalse pol (nog aanwezig), en vandaar weer in zuidelijke richting tot aan de beek. De beek blijft dan de grens tot aan de Klingelbeekse weg, en vandaar door de Rosandepolder naar de Rijn.

Als de 19e eeuw nog maar pas ingezet is, en dat in een tijd van vreemde overheersing, vinden reeds ingrijpende veranderingen plaats in de structuur en het bestuur van de Veluwenzoom. Trouwens overal in ons land is dit het geval. Want nadat op 9 Juli 1810 Nederland bij Frankrijk ingelijfd is, wordt in alle opzichten ons land verfranst. In het volgende jaar reeds wordt het richterambt Veluwenzoom omgezet in een drostambt als deel van het departement Boven-IJssel. Het westelijk deel van dit drostambt wordt gevormd door de mairie Oosterbeek. Deze omvat de gehele huidige gemeente Renkum, dus inclusief Renkum en de heerlijkheden Rosande en Doorwerth. De buurschap Harten behoort echter nog tot Wageningen.

Nadat de Fransen uit ons land verdwenen, en wij van toen af een koninkrijk zijn gaan vormen, wordt het binnenlands bestuur opnieuw gereorganiseerd. Als gevolg hiervan wordt de indeling van de gemeenten opnieuw bezien, en brengt dit voor onze gemeente ook z'n gevolgen mede. Zo wordt door Ged. Staten van Gelderland bij schrijven van 7 Juli 1815 aan de Koning voorgeslagen om de provincie op een bepaalde manier te verdelen. Daartoe behoort dan ook het schoutambt Renkum, met Harten en Oosterbeek; de heerlijkheid Doorwerth kan afzonderlijk blijven.

Deze voorgeslagen regeling werd bij Kon. Besluit van 11 Februari 1817, behoudens enkele wijzigingen, goedgekeurd. Als zodanig wordt nu onder het district Veluwenzoom gerubriceerd:

a. de gemeente (of het schoutambt zoals de gemeenten aanvankelijk nog genoemd worden) Renkum, omvattende het dorp Renkum, de buur-

---

1) Arch. Ged. Staten, Kwartier Veluwe, no. 338
2) P. Nijhoff, Reg. Oud-arch. Arnhem, blz. 490, 542 en Oud-arch. Arnhem, Kaarten no. 23

schap Harten, en het dorp Oosterbeek met de buurschappen Dreyen, Rosande en Wolfhees;
b. de gemeente Doorwerth met het dorp Heelsum en de buurschap Doorwerth.

Uit het bovenstaande blijkt nu, dat Rosande als zelfstandige heerlijkheid voorgoed verdwijnt, en het in 1539 verloren gegane deel van Harten, zij het onder protest van Wageningen, weer bij Renkum gevoegd is. Tengevolge hiervan vergroot het schoutambt Renkum met 352 ha[1]) en komt het totaal oppervlak op 3073 ha. Op dit gebied wonen dan pl.m. 1400 mensen. Per 1 Januari 1821 was dit aantal 586 in het Renkumse deel en 824 in het Oosterbeekse deel van de gemeente, dus 1410 in totaal.

Door deze grensvaststelling doet zich het eigenaardige verschijnsel voor, dat de gemeente Renkum is twee delen gesplitst is door de gemeente Doorwerth. Slechts voor een twintigste deel van de lengte, raken de kadastrale gemeenten Renkum en Oosterbeek elkaar nog op de Bovenheide bij de latere Buunderkamp. Als een grote wig zit de gemeente Doorwerth daar tussen gedreven. Het komt dan ook in de practijk hierop neer, dat steeds door Doorwerth naar het andere deel van de gemeente gegaan moet worden. Geen wonder dan ook, dat deze toestand niet bevredigd, en dat het hoe langer hoe meer als een moeilijkheid bezien wordt. Zoals hiervoor reeds medegedeeld is, wordt tenslotte in 1923 deze eigenaardige situatie opgeheven, als de gemeente Doorwerth bij de gemeente Renkum ingelijfd wordt.

De laatste burgemeester van Doorwerth was Jhr. Mr. H. R. A. Laman Trip. Hierbij moet echter opgemerkt worden, dat voorheen de burgemeester van Doorwerth tevens de heer en eigenaar van zijn gemeente was! Zo was eerst J.A.P. Baron van Brakell (1837-'53) burgemeester, en daarna diens zoon Ph. F. A. Baron van Brakell (1856-1904). Toen echter Jhr. Laman Trip burgemeester werd, was het groot-grondbezit reeds versnipperd. Na de samenvoeging komt de gehele gemeente onder Renkum's burgemeester J. v. d. Molen.

Na de Franse tijd is de gemeente Renkum door de volgende burgemeesters bestuurd geworden:

Louis Nijhoff, 1811-1817;
Joh. Backer, 1817-1851;
Mr. J. de Beyer, 1851-1866;
J. van Embden, 1866-1892;
J. V. M. v. Toulon van der Koog, 1892-1907;
Jhr. L. N. Nedermeyer, Ridder van Rosenthal, 1907-1917;
C. Zaayer, 1917-1919;
J. v. d. Molen, 1919-1934;
J. J. Talsma, 1934-1949;
Mr. D. Matzer v. Bloois, 1949-heden.

De begrenzingen hebben sinds 1923 hun oude loop niet geheel behouden, doch zijn integendeel nog weer opnieuw bezien. Het begint met de „hap" van Wageningen ten zuiden van de Hartense weg, in het terrein van de papierfabriek van Van Gelder aan de Beukenlaan. De fabriek stond gedeeltelijk op Wagenings- en gedeeltelijk op Renkums grondgebied. Dit leverde begrijpelijk verschillende administratieve moeilijkheden op, zodat de fa. Van Gelder in November 1941 de medewerking van het gemeentebestuur inroept, om aldaar verbetering te krijgen. Deze beseft volkomen de moeilijkheden en ziet

1) afgerond

tevens nog wel meerdere punten, welke wijziging behoeven. Zij wendt zich daarom op 12 Januari 1942 tot de gemeenten Wageningen, Heteren en Arnhem, waarna zij na overeenstemming met deze gemeenten bereikt te hebben, zich wendt tot de Secr. Generaal van het Departement van Binnenlandse Zaken (het was toen bezettingstijd!), om de daartoe benodigde toestemming te verkrijgen. De begrenzing van de aan te leggen nieuwe auto-snelweg door het noordelijke deel van de gemeente wordt nu gelijk ook bezien, met het gevolg dat ook daar in overleg met de Rijkswaterstaat een nieuwe grens bepaald wordt. De gevraagde grenscorrecties worden tenslotte bij beschikking van de Secr. Generaal van het Dept. van Binnenlandse Zaken, d.d. 30 Dec. 1943. no. 14044 BB, goedgekeurd.

Hierdoor is nu aan de westelijke grens 2 ha[1]) bijgevoegd van de bovengenoemde „hap", doch daarentegen is aan de zuidgrens de „onnatuurlijke" aanwas — de Overrijnse waard — logisch naar de gemeente Heteren overgegaan. Deze won hierdoor 63 ha uiterwaard bij haar grondgebied, terwijl van dat ogenblik af de Rijn over de gehele lengte de zuidgrens van de gemeente ging vormen. De ingrijpendste veranderingen vonden plaats aan de noordgrens, waarbij een gebied van 42 ha. ten noorden van de nieuwe auto-weg kwam te liggen. Dit gebied gaat over tot de gemeente Ede, doch diezelfde gemeente moest weer 44 ha. afstaan voor een gebied, dat zuidelijk van die weg kwam te liggen. Ten zuiden van de spoorbaan bij Wolfheze lag sinds de aanleg van die baan in 1844 een punt grondgebied van Arnhem, welke practisch beter tot de gem. Renkum zou kunnen behoren. De grens is daar nu zodanig vastgesteld, dat zij noordelijk van de spoorbaan tot aan de oude grens loopt, zodat hier 46 ha. voor de gemeente gewonnen wordt. Tenslotte vinden nog enkele kleine wijzigingen plaats in de noord- en oostgrens bij Mariendaal, waarbij 5 ha. van de gemeente overgaat naar Arnhem, doch er anderzijds weer 2 ha voor terug krijgt. De hierbij behorende kaart 5 kan een en ander mogelijk nog verduidelijken.

Uit het bovenstaande merkt u, dat er nogal „gecorrigeerd" is, waarvan het resultaat is geweest dat al met al 16 ha. aan het oppervlak van de gemeente onttrokken is, zodat het totaal oppervlak is teruggebracht tot 4736 ha. Op dit gebied wonen dan (in 1943) plm. 23000 inwoners.

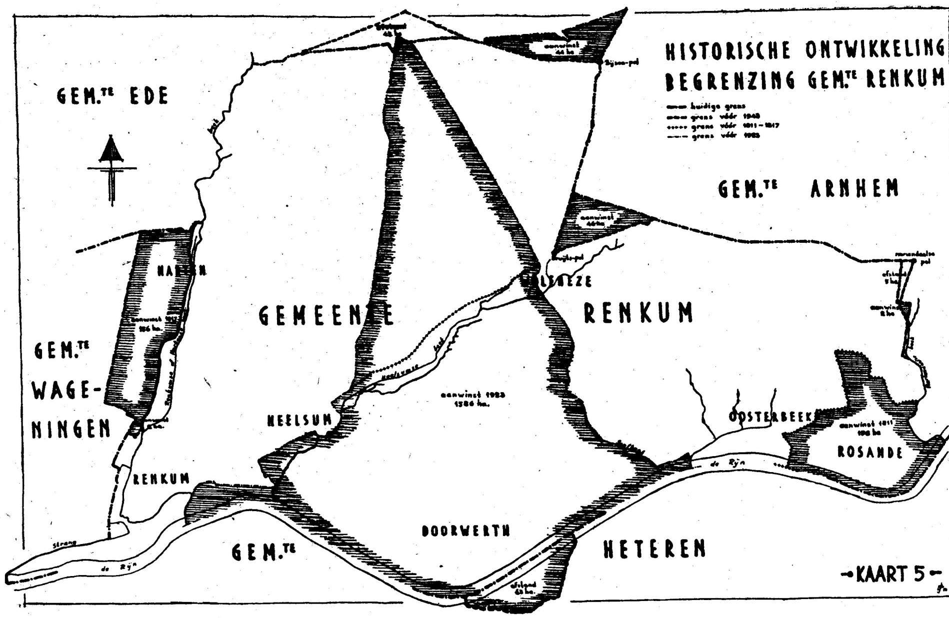
De oppervlakte van de gemeente, verdeeld over de kadastrale gemeenten, is thans: Renkum 1445 ha., Doorwerth 1616 ha. en Oosterbeek 1675 ha.

4. Haar toekomst

Tot slot van dit hoofdstuk moge nog kortelijk iets opgemerkt worden over de toekomst van de groene zoom. Zal deze zoom haar schoonheid, en bovenal haar omvang behouden, of zal deze, zoals veelal het geval is, met de jaren steeds meer inboeten? Een antwoord op deze vraag is niet eenvoudig, afhankelijk als zij is van vele factoren. Het belangrijkst voor het behoud der groene zoom is uiteraard het uitbreidingsplan, het welk steeds weer voor 10 jaren een bepaalde situatie vastlegt. Daarbij is het ook van grote betekenis voor de landschapsbescherming, dat door de Dienst van het Rijksplan ook in onze gemeente gedeelten vastgelegd zijn, welke als zgn. natuurreservaat een voor die delen beschermende betekenis hebben.

---

1) Deze en de volgende getallen zijn afgerond op hele ha.

Immers in deze gedeelten mogen zonder voorkennis van de Directeur van het Rijksplan geen wijzigingen aangebracht worden, zodat kappen, rooien, ontginnen, e.d. zonder meer niet mogelijk zijn. De hiervoor bedoelde gedeelten in onze gemeente omvatten in hoofdzaak de landgoederen Kwadenoord en de Keyenberg (stroomgebied der Renkumse beek) en Laag-Wolfheze (stroomgebied Heelsumse beek). Verder de punt van de Noordberg en de Doorwerthse bossen, t.w. het deel tussen Oude Oosterbeekseweg en Fonteinallee, vanaf de Boersberg tot Heveadorp. En tenslotte de bossen van de Oorsprong, tussen de Italiaanse weg en de v. Borsseleweg.

Naast deze gebieden — uitgezonderd de bossen van de Duno en de Oorsprong —, die ook in het uitbreidingsplan 1951 van de gemeente als zodanig opgenomen zijn, worden of werden de gronden verder beschermd door de Geld. Verordening tot Natuurbescherming. Deze bestreek, uitgezonderd de bebouwde kommen van Oosterbeek en Renkum-Heelsum, vrijwel de gehele gemeente; in dit aereaal was slechts agrarische bouw mogelijk. Als echter het huidige, goedgekeurde uitbreidingsplan door Ged. Staten zal vastgesteld zijn, is deze verordening overbodig geworden, omdat door het plan van uitbreiding-in-hoofdzaak alle gronden in de gemeente een bestemming gekregen hebben.

Behalve door de vorengenoemde maatregelen, wordt het landschap verder beschermd door een gemeentelijke verordening op het afgraven van grond terwijl het uiterlijk aanzien tegen ontsiering, o.m. wordt beschermd door een provinciale verordening tegen landschapsontsiering.

Een gelukkige omstandigheid is overigens, dat de gemeente Renkum zelf eigenaresse is van vele prachtige stukken natuur, t.w. de Valckenierbossen, de Hemelse Berg, de Bilderbergbossen, de Sonnenberg en een gedeelte van de Lichtenbeek. In totaal bijna 400 ha bos- en ander landschap.

Verder is een waarborg voor het behoud van ons landschappelijk schoon, dat het 111 ha grote sprengengebied van de Wolfhezerbeek eigendom is van

de Ver. tot behoud van Natuurmonumenten. Hetzelfde kan gezegd worden van het 226 ha grote gebied, hetwelk eigendom is van het Geld. Landschap. Als zodanig kunnen genoemd worden een gedeelte van het landgoed de Lichtenbeek, Mariendaal, de taluds van de spoorbaan bij de Hilhorstweg en de Loopbergense weg, de bossen van de Oorsprong, en het landgoed de Duno. Tenslotte kan nog genoemd worden het bosgebied tussen de Boersberg en de Italiaanseweg ter grootte van 110 ha, eigendom van het Staatsbosbeheer. De grote cultuurgronden in de gemeente bevinden zich vrijwel alle in handen van grootgrondbezitters. Als zodanig kunnen de gronden genoemd worden van H. Zanen (343 ha), Notaris Roes (88 ha), de Coevorden Adriana Stichting (47 ha), H. Tinszen (183 ha), W. Koelman (87 ha), Mr. C. J. van Eeghen (pl.m. 100 ha) en het Algemeen Mijnwerkers fonds (pl.m. 100 ha). Deze gronden, die bij elkaar ongeveer 1/5 deel van het gehele oppervlak der gemeente beslaan, zullen in de toekomst weinig verandering ondergaan, en dus hun aandeel in het landschappelijk beeld blijven leveren. Het thans nog aanwezige heidelandschap onder Laag-Wolfhze, ongeveer 100 ha groot, zal eveneens behouden blijven.

Het vorengaande in aanmerking nemende, mag dus wel geconcludeerd worden dat er zeer veel kans op is, dat de groene zoom inderdaad groen zal blijven, al zal ook de gestadig toenemende bevolking steeds meer ruimte voor bewoning vragen. Dit laatste geldt vooral voor Oosterbeek, omdat dit dorp er voor in aanmerking komt, een surplus van Arnhems bevolkings-aanwas te helpen opvangen. De tendenz om dit dorp in westelijke richting te doen uitbreiden, is reeds in het uitbreidingsplan geopend.

Ik sprak daareven over de sterke bevolkingsaanwas, en ter verduidelijking hiervan, moge het onderstaande statistische overzicht medewerken. Daarbij zijn de bevolkingscijfers gegeven vanaf 1795, toen de eerste volkstellingen onder het Franse regime gehouden werden. Na 1923, toen de gemeente Doorwerth ophield te bestaan, is het bevolkingstal daarvan bij de gem. Renkum opgenomen. De eerste gesplitste delen van de gemeente Renkum, omvattende ongeveer de kadastrale gemeenten Renkum en Oosterbeek, worden hierdoor na 1923 vermeerderd met de (kadastrale) gemeente Doorwerth.

Jaar	inwoners van gemeente		de gemeente gesplitst in		
	Doorwerth	Renkum	Oosterbeek	Renkum	Doorwerth
1795	281	1567	1109	458	
1807	296	1212			
1809	285	1198	775	486	
1811	292	1193	690	503	
1821	297	1410	824	586	
1840	366	2561	1642	919	
1872	316	4795	2888	1907	
1909	993	10430	5640	4790	
1923	2025	12933			2025
1931		18524	8770	7206	2548
1951[1])		24724	11541	9672	3511

Uit dit overzicht is direct te zien, dat Doorwerth zijn grootste ontwikkeling doormaakte in het begin dezer eeuw, Oosterbeek in de eerste helft der vorige eeuw.

1) Per 1 Oct.; de andere jaren per 1 Jan.

Om een duidelijk beeld te verkrijgen van de bevolkingsspreiding in de gemeente, zulks naar de bewoning van de verschillende dorpen en buurtschappen, is de onderstaande staat gemaakt. Uitgangspunt waren daarbij de bevolkingscijfers van 1809 en 1931. Ook de cijfers van 1872 zijn bijgevoegd; de cijfers over 1951 zijn ontleend aan een vanwege het gemeentebestuur gehouden interne telling.

Dorp	1 Jan. 1809		1 Jan. 1872		1 Jan. 1931		1 Oct. 1951	
	inw.	%	inw.	%	inw.	%	inw.	%
Oosterbeek	695	47	2888	56.5	8770	47.3	11541	50.7
Wolfheze	17	1.2	16	0.3	1327 [1]	7.2	1817 [1]	7.3
Heveadorp					707	3.8	516	0.2
Doorwerth	125	8	145	2.9	181	1	1121	2.5
Heelsum	219	14.8	215	4.2	1093	6	1758	7.1
Renkum	427	29	1847	36.1	6426	34.7	7971	32.2
Totaal	1483	100 %	5111	100 %	18524	100 %	24724	100 %

Uit het voorgaande zal duidelijk geworden zijn, dat de gemeente Renkum steeds intenser bevolkt werd, en dat dit proces zich ook in de toekomst nog wel voort zal zetten. De bevolking is zeer gevarieerd, en is voor vrijwel elk dorp weer anders. Renkum heeft in hoofdzaak nog een kern van oude families, waarvan er velen in de papierindustrie werkzaam zijn of waren. We vinden dan ook hier wel de sterkste dorpsgemeenschap van de hele gemeente.

In Heelsum ging dit vrijwel verloren door het grote percentage van vestiging van buitenaf. Hier treffen we dan ook een conglomeraat van velerlei typen en soorten mensen. Wolfheze is geheel georiënteerd op de Psych. Inrichting, en vormt dus een belangengemeenschap. Sinds de re-evacuatie is ook hier meer een toevoer van buitenaf gekomen, zodat dit dorp zich meer in een villadorpje gaat ontwikkelen.

Heveadorp is eveneens een belangen-gemeenschap, doordien alle mannelijke bewoners employé van de N.V. Rubberfabriek Hevea zijn.

Doorwerth heeft als een jonge nederzetting geen enkele culturele bevolkingswaarde. Een gemeenschap als zodanig bestaat hier niet.

Oosterbeek heeft, evenals Renkum, nog een kern van oude families in zich, welke echter geheel door de „import" — vooral na 1850 —, overwoekerd zijn. Hierdoor is in Oosterbeek niet meer die dorpsgemeenschap, die Renkum kenmerkt. In hoofdzaak bestaat Oosterbeek uit een mengsel van personen, afkomstig uit allerlei oorden van ons land, waaronder veel van Friese origine. Ondanks dit alles bleef in Oosterbeek toch nog een eigen dialect gehandhaaft, hetgeen in sommige opzichten aan het verwante Arnhems doet denken. Ook in Renkum kan min of meer van een dialect gesproken worden, hoewel hier de uitspraak over het algemeen „plat" is, en veel aan het taaleigen van Z.O.-Utrecht doet denken.

Tenslotte nog iets over het wapen van de gemeente Renkum. Evenals alle andere gemeenten, ontving ook onze gemeente haar wapen in het laatst van de vorige eeuw. Bij Kon. Besluit van 6 Februari 1890, no. 21, werd het volgende wapen toegekend: doorsneden:

I in zilver een springend paard van zwart: II gedeeld, rechts: in rood een

[1]) Waarvan plm. 850 in de Stichting Wolfheze

een stijgerend paard van zilver, en links: in goud een schuinbalk van rood.

Het wapen wordt gedekt met een kroon van 17 paarlen, waarvan 14 op één rij op de gouden band geplaatst, terwijl 1 paarl ter weerszijden op de 2 uitersten en één op de 2 middelste paarlen rust. Deze kroon op het wapen werd toegekend, omdat zij vóór Gelre nog een graafschap was, reeds de zetel van een oud gravengeslacht was. Nadat echter in 1923 de gemeente Doorwerth tot de gemeente Renkum getrokken was, werd in verband met het historische wapen van de Doorwerth, het wapen der gemeente gewijzigd, zodat het sindsdien als volgt is samengesteld: gevierendeeld:

I in rood een omgewend stijgerend paard van zilver; II in blauw een gekroonde, dubbelstaartige leeuw van goud, getongd en genageld van rood; III in blauw een dwarsbalk van goud, vergezeld van zes liggende blokjes (turven) van goud, geplaatst drie, balksgewijze, boven de balk en de overige twee en een er onder; IV in goud een schuinbalk van rood.

In dit wapen toont ons het eerste kwartier het Saksische ros, waarbij de herinnering levend blijft aan de gevoerde heerschappij van het Saksische opperhoofd Wittekind. Het tweede kwartier bevat de Gelderse leeuw uit het hertogelijk tijdperk, terwijl het derde kwartier aan de heerlijkheid Doorwerth herinnert. Het vierde kwartier toont het embleem van het geslacht Baer, dat in Oosterbeek gezeteld heeft en wiens bezit Oosterbeek eens was.

HOOFDSTUK II

VOORMALIG DOMEINBEZIT

1. Het Veluwse domeinbezit in het algemeen

Alvorens in details te treden over het oude domeinbezit, dat eertijds in onze gemeente aanwezig was, lijkt het mij goed eerst eens een en ander mede te delen uit de geschiedenis der domeinbezittingen. We zullen hierna regelmatig in aanraking komen met de Rekenkamer, met bosmeesters, tynsen en tienden. Daarom zal het goed zijn, eerst het groter geheel te overzien, opdat de details beter begrepen kunnen worden.

Hoe ontstonden nu in het algemeen de domeingronden?

We moeten daarvoor terug gaan tot de Karolingische tijd, toen de koning zich reeds het recht aanmatigde van de onbeheerde gronden, „bona vacantia", wildernissen en woeste gronden. Ook de lagere landsheren, de graven, maakten op dit regaal aanspraak, hetzij krachtens uitdrukkelijke verlening door keizer of koning, hetzij krachtens usurpatie. Zo heeft ook de graaf van Gelre op de Veluwe de eigendom van de wildernissen aan zich getrokken, en vandaar ongetwijfeld de naam: herenveld[1]). De Veluwe bestond grotendeels uit zeer onvruchtbare grond, waarvan in oude tijden door de dun gezaaide bevolking dus weinig in cultuur gebracht was. Toen eenmaal 's graven macht en rijkdom als voornaamste grootgrondbezitter voldoende gestegen was om ook zijn landsheerlijke macht krachtig uit te oefenen, kon hij derhalve grote oppervlakten grond onder zijn heerschappij brengen. Daarnaast, doch zonder dat een scherpe grens te trekken valt, hebben de door hem verworven domeinen ook woeste grond omvat. Er zijn zelfs schrijvers, die in de gehele Veluwe één domein van de graaf hebben gezien. Van Spaen[2]) beweerde dit. en Nijhoff[3]) wilde op grond hiervan het recht op de wildernissen verklaren.

Er waren echter oudtijds vele horige goederen en hoven van anderen dan de graaf, die juist door aankoop van dergelijke goederen-complexen zijn bezit en macht vergrootte. Met Martens, die hierop wees[4]), ben ik van mening dat het onjuist is, het recht op de wildernissen te zien als een uitvloeisel van een algemeen eigendomsrecht, doch dat de eigendom van deze woeste gronden goeddeels verklaard moet worden uit het bekende regaal. Nauw hiermede hangt ongetwijfeld samen de instelling van de wildban, die diende tot handhaving van het regaal van de jacht. Immers juist de woeste gronden dienden

1) Martens, Marken in Geldl., blz. 11, 15
2) Inl. Gesch. Geldl. IV, blz. 169
3) Gedenkw. I, blz. VII en 352, noot
4) Als noot I, blz. 15

tot de jacht, en de jurisdictie over dit gebied, beide met de naam van wildban aangeduid, diende dus tevens tot handhaving van het recht op de woeste gronden.

Met de Veluwse wildban nu houdt verband de zeer merkwaardige bron van inkomsten voor de graaf, het zogenaamde ruimgeld, waarover de meningen niet algemeen gelijk zijn.[1]) Het was een belasting, die eens in de vier jaar, nl. elk schrikkeljaar betaald werd, en die geind werd door de zgn. wildforsters, twaalf in getal. Dit ambt was verbonden aan bepaalde goederen, die gehouden waren de landsheer met paard en kar op de jacht te dienen. Het bedrag van het ruimgeld was sinds het midden der 14e eeuw steeds even hoog. De rekeningen van na 1543 geven op, dat het is een retributie, door alle huislieden op de Veluwe betaald voor het gebruik van de woeste gronden en wegen van de landsheer, waarin ieder goed zijn deel moest betalen, naar gelang van de grootte van het bedrijf en het aantal vee.

In het westelijk deel van de Veluwezoom inde de bosmeester dergelijke kleine recognitien, verschuldigd b.v. wegens het schapen houden en plaggen maaien op des heren velden. Hij diende daarom een afzonderlijke rekening in, welke doorgaans een klein nadelig saldo vertoonde omdat zijn tractement meer bedroeg dan die kleine baten.

Waar echter de schapen en de plaggenmaaiers stelselmatig geweerd werden, bleef uiteraard het natuurwoud bestaan, zulks in tegenstelling tot de hiervoor genoemde woeste gronden. Deze natuurwouden dienden dan als voorraadschuur van brandhout voor de grafelijke keukens. Vooral in de Doorwerthse - en Oosterbeekse heggen werden de schapen beperkt, om het bos ten behoeve van de hertog in stand te houden. Door de bescherming dezer bossen veranderde hieraan vrijwel niets, zulks in tegenstelling tot de woeste gronden, die in de loop der eeuwen regelmatig in eigendom of erfpacht uitgegeven werden, om daarvan bouwland te maken. De toenemende uitbreiding van de bevolking in de Veluwezoom, noodzaakte zulks trouwens. Bleven de bossen dus die ze waren, de woeste gronden werden steeds geringer van oppervlak door de ontginningen. Vooral in de tijd van Willem van Kleef en Karel de V werd veel woeste grond ontgonnen. Toch werd de ontginning van dergelijke gronden door de pachters ongetwijfeld tegengewerkt door de heffing der novale tienden, die de landsheer overal van de nieuw aangegraven gronden toekwam. Bovendien trok later de Rekenkamer van de woeste gronden enig voordeel, door de uitgifte in erfpacht van konijnenwaranden.

We laten nu eerst even de domeingronden rusten, om kennis te nemen van een oude thinshof onder Oosterbeek, eveneens bezit van de landheer. Als zodanig behoort ook deze hof dus tot het domeinbezit. Deze hof heette de Dusinckhof, en reeds dadelijk moet opgemerk worden, dat we over deze hof slechts zeer fragmentarische gegevens hebben. Uit de tynsboeken blijkt, dat hij aan de heren van Gelre toebehoorde, en dienst deed als een soort betaalkantoor voor de onder Oosterbeek en Arnhem behorende tynsen.

Van deze hof kreeg de Graaf in 1335 de derde garf, d.i. het derde deel der opbrengst van de landerijen. Of een horige hier de gebruiker van het domeinbezit was, blijkt niet. Wel werden, zoals gezegd, in die hof tynsen betaald, die waarschijnlijk betalingen in geld van horigen waren, want zij werden geboekt[2]) „inclusies denarius capitalibus". Op deze wijze ontving dus de

[1]) Ik kom hierop in hfdst. IV, 5 nog nader terug.
[2]) Rekeningen 1335-36. R. A. Arnhem, Inv. Nijhoff, Rekeningen A, 1, m

heer of graaf van Gelre indirect de inkomsten van zijn bezittingen in Veluwenzoom. Want doordat sinds de eerste helft van de 14e eeuw veel woeste grond ontgonnen werd, ontving de heer zijn inkomsten niet meer direct van goederen in eigen beheer, doch indirect uit betalingen, de hij van zijn horigen, tynslieden en pachters, ontving als recognitie voor het gebruik van de gronden.

Hoewel betaalkantoor, blijkt toch weer niet alle tyns in de Dusinckhof betaald te zijn. Zo werd in elk geval in 1433 aldaar geen hoofdgeld geind [1]). hoewel op St. Maarten 1433 te Oosterbeek door 11 personen elk een „alt moirken" betaald werd [2]). Deze tyns was de zgn. hoofd- of hoftyns, welke een horige eens per jaar moest betalen als erkentenis van zijn horigheid. Blijkbaar was er dus nog een hof onder Oosterbeek. Het jaar tevoren had eveneens een betaling te Oosterbeek plaats gevonden, en wel voor 19 hoends, die eigenlijk als tyns aan de hertog verschuldigd waren.

Deze tynsboeken, bewaard in het archief van de Rekenkamer, [3]) maken ons ook niet direct wijzer omtrent de Dusinckhof.

Oudtijds waren tynsrollen gebruikt, waarvan ons uit de 14e eeuw nog bewaard zijn één van 1308, de overigen van omstreeks 1340 (of later) ; later zijn deze vervangen door tynsboeken. Iedere post tyns werd beschreven, en in margine door letters of cijfers aantekeningen gehouden. Veranderingen door overgang van tynsgoed bij vererving of overdracht onder de levenden, splitsing van posten tyns, verwerving van verschillende posten tyns in één hand, alles werd in de tynsrollen en -boeken aangetekend. Wanneer door langdurig gebruik de beschikbare ruimte volgeschreven of het tynsboek te onduidelijk geworden was, werd een nieuw aangelegd, dat grotendeels een copie was van het vorige. Meest werden de tynsboeken in alle ambten tegelijk vernieuwd hetgeen ook na 1543 gebeurde. Bovendien werd toen in 1552 een serie copieën vervaardigd, waarin geen aantekeningen van de betaling werd gehouden doch die alleen dienden voor opzending naar de Brusselse Rekenkamer. Het hoofd der post tynsen in de rekenkamer van 1548 verwijst naar die nieuwe serie. De oudste serie steunt op die van c.a. 1449 uit het hertogelijk archief. De ontvangsten werden in de 16e eeuw met letters, later met jaartallen in margine aangetekend. Nieuwe erftynsen, in de gevallen, dat een horig goed in een tynsgoed veranderde, staat achterin opgetekend.

In het boek dat Arnhem en Oosterbeek betreft, is ingehecht een opsomming van de regels, volgens welke de tynsgoederen bezeten werden. [4]) Van deze regels noem ik hier : gebruikers van tynsgoederen moeten de tyns jaarlijks op dag en plaats volgens gewoonte, de heer aanbieden : zij mogen het goed niet splijten of delen zonder toestemming van de tynsheer. Bij verkoop moet deze de heer worden aangeboden, die zes weken tijd voor beraad heeft. Het gebruiksrecht vererft op de naaste verwant, een man voor een vrouw, een oudere voor een jongere. Een nieuwe verkrijger moet het goed binnen een jaar verzoeken met betaling van dubbele tyns. Sanctie op niet nakomen van deze bepalingen is verval van het goed aan de heer. [5])

De betaling van de tyns der domeingoederen vond plaats op St. Maarten, zoals we reeds opgemerkt hebben. Op deze dag kwam dan de rentmeester of een of meer zijner dienaren om de tynsen te innen. Aangezien er niet voldoen-

---

1) E. Heringa, Tynsen op de Veluwe, 60
2) Rekeningen 1432-33. Als noot 2 vorige bladzijde
3) Arch. Rekenkamer, Inv. no. 1295-1386
4) Arch. Rekenkamer, Inv. no. 1304
5) E. Heringa, Tynsen op de Veluwe, Bijlage 74

de ambtenaren waren om op alle plaatsen tegelijk de tyns te beuren, trok de rentmeester of zijn dienaren rond. Hij begon op 10 November te Oosterbeek, en reisde dan, soms met enkele dagen er tussen, de verschillende ambten af, zodat in de aanvang van December overal de tyns was geind. [1])

We laten thans de tynshof Dusinckhof verder voor wat zij is, en keren weer terug tot de woeste gronden en de bossen van de domeinen.

De domeinbossen zijn na de afzwering van de laatste hertog in 1581 overgegaan aan de Landschap. Sindsdien werden zij namens de Staten beheerd door de Rekenkamer te Arnhem, waaraan het domeinbestuur reeds in 1559 was opgedragen. De Rekenkamer was nl. georganiseerd door de ordonnantie van koning Philips van 9 Febr. 1559, welker bepalingen later herhaaldelijk min of meer zijn gewijzigd, het laatst in September 1706. Zij vergaderde te Arnhem en diende de Staten van advies.

Tot de taak van de Rekenkamer behoorde in de eerste plaats het afhoren van de rekeningen der officieren van justitie, de subalterne rentmeesters en de tollenaars der grote watertollen. Deze ambtenaren stortten het batig slot van hun rekeningen jaarlijks in de kas van de landrentmeester-generaal. De Rekenkamer hield zich niet bezig met de inning en uitbetaling der gelden, maar wel met hun bestemming. Hoewel voor belangrijke uitgaven consent van de Staten vereist was, besliste de Rekenkamer toch in vele gevallen zelfstandig, ook wanneer het de aankoop van nieuwe domeinen, de inlossing van pandschappen en andere ondernemingen van belang gold. Omgekeerd had zij zich natuurlijk te houden aan buiten haar door de Staten genomen besluiten in dergelijke zaken.

Een belangrijk landsheerlijk recht, waarvan de uitoefening ook aan de contrôle van de Rekenkamer was onderworpen, doch geen baten afwierp, was het recht van de jurisdictie. In die landstreken, welke vanouds tot het hertogdom en graafschap hadden behoord en waar de landsheer dit recht niet verpand of onder een andere titel afgestaan had, oefende de landsheerlijke overheid dit recht uit door haar vertegenwoordigers, die onder de naam van „officieren" kunnen worden samengevat. Onder de rekenplichtige officieren behoorde ook de richter van Arnhem en Veluwenzoom.

Tot het recht van jurisdictie behoorde o.m. ook de gruit of het bieraccijns, het molenrecht en het jachtregaal. Dit laatste recht is ook een der hinderpalen geweest in de verhouding van de Rekenkamer tot de heren van Doorwerth, vóór dat de limietscheiding van 1712 werd vastgesteld. Zo werd laatstgenoemde op 20 December 1644 nog voor het Hof gedaagd om zijn recht te bewijzen om binnen zijn heerlijkheidsgrenzen in het domeinbezit te mogen fretteren en konijnen te vangen. [2]) Het Hof gaf hem toen echter voorlopig het recht dit te doen, doch adviseerde, een proces over de limieten aanhangig te maken.

En wat het molenrecht aangaat, uit de rekeningen van de rentmeester van Veluwe [3]) over 1633/34 blijkt, dat de Landschap jaarlijks 6 molder rogge ontving van de heer van Doorwerth wegens een „vol molen" te Oosterbeek. De heer van Doorwerth moest dus in natura betalen voor zijn recht om deze volof korenmolen te hebben.

Een van de eerste werkzaamheden van de Rekenkamer was een admini-

---

[1]) E. Heringa, Tynsen op de Veluwe, blz. 161
[2]) Arch. Hof, Civ. Sent. IX, 43
[3]) Arch. Rekenkamer, no. 4196, fol. 50vso

stratieve strijd te voeren tegen de stadhouder van Gelre, aan wie de Rekenkamer gelden moest uitbetalen i.v.m. de oorlogvoering tegen Spanje. Op 4 Maart 1589 wendde zij zich daarom tot de Stad Arnhem met de mededeling, dat er bij hen grote geldnood heerste omdat de domeinen niets opbrachten. Zij hadden mitsdien geen middelen om de stadhouder te betalen. Als gevolg hiervan ontstond een drukke correspondentie met de Staten van Gelderland om middelen te verzinnen, teneinde te komen tot vermeerdering van het inkomen der domeinen.

De resultaten hiervan bleven niet uit: veel woeste grond werd uitgegeven om in cultuur gebracht te worden, zodat de inkomsten der pachten stegen. Inmiddels was echter ook clandestien veel woeste grond ontgonnen als gevolg van het onvoldoende toezicht. Hierdoor werd veel geld aan rechten ontdoken. Deze clandestiene aanmaking van grond was zodanig toegenomen, dat, toen de Rekenkamer in 1628 alle nieuw aangemaakte grond deed opnemen, ontdekt werd, dat b.v. alleen al onder het ambt Ede, met Bennekom en Lunteren, daar meer dan 260 morgen (pl.m. 210 ha) sinds een mensenleeftijd nieuw aangemaakt waren.

Bij een besluit van 20 November 1633 bepaalden de Staten, dat ter aanmoediging van de landbouw, alle woeste gronden, welke van dien tijd af gedurende 25 jaren zouden aangemaaakt worden, vrijdom van tiend zouden genieten. Ook na verloop van deze tijd vergunde de Rekenkamer aan hen, die onbebouwde velden ontgonnen, op hun verzoek tiendvrijheid voor de tijd van 10 tot 25 jaren. De meeste uitgegeven acten van tiendvrijheid vallen echter pas tussen de jaren 1674 en 1750.

Van ontginning op enige schaal van de onder de gemeente Renkum gelegen woeste gronden is niets bekend. Behalve de 11 morgen, die in 1567 onder Wolfheze uitgegeven werden, zijn verder geen uitgiften uit die tijd bekend. Wel vinden we na 1650 verschillende uitgiften van bossen, zijnde kleine gedeelten van de verspreid liggende Oosterbeekse heggen Swyersdall en Boxoort. Het blijft echter steeds om kleine stukken gaan. Intussen werden omstreeks 1560 pogingen aangewend, om in het algemeen de domeinbossen op te heffen uit de toestand van verwaarlozing, waarin ze verkeerden. Hierop heeft o.a. betrekking een memorie van de auditeur van de Rekenkamer van 1561, die door v. Hasselt is afgedrukt. [1]) Men wilde nl. weten of het mogelijk zou zijn, schaarbossen en bossen van opgaande bomen te planten op terreinen, die tot dusverre niet in cultuur gebracht waren. De bosmeester verklaarde, dat van de Mofft ²/₃ schaarbos was, waaruit hij de schapen verdreef, doch dat het overige ¹/₃ deel woest lag, omdat die van Wageningen, Bennekom, Manen en Harten er gebruiksrechten hadden. De bosmeester was echter sterk tegen het planten van opgaande bossen, omdat men daarbij te lang op enig profijt moest wachten.

Langs de Veluwezoom tussen Wageningen en Arnhem lagen, zoals reeds gezegd, grote gebieden domeinbezit. Op Wagenings gebied lag dan de zojuist genoemde landschapshegge de Mofft, en oostelijk daarvan de uitgestrekte heetvelden van Renkum. Tussen Doorwerth en Oosterbeek lagen de bossen van de heren van Doorwerth en meer noordelijk daarvan die van het klooster Mariendaal. Tussen laatstgenoemde bossen lagen dan de verschillende heggen van de landsheer, waarover nog even het volgende.

Deze bossen waren dan de brandhoutbossen voor het hertogelijke (sinds

---

1) v. Hasselt, Geld. Bijz. II, 69

1543 stadhouderlijke) hof te Arnhem. In de middeleeuwen werd het beheer hierover gevoerd door een boswachter, maar sinds 1500 was dit opgedragen aan de rentmeester der domeinen op de Veluwe. De bosmeesters hadden sinds 1500 slechts alleen het politie-toezicht tot taak. Zij waren belast met het weren van onbevoegden en het verdrijven van vee uit de bossen, en het opsporen van de schuldigen aan houtbeschadigingen.

Zij deden echter ook rekening en verantwoording. Deze rekeningen bevinden zich allen nog in het archief van de Rekenkamer. Zelfs een Renkumse schout heeft nog een poosje als bosmeester ad interim gediend. Want na het overlijden van Joachim Arntszoon in 1555, werd scholtis Henrick Struijck aangesteld als bosmeester [1]). Maar in 1557 ontving Struijck al weer een schrijven van de stadhouder, dat door de aanstelling van „Goessen Mom en Frederick van Renesse, zijne hellebaardiers", hij van de waarneming van zijn bosmeestersambt was ontheven. [2]) Sindsdien zijn dan weer vele namen van bosmeesters bekend.

Om echter terug te keren tot de heggen van Koenenbos, deze werden in 1676 voor het laatst voor 20 jaren verpacht, maar daarna werden zij door de Rekenkamer in eigen beheer genomen. Sinds 1702 zijn zij daarop jaarlijks geïnspecteerd, hetwelk toen mede een der belangrijkste werkzaamheden van de Rekenkamer was. Die inspecties vonden plaats door één of meer rekenmeesters, in gezelschap van de secretaris. Jaarlijks werden per koets tochten ondernomen ter inspectie, waarbij steeds bij de Oosterbeekse heggen begonnen werd. N.a.v. deze persoonlijke bezichtiging besliste de Rekenkamer dan over de herstellingen en de aanleg van bossen, van oeverversterkingen, en de verkoop van hout, en dergelijke maatregelen.

De rekenmeesters legden zich vooral toe op de instandhouding van het akkermaalshout, waarvan geregeld verkopingen werden gehouden, doch ook in de aanleg van lanen van opgaande eiken en beuken hadden zij veel liefhebberij. De dennenboom wordt in de verbalen over 1793 voor het eerst genoemd, toen 4 morgen zeer slecht akkermaalshout bij het Stenen Kruis zou worden omgezet en met jonge dennen uit de dennenkampen ingepoot.

We zijn inmiddels tot de Franse tijd genaderd, die ook voor het beheer over de domeinen van betekenis is geweest. Reeds op 11 Februari 1795 werd bij besluit van de Landdag, de Rekenkamer opgeheven, en werden haar werkzaamheden voorlopig opgedragen aan het Prov. College van algemeen welzijn en finantiën. Wat geschiedde er nu verder met de woeste gronden en bossen?

Wat de woeste gronden betreft, na 1750 bleek veel ontgonnen grond weer verlaten te zijn, en opnieuw overwoekerd met heide en buntgras. Maar met de Franse tijd werden door velerlei omstandigheden weer gronden ontgonnen. In deze tijd trachtte men ook te geraken tot afschaffing der novale tienden, verdeling der markgronden en verbetering van de toestand der landbouwers.

Reeds waren door verschillende grondeigenaren met veel moeite en finantiële offers, aanzienlijke heidevelden tot bouwland afgegraven of tot dennenbossen aangelegd. Maar na de Franse tijd ging het echter nog beter, want verschillende der reeds ten tijde van koning Lodewijk gevormde ontwerpen ter gehele of gedeeltelijke verdeling der gronden zijn toen min of meer verwezenlijkt geworden. In verschillende marken was trouwens reeds een verdeling tot

---

[1]) Arch. Rekenkamer, Inv. no. 4683
[2]) Corr. Hof v. Geldl., no. 161, dd. 24 Mrt. 1557

stand gekomen, en bij anderen werd het overwogen. Tevens werd in die tijd (omstreeks 1820) door het aanleggen van straatwegen door verschillende delen van de Veluwe, en o.a. ook de Utrechtse straatweg, de ontginning van heidegronden zeer bevorderd.

Toch moest er eerst nog een ernstig verschil van mening ontstaan tussen het domeinbestuur en verschillende gemeenten, alvorens voorgoed een oplossing gevonden werd. Dit meningsverschil werd echter door de toenmalige districtscommissaris van de Veluwe, Baron Sloet tot Oldhuis, tot een goed einde gebracht in deze zin, dat verschillende gemeenten, waaronder ook de gemeente Renkum, in 1843 door aankoop eigenaressen werden der betwiste heidevelden. Dit echter onder de verplichting om die te ontginnen of door verkoop of uitgifte in erfpacht, tot ontginning te brengen Op deze wijze is dan het voormalige Renkumse heetveld tenslotte in particuliere handen gekomen.

Wat de domeinbossen betreft, onder de regering van Koning Willem I bleef aanvankelijk alles bij het oude; d.w.z. er werd aan de bossen geen bijzondere aandacht geschonken. Het kapbare hout werd elk jaar verkocht, doch daar bleef het bij. Van belang voor een juiste kennis dezer bossen in onze omgeving is een op 10 Februari 1826 door de Directeur der Domeinen te Arnhem opgemaakte „Legger der Dominale Bosschen en Plantaadjen". Maar reeds spoedig na het opmaken van die ligger, werd tot verkoop der bossen overgegaan, waartoe de slechte finantiële toestand van ons land de oorzaak was. Want de domeinen waren bij art. 3 van de wet van 27 December 1822 in handen gesteld van het Amortisatie-syndicaat, hetwelk tot verkoop overging ten einde met de daarvoor verkregen gelden de staatsschuld te kunnen delgen.

Nadat in 1812 reeds een grote verkoping het domeinbezit had doen slinken, werd van 8-12 October 1838 de derde en laatste veiling hiervan gehouden. Als gevolg daarvan, verdwenen toen ook de onder Oosterbeek gelegen heggen, waardoor sindsdien ook in onze gemeente geen domeingronden meer aanwezig zijn. In 1831 was er nog 1060 ha eigendom der domeinen, alsmede 65 ha die in erfpacht uitgegeven waren ; dit betekend, dat toen nog ongeveer 40% van de oppervlakte der gemeente domeinbezit was, terwijl 13 jaar later geen enkele ha meer in bezit was.

2. De Renkumse heide

Een van de hiervoor genoemde woeste gronden, is vanouds de Renkumse heide geweest. Daarbij hebben we uiteraard niet alleen te denken aan hetgeen thans nog de Renkumse heide genoemd wordt, doch aan een veel groter gebied. Uitgezonderd bepaalde stukken, was het immers aanvankelijk zelfs zo, dat de gehele Veluwezoom domeinbezit was. Maar na 1600 kunnen we toch wel de Renkumse heide meer begrenzen tussen de Renkumse en de Heelsumse beek, terwijl ze in het noorden ver in de gemeente Ede uitstrekte. In die tijd wordt het domeinbezit aan de westzijde besloten door het „Convents van Reyncoms Lant" (zie kaart 14a), dat eigenlijk het gehele stroomgebied van de Renkumse beek tot aan de Kwadenoord omvatte. Westelijk daarvan lag dan weer de landschapshegge de Mofft; dit was echter al op Wagenings gebied. Op genoemde kaart is alles ten oosten van het kloosterbezit aangeduid als „die Reijncomsche heijtvelt, die C. Mts. gront".

Dit gebied nu, dat aan de oostzijde tegen Doorwerths en Wolfhezer gebied grensde, werd de Renkumse heide genoemd. Het was één groot heide-

veld, met in het noorden (nabij de Buunderkamp) het zgn. Gildse zand. Het is begrijpelijk dat een dergelijke grote lap grond die bovendien woeste grond was, weinig of niets opleverde. Maar dat betekend tevens, dat in de archivalia weinig over de heide is opgetekend. De aangrenzende Mofft geeft echter weer des te meer gegevens.

Voor het eerst komen we met de heide in aanraking via een proces. Want op 7 Febr. 1645 had bosmeester Daniel Sas, de schout en geërfden van Renkum voor het Hof gedaagd[1]), omdat zij in 1633 (dus 12 jaar geleden) een „immenkorf" uit het Renkumse heetveld bij de Paelberg hadden weggehaald. Hiermede hadden ze inbreuk gemaakt in 's heren jurisdictie, zodat het Hof dan ook prompt veroordeelde tot teruggave van de bijenkorf.

Na dit proces is eigenlijk verder niets van betekenis over de heide bekend, tot in het begin van de vorige eeuw weer gegevens tot ons komen. Wel vinden we in de Protocolboeken van Renkum uit de 18e eeuw enkele grondoverdrachten van kleine stukjes heide, doch van betekenis is dit niet. De westelijke begrenzing schuift echter steeds meer naar het oosten op, zodat het gebied van het domeinbezit alleen nog ten oosten van de lijn Kerkstraat-Keyenbergseweg-Schaapsdrift-Bosweg, gevonden wordt. Aan de andere zijde van lijn was het inmiddels al bij het grootgrondbezit van de Keyenberg en Grunsfoort geraakt. Zoals reeds gezegd, het is omstreeks 1800, aleer we meer positieve gegevens over de heide hebben. Maar telkens blijkt weer, dat gaarne stukken heide in eigendom of erfpacht verkregen worden, met het doel deze te ontginnen.

Zo dient op 22 Febr. 1799 F. J. Beek te Wageningen nog een verzoek in, om 20 morgen van het herenveld tussen Renkum en Heelsum in erfpacht te mogen hebben. Eenzelfde verzoek geschiedt op 21 Jan. 1800 door D. Ruysch, voor 60 morgen heidegrond in de buurschap Harten. Het toenmalige - Franse - bewind besliste hierop gunstig (19 Juni 1802), echter onder restrictie van het recht van een uitweg. Ook de heer van Doorwerth blijkt in 1801 een groot heideveld „aangegraven" te hebben, hetgeen door de bosmeester aan het Prov. Bestuur verklikt wordt.[2])

Het zgn. plaggen of heet maaien vond ook regelmatig plaats, alsmede het drijven van schapen op de heide. Op al deze zaken had de bosmeester toe te zien. Uit de Franse tijd zijn ons nog enkele rekeningen van die bosmeester bewaard waaruit ons blijkt, dat de inkomsten niet bijster groot waren. Uit de rekening van bosmeester H. Prins over 1795 blijkt bv. dat de inkomsten bestonden uit enige schapen en wat geld. De schapen moesten gegeven worden door elke eigenaar van schapen, die ze op het heetveld lieten lopen. Zo krijgt de bosmeester in 1795 5 schapen,nl. van Jan Domseler, Gerrit en Egbert Jansen in de Kwadenoord, W. Reijnders en H. Verwaey in de Maat, en Barend Karels op Zuurenk. Tot 1808 vinden we zo verder vrijwel regelmatig 4 schapen. Verder is er sprake van „andere ontvangst van degene, die geen schapen hebben of nooit houden en nogtans deszelfs Landschap heetveld met plaggen en heet maaien". Dat zijn in 1795 10 personen, die tesamen 84 stuivers opbrengen. Geleidelijk aan loopt dit aantal en bedrag op, zodat in 1801 van 18 personen 130 st. ontvangen wordt, en in 1804 zelfs al van 25 personen 190 st. Hierna lopen deze inkomsten echter geleidelijk terug, zodat in 1808 20 personen nog maar 136 st. opbrengen.

---

1) Arch. Hof, Civ. Sentent. IX, 46
2) Reg. Arch. Franse Tijd, onder Dorenweerd

Reeds in de Franse tijd, en ook verder kort daarna, vonden vele uitgiften van heidegronden plaats. Een groot stuk heide, ongeveer 1 km ten noorden van Heelsum (waar nu de Jonkershoeve), is in die tijd reeds verkocht aan de Arnhemmer A. Alphers. Verder zijn nog stukken grond verkocht aan A. Bakker, een boer te Renkum, die een 10-tal ha aan de Zandweg verkreeg, aan Otto Jansen, een welgestelde Renkummer, 21 ha in de Fluitersmaat (vrijwel het gehele stuk land tussen de Hogenkampseweg en de B. Streeflandweg), en 5 ha aan P. v. Kesteren, rentmeester van de Doorwerth, die daarmede het landgoed Heidestein schiep.

Omstreeks 1830 was de situatie zo, dat het domeinbezit onder Renkum nog 773 ha groot was. Bovendien was in totaal voor 65 ha grond in erfpacht uitgedaan. Dit erfpachtsgebied omvatte in hoofdzaak de gronden ten noorden van de Utr.weg, omsloten door de v. Ingenweg-Doornenkampseweg en Prins Bernhardlaan, terwijl daarnaast aan de Bennekomseweg bv. nog 5 ha aan W. Nab („de Plaggenleg") en 10 ha aan A. Bakker (tussen Schaapsdrift en Hogenkampseweg) waren uitgedaan. Deze gebieden zijn later allemaal uitgekocht, zodat dit in 1843 aan verschillende particulieren verviel.

Aan de westzijde vonden in 1841 nog enkele grenswijzigingen plaats, doordien het Domeinbestuur een kleine grondruil aanging met Baron Grovestins, eigenaar van de Keyenberg. Deze wilde zijn bezit wat „afronden", waartoe hij een stuk heide ten noordoosten van de Kwadenoord afstond, en daardoor een stuk grond langs de Bennekomseweg nabij de Schaapsdrift, terugkreeg.

Inmiddels konden noch de gemeente, noch het rijk, voldoende het recht op de heidevelden handhaven. Dit vond zijn achtergrond in het feit, dat de eigendom van die vele ha heide reeds sedert een reeks van jaren, door het rijk en de gemeente aan elkaar betwist werden. Het rijk beweerde volgens recht en wet eigenaar te zijn, en de gemeenten beweerden sedert eeuwen in het ongestoord bezit geweest te zijn. Reeds in 1828 hadden hierover de eerste onderhandelingen plaats. Er ontstond een heerloosheid, waarvan al spoedig velen gebruik maakten tot het doen van onwettige aangravingen en tot het even ongeoorloofd, bouwen van schamele woningen. Toen dit ongestoord gedoogd werd, nam dit weldra schrikbarend toe, zodat bv. onder Heerde alleen al binnen een jaar tijds meer dan 1000 ha werden aangegraven. Beide partijen leden hierdoor grote schade, zodat men tenslotte het belang inzag om hieraan een einde te maken. Na veel onderhandelingen kwam men overeen, dat het rijk deze gronden tegen een zekere prijs aan de gemeenten in volle eigendom zouden afstaan.

Het is echter vooral aan de onvermoeide pogingen van de toenmalige districtscommissaris van de Veluwe, Baron Sloet tot Oldhuis te danken, dat deze regeling voor de gemeenten zo gunstig was. Slechts deze verplichting werd bij de overdracht aan de gemeenten opgelegd, dat ze de heide moesten ontginnen, of door verkoop of uitgifte in erfpacht, dit bevorderen.

Zo kwam dan de gemeente Renkum op 3 Jan. 1844 voor 1300 gld. in het bezit van een lap grond ter grootte van 560½ ha [1]). De transactie werd gesloten tussen mr. H. J. van Gennep namens het Domeinbestuur en burg. Joh. Backer namens de gemeente Renkum. De verkoop geschiedde o.m. onder de volgende voorwaarden:

---

[1]) Tijdschr. v. Staath. en Statistiek XXV (1865), 326

1e. „dat onder deze afstand en overdracht niet zijn begrepen en derhalve van de vorengenoemde kadastrale nummers moeten worden uitgezonderd zodanige percelen of gedeelten van dien, welke bereids aan de Administratie van de Rhijnspoorweg zijn afgestaan (27 ha), benevens die welke alsnog bij het kadaster als heide bekend staan, doch thans tot bossen zijn aangemaakt en nog aan de Staat in vollen eigendom behoren en aan denzelven verblijven, met een uitgestrektheid heide, lopende onmiddellijk langs de bossen ter breedte van een roede Nederlands;

5e. dat alle de door het Domeinbestuur volgens bestaande contracten in erfpacht uitgedane heide en woeste gronden onder deze overdracht niet zijn begrepen en aan het Rijk verblijven, doch dat alle de sedert de laatste 10 jaren gedane onwettige aangravingen van heide en woeste grond, waarvan de tegenwoordige bezitters niet kunnen aantonen, dezelve bij koop, erfpacht, schriftelijke vergunning van het Domeinbestuur of op enige andere wettige wijze te hebben verkregen, worden gehouden onder deze overdracht begrepen te zijn."

De overige voorwaarden zijn meer van administratieve aard. Hetgeen dus in feite aan de gemeente Renkum kwam, was de heide ten zuiden van de spoorlijn, die in dat jaar aangelegd werd. Ten noorden daarvan kwam op 8 Jan. 1848 een stuk nieuw aangelegd dennenbos, groot 137 ha, met andere kavels in handen van de heren C. Dros en A. Tieleman, zeepzieders te Leiden. Dit gebeid omvatte de Buunderkamp, hetwelk door aankopen nog vergroot werd. Dit nu uitgebreide gebied ter grootte van 177 ha, behoorde omstreeks 1880 in eigendom aan de wed. J. W. Heldring-Fabricius te Lienden.

Overeenkomstig de voorwaarden van de koop, werd door het gemeentebestuur getracht aan de doelstelling te beantwoorden. Zo werd in 1845 een stuk van 5½ ha in erfpacht uitgegeven, met het doel van ontginning. Verder werd op 23 Juli 1849 in het openbaar een stuk heidegrond ter grootte van 125 ha verkocht, waarbij de koper als last moest aanvaarden, dat „hij moest gedogen dat de eigenaren der beek, lopende ten westen langs het te verkopene, die beek ten alle tijden verdiepen, verbreden en in dien staat herstellen, waarin dezelve zich in vroegere tijden bevond en de grond uit die verdieping, verbreding en herstelling op het te verkopene te werpen over een breedte langs die beek van 4 Nederlandse ellen, etc."

Dit stuk heidegrond was gelegen ten zuiden van de spoorbaan en oostelijk van de Renkumse beek. Dit gebeid behoort thans aan dhr. Koker, eigenaar van de Kwadenoord; het werd in 1849 gekocht door Jhr. Mr. I. L. Cremer van den Berch van Heemstede, uit Leiden.

Ook andere stukken werden nog verkocht of in erfpacht uitgegeven, zodat in 1851 van de verkochte 560½ ha, reeds 69 ha was doorverkocht voor 3328 gld. en 50 ha in erfpacht was uitgegeven voor 56 gld. p. j. Van deze in totaal uitgegeven 219 ha was toen aangelegd tot dennenbos 14 ha, ander houtgewas 9.6 ha, bouwland 35.7 ha, en weiland 3 ha; in totaal dus 62.3 ha of 1/3 deel. Toch gaat de ontginning regelmatig verder, waarmede dan het doel van de verkoop door het Domeinbestuur wordt verwezenlijkt. Zo is dan sinds 1849 het laatste domeinbezit onder Renkum verdwenen en overgegaan in particuliere handen. Het feit dat de Mark van Renkum in 1871 de resterende heide ter grootte van 332 ha van de gemeente overnam, is zeker oorzaak geweest, dat thans deze heide (nu geheel bouwland) niet versnipperd is, doch nog als grootgrondbezit aan slechts 4 eigenaren toebehoort.

3. De Doorwerthse heggen

Na de Renkumse heide in haar ontwikkeling gevolgd te hebben, gaan we nu eerst de Doorwerthse heggen nader bezien. De geschiedenis hiervan is echter veel meer gecompliceerd door de eigenaardige ligging dier heggen. Want als we hier spreken over de Doorwerthse heggen, dan worden daarmede evengoed bedoeld de onder Oosterbeek gelegen heggen, althans diegene, welke westelijk van de lijn v. Borsseleweg-Valkenburglaan liggen.

Daar het grootste oppervlak der min of meer aaneengesloten domeinbossen onder Oosterbeek lag (zie kaart 6), zouden we misschien nog beter van de Oosterbeekse heggen kunnen spreken. Trouwens wanneer in het archief van de Rekenkamer sprake is van de Koenenbossen, dan heet het daar ook, dat zij gelegen zijn onder Oosterbeek. Van het hier bedoelde hegge-gebied, dat ongeveer 300 ha groot was, lag dan ook slechts een goede 50 ha op Doorwerths gebied.

De oudst bekende gegevens over een deel van dit domeinbezit vinden we rond de Seelbeek. Want daar stonden eens 2 bouwhoven, die, zoals we zien zullen, veel wisselden van eigenaren, doch tenslotte toch in het domeinbezit opgenomen werden.

Voor het eerst komen we met een hof *Seelbeek* als Selebach in aanraking in het jaar 839 [1]). In dat jaar schonk een onbekende, genaamd Magofrid, dit goed aan het klooster te Lorsch, gelegen in het groothertogdom Hessen. Dit klooster had vooral in de Betuwe onder Gent, reeds vele bezittingen. Toen reeds bestond dit goed dus.

De hof kan, evenals andere hoven, gezien worden als een centrum van beschaving en cultuur, waaromheen zich vroeger ook andere bedrijfjes gegroepeerd hebben. Ten bewijze hiervan moge ik memoreren aan de bij de opgravingen in 1907 te voorschijn gebrachte misbakken potten en kannen, ter plaatse waar nu de Heveafabrieken gebouwd zijn - voorheen het Gat van der Aa geheten -, en welke vondsten zelfs de aanwezigheid van een pottenbakkerij deden veronderstellen. [2])

Om echter tot de Seelbeek terug te keren, - het zal u duidelijk zijn dat de bestaande beek naar de aldaar vroeger aanwezige hof genoemd is -, wij vinden bedoelde hof in 1215 genoemd, toen paus Innocentius III op 28 Mei van dat jaar het kapittel van St. Pieter te Utrecht met al diens bezittingen in bescherming nam. Onder de omschreven goederen wordt dan ook gerept van de „curtis Selebeke". Hoe het kapittel dit goed verkreeg, is niet op te helderen. Evenmin, hoe in 1353 Henrick van Bronckhorst ineens van „sijne goede te Zaelbecke" kan spreken.

Maar ook niet, wanneer in 1402 blijkt, dat de hertog van Gelre ineens eigenaar blijkt te zijn. Trouwens in de jaren 1396-97 werd reeds gewag gemaakt van de domeinbossen aan de Seelbeek. In deze tijd blijken kort bij elkaar 2 hoven aanwezig geweest te zijn; de één werd verpacht en de ander in leen uitgegeven. Met deze laatste werd in 1402 Robert, heer van Dorenweerd beleend, terwijl de eerste in 1408 voor een jaar verpacht werd aan Johannes van Wije.

Robert van Dorenweerd, die zijn goed in 1402 als leengoed opdroeg aan de hertog van Gelre, krijgt dan als tegenprestatie van hertog Reinald in leen

---

1) Sloet, Oorkondenboek, no. 34
2) Zie hierover hfdst. III, 1

„de hoff to Zeelbeck met allen sijnen tobehoren, gerichte, thynse, thienden, mannen ende bosschen."

Blijkens bovenstaande omschrijving behoorde tot het hof Zeelbeek onder meer het gericht, d.w.z. het lage gericht. Zulks in tegenstelling tot de heerlijkheid Doorwerth, welke het hoge gericht bezat. Dit betekende dus, dat de heer van Doorwerth over de Zeelbeek alleen het dagelijkse gericht had (berechting van kleine vergrijpen). Tot de hof behoorden echter ook „mannen ende bosschen". Met het eerste worden de bewoners bedoeld, en met het tweede het kapbare hout. De bossen, eigendom van de hertog van Gelre, waren bestemd voor brandstof voor de gravelijke keukens, hetwelk ook blijkt uit de landrentmeestersrekeningen van 1397, waarin sprake is van het houwen van rijshout „tot Zeelbec, tot mins heren brande."

Zo was dan deze hof van Zeelbeek bezit van Doorwerth geworden, en waren de opvolgende leenmannen en -vrouwen dit tevens van de hof Zeelbeek. Uit de rekeningen van Johan Bentinck, rentmeester van de domeinen over 1565 blijkt, dat toen deze hof nog bestond. Ook op de kaart van Kempinck uit 1616 is hij nog als Batenhoffstat aangegeven. Toen echter diens collega Nic. van Geelkerck dit terrein op 4 Jan. 1643 in kaart bracht, scheen deze hof niet meer te bestaan. Mogelijk is dus deze hof óf door bouwvalligheid, óf door ongeregeldheden in de Spaanse tijd, omstreeks 1630 verloren gegaan.

Zoals reeds opgemerkt is, waren er aan de Zeelbeek 2 hoven. Die tweede hof, eveneens eigendom van de Gelderse hertogen, werd door hen verpacht. Dirk van Wisch, schoonzoon van heer Robert van Dorenweerd, pachtte deze in 1418, om het volgende jaar bij name van zijn vrouw Agnes, beleend te worden met de Doorwerth en met de andere hof aan de Zeelbeek. Sedertdien bleven de heren van Doorwerth pachter tot 1459, toen de hof door de hertog na het overlijden van Reinald van Homoet aan een ander werd verpacht. Deze thinshoeve bracht toen 4½ molder rogge per jaar op. Blijkens de rekeningen werd de pacht of thins steeds op St. Maarten (11 Nov.) betaald aan de rentmeester van de Veluwe.

Verschillende pachters hebben deze hoeve bewoond en bebouwd. Hoewel de namen uit de rekeningen wel bekend zijn, wil ik die hier echter achterwege laten. Uit de pachtopbrengsten blijkt, dat de opbrengsten van het bezit steeds terugliepen. Bracht het in 1420 nóg 4½ molder op, omstreeks 1500 is deze opbrengst nog maar 1½ molder. Blijkbaar al spoedig werd de bij de hoeve behorende grond niet meer bebouwd, zodat in de 16e eeuw geen roggepachten meer vermeld worden.

De omringende bossen overwoekerden de bouwlanden, zodat deze verloren gingen en waardoor dan ook dit gebied in 1560 geheel tot de domeinbossen getrokken werd.

Van het op dit gebied groeiende hakhout vinden we echter ook in andere hertogelijke rekeningen gewag gemaakt. Zo is in 1558 sprake van „een hegge gelegen by Baete van Zeelbeex hoff in Konenbosch" en van „een boschken, den Elst genaempt, gelegen tegens den erve ende bouwhuys tot Zeelbeeck tusschen Konenbosch ende Oesterbeek".

De Rekenkamer blijkt enkele jaren later echter niet tevreden te zijn geweest, dat de goederen, die vroeger in pacht werden uitgegeven, niets meer opbrachten, en gaf daarom de rentmeester der domeinen van Veluwe, Johan Bentinck, last dienaangaande een schriftelijk rapport uit te brengen. De rentmeester heeft daarop mondeling de Rekenkamer doen weten, dat de heren beter zouden doen zich te dezer zake tot de bosmeesters te wenden. Dit ge-

schiedde hierna inderdaad op 17 Nov. 1561, waarop bosmeester Frerick van Rennes onder meer verklaarde, dat „te Seelbeeck omtrent den Dorenweert geleegen is seecker stuk lantz genoemt Bart Seelbeecks hoffstat, tsamen groot metten elsenpasken daertoe behorende, ongeveerlick drye mergen, Coninglycke Majesteit competerende, welk elsepasken in tiit van hoefdinge ende cribben als te waterwaerts zeer propys gelegen, gehaelt ende gebruyckt wort, waervan deselve boschmeister den VII jarigen houw estimeerde omtrent XXVI off XXVII Karolus gulden waerdig te sijne, ende soude men mettertiit yemans moegen becommen, die voors. saylant, dat wust ende ongebouwt liggende is, mitten selven elsenpasken voor eenen tiit van X off XII jaeren op eenen pacht omtrent IIII malder roggen jaerlix daervan te responderen wel souden begeeren ende versoucken in pacht aen te nemen om alsoe wederom in wesen te brengen."

Van het weer in cultuur brengen van deze grond is echter niets gekomen en hij is geheel bij de domeinbossen ingelijfd. Zo zijn dan deze bouwhoven vóór 1650 weer geheel in het domeinbezit opgenomen, en zullen ze dit blijven, totdat ze in 1712 voorgoed tot de gronden van de heerlijkheid komen, en daarvan sindsdien deel uitmaakten.

We keren thans weer terug tot het midden van de 16e eeuw, om te bezien, hoe het met de andere domeinbossen gesteld was. Zoals ik reeds onder 1 mededeelde, had in 1543 de Hollandse Rekenmeester Gerard Renoy een nauwkeurig onderzoek naar de domeinbossen ingesteld, waarvan ook een uitvoerig verslag verscheen. Deze Renoy treffen we ook aan in een verbaal en getuigenverhoor d.d. 11 Mei 1546, inzake de scheiding tussen het bezit van de Doorwerth en het domeinbezit. [1]) Het verhaal begint:

„Den XIden dach Maii XLVI heb ic Gerard Renoy, commissaris, ten versoucke van Arnt, Bosmeister des Keysers, ende den here van Dorenwairdt tusschen den Seelbeeck ende den Erntacker ofte camp, ende dienaengaende ondervraecht ende gehoort dese nairvolgende getuygen". En dan volgen de getuigen: Johan Wilms, schout van Doorwerth, Steven Scut, Evert Henricxs, koster van Heelsem, en Gijsbert Janss. Al deze getuigen verklaren onder ede, dat de heren van Doorwerth ook over de Seelbeek heggen en gewas hadden „tot opt hoogte van den Ertacker". Merkwaardig is de naam Erntacker, Eertacker of Ertcamp, die we steeds in dit verbaal tegenkomen. Deze hegge, letterlijk Aardakker geheten, dateerde ongetwijfeld nog uit de tijd, dat dit stuk nog bouwland was.

Een duidelijk overzicht van de domeinbossen wordt ons gegeven op de kaart van het Koenenbos door Thomas Witteroos, uit 1570. [2]) Daarop zijn de heggen alle met name genoemd. Zo vinden we daarop aangegeven het Westerhout, 't Waterslach, de hegge in Seelbeecker Enck, de Winckelhaek, de Kleine en de Grote Seelbeecker Plack, die hegge in Seelbeecker Elst, die Buickenhegge, die Erntacker, die hegge bij de Lange hegge, die Koedell, die Lange Hegge, die hegge after Gerrit Berwens Eng, die Verwershou, die hegge ant Cruys, die hegge after Sonnenberger Enck, en die Swarte Colcxe hegge; in totaal dus 17 heggen. Deze heggen vormen allerminst een aaneengesloten geheel, doch sluiten slechts met kleine gedeelten tegen elkaar aan. (Zie ook kaart 6). Slechts van bepaalde heggen is ook de oppervlakte bekend, door-

---

[1]) Arch. Rekenkamer, Inv. no. 7358
[2]) Arch. Rekenkamer, Kaarten no. 262

dien dezelfde landmeter in 1596 van verschillende heggen een aparte tekening maakte, [1]) waarop ook de oppervlakten vermeld werden. Zo was die Swarte Colcsche hegge 80 morgen; die hegge after Sonnenberg Eng 8 morgen; die hegge after Gerrit Berwen Eng 22 morgen; die Koedell 18 morgen; Boochhegge (de Boefhegge) [2]) 5 morgen ; die hegge in Seelbeecker Eng 2 morgen ; Winckelhaeck 2 morgen; 't Westerhout en 't Waterslach 30 morgen; die Verwershou 23 morgen. In totaal dus 190 morgen of pl.m. 155 ha. De andere, niet genoemde heggen waren bij elkaar tenminste ook nog wel 75 ha groot, zodat dus de Doorwerthse heggen in totaal wel een — zij het niet aaneengesloten — gebied van 230 ha omvatte. [3])

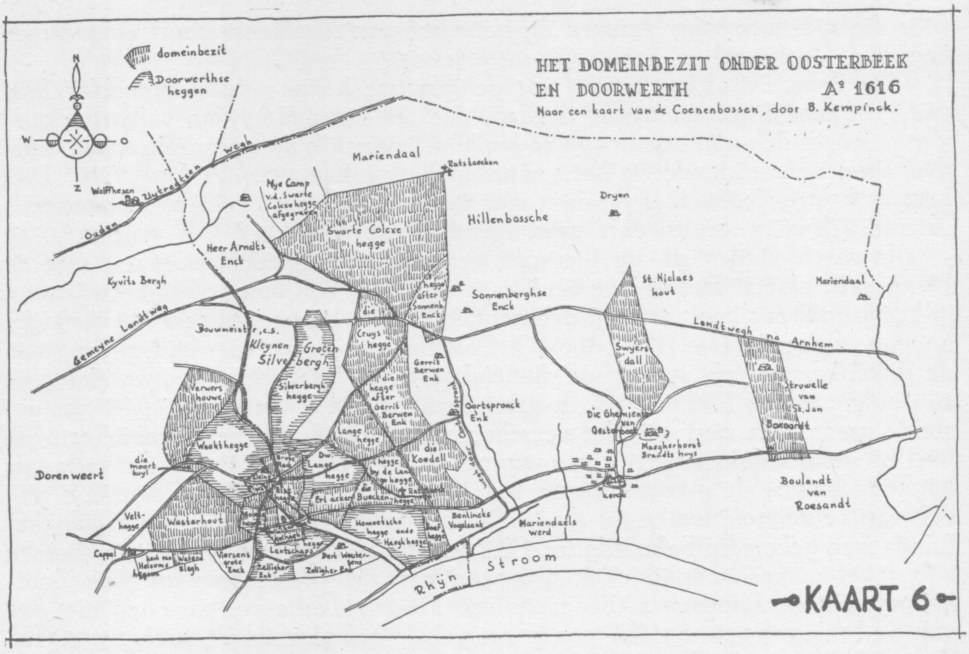
Zo was de situatie nog, toen in 1616 Bernhard Kempinck zijn kaart van de heerlijkheid Doorwerth tekende. [4]) En zo is de situatie eigenlijk in hoofdzaak tot 1712 ook gebleven. Op kaart 6 vinden we bij Wolfheze nog aangegeven de „Nije Camp van de Swarte Colcxe hegge afgegraven". Het betreft hier een stuk heetveld ter grootte van pl.m. 11 morgen, waarvoor op 15 September 1567 vergunning was gegeven deze af te graven; hierop kom ik nog nader terug. [5]) Zoals overigens direct uit de kaart blijkt, lagen op het gebied van Doorwerth verschillende heggen van de Geld. hertogen, terwijl de heer van Doorwerth meerdere heggen buiten zijn heerlijkheid had. Dit gaf verwarring en jurisdictie-geschillen, die wel meer dan een eeuw geduurd hebben. Zo was het b.v. al op 20 December 1621 dat heer Adam Willem Schellard van Obbendorp, heer van Doorwerth, voor het Hof gedaagd werd, waar hij zich had te verantwoorden over enige bomen, die op domeingrond staande, door hem waren afgehouwen. [6]) Het Hof besliste daarop, dat de hoge wal, gelegen in de Landschaps Winckelhaek (zuidelijk van de Oude Oosterbeekse weg, waar nu de Middenlaan begint), met de daarop staande hoge bomen, behoorde tot de domeinen en heggen van het vorstendom. De heer van Doorwerth werd veroordeeld tot betaling van schadevergoeding voor alle sedert 1697 afgehouwen bomen.

En zo ontstond de ene moeilijkheid na de andere. Zoals hierna nog uitvoerig behandeld zal worden, werd na meerdere processen en onderhandelingen in 1712 een overeenkomst gesloten, waarbij de grens van het richterambt Veluwenzoom enerzijds en de heerlijkheid Doorwerth anderzijds werd vastgesteld. [7]) Hierdoor ontstond een ruil van heggen, die zij op elkaars grondgebied bezaten. In het Koenenbos werd hierdoor de heerlijkheidsgrens tevens de grens van het grondbezit.

De gesloten overeenkomst had voor beide partijen veel voordelen. De heer van Doorwerth kreeg een afgesloten jachtgebied en kon zijn bossen beter doen exploiteren. De administratie daarvan, die vroeger veel te wensen overliet omdat de rentmeesters de bossen dikwijls niet eens kenden, werd gereorganiseerd op een zodanige wijze, dat de eigenaar elk jaar een gelijkmatig bedrag aan houtopbrengst kon verwachten. De heggen die te groot waren werden gesplitst, en alle kregen vaste benamingen, die in het gebruik geen twijfel meer overlieten. Bij houtverkoop werd het hout van een gehele heg aan de hoogste

---

[1]) Arch. Rekenkamer, Kaart no. 263
[2]) Deze hegge wordt op de kaart van 1570 niet aangegeven, doch blijkt eveneens domeinbezit te zijn.
[3]) Later was dit gebied plm. 275 ha groot.
[4]) Zie kaart 6
[5]) Zie hfdst. III, 5
[6]) Arch. Hof, Civ. Sentent. VI, 10
[7]) In hfdst. IV ,1

bieder gegund. Daarbij werd het uitdrukkelijk beding gemaakt, dat de grens- of scheibomen, die bestemd waren om de begrenzing van de heggen ten eeuwige dage vast te houden, moest worden gespaard. Aan deze regel, die trouwens vroeger al bestond, is het te danken, dat nu verschillende prachtige oude bomen de Doorwerthse bossen sieren. Ik denk hierbij vooral aan de oude bomen op de Duno en langs de Italiaanseweg. Helaas wordt tegenwoordig de betekenis van dergelijke monumenten uit het verleden dikwijls niet meer begrepen, zodat zij aan de algemene nivellering ten offer vallen.

Na deze algemene uitweiding keren we dan weer terug tot de met name bekende Doorwerthse heggen. In 1676 waren deze voor het laatst voor 20 jaar verpacht, maar daarna werden ze door de Rekenkamer in eigen beheer genomen. Als gevolg hiervan werden de heggen sinds 1702 jaarlijks geinspecteerd, waarvan verbalen werden opgemaakt, die nog bewaard zijn. [1]) In deze verbalen maken wij kennis met de toestand daarvan, gedurende de 18e eeuw.

Het eerst bekende verbaal is dat van 6 Nov. 1702, toen men achtereenvolgens bezocht de Koedel, de Boefthegge, de Beuckebooms- of Krijgersboomshegge - „hierin gesien een plack soo bequaam, om tot een eijkelen-hoff aan te leggen" - de Eerdacker-heg en de Westerholtshegge. Deze laatste was twee jaar geleden nog gekapt en bracht toen 1500 gld. op.

Verder werd nog bezocht de Kranshegge op de Grote Seelbeeker Plack, „ende aldaer in 't midden bevonden een kale plack, dewelck wij seer bequaem hebben geoordeelt om tot een eijkelen camp aan te leggen, alsmede om een hutte voor een waersman aldaer te setten ende daer bij een camp boulant aen te maeken, sijnder onder aen de laeghte lopent water." Of dit voornemen nog ten uitvoer is gebracht, is niet bekend. Zeker is, dat indien zij dit gedaan hebben, die waardmanswoning vrijwel op dezelfde plaats gekomen is, als waar

1) Arch. Rekenkamer, Inv. no. 281

vóór die tijd in vroeger eeuwen de bouwhof van Zeelbeek stond, die aan de heer van Doorwerth in pacht was uitgegeven.

De Swarte Colckse hegge was de grootste hegge; doch bij het verbaal van 1702 moest geconstateerd worden, dat „er niet anders dan veltstruijcken" waren, en er dus van een hegge of kaphout, eigenlijk niet gesproken kon worden. Nog vernietigender is het vonnis in het verbaal van 24 Jan. 1710. Dan heet de hegge slechts hier en daar met struiken bewassen te zijn, en overigens „sijnde wilt en woest en daer geen voordeel van getrokken kan worden".

Intussen vinden nu de hiervoor gesignaleerde limietscheidingen met de Doorwerth plaats. Dat de overeenkomst van 1712 een aanmerkelijke wijziging in het grondbezit heeft teweeg gebracht, blijkt het beste, wanneer wij de kaart nagaan, welke 25 Dec. 1702 door G. Passavant werd vervaardigd op last van de Rekenkamer[1]) en waarop de domeinbossen of Landschapsheggen duidelijk zijn aangegeven. Trekken wij in gedachten op die kaart de in 1712 vastgestelde grens, dan zien wij, dat verscheidene percelen van het domeinbezit geheel of gedeeltelijk moeten zijn overgegaan aan de heer van Doorwerth, als liggende binnen de grenzen zijner heerlijkheid. Daartegenover zijn ook vrij belangrijke heggen, welke tot dusver bezit van de Doorwerth waren, aan het Landschap gekomen. Behoorde tot 1712 van de huidige zgn. Valckeniersbossen alleen het perceel, onmiddellijk grenzend aan de Westerbouwing (de Boefhegge) aan de Landschap, benevens een klein gedeelte van een heg niet ver van de beek gelegen, na dat jaar is het gehele complex tot de beek toe eigendom der domeinen. Tot in de 19e eeuw bleef de herinnering aan de vroegere eigenaren van dit bosbezit bewaard, nl. in de Homoetse hegge, naar het uit de eerste helft der 15e eeuw daterende geslacht van Homoet, heren van Doorwerth. Thans is deze naam geheel vergeten.

Voorts werd het domeinbezit in 1712 uitgebreid met een perceel bos aan de tegenwoordige Italiaanseweg, de Lange heg genaamd, hetwelk tevoren aan de heren van Doorwerth behoorde en thans deel uitmaakt van de bezittingen van het Gelders Landschap op de Hoog-Oorsprong. Een aanwinst van grotere betekenis was evenwel de Zilverberg met de daaromheen gelegen bossen. Van de Rekenkamer gingen aan Graaf v. Aldenburg op bovengenoemde wijze over de Landschapshegge ten zuiden van de beek, de Vierskens hegge smal, de Winckelhaeck, een „geerhoek van de Elsthegge over den kruijswegh", de Zelbecker kleyne Plack, het Waterslach, het Westerhout en de Verwers Houw. De totale oppervlakte van deze stukken bedroeg ongeveer 60 morgen.

De hiervoor gememoreerde grondruil werd pas op 20 Sept. 1721 geregisteerd[2]). De nieuwe limieten waren echter al eerder ter plaatse aangeduid. Want in het verbaal van 8 Juni 1718 wordt melding gemaakt, dat met v. Hervelt, richter van Doorwerth, overeengekomen is om de nieuwe scheiding aan beide zijden van de grens ter breedte van ½ roede, niet te doen bepoten. Hierdoor ontstond dus op de grens een laan, ter breedte van één roede.

Van nu voortaan kunnen we in volstrekte zin van de Oosterbeekse heggen spreken, omdat op Doorwerths gebied zich nu geen heggen van de Rekenkamer meer bevinden. In de verbalen van na 1720 is dan ook alleen maar sprake van de Oosterbeekse heggen. Van noord naar zuid noem ik dan:
de *Swarte Colckse hegge*. Hiervóór merkte ik reeds op, dat ze „wild en woest" was. Aan de zuidwestzijde werd deze „hegge" begrensd door de allee van het

---

1) Arch. Rekenkamer, Kaarten no. 264
2) Arch. Rekenkamer, Inv. no. 1404

wildforstergoed Wolfheze, die echter slechts tot aan de huidige Zonneheuvelweg liep. Dr. Swaen, eigenaar van dit goed, wilde deze allee nu over de domeingrond doortrekken tot de Utr.weg, en in ruil daarvoor aan de Rekenkamer afstaan zijn grond ten zuiden van de weg (de Silverenberg). Dit wordt in Dec. 1722 toegestaan, zodat hierdoor de Kleine Silverberg tot het domeinbezit komt. De Swarte Colckse hegge wordt sinds pl.m. 1730 steeds de Bilderberg genoemd, hoewel de oude naam ook nog wel eens een enkele maal genoemd wordt, en thans bij enkelen ook nog wel bekend is als de Zwarte Kolk bij de Bilderberglaan (het sprengengebied van de Wolfhezerbeek).

In 1713 vinden we opgetekend, dat de Eykelkamp aan de Bilderberg zeer goed staat, zodat dus verondersteld mag worden, dat men de woeste hegge of Bilderberg trachtte in cultuur te brengen.

Blijkbaar heeft dit experiment toch niet voldoende opgeleverd, want in 1787 lezen we, dat op de Bilderberg slechts blote heide en enkele struwelen staan.

De hegge *after Sonnenbergse Enk*. Op 8 Mei 1720 krijgt de bosmeester Gerrit van Holten opdracht om deze hegge aan twee zijden van een wal te voorzien, omdat de schapen van de Sonnenberg zoveel kapot vraten. Een wal werd toen aangelegd langs de Utr.weg en de Valkenburglaan.

Tot deze hegge behoorde ook nog een klein stukje grond ten zuiden van de Utr.weg (tussen de Wolterbeekweg en de v. Borsseleweg). Dit stukje was blijkens het rapport van 1725 met een „sloot" omgeven. Deze gehele hegge vinden we later niet meer genoemd, zodat deze met de Bilderberg-hegge schijnt vereenzelvigd te zijn, en daarmede verder als één geheel beschouwd.

De *Cruyshegge* vinden we na 1720 in 't geheel niet meer genoemd. Deze hegge is met de „hegge after Gerrit Berwen enk" samen, verder als de Driestapel bekend.

De *Koedèl* was in 1710 nog van een wildgraaf voorzien, die de gehele hegge omvatte. Nadien is ook over deze hegge verder niets meer bekend, terwijl de naam thans nog wel bekend is.

De *Silverbergse hegge*. Hierover is wel het meest van alle heggen bekend. Reeds zeer vroeg wordt de Silverberg genoemd, zelfs als het nog bezit is van de heren van Doorwerth. Zo wordt van de Silverberg reeds melding gemaakt in de rekening van Dyrk van der Culen voor Joncker Reynalt van Homoet, lopende van 22 Febr. 1435 tot 22 Febr. 1436[1]). Daarin komt namelijk de navolgende post voor „Item van Herman van Dalen ontfangen van den enen cleynen heggesken an den Sylverbergh II Arnhemschen gulden, valent XXX compstert".

De Rekenkamer heeft zich aanvankelijk veel gelegen laten liggen aan dit nieuwe bezit, dat zij in 1722 verkreeg. Bij de jaarlijkse visitatie op 22 Sept. 1730 bleek, dat deze heg houwbaar was en dat „de eykenbomen op den Silveren berg, die boven allen zijn dood gegaen, moeten worden uytgeroeyt". Aanbeveling scheen het toen te verdienen de Zilverberg met beukenheesters te beplanten. In het verbaal van het bezoek op 15 Sept. 1731 lezen wij : „Gekoomen zijnde op het hoogste van de Silverenbergh hebben wy[2]) geoordeelt, dat het niet qualick soude staen, dat daer een rondeeltje van beucken geplant wierd, waertoe wy den boswachter hebben gelast om sulcx in den herfst te doen.[3])". Deze opdracht werd uitgevoerd, maar de heren der Rekenkamer wa-

---

1) Hertogelijk Arch. Rekeningen A, 1, n
2) T. w. de rekenkamer E. B. v. Golstein en secr. G. Pronck
3) Tot plm. 1930 heeft dit rondeeltje nog bestaan

ren daarmede toen nog niet tevreden en hebben 8 Juli 1734 bevolen de Silverberg van heide te zuiveren en „nieuwe allee's" naar het rondeel aan te leggen. Op 21 Mei 1735 wordt „den boschwachter geordonneert om midden op het bergje een rechte gladde beuckenheyster te setten", terwijl zij bovendien de Kamer in overweging gaven, "off men boven midden op het bergje niet een steene tafel soude konnen sette, off van een oude meulensteen, off ijts anders". Ook zegt dit verslag : „Vervolgens sijn wy van den Silverenbergh aff gewandelt tot beneden aen den berg, daer een sours van water is, en vorders in bedencken willen geven, off men niet een allee soude konnen maken van boven van den silverenberg aff tot beneden aen die sours en aldaer het water wat opruymen en een vyver maken, en het water op een seeckere peyl daerin te houden, en daerboven koomende hetselve in het dal, dat daeraen leyt, te laeten affloopen ; van welck concept wy een affteeckening op het pampier hebben doen brengen, om daer nader op geresolveert te konnen worden". De stenen tafel schijnt nimmer te zijn geplaatst, maar een op- en afweg werd gemaakt en daarlangs zijn beuken geplant, en vervolgens is „de source opgeruymt en een soort van vyvertje gemaekt". Dit laatste heeft evenwel niet aan de verwachtingen voldaan, en op 7 Juli 1741 werd het zelfs „geheel droog gevonden", maar 13 Juli 1742 trof men er toch weer enig „soet" water in aan. De beukenbomen op de berg blijken dan te zijn vervangen door een lindeboom.

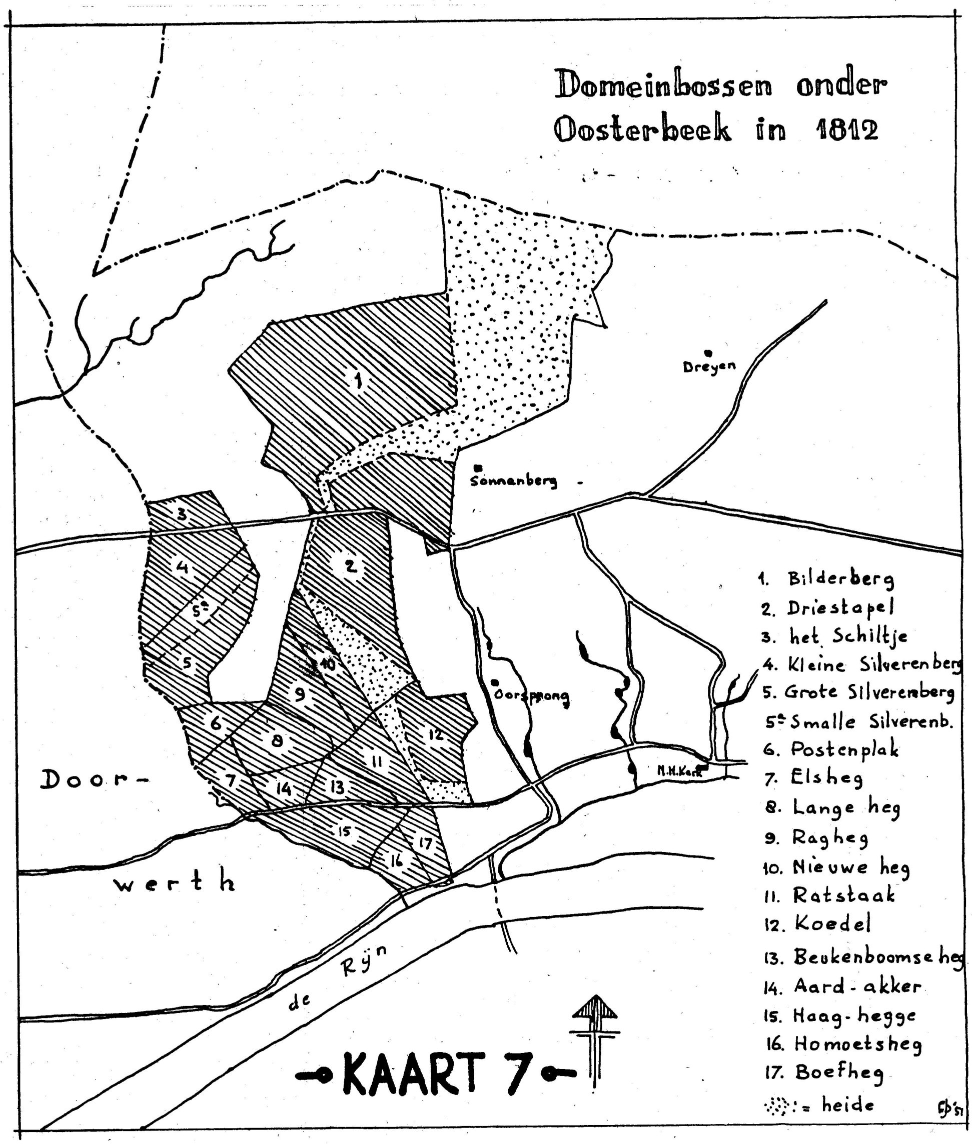
Beter slaagde de op- en afweg, zodat de heren van de Rekenkamer bij een volgend bezoek van oordeel waren, dat ook „een kruysweg op den Arnhemse toorn diende getrocken en dwars door aen de andere syde ook geplant te worden, soo verre onse gront is streckende". Sindsdien is ook over de Silverberg verder niets meer bekend.

Dat ook over de heggen na 1750 niet veel of niets meer bekend is, vindt zijn oorzaak in het feit, dat de belangstelling van de Rekenkamer steeds meer verslapte. De volgende verbalen worden steeds beknopter en in de 2e helft der 18e eeuw blijken de Landschapsbossen ten zeerste te zijn verwaarloosd, zodat in Dec. 1770 kon worden getuigd, „dat het hout genoegsaam overal ongemeen slegt staat en de heyde dagelyck de overhand neemt."

Verbetering bleef uit en in Sept. 1784 kon bovendien worden gezegd : „de paden en wegen door het gehele bos zijn genoegzaam onbruyckbaar". De algemene toestand op het einde der 18e eeuw was niet van dien aard, dat nog bijzondere aandacht aan het domeinbezit werd besteed. Van inkomsten was ook geen sprake, want in de rekening van bosmeester H. Prins over 1794 en 1795 wordt over Oosterbeek gezegd, dat „niemand is gekomen te accorderen, zeggende het veld niet te gebruiken omdat begraven en bepoot is." Ook verdere inkomsten, zoals van schapen houden en plaggen maaien, zijn er niet, zodat de opbrengst nihil was.

Pas in de Franse tijd ontstond er opnieuw belangstelling voor de domeinen, zoals blijkt uit het feit, dat de Oosterbeekse heggen toen wederom in kaart zijn gebracht. (Zie kaart 7) [1]). Die kaart, getekend door G. J. Dibbets in 1812 bewijst, dat in de omvang van het domeinbezit aldaar geen wijziging van betekenis is gekomen sedert de 100 jaar geleden getroffen grensregeling en grondruiling met de heer van Doorwerth. Daar Napoleons macht spoedig daarop werd gebroken en het keizerrijk teniet ging, heeft de hernieuwde belangstelling destijds geen verdere uitwerking gehad. Als gevolg van de slechte finantieele toestand van ons land werd na 1825 overgegaan tot verkoop van de

1) Algem. Rijksarch. Kaarten, no. 1881

domeingronden en -bossen.[1]) Het eerst wordt op 9 Juni 1828 de Nieuwe heg, ter grootte van 7½ ha, verkocht aan J. E. Traanboer, smid te Arnhem. Deze heg was een deel van de voormalige Lange hegge, en lag noordelijk van de Radstaak-hegge (zie kaart 7).

Als in 1831 het Kadaster wordt opgemaakt, dan is het totale domeinbezit onder Oosterbeek nog 266 ha, de Utr.weg daarbij inbegrepen. Op 21 Maart 1831 wordt een gedeelte van de Zonnenbergse hegge, ter grootte van plm. 5 ha, in pacht uitgegeven om tot wei- en bouwland aangemaakt te worden.

[1]) Zie hetgeen hierover in hfdst. III, 1 is medegedeeld

We vinden dit stuk thans nog terug in het bouwland achter de Koude Herberg, westelijk van de Valkenburglaan.

Een volgend knabbeltje aan het domeinbezit is de verkoop van een stukje weiland onder aan de Veerweg, ter grootte van ¼ ha, hetwelk behoorde tot de Boefhegge. Dit werd op 13 Maart 1837 aan burg. Joh. Backer verkocht.

De grote verkoop van alle resterende domeingronden op de Veluwe en met name ook onder Oosterbeek, vond plaats op 11 Oct. 1838, in het logement het Zwijnshoofd te Arnhem. De onder Oosterbeek gelegen bossen worden dan voor 61450 gld. afgemijnd door de heer Traanboer (die reeds eigenaar van de Nieuwe heg was) en die verklaarde te hebben gekocht voor Mr. J. M. Kempenaer, advocaat te Arnhem, Joh. Backer, burgemeester der gemeente Renkum en wonende te Oosterbeek op den huize de Oorsprong, en Jan Valckenier, koopman te Amsterdam, pro communi indiviso. Deze kopers werden toen eigenaren van de navolgende bossen en heide:

de Boefheg, groot 5.08.81 ha; de Homoetse heg, groot 5.22.87 ha; de Haag en een gedeelte v. d. Aardakker 11.30.63 ha; de Beukenboomse heg en het Keldertje 6.63.21 ha; de Radstaak, groot 6.18.82 ha; de Ragheg, groot 8.77.14 ha; de Lange heg, groot 8.64.79 ha; de Aardakker, groot 4.83.28 ha; de Elsheg, groot 4.51.48 ha; de Postenplak, groot 4.00.39 ha; de Grote Silverenberg, groot 12.63.19 ha; de Smalle Zilverenberg, groot 5.81.21 ha; het eerste en tweede gedeelte aan de Zilverenberg, groot 13.24.22 ha; de Koedel, groot 13.39.83 ha; met een stuk heideveld groot 4.72.80 ha; de Driestapel, groot 14.53.10 ha; met een stuk heideveld groot 6.72.50 ha; de Bilderberg en de Zonnenbergse hegge, groot 75.77.40 ha; het Schiltje, groot 4.67.10 ha.

De totale oppervlakte van al deze heggen, welke eigendom van vorengenoemde personen werden, bedroeg 217.01.38 ha. Al deze gronden werden verkocht, zoals het Domeinbestuur - c.q. het Rijk - ze had bezeten, met al de daarbij behorende en daarin gevestigde servituten, rechten, verplichtingen enz. Met de gronden werd echter niet verkocht het tiendrecht van het Rijk op de gronden toekomende, welk recht aan het Amortisatie-Syndicaat bleef.

Hiermede zijn we dan aan het einde van de geschiedenis der Oosterbeekse of Doorwerthse domeinbossen gekomen. Toch wilde ik nog enkele dingen opmerken. In de eerste plaats is het altijd raadselachtig gebleven waaraan de heer Valckenier de eer te danken heeft, dat de bossen ten zuiden van de Oude Oosterbeekseweg naar hem genoemd zijn. Waarom de oude benamingen niet gehandhaafd, en ze b.v. het Homoetsbos genoemd?

Deze bossen zijn met de Westerbouwing in 1907 aangekocht door J. W. F. Scheffer van de Duno. Hij liet de vegetatie, welke enorm verwaarloosd was, zeer verbeteren. Zo liet hij door de nu overleden tuinarchitect S. Voorhoeve, in 1916 de Valckeniersbossen aanleggen, terwijl hij in het jaar daarvoor op de Westerbouwing een uitkijktoren had laten maken. Na de dood van de heer Scheffer in 1917 werden de Valckeniersbossen en de Westerbouwing door de gemeente overgenomen. Dit complex heeft thans een oppervlakte van plm. 17 ha en is nog gemeente-eigendom.

In de tweede plaats nog iets over de in het begin genoemde hof Seelbeek. Deze werd in 1907 weer aan de vergetelheid ontrukt door de nasporingen van Jhr. Dr. W. A. Beelaerts van Blokland, welke zich wilde vergewissen van de juiste plaats dezer hof. Hiertoe in staat gesteld door de heer Scheffer, eigenaar van de Duno, welke een tweetal vijvers bij de oorsprong der (Seel)beek liet graven, werden de funderingen van de voormalige hof blootgelegd. De hoogste vijver heeft in het midden een eilandje, hetwelk gevormd wordt door de over-

blijfselen van de oude woontoren, welke daar eens in een gracht stond. Althans sporen van een gracht en van een houten brug werden in 1907 gevonden. De toren was gebouwd van baksteen (formaat 29 x 14 x 6 cm) en de muren hadden een dikte van 75 cm. De afmetingen van het gebouw waren buitenwerks 5.25 x 8 meter. Bij deze toren vond men ook fundamenten van aanbouwen. Door instorting in de grachten is veel verdwenen en wellicht zijn in 1907 hoogst belangrijke voorwerpen verloren gegaan.

Van de andere, in pacht uitgegeven hof, vond men aanvankelijk niets. Doch later in datzelfde jaar vond men toch nog sporen hiervan, juist ten noorden van de Oude Oosterbeekseweg. Door deze vondst is dan ook de oude hof Seelbeek gelocaliseerd, en voor het nageslacht voorgoed bepaald.

Thans gaan we dan nog iets vertellen over een tweetal geheel apart gelegen heggen, waarover in het voorgaande nog niet gesproken is.

4. De Oosterbeekse heggen

Hoewel een scheiding gemaakt wordt tussen de Oosterbeekse en de Doorwerthse heggen, behoorden alle heggen tot het grotere geheel van de vanouds bekende Koenenbossen, en vormden, hoewel niet aaneengesloten, toch één geheel, zoals we hiervoor trouwens al uitvoerig besproken hebben.

In dit deel gaat het ons echter in hoofdzaak om de twee apart gelegen heggen, nl. Boxoordt en Sweijersdall. Omtrent grootte en omvang van deze heggen worden wij voor het eerst pas ingelicht door de vrij nauwkeurige kaarten, die van elk der heggen in 1569 door de landmeter Thomas Witteroos zijn gemaakt. Bedoelde heggen vinden wij ook aangegeven op een door mij getekende kaart (6), die de toestand in 1616 weergeeft. Hierop is dadelijk te zien, dat de heggen geheel apart liggen. De rest ligt allemaal westelijk van de van Borsseleweg en de Valkenburglaan.

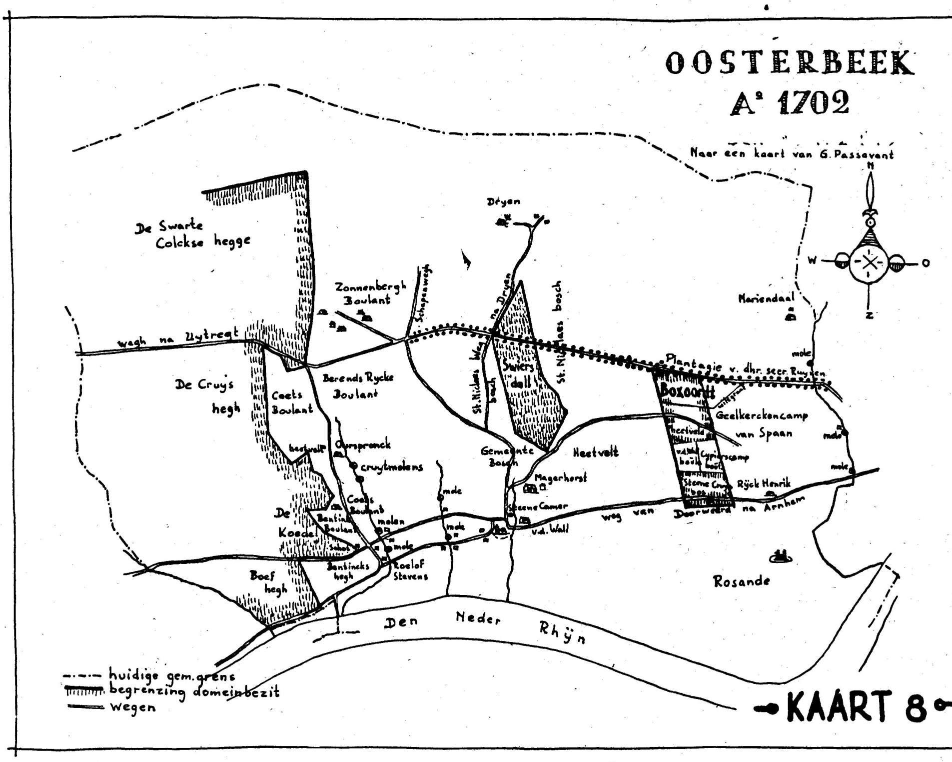
Het vroegst bekende over de heggen Boxoordt en Sweijersdall is een overtreding, begaan door de Oosterbeekse molenaar en enkele andere mannen. Deze mensen hadden namelijk zonder toestemming van de bosmeester (die zoals we reeds gezien hebben, het beheer over de domeinbezittingen voerde), schapen in het „loye" (eiken hakhout) gedreven. Nadat de bosmeester zich hierover bij het Hof beklaagd had, werden de overtreders op 17 Juli 1567 voor het Hof gedaagd, om het aldaar met de bosmeester eens te worden over de breuken, die zij verbeurd hadden wegens het drijven van de schapen in het kreupelhout, of anders diens eis aan te horen.[1])

Zoals reeds gezegd, geeft Witteroos ons voor het eerst een nauwkeurige opgave der heggen. Uit zijn tekeningen van 1569 blijkt, dat Boxoordt 21 morgen groot is, en Sweijersdall 11 morgen.

Boxoordt is gelegen tussen de Utr.weg en de Benedendorpsweg, alwaar de hegge grensde aan het „Boulandt van Roesandt". Oostelijk lagen de „struwelle" (hakhout) van St. Jan uit Arnhem, en westelijk de gronden van heer Bentinck v. d. Aa en van het klooster Mariëndaal. De westelijke grens was een rechte lijn, nu nog terug te vinden in de lijn Beukenlaan-Stenen Kruis. De hegge strekte zich nog een tiental meters over de Benedendorpsweg uit, tot aan het talud. In dit gedeelte nu stond blijkens de kaart het legendarische stenen kruis, ongeveer ter plaatse waar nu de boerderij van v. Rees staat. Om

---

1) Corr. Hof v. Gelderl. no. 2907, dd. 10 Juli 1567

dat stenen kruis, zowel als om de naam, zijn in de loop der jaren zeer veel gissingen ontstaan. Indien we mogen veronderstellen, dat dit kruis in latere eeuwen om de een of andere duistere reden verplaatst is, dan is het mogelijk dat dit kruis identiek was aan hetgeen tot voor de oorlog langs de Utr.weg bij „de Brink" onder Arnhem stond, en waarop nog leesbaar is geweest „sterft 1570". De sage die over dit kruis verteld wordt, luidt: Herman van Arendaal wilde zich met zijn bruid, de zuster van zijn vriend Willem van Aller, en zijn trouwe knecht van Mariëndaal naar Meinerswijk begeven. Zij zouden bij de Klingelbeek overvaren, maar werden daar door vier mannen verraderlijk overvallen. In het gevecht dat ontstond, vielen drie der booswichten; de vierde zocht zijn heil in de vlucht, maar de trouwe Elbert moest de verdediging van zijn meester met de dood bekopen. Op de plaats waar hij gevallen was, werd hij begraven; het kruis wijst zijn rustplaats aan [1]).

Een andere merkwaardigheid van de hegge Boxoordt was, dat daarin ter hoogte van de Emmastraat een schuur stond, welke blijkens de kaart bezit van de heer van Doorwerth was, want vermeld wordt: „dit cot behoort die heer van den Dorenwaart". Waarschijnlijk hebben we dit zo op te vatten, dat heer Daem Schellard van Obbendorp, heer van Rosande, die sinds zijn huwelijk in 1558 ook heer van Doorwerth was geworden, aldaar een kot of schaapskooi had, omdat hij deze gronden voor gebruik pachtte van de Rekenkamer.

In die tijd werden wel meer gronden in pacht uitgegeven; zo wordt b.v.

[1]) Markus, Arnhem, blz. 473/74

in 1667 nog weer 4 morgen 4 hont (plm. 4 ha) heidegrond in erfpacht uitgegeven. [1])

Trouwens ook de hegge Boxoordt wordt versnipperd. Want bij acte van 4 April 1657 ontvangen Jan Cornelis en Jan Janse Cipier van de Rekenkamer toestemming om bij de hegge „aan 't Steene Kruys een hoexken heetvelt" aan te maken van ongeveer 5 morgen. Dit is in hoofdzaak het stuk bouwland, dat we nog tussen de Rosande- en de Wijnand van Arnhemweg vinden. Enkele jaren later wordt eenzelfde vergunning gegeven aan Peter v. d. Wall.

Als in 1702 door de landmeter G. Passavant opnieuw een kaart van de Coenenbossen wordt getekend, dan blijkt dat een groot gedeelte van Boxoordt door de Domeinen is uitgegeven (zie kaart 8). Zuidelijk ligt het bos, genaamd Steenen Cruys, noordelijk daarvan (ten zuiden van de v. Spaenweg) bouwland, dat gedeeltelijk van de fam. v. d. Wall was en gedeeltelijk van Cipier (sinds 1657, en genoemd de Cypierscamp). Ten noorden daarvan lag heetveld, en binnen de wildgraaf lag dan nog het restant van de eigenlijke hegge Boxoordt. De wildgraaf moest het wild buiten de hegge houden, en lag ter hoogte van de Emmastraat, om dan via de zuid-oostzijde van de Mariënbergweg op de Utr.weg aan te sluiten.

De Cypierscamp is in 1705 weer aan de Rekenkamer gekomen, evenals de Eykelenkamp en nog een andere kamp, beiden oorspronkelijk afkomstig van de voormalige kloosterbezittingen van Mariëndaal.[2])

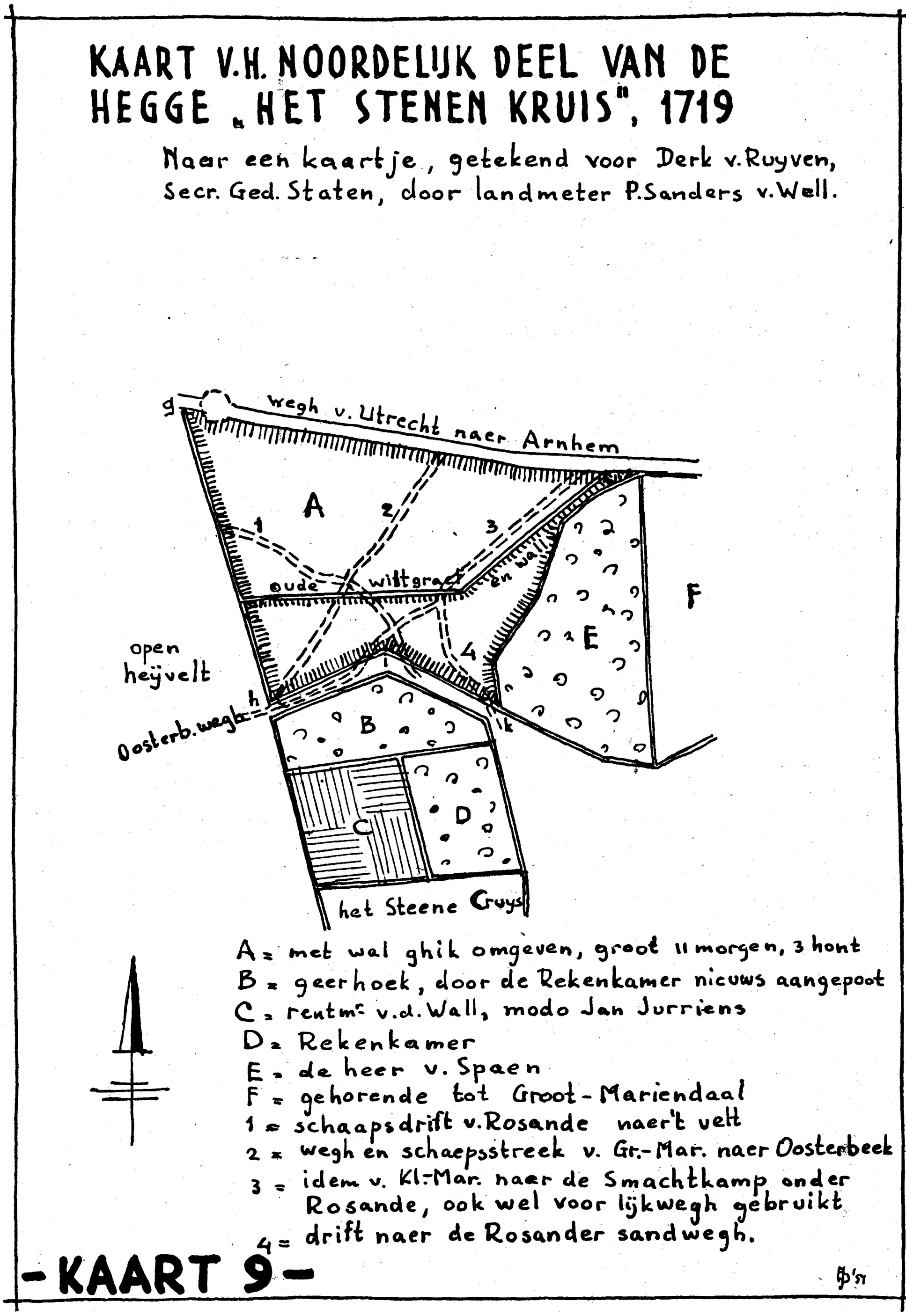
De Eykelenkamp (aan de huidige Rosandeweg) werd in 1713 gerioold, met een wal omgeven, en met nieuwe eikels beplant.

In 1717 besluit de Rekenkamer om de grond bij het Stenen Kruis te riolen (om te zinken). Blijkens het van 1719 daterende kaartje 9[3]) betreft het hier het deel tussen de Emmastraat en de v. Spaenweg (als B aangeduid). Op 8 Juni 1718 was er al 675 roeden omgezet en beplant. Maar als in het verbaal van 18 Dec. 1722 medegedeeld wordt dat het Stenen Kruis in 3 parten moet afgehakt worden, dan wordt tevens ook gezegd, dat de grond in de Cypierscamp is omgezet. Deze kamp (op kaartje 9 als D aangeduid) is dus in genoemd jaar gerioold. Het op dit kaartje als A aangeduide gebied is in 1718 door de Rekenkamer in erfpacht uitgedaan aan de raadsheer Willem van Loon, welke zijn deel hierna met een wal omgaf, teneinde dit stuk heetveld te kunnen bebouwen.

Helena Isebrants, pachtster van het erf Klein-Mariëndaal, doorbrak in 1719 op verschillende plaatsen die wal, omdat volgens haar zij recht had op een schaapsdrift over Boxoort, en op 2 overwegen. In die overwegen vinden we de huidige Mariënbergweg en de Jhr. Ned. v. Rosenthalweg (gedeeltelijk) weer terug. Het gevolg van een en ander was een proces voor het Hof[4]) hetwelk deze kwestie voor nader onderzoek in beraad hield. Hoe dit proces is afgelopen, is mij onbekend.

Uit de 18e eeuw vernemen we verder weinig meer over de hegge het Stenen Kruis - de naam Boxoort wordt in het geheel niet meer genoemd -, totdat tenslotte in een verbaal van 3 Juni 1793 wordt medegedeeld, dat het Stenen Kruis zo slecht is, dat het geheel omgezet (gerioold) moet worden. Spoedig hierna, - omstreeks 1810 -, is het Stenen Kruis met andere Domeinbezittingen verkocht. Het was toen nog plm. 4 ha groot, en is daarna in bezit

[1]) Arch. Rekenkamer, Regesten no. 1399
[2]) Arch. Rekenkamer, Regesten no. 1405
[3]) R.A. Arnhem, Algem. Verz. Kaarten no. 236
[4]) Archief Hof, Pleidooiboek LXXXI, 181vso

N.B. Een duidelijk opmerker zal in de boven aangegeven schaapsdriften 2 en 3, onmiddellijk de huidige Jhr. Ned. v. Rosenthalweg (noordeinde) en de Marienbergweg, herkennen.

gekomen van de fam. J. van Rees. Nakomelingen hiervan, bewonen thans nog de boerderij op de voorvaderlijke grond.

Hoe verging het inmiddels de hegge *Sweyersdall?*

Deze hegge was oorspronkelijk geheel omgeven door de bossen van de St. Nicolaas Broederschap uit Arnhem. Slechts aan de zuidzijde grensde de hegge aan „die Ghemiente van Oesterbeeck" (de mark?).
Laatstgenoemde grond wordt op de kaart van 1702 het Gemeentebos genoemd. Uit het verbaal over dat jaar blijkt, dat de hegge in 1698 voor het laatst gekapt was, en dat het zeer wenselijk was, indien ze met een wal omgeven werd, zulks ter voorkoming van het indringen van wild.

Ook deze hegge wordt regelmatig verbrokkeld door uitgifte in erfpacht. Zo krijgt op 20 Augustus 1734 Jan Wolbrink - de sinds 1725 benoemde nieuwe boswachter -, in erfpacht een stuk heideveld, groot ongeveer 3 schepel. Op 9 Febr. 1745 doet hij dit stuk echter als nieuw bouwland weer over aan Geerlich van Hartevelt[1]). Het wordt dan genoemd het Swiersdal, en was „gelegen tusschen het nieuw aangemaakte land van H. Wouterse de Haan en dat van de St. Nic. Broederschap, palende aan het nieuw aangemaakte land van Berend Eppingh en schietende naar de Utr.weg, om hetselve tot bouwland aan te maken en te cultiveren".

De erfpachtscanon van dit stuk bedraagt 7 st. 8 penn., jaarlijks op Martini (11 Nov.) aan de Rekenkamer te betalen. Het was tiendplichtig onder de Nijveldschen Thient, en was een leen van de Bannerheerlijkheid Baer. Genoemd stuk bouwland wordt ter grootte van 1½ molder gesaai (0.8 ha) op 3 Febr. 1757 door Geerlich van Hartevelt weer overgedaan aan Hendrik Morren en echtgenote en Roelof Cornelissen en echtgenote, ieder voor de helft. Het wordt nu Sweersdal genoemd, en is gelegen „oost het heydevelt van Willem Jansen, west aan de weg die langs het nieuw aangemaakte land van Hendrik Wouters de Haan, modo Coendert Jochems, en het houtgewas van St. Nic. Broederschap henenloopt, zuid het nieuw aangemaakte land van de wed. Berend Eppings, en schietende noordwaarts na de Utregtse wegh". Dit stuk bouwland lag dus oostelijk tegen de huidige Pietersbergseweg aan, waar nu het restaurant van de Coöp. Melkslijtersver. is.

Van de hegge Sweersdal of Zweijersdal - zoals de tegenwoordige benaming luidt - is overigens niets meer bekend. In het begin van de vorige eeuw restte nog slechts een stuk, ter grootte van plm. 4 ha. Dit was gelegen tussen Jagerscamp, Weverstraat en ten zuiden van het Jagerspad: het latere gebied van Hogerheide. Het blijkt, dat de naam van de hegge Sweersdal in het laatst van de 18e eeuw is veranderd in Jagerscamp. Laatstgenoemde naam komen we dan tenminste regelmatig tegen. Zo b.v. ook in de conditien van verkoop van akkermaalshout uit de Oosterbeekse heggen, dd. 29 Nov. 1794, waarbij dan ook sprake is van „den heg om de Jagerscamp. Hieruit volgt tevens, dat in die tijd de hegge reeds geheel omgezet was tot bouwland, getuige de naam „camp". De naam Sweersdal bleef dan alleen behouden voor het eigenlijke dalgebied tussen Weverstraat en Fangmanweg.

5. De Utrechtsestraatweg

Hoewel niet altijd in zijn geheel tot de domeinbezittingen behorende, is toch de Utr.weg een onderdeel, waarvan de betekenis belangrijk genoeg is, om hier apart besproken te worden. En daarbij denk ik dan vooral aan dat deel

---

[1]) Deze was bouwman op Dreyen

van de Utr.weg, hetwelk gelegen is tussen de Wolfhezerweg en het viaduct bij Mariëndaal. Algemene beschouwingen over het vroegere beloop van de weg kunnen hier wel achterwege blijven, omdat ik hierop later nog uitvoeriger zal terugkomen.[1])

Slechts wil ik opmerken, dat op de kaart van Thomas Witteroos uit 1570 de weg aangeduid wordt als „Lantwegh nae Arnhem", en op de kaart van Kempinck uit 1616 als „Gemeyne wegh nae Arnhem". Hieruit blijkt al aanstonds, dat de oude Utr.weg over Papendal en Wolfheze toen min of meer had afgedaan en dat de nieuwe weg steeds meer in betekenis won.

In hoofdzaak had die Utr.weg reeds hetzelfde beloop als de huidige, doch er bevonden zich nog vele uithalen naar links en naar rechts in. Na de hiervoor besproken grensvaststelling tussen de Rekenkamer en de heerlijkheid Doorwerth in 1712, liep sindsdien de Utr.weg door dat bezit, en behoorde hij dan ook tot de heer van Doorwerth; althans het deel tussen de Veentjesbruggen en de Richtersweg, dus zover het bezit van Doorwerth zich uitstrekte.

Daarnaast liep de Utr.weg vrijwel geheel door de domeinbossen tot aan de Koude Herberg. Het deel van de Utr.weg dat oostelijk hiervan liep, behoorde aan verschillende eigenaren, waarbij het deel tussen de Veritasweg en de grens van Arnhem, tot het bezit van Mariëndaal behoorde. Wilde men nu de „gemene landtwegh" normaliseren en verbeteren, dan was daarvoor de hulp nodig van de verschillende eigenaren van de gronden, waarover die zandweg liep.

Het eenvoudigste daartoe waren die gedeelten, welke door de domeinbezittingen liepen. Immers daarbij had de Rekenkamer de voorgenomen verbeteringen zelf in de hand. Het initiatief van bedoelde werkzaamheden is genomen door H. W. van Ruyven, secretaris van het College van Ged. Staten van Veluwe. Want in de vergadering van 16 Nov. 1694 van dat College als beheerders van de o.a. Mariëndaalse kloostergoederen,[2]) wordt door hem (eigenaar en bewoner van het erf Klein-Mariëndaal) voorgesteld om „de Utrechtse wegh omtrent sijn erf Kleyn-Mariendaal aen weerszijden met een rij eiken bomen te bepoten, en dat hij tot cieraet van de gemene wegh wel genegen soude zijn die beplantinge op sijn costen te vervolgen van het voors. erf tot aan het hecken van wiltgraef indien Haer Ed. Mo. die van wegens het erf Groot-Mariëndaal aen weerskanten van d' Utregtsen wegh aldaer sijn geerft, hem en zijne erfgenamen het regt van pootstede beliefde te verlenen."

Natuurlijk is zijn voorstel gaarne geaccepteerd, en hem vergunning verleend, de voorgestelde beplanting door het erf van Groot-Mariëndaal te vervolgen. Het genoemde hek van de wildgraaf stond over de Utr.weg, ter hoogte van de Veritasweg. Oostelijk daarvan lag dus het bezit van Mariëndaal, en westelijk daarvan dat van de St. Nicolaas Broederschap. Dhr. v. Ruyven heeft reeds vrij spoedig de daad bij het woord gevoegd, want op de kaart van G. Passavant uit 1702, is dit gedeelte van de Utr.weg al aangegeven als „Plantagie v. d. heer secr. van Ruyven". Toen reeds was dit gedeelte dus herschapen in een pas aangelegde, brede allee. Het westelijk einde werd bekroond met een rondeel, genaamd het „heer v. Ruyven bergje". Aldaar was nl. ter plaatse in de weg een hoog punt (nog merkbaar tussen Veritas- en Reuvensweg) juist op de beëindiging van Mariëndaals gebied. Op dit hoogste punt werd nu bedoeld rondeel aangelegd. In de nu volgende jaren wordt verder weinig aan een

---

[1]) Zie hfdst. III, 5
[2]) Arch. G. S. Veluwe, Resolutienboek Mariendaal 1679-1748

verbetering gewerkt. De eigenaren van de aanliggende gronden hebben betrekkelijk weinig interesse bij de verbeteringen.

Toch deed de plantagie van de heer v. Ruyven, - welke plantagie op de toren van de Grote Kerk van Arnhem gericht was - bij die van de Rekenkamer het verlangen ontstaan, om het deel van de weg voorbij de Koude Herberg op de kerktoren van Wageningen of Rhenen te richten, en daartoe de weg te verbreden en te verbeteren.

In de rapporten van de visitaties der Oosterbeekse heggen wordt dan ook op 21 Nov. 1727 aan de Rekenkamer voorgesteld om deze „weg van de Driestapel af naar Heelsum toe te verbreden en so doenlik tot meerder cieraat den toorn van Rheenen in perspectijf gebracht te worden en dat om sulx na behoren te volbrengen, tevoren met de richters van Veluwenzoom en de Dorenweerd, zal dienen gesproken te worden."

Aan dit verzoek is gaarne gevolg gegeven, zodat reeds het volgende jaar tot uitvoering kon worden overgegaan. Als dezelfde visitatoren op 22 Sept. 1730 opnieuw de weg bezien hebben, schrijven ze vol trots : „van hier rijdende door de grote nieuwe Utr.weg, so hebben wij gesien dat de eijkelen langs dese weg gesaeijt ook bijsonder schoon sijn opgekomen en wel aen 't groeijen.

Voorts geremarkeert dat dese weg op veel plaetsen nog ongelijk sijnde, het niet ondienstig soude wesen dat aen wedersijde de gront langs de bomen binnen in de weg ter breedte van 2 roeden wiert omgeset, gelijk gemaekt en de swarte gront ondergebracht, welke gront een jaer bestorven sijnde en vast geregent, des winters dan tot een bequame en goede weg soude dienen." Daarmede hoopte men dus gelijk een goede „verharding" te verkrijgen.

Het volgende jaar wordt besloten om ook het deel van de „gemene weg" tussen de Koude Herberg en Hartenstein met bomen te beplanten. Op dezelfde datum (15 Sept. 1731) wordt gelijk door de bosbewaarder van de Rekenkamer, Jan Wolbrink, de lengte opgemeten van het weggedeelte tussen „de Kruisheg van de Sonnenbergse allee (de Hoofdlaan), via het Rooije Hert (Hartenstein), tot aan het einde van de allee van de heer v. Ruyven (Veritasweg). De lengte van dit weggedeelte blijkt 395 roeden te bedragen, en in hoofdzaak toe te behoren aan de St. Nic. Broederschap in Arnhem. Andere tussengelegen gedeelten zijn van de Rekenkamer zelve.

Het wordt niettemin toch nog 1734, alvorens dit weggedeelte „aangepakt" wordt. De „plantagie van de heer v. Ruyven" wordt dan rechtdoor getrokken tot aan Hartenstein, waarna hij zuidelijk afboog. In het najaar 1734 werd de weg verbreed en omgerioold, en werden er langs de weg ongeveer 2000 beuken „heysters" ingeplant. Zes jaar later adviseerde de bosmeester om „de nieuwe allee" te zuiveren van heide tussen de bomen ; aan dit voornemen werd nog datzelfde jaar uitvoering gegeven.

Inmiddels had de Rekenkamer op 9 September 1741 met de St. Nic. Broederschap en enkele anderen een overeenkomst aangegaan over de beplanting langs de weg. Daarbij werd bepaald dat de Rekenkamer zorg zou dragen voor de bomen, doch dat de eigenaars van de gronden, waarop zij stonden, tevens eigenaar zouden zijn van de bomen; ze mochten ze echter niet kappen dan na verkregen toestemming. Zo is dan de Utr.weg een allee geworden, een sierraad voor de Veluwezoom. Als dan ook in dat jaar de Tegenwoordige Staat van Gelderland uitkomt, dan wordt daarin vertelt, dat men „sedert eenige jaren van Helsum af, tot digt bij de Buitenwerken van Arnhem toe, langs de heuvelen, over welken de breede Postweg loopt, verscheidenen dreeven van eeken- en beukenboomen beginnen te planten, die door den tijd, van dien weg, één der

vermaakelijksten van 't gantsch Kwartier zullen maaken, gemerkt de ongemeene fraaije gezigten, welke men van deze hoogtens, over en naar het Doornweerds Bosch, de Betuwe en den Rijn heeft".[1]) Zoals u ziet, de schrijver is nogal enthousiast over deze weg, en hij verwacht er veel van.

Het gedeelte van de Utr.weg, gelegen tussen het v. Ruyven-rondeel en de Mariendaalse grens, wordt op 18 Mei 1765 door de erfgename van mr. v. Ruyven verkocht aan mr. D. W. A. Brantsen, advocaat van het Hof van Gelderland, en wonende op Hulkestein. Voor deze allee betaalt hij dan 4125 gld., alsmede 300 gld. voor „het recht van plantagie", dus voor het recht van beplanting. Tot de koop behoorde echter als last, het onderhoud van het „stenen bruggetje", dat over de Mariendaalse beek lag (thans een zgn. duiker).

De Utr.weg bleef overigens eigendom van de Domeinen, en werd dus als zodanig door de Rekenkamer beheerd. Deze zorgde ook voor het onderhoud, zodat regelmatig nieuwe inplant van bomen plaats vond. Dit blijkt wel noodzakelijk geweest te zijn, als we de Geogr. Beschrijver tenminste mogen geloven, die ons vertelt, dat de Utr.weg „met allerhande soort van boomen is beplant, waarvan enigen zeer wel, doch andere zeer slegt staan. Voornamentlijk op het hooge, daar ze wat al te naakt zijn en het gepoot te teer is, de grond schijnt daar niet genoeg gebroken te zijn, immers de winden slaan er vele aan stukken".[2])

Uit de 19e eeuw is over de Utr.weg verder niet veel bekend. Veranderingen, zowel technisch als administratief, ontstonden in het begin van die eeuw, toen verschillende hoofdwegen, waaronder ook de Utr.weg, bij Keizerlijk Decreet van 21 October 1811 tot keizerlijke weg werd verklaard. Na de Franse overheersing, toen ons land een koninkrijk werd, zijn de wegen opnieuw bezien, en werd omstreeks 1820 de Utr.weg van een klinkerbestrating voorzien. Tenslotte is in 1821 een schema opgesteld, waarbij alle belangrijke wegen in twee klassen verdeeld werden. De wegen der 1e klasse kwamen bij het Rijk in beheer, en de andere bij de Staten der Provinciën. Zo werd dan o.a. ook de Utr. weg volgens het Koninklijk Besluit van 25 Febr. 1823 een „koninklijke weg".

Een verdere verandering volgde bij de wet van 17 December 1822, waarbij het Amortisatie-syndicaat werd ingesteld. De grote wegen der 1e en 2e klasse, benevens de overige wegen, welke door het Rijk uit de opbrengst der tollen werden onderhouden, werden bij K.B. van 12 Augustus 1828 onder beheer van het Amortisatie-syndicaat gebracht.

Het beheer van de wegen onder het syndicaat heeft geduurd tot de opheffing daarvan in 1840. Hierna ging het materieel beheer der grote wegen over aan het departement van Binnenlandse Zaken en het geldelijk beheer aan dat van Financiën.

Zo heeft sinds 1841 de Utr.weg opgehouden domeinbezit te zijn, en is het dus niet van betekenis, hier verder over deze weg te spreken. Voor zover het betrof het deel, hetwelk door Doorwerths gebied liep, dit bleef eigendom van de heren van Doorwerth, tot de opheffing van die heerlijkheid in 1817. Dit deel van de weg werd dan ook in 1822 direct onder het beheer van de Rijkswaterstaat gesteld.

De verdere geschiedenis van de Utr.weg is echter niet meer die van de Domeinen, doch die van de Rijkswaterstaat. Met de historie van deze weg is dan alle domeinbezit in deze gemeente besproken, en het belang hiervan in de historie van de gemeente behandeld.

---

[1]) J. Wagenaar, Tegenw. Staat der Ver. Ned. XIII, 521
[2]) Corn. Groenewoud, Geogr. Beschr. Gelderland, 1772

HOOFDSTUK III

DE HEERLIJKSTE LANDSDOUW

1. Een groeiende heerlijkheid

Wanneer gesproken wordt over de heerlijkste landsdouw, dan zult u direct begrijpen, dat hiermede sprake is van de heerlijkheid Doorwerth. Het was eens de geschiedschrijver A. van Slichtenhorst die de woorden neerschreef: „Doornwaert een heerlickheit; is de heerlijkste en grootste van de gantsze Velouw". Deze woorden nu dienen ook als opschrift boven dit hoofdstuk, waarmede we dan de geschiedenis van de hoge en vrije heerlijkheid Doorwerth gaan beschrijven. Doorwerth behoorde en behoort nog altijd tot de mooiste delen van onze gemeente, en het is dan ook begrijpelijk, dat op vele wijzen de lof van Doorwerth in de loop der jaren bezongen en beschreven is. Hoewel alles bij lange niet compleet is, werd gelukkig toch zeer veel van het archief bewaard. Niet alleen het huisarchief, maar ook het rechterlijk archief levert ons zeer veel stof op, noodzakelijk bij de bestudering der historie van deze heerlijkheid.
Wel is in de laatste eeuw meermalen door eminente schrijvers op min of meer geslaagde wijze een geschiedenis geschreven van het kasteel en zijn bewoners, doch nimmer is nog en poging aangewend ook de geschiedenis van de heerlijkheid in zijn geheel te bestuderen. Toch willen we het eerst beginnen met een studie over deze heerlijkheid, omdat dit een behoorlijk begrensd gebied is, en dus beter overzien kan worden dan de rest van de gemeente, als onderdeel van het grotere geheel van het voormalige richterambt Veluwenzoom.

Ook het rijke verleden is oorzaak, dat juist de belangstelling van velen het eerst naar Doorwerth zal uitgaan. Uit het vervolg zal dan ook blijken, dat er zeer veel is, hetwelk de belangrijkheid van Doorwerth bepaalde. Zo had, om maar eens iets te noemen, de heer van Doorwerth geheel vrije macht en sprak in eigen gebied zelf recht, waarop hierna nog nader zal terug gekomen worden. Ook had de heer zijn tinsen en tienden, visserijen, vrije jacht en bossen.

Verschillende heren van Doorwerth namen deel in tal van oorlogen, veten, samenzweringen en partijen, ook tegen de steden van die tijd. Veel is er op Doorwerth zelf ook getwist in de families over het bezit van dit gebied, vooral als er geen zoons ter opvolging waren. Door huwelijk werden omwonende geslachten aan de Doorwerth verbonden, waardoor, vooral in later eeuwen, zeer grote gebieden werden samengevoegd. De heren van Doorwerth gaven ook verschillende lenen uit, zoals Rosande bij Oosterbeek, en nog vele anderen. Genoeg echter, om u duidelijk te maken, hoe belangrijk en begeerlijk het bezit van de Doorwerth was.

Een rijk verleden geeft echter ook altijd weer aanleiding tot vele gissingen, en de daarvoor ontvankelijke bevolking vertelde verhalen, die ze tenslotte zelf ook stellig geloofden. Zo ontstonden vele sagen en legenden, die misschien wel gedeeltelijk op een historisch stramien geborduurd zijn, doch overigens aan de fantasie ontsproten. Het zou mij te ver voeren, u deze legenden allemaal mede te delen ; wie hierover meer wil weten, leze het boekje van J. L. de Boer : In 't Gelderse Rijnland, die een 12-tal legenden vertelt.

Alvorens nu met de eigenlijke geschiedenis een begin te maken, eerst iets over de naam Doorwerth. Zoals meestal gebruikelijk is, wordt de naam in vele oude charters zeer verschillend geschreven. Van deze verschillende schrijfwijzen noem ik : Dorenweerd, Doerenwerde, Doirenwerdt, Doirneweerdt, Doorenwert.[1]) Over deze naamsbetekenis zijn de vroegere scribenten het allen nog niet met elkaar eens. In hoofdzaak verschillen zij over de opvatting of de vroegere schrijfwijzen bedoelde te zeggen : Doren, Doeren is water, of wel Doiren, Doorn is bos, boom. De betekenissen zouden dan zijn : waterrijk oord, óf bosrijk oord. Persoonlijk hel ik het meest naar de eerste verklaring, en zie in Doren, Doiren het Keltische woord dur, d.i. water. Dit is bovendien ook zeer begrijpelijk wanneer u bedenkt, dat pas in 1643 de thans nog bestaande dijken werden aangelegd. Vóór die tijd stond het kasteel dus geheel vlak in de moerassige uiterwaarden.

Bij het voorgaande ben ik steeds uitgegaan van de vroegere min of meer officiële schrijfwijze Dorenweerd. Wij kennen de naam echter niet anders dan als Doorwerth ; vanwaar nu dit verschil ?

De huidige naam is ontstaan omstreeks 1800, ten tijde dat Graaf William Bentinck eigenaar der heerlijkheid was. Hij en zijn kinderen waren geheel Engels opgevoed en vertoefden vrijwel doorlopend in Engeland. Zeer begrijpelijk werd toen de voor hen gangbare uitgang th aan de naam verbonden. Bij de vaststelling van de burgerlijke gemeente in 1817 werd hierop deze spelling ook als de officiële schrijfwijze aanvaard, en is sindsdien in gebruik gebleven.

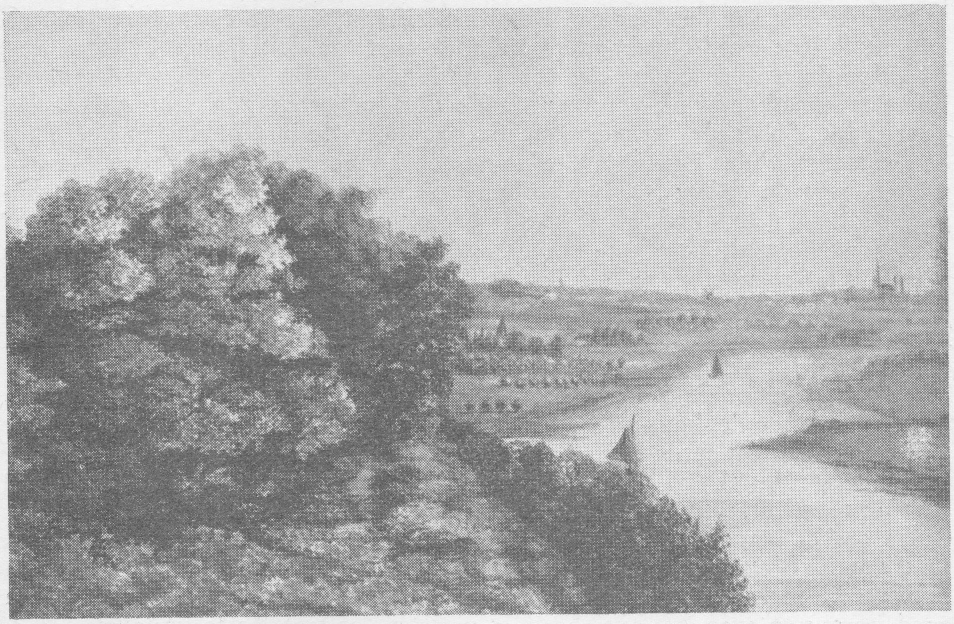
Hiervoor sprak ik over legende-vorming in deze omgeving. Indien ik hierop nu terugkom, dan is dit om met name de Hunenschans nog te noemen. Over deze schans is in de loop der jaren veel gedacht en geschreven, waarbij de fantasie de vrije loop werd gelaten.

Ook Nijhoff [2]) sprak in 1824 al van 2 opvattingen. De eerste was die, waarbij de Hunnen aldaar bij de grote volksverhuizing een schans hadden opgeworpen. De anderen spraken echter van de Duneschans, hetwelk hoge of grote schans zou betekenen. Die naam zou dan verbasterd zijn tot Hunenschans. Hoe het zij : dit is zeker, dat de vlakte, die zich op de top van deze berg bevindt en naar haar aard voor een verschansing zo bijzonder geschikt is, ook thans met haar droge grachten en wallen nog duidelijk bewijst, eens door mensenhanden geformeerd te zijn.

In het Gelders Sagenboek [3]) is de volgende sage over het ontstaan der schans opgenomen : „De reus van de Hoenderberg bij Nijmegen lag rustig te slapen, toen hij gewekt werd door het geweldig snurken van zijn broer, de reus van de Veluwezoom. Nadat hij een paar maal geprobeerd had hem wakker te schreeuwen, nam hij een kluit aarde en wierp die naar zijn broer. Waar die kluit neerviel, ontstond de Hunenschans". Het verhaal is niet onaardig,

---

1) De Nomina Geographica Neerl. III (1893) vermeldt 17 schrijfwijzen
2) Nijhoff, Wandelingen 1824, blz. 64
3) J. R. W. Sinninghe, Geld. Sagenboek, blz. 2

Afb. 5. Gezicht vanaf de Hunenschans in de richting Arnhem; in 't midden de Ned. Herv. Kerk te Oosterbeek. Gewassen O.I.-tekening door J. F. Hoppenbrouwers (1819—1866) in prentenkabinet van het Gem. Museum te Arnhem.

maar maakt ons ook niets wijzer. Hoe of echter de Hunenschans wèl ontstaan is, zal wel altijd duister blijven. Mogelijk is ook, dat die plaats in vroeger eeuwen door een der heren van de Doorwerth aangelegd werd ter verdediging van zijn grondgebied.

De Hunenschans had ook reeds de aandacht van dr. Janssen [1]) getrokken. In Juni 1843 doorzocht hij met toestemming van Baron van Brakell deze plaats Aanvankelijk leverde het onderzoek zeer weinig op, totdat op het westeinde der schans op 1½ meter diepte brokken tufsteen gevonden werden, 20 cm lang en dik. Deze zaten tussen grote keistenen die dicht in elkaar gevleid waren, soms met cementachtige stof verenigd; voortgaande vond men een soort van fundament of bevloering 50 cm dik, 1 meter breed en 3 meter lang, van oost naar west. Toen dit gezuiverd was, vond men bovenop een fragment van een gebakken tegel en een potscherf van geel, hard aardewerk, ogenschijnlijk Romeins, e.a. stukken tufsteen en aardewerk.

Tengevolge van deze ontdekkingen, gingen de veronderstellingen omtrent de Hunenschans weer verder terug, en werd deze plaats als een Romeinse wachtheuvel beschouwd. Mogelijk deed deze plaats eens dienst als seintoren, waarop elke nacht de wachtvuren brandden.

Geen wonder dan ook, dat de gedachten van dr. Holwerda later uitgingen naar Balderik, en dat hij zich voorstelde dat die Balderik, bij het uitspreken van zijn beroemd geworden woorden, stond op de Hunenschans [2]). De aanduiding van Romeinse periode werd in 1895 nog weer zijdelings geaccen-

[1]) Conservator Oudh.k. Museum te Leiden (overl. 1873)
[2]) Zie hierover nader in hfdst. V, 1

tueerd, doordien in dat jaar een Romeinse schat uit de 1e eeuw onzer jaartelling uit de Rijn werd opgebaggerd, nabij de voet van de schans.

Hoe deze voorwerpen, die voor ons land een der fraaiste vondsten van Romeins kunsthandwerk vormden, in de Rijn gekomen zijn laat zich enkel gissen. Dr. Holwerda veronderstelt, dat men hier de buit gevonden heeft, die de Germanen onder Claudius Civilus na een hunner veldtochten tegen de Romeinen naar de veilige Veluwe wilden vervoeren, waarbij misschien de transportpaarden verongelukten of hun last verloren.

Nooit heeft de bevolking vergeten, dat de Huneschans door boze mensen bewoond is geweest. Vage verhalen en sagen werden van geslacht op geslacht overgebracht. Veelal mag hiervan een kern van waarheid aangenomen worden. Misschien is de geschiedenis van een nachtelijke reiziger met een goudschat, die bij het Drielse veer overvoer en zijn last onder de bomen op de heuvels begroef, een herinnering aan een werkelijk feit. De Romeinse vondst geeft ons in dit verband te denken.

In de loop der jaren heeft het bos de oude schans overwoekerd, waardoor echter de romantiek van deze plaats toenam. Thans is de schans weer een kaal en vlak ovaalvorming terrein, aan 3 zijden door een hoge, aarden wal met droge gracht omgeven. Maar nog is het als een wachtplaats aan de uiterste rand van de Veluwezoom.

Nu we toch in deze oude omgeving aan het dwalen zijn, is het misschien goed, eerst nog even iets over het Gat van der (of ter) Aa te vertellen.

Al heel vroeg is deze naam bekend, zodat we op een kaart van 1602 de naam al vermeldt vinden. Waar de naam aan ontleend is, dan wel op welke

Afb. 6. De oude Hel-kolk onder aan de Duno, zoals deze vroeger langs de Fonteinallee onder de bomen zijn tijd verdroomde.

wijze ze ontstond, is onbekend en zal wel altijd een raadsel blijven [1]). Dat we hier echter te doen hebben met een zeer oud cultuur-centrum, is genoegzaam bewezen door hetgeen de bodem aan het licht heeft gebracht.

Toen dr. Janssen uit Leiden in 1843 de Hunenschans onderzocht, vond hij ook reeds zeer veel scherven in het Gat van der Aa. Geen wonder dan ook dat zijn ambtsopvolger hierdoor geinteresseerd, zelf ook een bezoek aan deze plaats bracht. Hij [2]) schrijft hierover: „Wanneer men van de rijweg, die onder langs de berg voert, het Gat van der Aa ingaat en omstreeks 25 meters voorttreedt, ziet men in de berghelling, aan de rechterkant een menigte scherven steken, 7 meter in de lengte en 5 meter in de hoogte; zij vertonen zich een meter onder de oppervlakte. De door Janssen opgegraven scherven werden op den huize Doorwerth bewaard, doch zijn sinds alle weggeworpen. Zij behoorden aan schotels, potten, urnen, kommen, kannen en bekers, sommige versierd, allen van ruwe stof, doch op de schijf bewerkt en hard gebakken. Janssen heeft een 19-tal stukken afgebeeld en uit de vormen te oordelen, behoren zij tot het vroeg-middeleeuwse vaatwerk, waarvan de voorlopers worden aangetroffen onder de Frankische potten en bekers van Wijk bij Duurstede uit de tijd van Lodewijk de Vrome.

In 1839 werden op weinig afstand van deze plek, bij gelegenheid van het aanleggen van rijswerken voor de geprojecteerde spoorweg vijf potten gevonden, 3 potjes en 2 kannetjes; deze werden door de ingenieur Conrad aan het ministerie van Binnenlandse Zaken opgezonden en vervolgens in het Rijksmuseum van Oudheden opgenomen. Destijds werden deze potten voor Germaanse oudheden gehouden en staan als zodanig nog in de kasten. Soortgelijke voorwerpen werden bij het zetten van nieuw plantsoen door de werklieden gevonden en werden door de heer van Brakell in het kasteel Doorwerth, in een kast, staande in de vestibule, bewaard, waar ook ik ze gezien heb, toen de oude mevrouw nog leefde en het kasteel in de oude toestand bewoond werd. Janssen beeldde deze potten af en herkende de overeenkomst met het overige op de Huneschans en in het Gat van der Aa gevondene en vervaardigde, dat is 80 meter benoorden de schervenlagen in de berg. Doch hier waren ook houtskolen, as en scherven aanwezig en het bleek, dat vroeger op deze plaats grote vuren gestookt werden. Naar alle waarschijnlijkheid hebben wij in deze voorwerpen de overblijfsels ener oude pottenbakkerij van vaatwerk te zien, de menigte misbakken potten zijn daarvan de welsprekende getuigen."

Behalve de bovengenoemde vondsten zijn in latere jaren op dezelfde plaats nog soortgelijke misbakken potten te voorschijn gekomen, en wel ten tijde van de modelboerderij van dhr. Scheffer. Ook deze vondsten zijn op het kasteel ondergebracht. Van al deze vondsten is echter niets meer over, omdat zij met de kasten waarin een en ander opgeborgen was, verloren zijn gegaan in de Septemberdagen 1944, toen het kasteel door de Duitsers werd opgeblazen.

Het Gat van der Aa is altijd een der prachtigste dalen geweest, die onze gemeente kende. Zij werd doorstroomd door de Zeelbeek [3]), welk beekje reeds sinds eeuwen de scheiding vormde van de heerlijkheid. Doordien de herinnering aan de hof Seelbeek geheel verloren was gegaan, werd dit beekje

1) Aannemelijk is, dat dit gebied nog bij het goed ter Aa onder Oosterbeek, behoorde
2) W. Pleyte, Nederl. Oudheden (1877), blz. 45
3) Zie hiervoor in hfdst. III, 3, hetgeen daar reeds over het hof Zeelbeek gezegd is.

omstreeks 1800 de Oostbeek genoemd. En op de eerste kadastrale kaart uit 1818 is reeds ter plaatse van het huidige ketelhuis der Heveafabriek, een woning aangegeven, genaamd Oostbeek. Deze woning zal het tolhuisje zijn, dat volgens Sipman [1]) in 1880 de naam draagt van Huis ter Aa. Deze woning werd in 1907 gesloopt, om vervangen te worden door een ander bedrijfsgebouw van de heer Scheffer.

Het huidige tolhuis - al doet het reeds sinds jaren al niet meer als zodanig dienst - dateerd van 1901 en verving het oude huis ter Aa langs de beek. Genoeg echter hierover, opdat we eerst eens iets over het kasteel en zijn vroegste bewoners kunnen vertellen.

Hoewel er vermoedens zijn over oudere bewoners, vinden wij eerst een zuiver historisch beginpunt bij Bernd, Berend of Bernard van Dorenweerd, in 1260. Deze heer van Doorwerth werd toen namelijk door de heer van Vianen aangevallen en verslagen, waarbij heer Berend's burg werd ingenomen en verbrand. Heer Sweder van Vianen was maarschalk van de bisschop van Utrecht, die toen in oorlog was met de Geldersen. Hij stroopte de Veluwe af en is de eerst-historisch bekende, die het kasteel innam. Dit zal toen wellicht nog het in die tijd gangbare type van vierkante, houten burgtoren geweest zijn. Na de verwoesting volgde herbouw in baksteen, rechthoekig van vorm, zoals we het thans nog in het oudste deel van het hoofdgebouw kunnen terugvinden.

In 1280 was Hendrik, heer van Dorenwert, knape, eigenaar van het kasteel. Een „knape" is een edelman, die nog niet tot ridder is geslagen. Hij kwam in oorlog met de heer van Baer, uit de buurt van Doesburg, misschien ook Van Bahr geheten, een in de graventijd veel genoemd geslacht.

Van Baer nam de voorburcht, verbrandde die met „sijne bouwinghen" en voerde grote buit vandaar. Deze gewelddaden, die een gevolg waren van een kwestie tussen de ridders onderling, bewijzen wel, dat Doorwerth toen reeds een geheel vrije macht en heerlijkheid was, gelijk in rang met Baer en Vianen. De heren van Doorwerth waren dus wel onbeschermd door de Gelderse graven, maar waren er dan ook onafhankelijk van.

Als heren van Doorwerth die ons bekend zijn, kunnen genoemd worden ridder Berend (1317-1333), ridder Hendrik, gehuwd met Geertruid van Appeltern (1335-1368), ridder Bernard of Bernt (1368-1380) en als laatste ridder Robert, gehuwd met Jutta van Asperen (1380-1411).

Het is gedurende een dezer voorgenoemde heren van Doorwerth, dat het kleine kasteel vergroot wordt door het aanbouwen van een noordelijke vleugel. Dit gedeelte is vrijwel even groot als het oorspronkelijke gebouw, doch iets rijker van uitvoering en bekroond met een overkragend gedeelte op arcaturen, en op de hoeken uitgekraagde spietorentjes. De muren van deze aanbouw zijn „slechts" 1.80 meter dik!

In de dagen van de laatste heer van Dorenwerd, omstreeks 1400, begon het leven der edellieden op hun burchten minder veilig te worden en Robbert, zich zwak gevoelende, droeg zijn vrije goederen in 1402 op aan hertog Reinald van Gelder, die nu leenheer werd en aan Robbert, deze zijn goederen in leen teruggevende, zijn bescherming toezegde. Daarvóór hadden de heren van Dorenwerd, sommigen Baanderheer van Redinchem genoemd, veel gezag en aanzien, ook aan het Hof van Gelderland; zij waren soms Raad, dan

[1]) M. Sipman, Arnhem en omstreken, blz. 97

weer getuige bij gewichtige gebeurtenissen en hoge huwelijken van hertogen en tevens gerichtsman van de Veluwe. Onder meer waren zij getuigen bij het geven van privileges aan de steden Harderwijk en Zutphen.
Sinds 1402 is Doorwerth dus een leengoed, en werd daarom ingeschreven in de leenactenboeken van het Kwartier Arnhem. De belening is daarin als volgt aangeduid: „Den Dorenweert, met allen sijnen toebehoren; der Jonckvrouwenweert beneven Redinchem in den Rhijn, mit anders den weerden, die in den Rhijn gelegen zijn; mit den gerichte, hoge ende lege; met tinsen en thienden ende met visscherien, dat is te verstaan tusschen der Aa ende Redinchem; met den mannen, die tot den Dorenwert horen, met den bossche dat daerto hoort, gelegen in den kerspel van Wolffhezen ende van Oosterbeeck, tot eenen welgeboren dienstmansgoede, te verheergewaden met eenen peerde."

Omtrent de verschillende hierbovengenoemde rechten zullen we nog gelegenheid hebben, hierop nader te wijzen. Omdat ridder Robbert of Robert bij zijn dood geen zoon naliet, zouden volgens Zutphens recht, zijn dochters hem opvolgen. Zijn oudste dochter, wier naam ons niet bekend is, werd in 1412 met de heerlijkheid beleend. Zij was gehuwd met Wouter of Walter van Dornick. Slechts kort was zij vrouwe van Doorwerth, want reeds in 1419 sterft zij, en wordt zij door haar jongere zuster Agnes opgevolgd. Deze was gehuwd met Derck, Baanderheer tot Wisch, en stierf in 1425. Als in 1419 vrouwe Agnes met de Doorwerth beleend wordt, wordt haar man gelijktijdig beleend met de ene hof van Seelbeek, terwijl hij de andere hof het jaar daarvoor reeds pachtte. Hierdoor is nu het gehele gebied ten zuiden van de Oude Oosterbeekseweg in handen van Doorwerth gekomen, uitgezonderd enkele heggen, die aan de Domeinen bleven. Deze situatie bleef althans zo tot 1459, toen de ene hof aan de Seelbeek, door de hertog na het overlijden van Reynald van Homoet, aan een ander verpacht werd.

In 1426 wordt Agnes' dochter Stevania of Stevina met de Doorwerth beleend, nadat zij gehuwd was met Hendrik, Heer van Homoet. Heer Hendrik heeft het meermalen te kwaad gehad met de Utrechtsen, die hem zelfs bij een der invallen in 1421, gevangen wisten te nemen. Vrouwe Stevina transporteerde in 1430 het leen op haar zoon Reynald, die toen nog ongehuwd was. Reynald van Homoet had reeds in 1436 een belangrijke plaats in de Landdag. Hij was een edelman van groot aanzien in het Kwartier Arnhem. Zijn huwelijk in 1449 met de rijke erfdochter Sophia van den Bylandt van de Doornenburg in de Betuwe, gaf hem nog meer invloed. Toen in 1450 hertog Arnold van Gelre naar Rome en Jerusalem ging, stelde het Kwartier van de Veluwe hem aan tot Raad. Hij was een steun en raadsman voor de hertogin en voor de hertog beide, ook in de strijd van die dagen. Heer Reynald's macht openbaarde zich ook in het kasteel, hetwelk door hem - althans op stijlkundige gronden moeten we zijn tijd aannemen - vergroot werd met een zuidelijke vleugel, welke in 1944 geheel verwoest is. De ronde traptoren is het enige, wat van de vergroting thans nog rest. Het is ook in zijn tijd, dat de omvang van de aan Doorwerth behorende lenen reeds van geweldige omvang waren.

De volgende staat [1]) moge u daar enig idee van geven:

de watermolen bij Arnhem;
het goed Wulvingen in 't kerspel Ede;

---

1) Ontleend aan Leenboek 1413-1518 (Arch. Doorwerth no. 60)

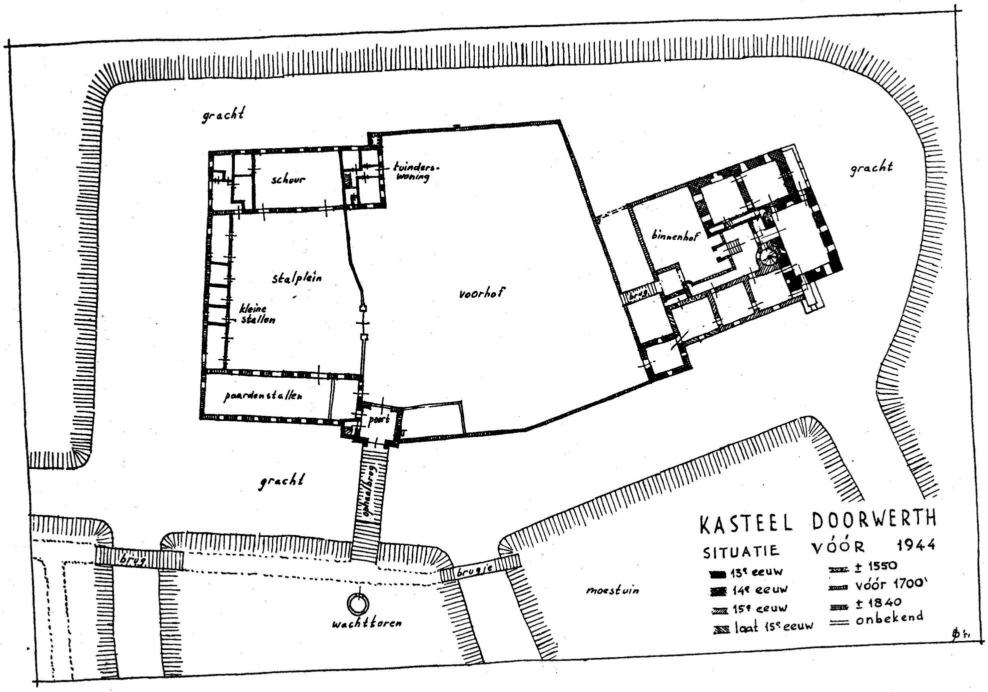
de Oorsprong te Oosterbeek;
de tienden in den Cortenberch te Renkum;
4 morgen land in 't kerspel Driel;
het goed ten Broeck (kerspel Redinchem);
de Kiphaenen weerd te Wageningen;
een niet genoemd goed te Wageningen;
11 hont land aldaar, geheten „die Spyck";
kampen land bij de Broekpoort en op de berg;
de Sanderskamp aldaar;
de Vogelpoel bij Randwijk;
de Sonnenberg te Oosterbeek;
het goed Vredendaal bij Elst;
de heerlijkheid Rosande te Oosterbeek;
het Krommeland, de Horst en Radelandt (kerspel Ilien);
landerijen bij Dodeweert en Heerde;
de „Vier Doerne" bij Heteren;
een hoeve land in 't Nijbroek;
de halve tienden tot Zetten;
de grote en kleine tienden te Groessen;
8 morgen land bij Veessen;
het goed te Berichem (Bennekom);
huis en hof te Harseloo bij Wageningen, met de windmolen en 116 morgen land;
8 morgen land in het Dodeweerderbroek, geheten de Hoge Waerdt;
de Baeckenakker (kerspel Niel);
de Baerse Kamp in 't Drielerbroek;
de Hophof en de Postmaet te Wageningen.

Al deze lenen werden ten Zutphense rechten uitgegeven, zodat ook vrouwen er mede beleend konden worden, hetzij bij vererving of anderszins.

Nadat heer Reynald in 1459 overleed, hertrouwde zijn weduwe twee jaar later met Johan, Heer van Hemert. De Doorwerth blijft echter in het geslacht Homoet tot 1467, als heer Reynalds enige zoon Johan, vermoedelijk ongehuwd overlijd; zijn moeder erft dan zijn portie. Heer Johan had echter wel twee zusters, die elk een deel van de Doorwerth bezaten na de dood van hun vader.

Maria, de ene dochter, vrouwe van Doorwerth, gehuwd met Sweder van Montfoort, ridder, bracht in 1500 haar deel van de heerlijkheid aan haar zuster Margareta. Deze, vrouwe van Doorwerth en de Doornenburg beide, was gehuwd met Johan van Rechteren, genaamd Voerst of Voorst. In deze tijd, nl. in 1493, had het kasteel nog eens een beleg van slechts negen dagen te doorstaan, waarna de burcht werd ingenomen voor hertog Karel van Gelre door slechts een 50-tal voetknechten. Dit geeft echter geen grote dunk van de verdediging van het kasteel. Hoelang de Doorwerth bezet bleef, is niet bekend, doch wel, dat de hertog aanzienlijke kosten hierdoor gehad heeft; althans te oordelen naar een rekening uit het hertogelijk archief over het jaar 1493.

Heer Johan is reeds vroeg gestorven, want in 1500 is vrouwe Margareta al weduwe. Het is op 12 December van dat jaar, dat hertog Karel van Gelre aan haar verzekerd, dat de bieraccijns die zij aan hem toegestaan heeft in haar heerlijkheid te heffen, niet tot benadeling van haar heerlijke rechten zal strek-

ken[1]). Nadat vrouwe Margareta in 1521 overleden was, kwam het leen aan haar zoon Frederik van Rechteren, genaamd Voorst. Hij werd op 31 Jan. 1522 met de Doorwerth beleend, en was gehuwd met Walravia van Haeften. Na zijn dood in 1535 wordt hij opgevolgd door zijn zoon Johan, die in 1544 huwde met Maria van Wittenhorst. Als heer Johan in 1548 sterft, laat hij de heerlijkheid na aan zijn toen juist 4-jarig dochtertje Walravia.

Het kasteel had inmiddels nogmaals een uitbreiding ondergaan. De zuidelijke vleugel, een goede 50 jaar geleden gebouwd, was in westelijke richting verlengd. Hierbij behoorden ook de ingangspoort op de binnenhof en de grote hoektoren, waarvan thans nog een gedeelte over is, nl. de gevangenenkelder. De kort hiernaast gelegen gevangenis met de zakbare bespijkerde zoldering, is eveneens uit diezelfde tijd.

De kleine Walravia behoefde niet gelukkig te zijn met het aan haar nagelaten bezit, want dit bezit wordt haar bewist door haar oom Frederik van Rechteren, waardoor vele moeilijkheden en een proces volgen. Dit proces wordt echter door (of eigenlijk voor!) haar gewonnen, zodat de belening op haar naam bleef. Walravia kwam in alles wel zeer alleen, want ook haar moeder was inmiddels - 1549 - weer hertrouwd, en wel met Frederick van Torck, Heer van Hemert, Sinderen en Delwijnen. Nadat Walravia in 1554 aanvankelijk verloofde - ze was toen 10 jaar! - met Jasper van Afferden, huwde zij vier jaar later met Daem of Adam Schellaerd van Obbendorp of Obbendorf, van Rosande. Walravia kreeg volgens een oude aantekening niet minder dan 14 kinderen, waarvan er 7 al jong stierven. Heer Daem was iemand, die nog al eens een verschil van mening had met anderen, hetgeen uiteraard processen tengevolge had.

1) Nijhoff, Gedenkwaardigheden VI, 1, no. 309

Nadat Gelderland zich in Nov. 1576 achter de Pacificatie van Gent geplaatst had, bleven verschillende individuele edelen nog afzijdig staan, onder welke natuurlijk ook heer Daem. Nadat hem reeds herhaaldelijk als heer van een vrije heerlijkheid verzocht was de unie te tekenen, bleef hij weigerachtig. Het Kwartier van Veluwe stuurde hem daarop een ultimatum dd. 29 April 1578 om alsnog de unie te Arnhem te komen ondertekenen, „zullende hij anders als vijand des lands behandeld worden". [1]) Daar we verder niets meer over een vijandelijke behandeling lezen, mogen we aannemen, dat heer Daem voor het ultimatum gezwicht is.

Nadat Walravia in 1581 overleed, werd zij door haar oudste zoon Johan opgevolgd. Nog in hetzelfde jaar hertrouwde heer Daem echter met Martina van Rossum, weduwe van Godart van Harff.

Heer Johan was een zeer woelige natuur. Hij bekleedde o.m. het ambt van Jagermeester van de Veluwe. Het voeren van processen schijnt ook een grote liefhebberij van hem geweest te zijn; in 1613 had hij er 15 tegelijk bij de Raad van Brabant te Brussel. Maar niet alleen met processen wist hij raad, doch ook met vrouwen. Hij is b.v. driemaal gehuwd geweest, n.l. met Margriet van Middachten, met Catharina van Goltstein, en met Ursula Scheiffart van Merode.

Als heer Johan in 1614 sterft, wordt hij opgevolgd door zijn zoon Daem Willem, gesproten uit zijn tweede huwelijk. Heer Daem huwt twee jaar later met Anna Sophia van Boedberg (van Oye). Na een 11-jarig huwelijk sterft hij in 1627, zijn bezittingen nalatende aan zijn toen 8-jarig zoontje Johan Albrecht (geboren 15 Jan. 1619). Deze Johan werd in 1628 met Doorwerth beleend, doch deed als meerderjarige op 10 Maart 1642 zelf de eed.

Zoals we uit het vervolg zullen zien, was hij nogal over het paard getild, en een vrij wispelturige natuur. Hij is viermaal gehuwd geweest. Ten eerste in 1643 met Anna, Gravin van Hornes, die met haar beide jongestorven kinderen - een jongen en een meisje - „zeer prachtelijk is begraeven in zijne kerk te Heelsom". [2])

Voor de tweede maal huwde hij, nu met Dorothea Theresia, Bar.sse van Celles, Montigny, etc., in Jan. 1649. Deze vrouw overleed op 24 Mei 1649, en werd begraven bij de eerste vrouw. Ten derde huwde hij in 1659 met Sophia Anna van Pipenpoy, Vrijvrouwe van Merchten, waarvan hij op 23 Maart 1664 gerechtelijk gescheiden is. De oorzaak hiervan was, dat deze derde vrouw spoedig ontdekte, dat hij in een minnehandel was gewikkeld met Gijsbertha te Ringna de Sintclaer te Nijmegen, die een dochtertje van hem had. Het eind van deze zaak was, dat de Vrouwe na veel heftige tonelen haar koffers pakte en heenging, waarop later dan de officieele scheiding volgde. Voor de vierde maal is hij gehuwd met een Engelse vrouw, wier naam niet bekend is.

Tijdens zijn minderjarigheid verhuurde zijn moeder in 1636 het kasteel aan Friedrich Wilhelm, Keurprins van Brandenburg. Volgens Slichtenhorst verbleef hij daar „omtrent anderhalf jaar in sijner vrijerschap en heeft daar Hof gehouden, wanneer hij de prinses Louisa, prins Frederik Hendriks dochter, ten huwelijk zocht" [3]) Op deze mededeling valt echter nog wel iets te zeggen. Prins Friedrich bezocht in het voorjaar van 1636 de Nederlanden,

---

[1]) Arch. Ged. Kwartier Veluwe, Landdagsrec. m.i.st. no. 9, blz. 292
[2]) A. Slichtenhorst, Geld. Gesch. I, fol. 111
[3]) Als noot 2.

en vertoefde in Mei van dat jaar te Arnhem, toen daar de pest uitbrak. De prins stelde in weerwil van zijns vaders dreigementen om terug te komen, zijn vertrek uit, en arriveerde in Juli op de Doorwerth. Von Raumer zegt daarvan: „Einem der verwittweten Freifrou von Dorenward - Gür zenich zu Cölln angehörigen Schloss welches statlich am Rhein zwischen Arnheim und Rene lag und die Besitzerinn, eine Schwester der Aebtissinn vom Neuen Kloster und Vasalinn des Kürforsten von Brandenburg", bereidwillig had ingeruimd. [1]) Van Doorwerth schreef de Prins aan zijn vader den 13/23 Juli, dat hij, wat zijn terugkeer betrof, de zeereis niet kon verdragen. En omdat de weg over land ook niet veilig was, verzocht hij om nog te mogen blijven.

Deze verzoeken blijven zich daarna steeds herhalen, waarop telkens weer de aandrang van zijn vader volgde, om toch terug te komen. Veel is er op deze wijze gecorrespondeerd, doch in Juni blijkt de prins weer in Arnhem te zijn. Hij is in het geheel slechts ongeveer een half jaar op de Doorwerth geweest.

Heer Johan was een gunsteling van Frederik Hendrik, die gaarne op Doorwerth vertoefde en er zeer vaak geweest is. In 1641 had in White-hall te Londen het huwelijk plaats van Willem II, de zoon van Frederik Hendrik - in diens grote gevolg reisde toen ook mee Johan Albrecht, Heer van de Doorwerth. Willem II kwam ook dikwijls op het kasteel. Johan Albrecht was evenals zijn grootvader, Jagermeester van de Veluwe, hij bereisde Duitsland, Frankrijk en Italië, werd ritmeester over een compagnie ruiters, klom verder op in keizerlijke dienst, werd kolonel der cavalerie, kamerheer van de keizer en in 1656 Graaf. In 1643, het jaar waarin heer Johan voor de eerste maal huwde, zijn de dijken om het kasteel aangelegd, zoals we ze thans nog kennen. Op grond van dit feit mogen we wellicht óók concluderen, dat het poortgebouw voor de buitenhof, het koetshuis, de stallen, de rentmeesterswoning in of juist voor genoemd jaar zijn gebouwd. Het is tenminste zeer aannemelijk, dat de dijken, die ook de buiten de buitenhof gelegen tuinen omsloten, aangelegd zijn nadat het bouwwerk voltooid was.

Het is en blijft echter bevreemdend, dat hij, die zoveel voor zijn bezit deed dit anderzijds door zijn vele uithuizigheid weer verwaarloosde. Daarbij kwam, dat het uitgaan hem zeer veel geld kostte, zodat hij zijn bezittingen steeds meer moest bezwaren.

Reeds in 1653 verbindt hij zijn bezit met een hypotheek van 100.000 gld. aan Willem Thomas, Vrijheer van Quadt en Wichraet, heer tot Nederhemert en Delwijnen. Elf jaar later komt er nogmaals 100.000 gld. in van Anton Graaf van Aldenburg, en door diens bemiddeling in 1671 weer 25.000 gld. van Gravin Eva van Erntreyter, Vrouwe van Erenborg. Ook andere, onderlenen, worden bezwaard, zodat er tenslotte een totale hypotheek van 250.000 gld. op de heerlijkheid rustte.

De hypotheekhouder Anton, Graaf van Aldenburg, Heer van Varel en Kniphausen, eiste tenslotte het goed op, en werd, ondanks het verzet van Johan Albrecht, met het goed beleend. Dit had hij overigens ook mede te danken aan het feit, dat heer Johan in 1676 overleed, wel veel schulden, maar geen kinderen nalatende.

De Graaf van Aldenburg wordt op 14 Sept. 1677 met de heerlijkheid beleend, welke dan uit twee gedeelten bestaat, namelijk de heerlijkheid zelve,

---

[1]) F. A. Hoefer, De grote keurvorst in Gldl., Gelre XII (1908), blz. 49

zoals die steeds beleend werd en als een zadelleen met een paard verheergewaad werd; en de hof te Seelbeek met gericht, tinsen, tienden, onderlenen, bos, broek, c.a. in het kerspel Wolfheze, te verheergewaden met een pond goed geld.

De nieuwe heer van Doorwerth heeft niet lang plezier van zijn bezit gehad, want reeds op 27 Oct. 1680 is hij op 47-jarige leeftijd overleden. Graaf Anton is tweemaal gehuwd geweest. Zijn eerste vrouw was Augusta, Gravin van Sayn en Wittgenstein, welke in 1666 overleed. Pas op 19 Mei 1680 hertrouwde hij weer, en wel met Charlotte Amélie, Hertogin de la Trémouille, een zeer ontwikkelde en interessante vrouw, die een belangwekkend dagboek naliet.[1]) Zij was een Francaise, naar het Deense hof gekomen toen haar Protestants geloof in Frankrijk bedreigd werd. Hier leerde zij van Aldenburg kennen, die staatsminister was en hoge functies bekleedde. Hij verbleef bij voorkeur te Varel, en ging maar zelden naar de Doorwerth. Slechts 5 maanden duurde het huwelijk met zijn tweede vrouw, waaraan zijn dood een einde maakte. Hij vermaakte al zijn bezittingen aan z'n vrouw, welke echter niet ongestoord in het bezit hiervan geraakte. Want na de dood van Van Aldenburg eiste zijn schoonzoon Gyldenlöw de Doorwerth op voor Antonia Augusta, Aldenburg's dochter uit zijn eerste huwelijk. Deze Gyldenlöw bedreigde de weduwe van Aldenburg-de la Trémouille, en deze vreesde zijn woestheid zozeer, dat zij voor de veiligheid haar zoontje Anton - toen nog een baby -, in het geheim naar de Nederlanden liet voeren. Toen zij later met haar kind op de Doorwerth woonde en deze op een middag in het bos met zijn bokkenwagen zoek raakte, meende zij, dat een helper van Gyldenlöw, zekere Ludwig von Weltzien, het kind had gedood, wat gelukkig een vergissing bleek. Zij was tenslotte gedwongen om zelf in 1684 naar Wenen te gaan om bij de keizer haar recht op de Doorwerth te bepleiten. Zij werd toen in het gelijk gesteld, en de jonge Anton werd als minderjarige hierop met de Doorwerth beleend. Het volgende jaar keerde zij naar Doorwerth terug, waarna ze haar zoon in verschillende plaatsen liet onderwijzen. Hij verbleef in Haarlem, in Rotterdam, in Amsterdam en in Utrecht. En Prins Willem III, haar welgezind om haar Protestantse gevoelens, werd voogd over de jongen. De Prins kwam gaarne op de Doorwerth en deed tussen 1698 en 1702 herhaalde malen pogingen om de heerlijkheid te kopen, hetwelk de hertogin echter afwees. Halma[2]) zegt hiervan: „Men zegt, en weet met zekerheid, dat wijlen koning Willem van Groot Brittanje, onsterfelijker gedachtenisse zeer genegen was, en haakte om deze heerlijkheid Doorwerth van de hooggedachte Gravinne te koopen; zo wegens de vermaakelijkheit der Landtstreeke en d' uitgestrektheit van 't gebiedt, als de bijzondere gelegentheit tot de Jagt, daar omstreeks op de Veluwe, daar hij een groot liefhebber van was; weshalve zijne Majesteit, als Hij hier te lande was, zich daar dikwijls, ter gedachter vermaakrenninge, liet vinden; doch echter kon hij nooit de Gravinne bewegen tot affstant van deze Hoogadelijke lustplaatze; hoewel 't gemeen gerucht wil, dat 'd onderhandeling hierover met Haar, die voor de verkoopster zeer voordelig hadde geweest, door de doodt des Konings (1702), schoon toen ter tijdt verre gevordert, voor 't eindelijk sluiten des koops, gestremt en afgesneden is".

Graaf Anton deed op 15-jarige leeftijd zelf de eed, waardoor hij sinds-

1) Memoires. Conservé dans les archives de Thouars par Ed. de Barthélemy, Geneve 1876
2) F. Halma, Tooneel der Ver. Nederl., 1725

dien als onbetwist eigenaar erkend werd. Zowel hij als zijn moeder ontvingen geregeld hoog bezoek, hetwelk meestal met veel pracht en praal gepaard ging. Zo logeerden op het kasteel o.a. de Prinses van Oranje, een vorstin van Nassau uit Duitsland, de Landgraaf Philipp van Hessen-Philippsthal, de Prins van Weimar, Prins Carel van Cassel, allen steeds met gevolg en vermoedelijk in prachtige klederdrachten. Maar vooral gaf veel drukte het bezoek van de Koningin-Moeder van Denemarken in 1705. Deze kwam met een gevolg van 70 personen, waarbij ook nog haar broeder zich voegde met een talrijk gezelschap. Dat de gastvrouw moeite had zoveel mensen te huisvesten, is te begrijpen!

Onaangenaamheden met verpachtingen en een nachtelijke aanval in September 1704 van een ruwe bende uit Arnhem, vooral gericht tegen de schout van de heerlijkheid, zekere Hans Hendrik Eslinger [1]), werden aanleiding, dat de hertogin de Doorwerth verliet, de heerlijkheid na 1705 aan haar zoon overlatende, terwijl zij zelf zich in Utrecht ging vestigen, in „het Bisschopshof te Utrecht, dat zij van de Staten dier provincie, na de doodt van Gravinne van Solms, gekocht en treffelijk vertimmert heeft". [2]) In 1732 is zij aldaar op 80-jarige leeftijd overleden. Zij had de naam van de Doorwerth steeds hoog gehouden en muntte uit door beschaving en intellect. Uit Duitsland bracht zij de predikant Köhne mee, en liet de bekende slotkapel inrichten.

Graaf Anton was inmiddels reeds gehuwd, en wel voor de eerste maal met Anna, Vrijvrouwe van Kniphausen, waarvan hij echter in 1710 weer scheidde. Op 19 Mei van het volgende jaar hertrouwde hij, nu met Wilhelmina Maria, Landgravin van Hessen-Homburg.

Met deze Graaf van Aldenburg is dan eigenlijk een soort van hoogtepunt in de groei der heerlijkheid bereikt.

Alvorens nu de geschiedenis van kasteel en bewoners verder te behandelen, is het goed eerst eens iets te vertellen over de groei en ontwikkeling der heerlijkheid zelve.

Deze „heerlijkste landsdouw" is gegroeid om het in de uiterwaarden gestichte kasteel, en heeft zich in de loop der jaren sterk uitgebreid. Als omstreeks 1420 het Heelsummerbroek „pro indivisio" verdeeld wordt [3]), blijkt dat heer Derk van Wisch ook hier met het grootste portie gaat slepen, en weet hij dus zijn bezittingen aan de westzijde te consolideren. Uitgezonderd de Jufferenweerd, werd de heerlijkheid aan de oost- en aan de westzijde begrensd door een beek, terwijl de Rijn de zuidelijke afscheiding vormde. Deze begrenzing is eeuwenlang bestendigd gebleven. De Doorwerth is ook altijd beleend geworden met het recht van visserij in de Rijn, en wel in het gedeelte tussen het Renkumse en het Drielse veer, althans zover de heerlijkheidsgrenzen zich uitstrekten. Het is begrijpelijk, dat er ten alle tijde mensen ingeweest zijn, die zich tegen de heerlijke rechten verzetten, ofwel daar inbreuk op trachten te maken. Vooral het voorrecht van de visserij is meer dan eens aanleiding tot een proces geweest. waarbij niet altijd het uitdrukkelijk recht van de heer van Doorwerth bleek.

Zo werd heer Daem W. Schellaerd van Obbendorp op 20 Dec. 1620

---

1) S. P. Haak, De plooierijen in Gelderland, Gelre XI, 133, v.v.
2) F. Halma, Tooneel der Ver. Nederl., 1725
3) Zie hierover hfdst. III, 2

voor het Hof van Gelderland gedaagd, om zich te verantwoorden inzake het feit, dat hij met geweld enkele schippers gevangen genomen en hun netten in beslag genomen had. Volgens de momber zou hij daarmede inbreuk gemaakt hebben op „des heren hoogheid en jurisdictie van de stroom". Heer Daem echter eiste dat het Hof hem zou handhaven in zijn recht van visserij. Het Hof besloot echter hem tot 50 gld. boete te veroordelen en teruggave van de netten.

Een 50-tal jaren later zien we eenzelfde voorval plaats vinden, als Arnhemse ingezetenen in de Rijn onder Doorwerth aan het vissen zijn. Nadat zij daarin vanwege de heer van Doorwerth gehinderd waren, beklaagden zij zich bij Arnhems magistraat. Deze besliste hierop - Oct. 1669 - dat zij wel terdege het recht hadden om als vanouds „met geil en boshaem" in de Rijn te vissen, en dat de heer van Doorwerth hen dat niet beletten kon [1]). Ook een proces in 1708 tegen Gerrit Eymerick, veerman op het Drielse veer, leverde niets op. Deze man had een net uitgezet bij de zgn. Bergse kribbe, onder aan de Hunenschans, welk net een doorn was in het oog van Graaf van Aldenburg.

Wij zullen dit recht thans verder laten rusten, en eens zien, hoe in het algemeen de uitoefening van de heerlijke rechten in de heerlijkheid plaats vond. Reeds vanouds bezat de heerlijkheid het recht van de uitoefening van hoge en lage jurisdictie, waarmede bedoeld wordt, dat niet alleen geringe vergrijpen gestraft konden worden, maar zelfs ook grote misdaden. De heer van Doorwerth had daartoe de bevoegdheid naar eigen keuze een richter aan te stellen, die met geërfde gerichtslieden uit de heerlijkheid, tesamen een vierschaar vormden. Omtrent de wijze van rechtspraak in Doorwerth is ons zeer weinig bekend, omdat enerzijds niet veel van het eens ongetwijfeld rijke archief meer over is, en anderzijds omdat blijkbaar niet veel gebruik van dit heerlijk recht gemaakt behoefde te worden. Een brief uit 1570 [2]) van de heer van Doorwerth aan het Hof van Gelderland licht ons wel enigermate in, hoe een en ander aangepakt werd, doch is toch overigens erg voorzichtig. Het schijnt, dat van de uitoefening van het recht van criminele rechtspraak in de Doorwerth, althans in de 17e eeuw, weinig gebruik behoefde te worden gemaakt. Zo weinig zelfs, dat toen er in 1703 een strafzaak wegens diefstal te behandelen viel, men omtrent de wijze van berechting en de executie van het vonnis niet meer op de hoogte was. Richter Johan Op ten Noort zegt van deze strafzaak dan ook in zijn „memoriaal verhael" [3]) „seer verlegen te wesen, hoe men het soude maken met den scherprichter, dewijl geen oude gerichtssignaten voorhanden waeren, ende dat in meer als vyftich jaeren ende misschien langer geen criminele justitie op den Doreweert gedaen was".

Omdat men met de handen in het haar zat, kwam Jean Ely - zo heette de dief - er tenslotte met een geseling af. Hiertoe was hij naar de gerichtsplaats geleid, het executie-terrein van de heerlijkheid. Deze gerichtsplaats of oord (vandaar de naam Oordberg, later verbasterd tot Noordberg) was zoveel mogelijk aan de grens van het rechtsgebied - hier de heerlijkheid - gehouden, zodat een ieder die dit gebied betrad, wist welke rechtsvorm hij hier zou aantreffen. Op de westelijke hoek van de gerichtsplaats stond de galg, het symbool der hoge jurisdictie. Deze galg heeft hier in elk geval tot aan de Franse tijd gestaan, waarna hij met het vervallen der heerlijke rechten, ver-

---

[1]) Arch. Arnhem, Raadssignaat XXI, blz. 412, 413
[2]) Uitvoerig weergegeven door A. Oltmans in Gelre XXX, 251, v.v.
[3]) Arch. Doorwerth, no. 4 (Formulierboek 1600-1779)

dween. Nog in 1709 schijnt hij vernieuwd te zijn, want bij de ongenummerde stukken in het archief van de Doorwerth [1]) vinden we een kwitantie: „Ontfangen bij mij onderschrijven, de somma van veertig gulden, voor het oprechten van den Doorwersche Galg; Actum den 16e Sept. 1709; w.g. Jan van Mossel".

Wij verlaten nu de gerichtsplaats, om kennis te gaan maken met de verdere heerlijkheid. Hoe zag deze er omstreeks 1600 uit?

Ik moge u daartoe in de eerste plaats verwijzen naar kaart 10, getekend naar een kaart van Bernard Kempinck uit 1602 [2]). Deze datum wordt althans aangenomen op grond van het feit, dat de Rekenkamer op 21 April 1602 Kempinck aanmaande, om voortgang met zijn kaart van Doorwerth te maken. De hier bedoelde kaart zal waarschijnlijk kort hierop gereed gekomen zijn.

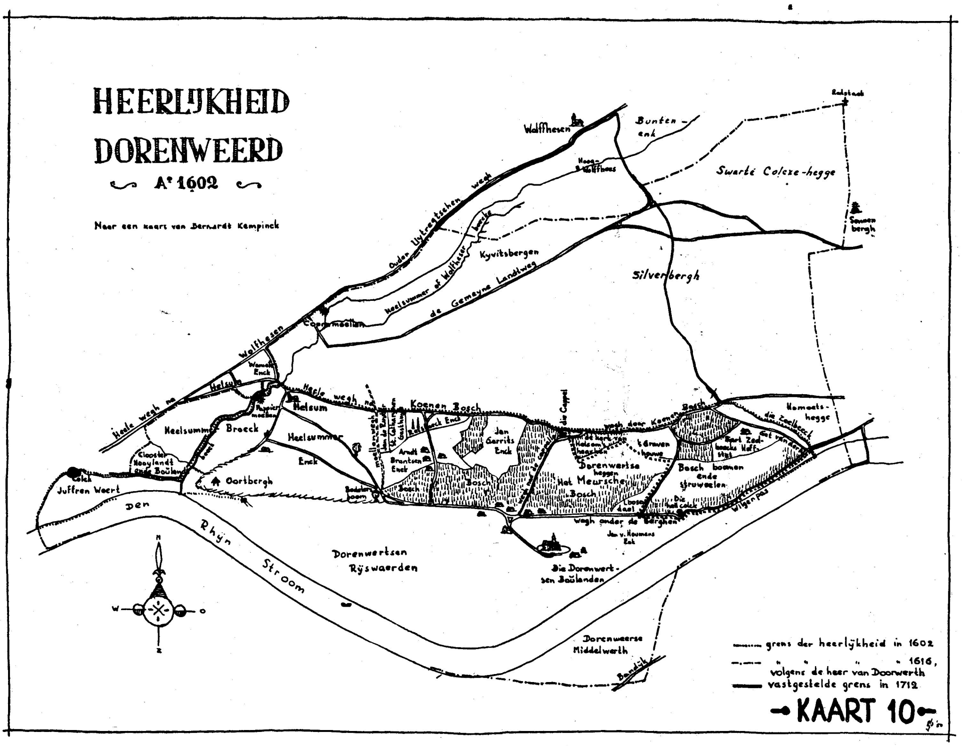
De heerlijkheid wordt begrensd door de Rijn, de Heelsumse beek, de Heele weg door het Koenenbos, en de Zeelbeek. Deze Heele weg of heerweg is de thans nog bekende Oude Oosterbeekseweg, en haar voortzetting in de Koninginnelaan, waarbij zij opgemerkt, dat in Heelsum de weg niet, zoals tegenwoordig, om het kerkhof heenloopt, maar rechtdoor ging en noordelijk langs de kerk tot in het dal afdaalde. De Heelsumse enk werd in het zuiden begrensd door de begroeide helling van de hoogvlakte langs de rijswaarden. Kort bij de punt van de Noordberg stond dan de hiervoor genoemde galg. Ongeveer aansluitende aan de Heelsumse enk bevonden zich ten oosten daarvan ook nog de Arndt Brantsen enk (de Boersberg) en de Jan Garrits enk, terwijl hier ook nog percelen bouwgrond waren als de Ratstaeck Enk en dat van het St. Catharina-gasthuis te Arnhem.

Het bouwland van de Doorwerth zelf, lag ten oosten van het kasteel in de uiterwaarden, waarbij oostelijk daarvan de Jan van Houmens Enk weer aansloot. Waar thans dus weiland is, was vroeger bouwland.

Ten noorden van de Fonteinallee lag het Meurse bos, voor een groot deel eigendom van de fam. Taets van Amerongen. Pas op 2 Nov. 1678 koopt Anton, Graaf van Aldenburg voor 2800 gld. dit bos van Joost Taets van Amerongen voor de ene helft, en van Maria van Rijsenborgh, wed. ter Herenhaeff, Vrouwe van Averstein, voor de andere helft. Het wordt dan beschreven als een hegge- en beukenakkermaalshout, gelegen rondom in de heggen van Graaf Anton, en grenzende aan het „Hondenhuis end op de Allee die naar den Reyn oft Oostzijde loopt". De omgeving van de „Huynenschans" is aangeduid als „bosch, boomen ende struweelen", terwijl aan de voet van de berg de smalle uiterwaarde, de Wilgenpas genoemd wordt. Het kolkje langs de Fonteinallee bestond toen ook reeds, en heette „die hell cock" [3]). Het kasteel Doorwerth zelf stond nog in de vlakte temidden van de omringende bouwlanden en rijswaarden. Pas in 1643 worden door Johan Albrecht Schellaerd van Obbendorp de dijken aangelegd, waardoor het kasteel gemakkelijker beschermd werd zowel tegen vijanden als tegen het water. Deze dijken bestaan thans nog, al zijn ze kaal en sinds 1944 van hun bomentooi beroofd. Een enkele jaren geleden nieuwe aanplant, doet echter de

---

1) Rechtl. Arch. Doorwerth, no. 8
2) Arch. Rekenkamer, Kaart no. 259
3) In verband met deze naam is het merkwaardig, dat er indertijd een legende bestond, waarin verteld werd dat in de 16e eeuw de duivel zelf te Driel de torenklok door de galmgaten had weggehaald en verborgen aan de voet van de Duno, waar gelovige zielen nog dikwijls een gedempt klokluiden meenden te horen.

hoop leven, dat de entourage over enkele decennien weer iets van de vroegere luister zal teruggeven.

Dit was Doorwerth dan omstreeks 1600.

Merkwaardig is nu, dat op een door Kempinck in 1616 getekende kaart [1]) de grenzen der heerlijkheid eensklaps veel ruimer gelegen zijn, zodat de oppervlakte der heerlijkheid wel verdubbeld is. Deze begrenzing is ook aangegeven op kaart 10, waaruit blijkt, dat aan de oostzijde de grens ongeveer noord-zuid liep, ongeveer ter hoogte van de huidige van Borsseleweg, terwijl ook de Zwarte Kolkshegge binnen de begrenzing der heerlijkheid viel. Ook de Overrijnse of Ossenweerd valt nu binnen de begrenzing. Deze plotselinge gebiedsuitbreiding bevreemd te meer, omdat op de kaart van 1616 staat aangetekend, dat de grenzen getekend zijn op grond van op 8 Sept. 1601 door de heer van Doorwerth de richter van Wageningen, en anderen verstrekte inlichtingen. Wist dezelfde landmeter deze inlichtingen nog niet, toen hij in 1602 zijn andere kaart vervaardigde?

Hoe dit ook zij, de 17e eeuw leverde nog meer moeilijkheden in verband met de grenzen op, omdat vele geschillen over de limieten van de Doorwerth aanhangig werden gemaakt. Reeds in 1616 vond het eerste proces voor het Hof plaats, welke met tussenpozen vervolgd werden tot 1646, maar waaraan toen geen einde is gekomen. Blijkens het Gerichtssignaat van Doorwerth [2]). werd op 12 Maart 1672 weer opnieuw een visitatie van de limieten gehouden

[1]) Arch. Rekenkamer, Kaart no. 260
[2]) Rechterl. Arch. Doorwerth, no. 3. Gerichtssignaat 1672-1699

door 9 aanwijzers en de rentmeester van de Graaf van Aldenburg, zulks ten overstaan van Johan Op ten Noort, richter, en Jan Zegers en Peter Huys, schepenen van Doorwerth.

Tenslotte werd op 5 Nov. 1711 de substituut-momber, mr. Jacob Coets, door de Rekenkamer gemachtigd om het proces van 1646 weer op te nemen. Het schijnt dat het bouwen van een papiermolen te Heelsum daartoe aanleiding was. Deze molen is de watermolen van de fam. Pannekoek, die in 1710 gebouwd werd, en nabij de Kerkweg stond. Dit proces is dan het sluitstuk van het 100-jarige verschil van mening, waarop kort hierna ook een overeenkomst plaats vond, welke aan alle moeilijkheden voorgoed een einde maakte. Deze overeenkomst is opgenomen in het Placaatboek [1]) en regelt definitief de grenzen van de heerlijkheid met het richterambt van Arnhem en Veluwenzoom, en tevens de grondruil van de op wederzijds gebied gelegen bossen [2]).

Uit de overeenkomst geef ik hier in extenso het volgende weer : „Nademaal tussen de Momber van de Landschap, in naame en wegen de Landfurstelyke Hoogheit ter eenre, en de tydelyke Heeren van Doorenweerd ter andere syde, sedert lange jaaren verscheidene differenten en verschillen over de limietscheidingen tussen het Rigterampt van Arnhem en Veluwenzoom en de heerlikheit van den Dorenweerd ten opsigte van de uitgestrektheit der jurisdictie sijn gemoveert en onstaan, en dat selfs daarover veele jaaren proces voor den Hove Provintiaal was geentameert, en aan syde van den voorn. Momber gesustineert geworden, dat de voors. heerlikheit boven Renkom aen de noortsyde gescheiden wierd met den hank tussen de Jufferenweert en der Bagynen land en met seeker beeksken door Heelsommenerbroek tot Heelsom toe, en vandaar met den Heerenweg door het bosch tot aen die Landschapsheggen, genoemt het Waterslagh, en voorts langs de west- en zuidwalle van 't selve Waterslag en voorby de suytsyde van de Seelbeeker enk en Vierskens akker sig wendende na Flodsendal, tot aen den weg beneden den bergh [3]), en voorts langs denselven weg oostwaarts tot aan 't Gat van der Aa, ende dat noortwaert buiten deselve bepalingen de Landfurstelyke Hoogheit in possessie was van de jurisdictie ; dat mede den Hoff tot Seelbeeke gelegen was buiten de Hooge Heerlikheit van de Dooreweert ende dat den Heere van Doreweert daarover in kragte van de beleeninge alleenlicken geregtigt was met het lege gerigte, blyvende het hoge gerigte aan mijn Heeren de Staaten deeser Landschap ; ende dat den Heere van Dorenweert gehouden was kost- en schadeloos aff te doen alle turbatien en indragten, tegen de Landfurstelyke Hoogheit over de voors. olde limieten voorgenomen, en sig hier vorder daarvan te ontholden, cum expensis ; - En aen syde van de Heeren van den Doorenweert, dat de limieten van deselve heerlikheit souden loopen als volgt [4]) : oostwaarts langs het naaste land boven sekere leegte, gaende nae den Rhijn, genoemt het Gat van der Aa, strekkenden vandaar na Kriegersboomken, tussen de Homoetsche en Boevenhegge alwaer van olts kuylen tot aanwysinge van de limieten geweest zouden sijn en nog sijn, gaande voorts vandaer noortwaerts op, voorby den hoek van Gerrit Berruwen en den Sonnen-

---

1) Groot Gelders Placaetboek III, kol. 223, v.v.
2) Zie hierover nader hetgeen is medegedeeld in hfdst. III, 3
3) Uit hetgeen de momber over de limieten verklaart, zou de grens der heerlijkheid aan de oostzijde gelopen hebben, zoals op kaart 10 met een xx-lijn is aangegeven. Het Loosendael wordt hier Flodsendal genoemd.
4) Volgens de heer van Doorwerth waren de limieten, zoals op kaart 10 met een streep-stip-lijn als de grenzen van 1616, is aangegeven

bergschen enk, over de Swarte Kolk op seekere plaets genoemt de Ratstaak, die op de limieten van de voors. Heerlikheit voor lange jaaren aldaar geset soude sijn geworden; van welke Ratstaek de voors. limieten in 't noorden wyders soude strekken voorby den Bunten enk door de beeck agter seeker plaatsken, genoemt het Rondeel of Spyker, en voorts westwaerts nederdaelen op den Hollen of gemeenen weg, langs Wamels enk en sekere weylanden, genaemt het Broeck, vandaar op het land, genaemt de Bagynemathe ende eene beeke, ende voorts langs den Jofferenweert wes in den Rhijn; ende dat de successive Heeren van den Doorenweert binnen die limieten het regt van jurisdictie, met seclusie van anderen, hadden geoeffent ende de schattinge op de landeryen, binnen de voors. limiten liggende onder de Dorenweert, altijt doen collecteren sonder bemoeienisse van anderen; ende dat derhalven den Mombер soude moeten worden verklaert in syne sustenae en conclusie niet te sijn ontfankelijk, cum expensis; - Soo is 't, dat, om dese verschillen eenmael uit den weg te neemen en een sekere scheidinge te beramen en vast te stellen, dat na voorgaande oculaire inspectie en examinatie der retroacta tussen die van de Rekeninge in Gelderland, in naeme en van wegen de Edele Moogende Heeren Staaten des Furstendoms Gelre en Graafschaps Zutphen, en den Heere Anton Grave van Aldenburgh, als heere van den Doorenweert, op huiden dato onderschreven, op de approbatie van hooggemelte Heeren Staaten, is geconvenieert en by forme van transactie verdraagen, dat van nu af aen de scheidinge tussen het voorn. Rigterampt en Heerlikheit sal beginnen en voor altijt sijn en gehouden worden van het Gat van der Aa, daar sig het beekje in den Rhijn lost, soo nogtans, dat het weitje, dat daaronderlangs den bergh schiet en in eigendom aen den Doreweert is gehoorende, blyven sal onder de jurisdictie van den Doreweert; dat de separatie vandaar noortwestopwaerts sal schieten met hetselve beekje tot aen desselfs source in der Landschaps Elshegge, sonder dat de eene of andere ooit die beek sal mogen diverteren of tot eenig ander gebruik doen dienen als tot een eeuwige scheidinge; en vandaar door de Landschaps Elshegge volgens de gestelde baeken en soo voort door den Omloop, langs de Doorenweertsche Wagthegge tot op den hoek van Verwershouw, en soo beneden langs het hout en het velt van Dr. Swaen, genaemt den kleinen Silverenbergh, volgende de oude graeff, die sig aldaer bevint, en soo voort noortwaerts bylangs het oude kielspit, dat 't erf van Dr. Swaen aldaer van 't velt afscheit, tot op den ouden Utrechtsen weg, dien ten noorden langs de beek na Heelsom loopt, sodanig dat het erf Hoog-Wolfhees[1]) sal gelaten worden onder de jurisdictie van den Doreweert tot op den voors. weg, welke weg dan verder ten westen gevolgt sal worden tot op den hoek van Wamels enk, vanwaer men dan ten zuyden sal wederkeeren tot op de oude beek, die men dan sal volgen tot op het Broek, sodanig dat de nieuwe papyrewatermolen, met 't getimmer daertoe specterende, soowel als de wintmolen op Wamels enk sal sijn en verblijven onder 't Rigterampt, en dat de Heerlikheit aldaer niet sal mogen uitgestrekt worden over de oude Heelsumse beek, uitgesondert, dat het Heelsumse broek geheel onder de jurisdictie van de Dorenweert sal blijven, volgens de afteikeninge, die daarvan op de Doorenweertsche caart is te sien.[2])"

Na nog iets over wederzijdse grondruil overeengekomen te zijn, eindigt

---

[1]) Het tegenwoordige Laag-Wolfheze. Zie hierover hfdst. III, 5
[2]) Zie hierover nader hetgeen is medegedeeld in hfdst. III, 3

de overeenkomst: „Des in waaren oirconde van dit verdrag twee eensluidende gemaakt, en soo door de signature van den Auditeur namens die van de Rekeninge des Furstendoms Gelre en Graafschaps Zutphen met 't groot cachet van de Camer, als door de onderteikeninge van de Graeff van Aldenburg, heer van den Dorenweert, met deszelfs aangebooren pitschaft bekragtigt te Arnhem den 21 May 1712."

w.g. Wilh. Menten w.g. Anthon Gr. van Aldenburg.

Na het sluiten dezer overeenkomst droeg de Rekenkamer de substituutmomber der Landschap Mr. Jacob Coets op, om gezamenlijk met de gemachtigde van de heer van Doorwerth de nieuw vastgestelde grenzen ter plaatse nader kenbaar te maken, aan welke opdracht deze 2 Juni 1712 heeft voldaan. Het duurde na dien nog tot 31 Maart 1713, eer deze grensregeling en daarmede gepaard gaande grondruiling door de Landdag werd bekrachtigd en daardoor in alle opzichten haar beslag kreeg.

Met deze daad is dan voor ons het eerste deel van de geschiedenis der heerlijkheid afgesloten. Een tijd van strijd en groei ligt achter ons, en een tijd van rust en bloei ligt voor ons. Veel zou misschien nog over Doorwerth verteld kunnen worden, doch ik hoop voldoende duidelijk geweest te zijn, om de grote lijn der ontwikkeling niet uit het oog te verliezen.

Alvorens nu het bloeitijdperk der heerlijkheid te behandelen, willen we eerst iets meer vertellen over de opkomst en bloei van de tot de heerlijkheid behorende buurschap Heelsum.

2. De buurschap Heelsum

De buurschap Heelsum is vanouds de belangrijkste nederzetting geweest in de heerlijkheid Doorwerth en het is steeds daar geweest, dat de levensader van de heerlijkheid vloeide. Niet alleen in figuurlijke zin is dit juist, doch ook letterlijk, als we die betekenis hechten aan de Heelsumse beek en haar belang voor de nederzettng. We kunnen het ook zó voorstellen, dat op het kasteel het hoofd der heerlijkheid was, en in Heelsum de handen.

M.a.w. in en om Heelsum was landbouw, veeteelt en industrie, waardoor de heerlijkheid zich als zodanig kon handhaven en haar ook een zekere zelfstandigheid gaf.

Reeds zeer vroeg vinden we Heelsum vermeldt, waaraan zeker haar natuurlijke ligging niet vreemd zal zijn. Zo vinden we reeds in de 11e eeuw gewag gemaakt van Helessem[1]), en ook daarna vinden we de buurschap nog meermalen genoemd. De naam Heelsum is in de loop der jaren nog al eens verschillend geschreven, zoals trouwens voor alle namen wel geschiedde. We vinden bijvoorbeeld schrijfwijzen als: Heelsum, Heelsem, Heelsom, Helsom, Helsum, e.d. Het ligt voor de hand dat u zich afvraagt, wat nu eigenlijk de betekenis van deze naam is. In het algemeen is het zo, dat bij de um-uitgang van de Gelderse plaatsnamen, dit als regel een vervlakking betekent van heim. Zo is b.v. Renkum, Redinc-heim, Bennekom of Bennechum is Benninc-heim. We zullen Heelsum dus moeten verklaren als Heel's heim, ofwel het heim (de erve) van Heel.

Reeds merkte ik terloops op, dat Heelsum van hoge ouderdom is. Maar

---

1) Vita Meinw. Mon. Germ. XIII, 134

beter dan de archivalia, bevestigen dit ons de bodemvondsten welke zo in de loop der jaren aan het licht zijn gekomen.

Vooral in het begin van de vorige eeuw, toen de belangstelling ontwaakte voor die merkwaardige heuvels in het terrein, welke wij grafheuvels of tumuli noemen. De hoop, een verborgen schat op te graven, gaf velen de drang om onbedacht een dergelijke heuvel om te spitten. Zo bevonden er zich vroeger 3 grafheuvels ten noorden van de Utr.weg, ongeveer ter plaatse waar de Bennekomseweg op de Utr.weg uitkomt. Ook deze heuvels moeten omstreeks 1830 reeds doorgraven zijn, want ds. Heldring [1]) merkte hierover op, dat „de heuvelen, die boven het dorp Heelsum gelegen zijn, in het midden waren doorgraven ; men had er potten, waarschijnlijk urnen, in gevonden. Nabij een derzelver ontdekte eens een landman een schat met Romeinse penningen, waarvan sommigen het beeld der Antonijnen vertoonden ; de anderen waren door een zilversmid gekocht en versmolten". Eén van de heuvels zag hij „nog opgedolven, welke een der heren Pannekoek van Heelsum de goedheid had gehad, te willen laten uitgraven, en die er ook een urn had gevonden."

Behalve deze vondsten uit het tijdperk vóór onze jaartelling, werd in 1871 nog een belangrijke vondst gedaan aan de oostzijde van de Koninginnelaan, „aan de voet van de Heelsumer hoogte, niet ver van de kerk" [2]). Hier werd nl. een graf of graven gevonden, blijkens de vondsten daterend uit de 6e of 7e eeuw.

Gevonden in dat graf werden 4 urnen, scherven, een ijzeren zwaard met gedeeltelijk gevest, 2 lange messen en een klein mesje. Deze vondst is door Baron van Brakell in Nov. 1871 aan het Museum van Oudheden te Leiden geschonken.

Het zal inmiddels duidelijk geworden zijn, dat, waar sporen van zo vroege cultuur in Heelsum gevonden worden, er ook vroeg van bewoning gesproken kan worden. Nu is dat zo bevreemdend niet, gezien de aanwezigheid van de beek. In een dergelijke omgeving, waarbij de mensen het water voor hun levensbehoeften tot hun beschikking hadden, daar was een gunstige gelegenheid om op de daarbij hoger gelegen gronden, hun bivak op te slaan.

Door het verloren gaan van veel vroege gegevens, is ons niets bekend over de oudste bewoning. De eerste sporen van bewoning en cultuur beginnen pas in de 14e en 15e eeuw d.m.v. de archivalia tot ons te komen. Zo is er in 1340 sprake van zekeren Woltherus, gezegd Ghyse, burger van Arnhem, die dat jaar een rente van half mark Brabant 's jaars naliet aan de vicarissen van de parochiekerk aldaar, gaande uit zijn goederen te Heelsum [3]).

Als tegenprestatie moesten dan zielmissen voor hem gehouden worden. Een duidelijk beeld bewijs van de vroege cultuur te Heelsum vinden we onder meer in de verdeling „pro indivisio" van het Heelsumse broek, in het begin van de 15e eeuw. Heringa [4]) ziet in deze verdeling een voorbeeld van los verkochte aandelen in een mark. Dit betekend dus, dat het broek vóór de verdeling, gemeenschappelijk bezit van de marke-genoten geweest zou zijn. Deze gedachte is zeer wel mogelijk, terwijl hierdoor misschien ook de „happen" verklaard worden, die omstreeks 1600 in het gebied van de Doorwerth in het Heelsumse broek gevonden worden.

[1]) O. G. Heldring en R. H. Graadt Jonckers, De Veluwe, 1841
[2]) Dr. W. Peyte, Ned. Oudheden, Leiden 1877
[3]) D. P. M. Graswinkel, Arch. Arnhem II, Regesten no. 75
[4]) E. Heringa, Tynsen op de Veluwe, Groningen 1931

Wat geschiedde namelijk? Reeds Derk, baanderheer van Wisch en heer van de Doorwerth (1419-1425), had bij de verdeling van het broek - dat dus omstreeks 1420 plaats gehad zal hebben - voor zich en zijn erven 12 schaar weide ingepalmd. Na hem had zijn schoonzoon Hendrik van Homoet, omstreeks 1428 nog weer 5 scharen door koop verkregen. De goederenlijst van de Doorwerth [1]) uit plm. 1440 vermeldt daarvan: „Item myn here van Homoet, miins jonckeren vader, vercreech vyff schaeren van Iacob Reynerse kynderen uut den guede opten Hoegen, voir pacht die sij hem sculdich weren".

Heer Hendriks zoon, Rynalt van Homoet, kocht niet alleen de scharen, maar zelfs ook het goed waar zij bij behoorden, want hij kocht „tegen Willem Roedertsz des gruyters guedt mit 5 schaeren; Item noch heeft miin ioncker gekofft tegen Henrich den molner 2 schaeren." Zo is de heer van Doorwerth - Reynalt van Homoet - in 1440 reeds in het geheel eigenaar van 24 scharen in het broek, welke scharen dan weer in pacht of tyns worden uitgegeven. Veel werd als tynsgoed uitgegeven, tot zelfs het recht om een schaapskooi te bouwen en daarin schapen te houden, toe. Zo vinden we althans in het Tynsboek van Wageningen uit 1449, de vermelding: „Item Copernus de Dorenwert de loco ovili apud Heelsem 3 gross.ant."

De heren van Doorwerth beschikten blijkens de archivalia ook over de opbrengst van tienden uit landerijen onder Renkum, Harten en Heelsum, genaamd de Renkumse, Hartense en Heelsumse tiend. Ze zijn echter niet steeds in het ongestoord genot van die tienden geweest, en vooral Johan Schellard van Obbendorp heeft meerdere processen hierover gevoerd.

Zo wordt hij in 1612 reeds door het Hof veroordeeld om ¼ deel uit de genoemde tienden te betalen, „mits ontvangende de kooppenningen door hem daarvoor uitgekeerd". Deze tienden, in 1655 genaamd de grove en de smalle tienden, mitsgaders 4 scharen weide in het Heelsumse broek en 't hoge land op de Heelsumse enk, worden door heer Johan bezwaard met 5000 gld. Hij vraagt nl. in dat jaar hiervoor toestemming aan zijn leenheer. Het blijkt dat bedoelde tienden leenroerig zijn aan het huis ter Leede, gelegen onder Kesteren. Op welke wijze deze leenroerigheid ontstaan is, is mij niet duidelijk geworden. Zeker is, dat nog in 1811 de leenroerigheid bestond of althans bekend was, en dat toen die tienden verheven werden bij mr. Brantsen, eigenaar van het landgoed Hulkestein bij Arnhem.

Elf jaar na de bezwaring, schijnt heer Johan deze tienden verkocht te hebben aan Gijsbert van Brienen, want op 6 Nov. 1666 wordt door het Hof een zaak in beraad gehouden, handelende over het betalen van de Renkumse, Hartense en Heelsumse tiend, welke v. Brienen van heer Johan gekocht had [2]). Vermoedelijk is van deze betaling niets terecht gekomen, en bleef de tiend eigendom van de heer van Doorwerth. Wel blijkt het genot van de tiend kort daarna niet meer in het bezit van deze heer te zijn. De oorzaak hiervan moet gezocht worden in de bezwaring van de tiend, welke zoals reeds genoemd, in 1655 plaats vond. Want reeds in 1670 krijgt Maria van de Sande, weduwe van mr. L. de Voocht (in leven burg. van Arnhem) de tiend in verwin als gevolg van rente-achterstand. Bij haar overlijden in 1681 legateerd zij deze tienden en scharen aan haar neef mr. J. Brantsen, met goedvinden van de leenheer (van ter Leede). De fam. Brantsen is op deze wijze in het genot van de Heelsumse tiend gekomen, en is dat in 1740 nog.

---

1) Arch. Doorwerth, no. 60. Leenboek 1413-1518
2) Deze en voorgaande processen zijn opgenomen in Nijhoff, Reg. op het Arch. Hof v. Geldl. (1856)

Kort hierna schijnt Anton Graaf van Aldenburg zich weer ten dele in het bezit van de tiend te hebben kunnen stellen, want sinds die tijd had de heer van Doorwerth voor 3/8 het genot van de tiend, en de fam. Brantsen voor 5/8 deel. In 1811 wordt door de erven mr. G. Brantsen dit 5/8 deel verkocht aan de freules Brantsen. De tiend wordt dan omschreven als „5/8 in de Heelsumse tienden onder Doorwerth, grof en smal, gaande uit de Westerbouwing, de bouwing aan de weg, de lange bouwing, de bouwing aan de beek, de bouwing achter het kasteel en de bouwing aan het broek, mitsgaders de eigen akkers en landerijen, waaronder niet begrepen ... molders gesaai op den enk als zijnde tiendvrij verkocht aan W. Graaf Bentinck - van welke tienden de rest of 3/8 behoort aan W. Graaf Bentinck.

Het is niet precies bekend wanneer, doch vermoedelijk omstreeks 1820 is deze tiend door Graaf Bentinck afgekocht, want later vernemen we althans niets meer hiervan.

Uit het voorgaande blijkt wel, dat de macht van de heren van Doorwerth zich in de middeleeuwen reeds over Heelsum uitstrektte. Maar niet alleen deze heer had tienden en tynsen te Heelsum, ook de hertogen van Gelre beschikten over opbrengsten van tienden.

Zo verzekert hertog Karel van Egmond in 1519 het kapittel van St. Walburg te Arnhem, dat hij dit kapittel jaarlijks 20½ molder rogge zal schenken uit de tienden van Wekerom en Heelsum, zulks voor het vruchtgebruik dat hij voor een woning op des kapittels vrijheid gelegen, krijgt [1]).

Spraken we zojuist over de verdeling van het broek, ook de enk is zeer vroeg ontstaan, en strekte zich uit tussen de kerk en de Doorwerthse straat. Deze enk, - de naam zegt het reeds - was dus het gemeenschappelijk bouwland, dat door de ingezetenen van de heerlijkheid Doorwerth bewerkt en bebouwd werd. Uiteraard was deze enk in vele percelen verdeeld, en had elk perceel een eigen naamsaanduiding. Ook hadden vele ingezetenen een of meer percelen in eigendom, zodat zowel het broek als de enk aan verschillende eigenaren toebehoorde.

Op een kaart van de heerlijkheid uit 1602, getekend door Bernardt Kempink [2]), worden westelijk van de Doorwerthse straat met name genoemd de percelen van Jan de Ruyter en het St. Catharinagasthuis, benevens de Arnt Brantsen enk. Dit laatste stuk bouwland was gelegen waar thans de boerderij de Boersberg staat, met het omliggende terrein. Deze enk was een der hierboven genoemde „eigen akkers" van de fam. Brantsen. De beide andere percelen lagen noordelijk daarvan, langs de Heele wegh (Koninginnelaan). Over een dezer percelen wilde ik iets meer opmerken, nl. over het zgn. *Gasthuiserf* [3]).

Reeds op 3 Maart 1469 draagt Vijn van der Sluys voor schepenen van Arnhem op aan Wijnant van Arnhem, als overhuismeesteren van het St. Catharina-gasthuis aldaar, o.a. een „goedjen te Heelsum". Van dit „goedjen" blijkt het gasthuis echter slechts mede-eigenaar, want in 1470 verklaren de rentmeesters van het gasthuis, benevens Gerrit van den Dame, elk voor de helft, dat zij in erfpacht hebben uitgedaan aan Derck Spruyt en diens erfgenamen, het erf en goed „'t Bymmense guet" gelegen te Heelsum, dat vroeger aan Roloff Loman Heynensz. behoorde.

---

1) Nijhoff, Gedenkw.heden VI, 3, no. 982
2) Arch. Rekenkamer, Kaarten no. 259
3) Arch. Doorwerth, no. 52 met bijlagen

Wegens achterstallige pacht komt dit goed in 1503 bij verwin weer aan het St. Catharina-gasthuis, althans voor zover dit hun deel van het goed betreft. De wederhelft (halfscheid) verkrijgt het gasthuis pas in 1608.

Om een beeld te geven van de omvang en de benamingen van vele percelen, deel ik hier mede de wederhelft van het gasthuisgoed, zoals dat door Johan van der Sande, met medeweten van zijn broeder en zonen met hun vrouwen, voor schepenen van Arnhem werd opgedragen aan zijn dochter Judith. Deze wederhelft wordt dan omschreven als „een kampje met den bongerd en 2 scharen weide, een kamp bouwland van 1molder gesaais, gent. het Heuvelstuck; het Noordstuck van 1 molder, een stuk van 2½ schepel een van 4 molder, de Klinckenberch van 1½ schepel, 7 schepel bij het Heterense pad, den Dries van 7 schepel, het Voorstuck van 1 molder, 8 schepel „ongebraecken", 3½ molder bij het gericht, gent. de Heetkamp, 3 schepel die W. Jacobss in gebruik heeft gehad; de Nyenman, groot 1½ molder, van alle welke goederen St Catharina-gasthuis de wederhelft bezit". De bepaling wordt er overigens bijgemaakt, dat Judith naderhand gelijk op zal delen met haar broers.

Deze Judith is hierna gehuwd met Adam van Bellick, en deze echtelieden nu, dragen hun bezit „sijnde een half erf en goed te Heelsum", op aan het St Catharina-gasthuis.

Het gasthuis blijft nu eigenaresse, en verpacht het goed voor 140 gld. 's jaars aan verschillende mensen. Blijkbaar stonden de finantiën van het gasthuis er ten slotte niet zo gunstig meer voor, want althans op 19 December 1730 besluit de magistraat van Arnhem, om tot schulddelging het aan het St Catharina-gasthuis toebehorende gasthuiserf te verkopen. Tengevolge hiervan gaat dit erf op 28 Juli 1731 over in handen van Anton, graaf van Aldenburg, heer van Doorwerth. Het goed wordt dan omschreven als een „huis, hof, schuur, bouw- en driesland, houtgewas, schaapsdrift, en recht van 2 scharen in het broek."

Hiermede is dan weer een van de zovele particuliere bezittingen uit de enk vervallen aan de heer der heerlijkheid. En zo gingen vooral omstreeks 1700 zeer vele kleine bezittingen over in het bezit van die heer, zodat tenslotte vrijwel de gehele enk eigendom werd. Heelsum verliest hierdoor zijn betekenis als dorp van eigen grondbezitters, en degradeerde mitsdien steeds meer tot een verzameling van woningen voor arbeiders van de Doorwerth.

Temidden van deze woningen was sinds 1517 de parochiekerk gebouwd, hetgeen op zichzelf weer een stimulans vormde tot de bouw van woningen in de omgeving daarvan.

Hoewel niet direct onder Heelsum gelegen, heeft een lange tijd een goed tot het bezit van de heerlijkhid behoord, dat hier toch even vermeld dient te worden. Ik bedoel hier het goed *de Maat*, of, zoals het voordien heette, de hof ten Buyten, gelegen nabij de Maatweg onder Renkum.

Dit goed was een der oude kloosterbezittingen van het Renkums klooster, welke na de confiscatie door Gedeputeerden van Veluwe beheerd werd. Deze gaven het goed in pacht uit, en zo vinden we b.v. in 1617 vermeldt, dat aan Lubbert Torck, drost van Wageningen, opnieuw „de bouwinge gent. Hoff ter Buijten", voor 250 gld. 't jaars verpacht wordt. Nadat op 25 October 1681 dit goed weer voor 6 jaar verpacht is aan Werner Welmers, wordt het huis grondig gerepareerd, en wordt er een schuur bijgebouwd.[1])

---

[1]) Resolutieboek Renkum, Arch. G. S. Kwart. Veluwe, no. 341

Dit verpachte goed wordt — om welke reden is onbekend — op 11 April 1683 door Ged. Staten verkocht aan Anton, Graaf van Aldenburg. Het goed omvat dan 15 morgen gesaays op de (Renkumse) enk, 4 morgen bouwland, zijnde klei, en 7½ morgen weiland. Deze laatste 11½ morgen of ruim 9 ha, vormen de strook grond tussen de Utr.weg en de Jufferenweerd.

Zo kwam het goed de Maat tot het bezit van de Doorwerth, en bleef dit tot 1801, toen de gehele zuid-west-hoek van de heerlijkheid door E. J. B. Baron van Golstein werd aangekocht.

Inmiddels hebben zich voor Heelsum perspectieven geopend, waaraan vroeger nooit gedacht was. De beek immers schiep door haar stromende water ongekende mogelijkheden, en een van die mogelijkheden was de aandrijving voor waterraderen. Sinds omstreeks 1600 de eerste papiermolen hier gebouwd werd, begonnen steeds meerderen met dit nieuwe ambacht, zodat in het begin van de 18e eeuw in de directe omgeving van Heelsum reeds 4 papiermolens draaiden. In een apart hoofdstuk zal ik hier nog uitvoerig op terug komen, maar reeds hier wil ik wijzen op de grote betekenis, die de molens hadden op de groei van Heelsum.

Zo is sinds 1700 Heelsum herschapen in een landelijk industriedorpje, hetwelk met de toeneming van de papiermolens ter plaatse, ook steeds meer uitbreidde. Doordat de gronden van het dorp echter overwegend bezit waren van de heren van Doorwerth, is het begrijpelijk, dat deze gronden steeds van eigenaar wisselden, en daarmede tevens bloot stonden aan het willekeurige beleid van die heren. Als b.v. omstreeks 1800 graaf Bentinck in finantieele moeilijkheden verkeert, worden veel van die gronden, welke buiten de heerlijkheidsgrenzen gelegen zijn, verkocht. Zo wordt dan o.m. ook het erf en goed de Maat verkocht, waarvan het transport plaats vindt op 11 Juni 1801. Dit goed wordt dan omschreven als „bestaande in huis, schuur, berg, en schaepsschotten, Hof en boomgaerden groot ongeveer 1¼ morgen mitsgaeders ongeveer 18 morgen Bouw- of tabaksland, en ruim 18 morgen weiland, beneffens de visscherij langs de Jufferenwaerd, voorts de strook akkermaelshout tusschen het Heelsumse Broek en de Uyterse weg mitsgaders de grond daer de allee van Heelsum na Rencum gestaen heeft, so als hetselve met paeltjes voor de verkoping is afgebaekt, beneffens de grond waerop 't eyndens het dorp Rencum een Huisje staat thans toebehorende aen G. van Kraenen waervan jaerlijks aen erfpacht word betaeld een gulden.

Dan nog ongeveer 20 morgen weiland de Jufferenwaard genaemt en een morgen 20 roeden de Pol genaemt aen de noortseyde van de rivier de Rhijn waeraen noortwaerts het Erve de Maet gelegen is, onder de Doreweerd met deszelfs kribben en rijswaarden."

Dit gehele goed wordt nu voor 38554 gld. verkocht. De Jufferenwaard en de Pol worden in de Leenactenboeken van het kwartier Arnhem geregistreerd op 16 Juni 1801, als afgespleten en „thans een bysonder leen van het huys de Doreweert, onder het kerspel van Wolfhesen en Oosterbeek, aan het furstendom Gelre en graafschap Zutphen als een welgeboren dienstmansgoede, te verheergewaden met eene peerde, leenroerig".

Hierbij zij nog opgemerkt, dat op de verkoop van het genoemde goed de bepaling rustte, dat de uitweg van de Tremouillése allee altijd vrij moest blijven, „zoo naar boven en beneden op de Utr.weg voor rijtuigen en voetgangers". Hiermede wordt bedoeld de „weg" van de Noordberg naar de Utr.weg, welke thans ook nog bestaat, zij het slechts als pad.

Behalve dit goed verdwijnt ook een groot gedeelte van het Heelsumse

Afb. 7. Zó keek men voor twee eeuwen vanuit het beekdal naar de Ned. Herv. Kerk in Heelsum. Gewassen tekening van C. Pronk uit 1729 (Gem. Museum Arnhem).

beekdal in andere handen, en wel in hoofdzaak dat deel, hetwelk buiten de heerlijksgrens was gelegen. Zo verkoopt Graaf Bentinck op 9 Mei 1801 voor 11072 gld. aan de gebr. Joh. Stephanus en Nicolaas Pannekoek de grond, waarop hun papiermolens c.a. staan, in totaal 14 morgen. Het betreft hier dan het gedeelte tussen de Eikelenkamp en de Driestkamp, noordelijk van de beek. Dezelfde kopers worden op 16 Dec. 1803 tevens ook nog beleend met „een huys aan de nieuwe weg en een huys aan de Elsebosch, beide met het bouw- of hofland daarbij behorende, groot 1 morgen 270 roeden, met de wal akkermaalshout aan de bovenste Utr.weg[1]) gelegen, met sijnen lusten en lasten, ap- en dependentien, except de gewesene jurisdictie of heerlijcke rechten in verponding gestelt op 10 gld. zijnde thans een bijzonder leen, enz."

Omstreeks 1830 is de situatie in Heelsum zo, dat uitgezonderd enkele kleine eigendommetjes (meestal schenkingen door de heer van Doorwerth aan vroegere arbeiders wegens „trouwe dienst"), het dorp overigens eigendom van graaf Bentinck is. Een 15-tal woningen vinden we in hoofdzaak op de lage gronden, t.w. in het beekdal, westelijk van de Koninginnelaan. Slechts een enkele woning stond ongeveer waar nu de boerderij Vosdel is.

Bij de gehouden volkstelling in 1809, telde het Doorwerthse deel van Heelsum 151 inwoners, gesplitst in 142 Ned. Herv. en 9 R.K. Tellen we de 59 personen die op het Renkumse deel woonden er bij, dan telde de buurschap Heelsum als geheel in 1809 dus 210 inwoners. Deze cijfers, ontleend

1) De voorm. Utr.weg ten noorden van de Kabeljauw

aan authentieke gegevens [1]), zijn wel in tegenstelling tot de gegevens, die b.v. v. d. Aa ons geeft. [2])

Deze deelt ons nl. mede, dat Heelsum 20 huizen telt en 140 inwoners heeft, terwijl hij in 1855 nog vertelt, dat er 25 huizen met 120 inwoners zijn. Deze cijfers zijn beslist te laag, en zullen wel verdubbeld kunnen worden. Het moge aanvankelijk bevreemden, dat in 1855 het inwonertal geringer was dan in 1844, in werkelijkheid is dit zeer wel mogelijk. Trouwens de totaalcijfers van de gemeente Doorwerth vertonen hetzelfde beeld,nl. in 1840 nog 366 inwoners en in 1872 maar 316 inwoners. Hierbij dienen we te bedenken, dat omstreeks 1850 de bloeiperiode van de papierindustrie voorbij was, en in dalende richting ging.

Vele papiermakersknechts (waaruit Heelsum omstreeks 1800 nog uitsluitend bestond), trokken naar elders of naar het buitenland, waar hen veel hogere lonen uitbetaald werden. Heelsum ontvolkte dus min of meer, en leidde hierdoor geruime tijd een kwijnend bestaan.

Uitgezonderd enkele kleine stukjes grond, bleef dit „liefelijke" dorp als geheel tot het bezit van de Doorwerth behoren. Het bleef dit, ook nadat in 1880 de erven Baron van Brakell alle goederen verdeelden. Deze verdeling had echter ook nog een ander gevolg voor Heelsum. Nadat de papierindustrie in het midden van de vorige eeuw ging kwijnen, werd door velen een ander employ gezocht. Dit werd gevonden in de tabaksteelt, welke ook reeds met goed gevolg in Renkum beoefend werd. Bij verschillende bouwmanswoningen langs het beekdal verrezen dan ook grote tabaksschuren, en vrijwel het gehele gedeelte tussen de Koninginnelaan en de beek, vanaf de Veentjesbruggen tot aan de boerderij van Janssen (Koninginnelaan 45) werd bewerkt en beplant voor de tabaksbouw.

Zo stond, ongeveer waar thans de herbouwde boerderij van v. Dijk staat, het huis van Velthuizen de tabaksplanter, achter welk huis een grote tabaksschuur stond. Na de boedelscheiding van de fam. van Brakell in 1879, verdween de door hen gesanctioneerde tabaksteelt, en verdween de ene planter na de andere. Zo verdwenen ook de schuren van de zet-planter Hendriks aan de Koninginnelaan, en werd een der schuren omgebouwd tot het huidige pand Koninginnelaan 5-7. Hiermede verdween dan weer een bepaalde vorm van bebouwing in Heelsum, en ging er steeds meer van de vroegere romantiek verloren. Aan de oostzijde van Heelsum hadden sinds 1880 ook verschillende wijzigingen plaats gevonden. Wat eens bos en hakhout was, werd herschapen in bouwland, zodat de omgeving steeds vlakker werd.

Zo is b.v. het bouwland, gelegen tussen de Doorwerthse straat en de Koninginnelaan, ten oosten van de Annaweg, in 1882 tot bouwland aangemaakt en sindsdien gebleven. De woningen bij laatstgenoemde weg ontstonden omstreeks 1885. Ook het tegenwoordige hotel „de Noordberg" was enkele jaren daarvoor reeds temidden van het hakhout gebouwd.

Aan de zuidzijde bleef de situatie, zoals ze al reeds eeuwen was. De voormalige enk, in haar geheel bezit van de fam. van Brakell, werd verpacht aan verschillende mensen. De boerderij Vosdel, welke omstreeks 1885 afbrandde en weer herbouwd werd, was het type van een zetboerderij. De laatste zetboer was Geurt v. d. Hul, terwijl na de boedelscheiding de boerderij steeds verpacht werd. Hetzelfde geldt van de boerderij de Boersberg,

---

1) Arch. Franse Tijd, no. 770
2) v. d. Aa, Aardr.k. woordenbk., 1844

welke omstreeks 1880 herbouwd werd, en na een grote brand in 1904 weer gedeeltelijk herbouwd.

Uit het bezit van de fam. van Brakell koopt in 1927 de Baarnse zakenman Joh. Wilbrink de gehele omgeving van Heelsum, groot 225 ha. Reeds in het jaar daarop verkoopt hij echter zijn bezit weer aan verschillende eigenaren. Als gevolg hiervan komt het bouwland, c.a. tussen de Koninginnelaan en de Doorwerthse straat, zijnde groot plm. 16 ha, aan J. Swart te Rotterdam, welke voor zich later de villa „Roggecamp" liet bouwen (Dw.str. 1). Genoemde heer werd door deze koop tevens eigenaar van de boerderij de Zonnenberg (gebouwd plm. 1875) en een tweetal schaapskooien, één nabij de boerderij en de ander langs de Koninginnelaan. Beiden zijn thans verdwenen.

Een ander groot deel ten zuiden van de Koninginnelaan kwam aan de Stichting Ned. Mijnwerkersfonds, welke stichting haar bezit in de loop der jaren nog wist te vergroten, zodat dit thans de gehele voormalige enk bevat alsmede het grootste deel van de Doorwerthse uiterwaarden en de Noordberg. Dit alles ten oppervlakte van 232 ha. De situatie is dus thans zo, dat Heelsum ten zuiden en ten oosten begrensd is door grootgrondbezit, waardoor tevens verklaard wordt, dat het dorp in deze richting geen uitbreiding onderging noch in de toekomst wellicht ondergaan zal.

Door de natuurlijke ligging is gelukkig nog veel van het vroegere charme bewaard gebleven, en het is dan ook te hopen, dat de voorgenomen plannen van de Rijkswaterstaat om de rijksweg door het beekdal naar Renkum door te trekken, nimmer verwezenlijkt zullen worden.

3. De Heelsumse papierfabricatie

Papier is een der belangrijkste bestanddelen van onze samenleving. Geen wonder dus, dat de papierfabricatie ook in ons land altijd de volle belangstelling had en thans nog heeft. In die fabricatie nu, heeft ook de gemeente Renkum haar aandeel gehad, bevoordeeld door de aanwezigheid van verschillende snelvlietende beken, welke de papiermolens konden aandrijven.

Op deze plaats willen we nu speciaal bezien, welk aandeel Heelsum daarin gehad heeft, en iets vertellen over de geschiedenis van de molens, welke eens het prachtige beekdal stoffeerden. Om echter een juist inzicht te verkrijgen in de opkomst en ontwikkeling van de papierfabricatie aldaar, is het noodzakelijk eerst iets over de oorzaken van het ontstaan te vertellen.

Sedert de Unie van Utrecht en vooral na de val van Antwerpen in 1585 wendde men in ons land pogingen aan om door eigen productie te voorzien in de behoeften aan papier. Want dit was een zó schaars en duur artikel geworden, dat de kosten wel 5 à 6 gld. per riem bedroegen.

Omstreeks 1590 ontstaan dan op de Veluwe de eerste papiermolens. Uiteraard werkte de aanwezigheid van de vele beekjes met hun helder water dit zeer in de hand. Zo wordt in 1592 de eerste papiermolen te Arnhem genoemd en in 1598 die bij Hattem. In 1606 en 1613 worden er meerderen genoemd, terwijl verder in de 17e eeuw de papiermolens als paddestoelen uit de grond komen rijzen.

Wanneer precies de eerste papiermolen in Heelsum gebouwd is, is niet met zekerheid te zeggen. Zeker is het dat op de meergenoemde kaart van

de heerlijkheid Doorwerth [1]) uit 1602, reeds een „Pappier-muellen" voorkomt. Deze stond aan de zuidoost-zijde van de beek, in de weide ongeveer achter de boerderij Koninginnelaan 43. Hij stond dus op het terrein van de heerlijkheid Doorwerth, en de heer van Doorwerth zal mogelijk de eigenaar geweest zijn. Maar hieruit blijkt tevens, dat reeds vóór 1602 de papiermolen gebouwd moet zijn, en dus een der eerste papiermolens van de Veluwe was. Wie als papiermakers de molen bewoond hebben, is niet bekend. Later is hij blijkbaar in bezit of in erfpacht bij de gebr. Pannekoek. Indien het archief van kasteel Doorwerth nog volledig ware[2]), zou vermoedelijk veel opgehelderd kunnen worden, wat thans nog duister is.

Inmiddels maakte de papierfabricatie op de Veluwe haar kinderziekten door. Want het zou nog heel even duren, voor dat het Veluwse papier het Franse of Brabantse zou evenaren. Zelfs in 1670 moest het in fraaiheid, zuiver- en duurzaamheid daar verre voor onderdoen, en werd het gequalificeerd als „nergens toe dienende dan tot schryfboecken". Maar het Veluwse papier kostte toen 5 gld. per riem, tegen het Franse 8 gld. per riem.

Behalve op andere plaatsen, verrijzen ook in Heelsum meerdere papiermolens. Volgens mededelingen van de heer H. Schut aldaar, stonden in de oude papiermolen, welke in 1895 is afgebrand, de ankers 1618. Deze oude papiermolen stond eveneens aan de beek, ter plaatse waar nu nog een verval in de beek is, juist ten zuiden van de huidige fabriek van de fa. Schut. Van deze molen is dus het juiste stichtingsjaar bekend. Ook van de andere molens kon dit echter vastgesteld worden, zoals we hierna nog verder zien zullen. Uit de 17e eeuw dateren als oudste molens overigens nog de molen „de Kamp" (1693) en de windmolen van de gebr. Pannekoek (1669).

Van nog een andere molen kan de tijd van ontstaan bij benadering bepaald worden. Dit danken wij aan het hiervoor besproken proces tussen de heer van Doorwerth en de Rekenkamer, over de vaststelling van de grenzen der heerlijkheid. [3]) Bij de definitieve grensregeling wordt dan overeengekomen dat de grens der heerlijkheid vanaf Wolfheze zal lopen tot aan de hoek van Wamels Enk, „vanwaer men dan ten zuyden sal weederkeeren tot op de oude beek, die men sal volgen tot op 't broeck, sodanig dat de nieuwe papyrewatermolen met 't getimmert daertoe specteerende, sowel als de wintmolen op Wamels Enk sal sijn en verblijven onder 't Richterambt, en dat de Heerlykheit aldaer niet sal mogen uitgestrekt worden over de oude Heelsumsche beeck."

Bij dit bovenstaande kan het volgende opgemerkt worden. Op Wamels Enk, - dit was het bouwland ten noorden van de beek, waar nu de Kastanjelaan is - stond een molen met windaandrijving. Deze blijkt, zoals reeds gezegd, in 1669 aldaar gebouwd te zijn [4]). Nog in 1821 vertelt Nijhof [5]), dat deze windpapiermolen de enigste uit de gehele omgeving is. Deze molen stond op gebied van het Richterambt Veluwenzoom.

De andere molen, welke daar zeer kortbij op hetzelfde gebied stond, blijkt nu volgens de tekst van de limiet-vaststelling, kort vóór 1712 gebouwd te zijn. Deze molen stond ongeveer, waar nu het perceel Kerkweg 31 staat. Het was een waterpapiermolen en werd dus door water aangedreven, waartoe

---

[1]) Arch. Geld. Rekenkamer, kaart no. 259
[2]) In de Franse tijd is veel verloren geraakt
[3]) Zie hierover nader blz. 84
[4]) Volgens een opgave der fabrikant uit 1808. (Arch. Franse Tijd, no. 808)
[5]) Is. Nijhoff, Wandelingen, blz. 67, Arnhem 1821

een nieuwe arm aan de beek gegraven was. Deze is thans nog terug te vinden in het gedeelte langs „Aan de Beek", en verder door het weiland weer naar de oude beekbedding.

Laatstgenoemde molen is waarschijnlijk in 1709 gebouwd. Uit de Protocollen van Bezwaar van Renkum [1]) blijkt dat op 4 Juli 1713 Claas Pannekoek en zijn echtgenote Maria Noyen verklaren, aan de Graaf van Aldenburg, heer van Doorwerth, schuldig te zijn 6000 gld. aan obligaties en 2000 gld. voor berekende pachten van de molens. Zij geven daar toe hun „respective wint- en watermolens neffens de huysingen en getimmerten, met den eygendom van den gront daarbij gelegen", in onderpand. Uit deze schuldbekentenis blijkt tevens, dat de obligaties op 20 Dec. 1709 waren uitgegeven, hetwelk zeker wel ter gelegenheid van de exploitatie van een nieuwe molen geweest zal zijn. Dat Claas Pannekoek ook 2000 gld. aan pachten schuldig was, wettigt de veronderstelling, dat aan de heer van Doorwerth pacht betaald moest worden aan z.g. beekrechten. De Heelsumse beek was namelijk eigendom van deze heer. Bovendien zal de pacht betrekking hebben gehad op erfpacht van eerstgenoemde molen (die van vóór 1602).

Behalve de vorengenoemde molens, werd in 1693 ook nog een molen getimmerd nabij het Heide-huis, op de Kamp, en wel door Klaas Janssen.

Hetgeen hiervoor vertelt is, kan de opkomst van de Heelsumse papierfabricatie genoemd worden. Omstreeks 1710 waren er dus reeds 5 papiermolens, nl. 1 wind- en 4 watermolens. Zeer snel breidt zich nu het aantal molens uit, zodat de „Tegenwoordige Staat" kan schrijven [2]) dat in 1736 onder Heelsum 8 papiermolens gevonden worden. Behalve de 5 bovengenoemde molens, is nog bekend dat papiermolens gestaan hebben op de Driestkamp (nu Utr.weg 30), en op de Kabeljauw. Laatstgenoemde molens moeten dus tussen 1710 en 1736 gebouwd zijn. Ten behoeve van al deze papiermolens werd het oorspronkelijke beekbeloop vergraven, en vele nieuwe armen werden bijgemaakt. Ook de „Tegenwoordige Staat" spreekt hiervan, en zegt dat de papiermakers gewoon waren, de oorsprongen of sprengen der beekjes te verbreden, teneinde zo meer water naar hun molens te kunnen leiden. Ook het sprengenrijke dal van de Heelsumse beek was daartoe bij uitstek geschikt. De beekarmen langs de Kamp, de Kabeljauw, en de Driestkamp, dateren dan ook zeker uit die tijd.

In de 18e eeuw beleefden de Heelsumse papiermakers een gouden tijd, zodat men dagelijks de waterraderen der molens kon zien draaien. Toen dan ook op 24 Dec. 1747 in de kerk van Heelsum een placaat van de Staten Generaal afgelezen werd [3]), waarin de invoer van alle wijnen, suiker en papier verboden werd, zal dat de papiermakers zeker welkom in de oren geklonken hebben.

Met de geschiedenis van de Heelsumse papierfabricatie is onafscheidelijk verbonden de naam van het geslacht Pannekoek. Reeds zeer vroeg wordt dit geslacht zowel in Renkum als in Heelsum, genoemd. Het is dan ook aan deze familie te danken, dat het rond Heelsums kerkje vol Pannekoeken ligt. De hiervoor genoemde Claas of Nicolaas Pannekoek was grondlegger van het bedrijf. Uit zijn huwelijk met Maria Noyen of Nuyen, zijn 6 zoons en 2

---

1) Arch. Ged. Staten Kwartier Veluwe, no. 161
2) J. Wagenaar, Tegenw. Staat der Ver. Nedl. XIII, A'dam 1741
3) Dit is opgenomen achter in het doop-, trouw- en begraafboek van Heelsum, 1726-'82

dochters geboren, t.w. Jacobus, Willem, Abraham, Neuy, Jan en Anthonie, en de dochters Neleken en Maria.

Nicolaas Pannekoek is blijkbaar verongelukt, want in de zomer van 1726 verdronk hij, en werd op 26 Juli begraven. Nadat in 1748 ook zijn vrouw overleden was, vond op 22 Maart 1749 magescheid plaats. De toen nog ongehuwde broers Willem en Neuy, kopen dan uit de nalatenschap al de ongerede goederen, en betalen aan hun broers en zusters diens porties uit. Dat hun bezit niet gering was, moge wel blijken uit het feit, dat zij voor die 6 porties gezamenlijk 22226 gld. uitbetaalden.

Het bezit van de Pannekoeken bestond toen uit:

1e. de papiermolen genaamd de Kabeljauw;
2e. huis en hof in Heelsum, omringd door grond van Doorwerth;
3e. een schaar weide in het Heelsumse broek;
4e. een windmolen en een watermolen, beiden met deszelfs getimmerte, staande op de grond van de heer van Doorwerth.

De broers Willem en Neuy hebben het blijkbaar nogal met elkaar kunnen vinden, want nog datzelfde jaar - 7 Juli - maken zij zich elkaars universele erfgenaam. Volgens de lijsten of cedulen van de huizen en personen, enz. opgemaakt in 1749[1]), was de situatie van hen zo, dat zij op Renkums gebied 2 morgen grond in bezit hadden, waarop 3 haardsteden, terwijl 3 knechts op de aldaar staande windmolen hun werk vonden. Onder Doorwerth hadden zij de molen „de Kabeljauw" in eigendom.

Blijkbaar reeds spoedig is Neuy Pannekoek (1702-'78) getrouwd, en wel met Anna Sophia Worm (1722-1800), uit welk huwelijk hun zonen Nicolaas (1759-1829) en Johannes Stephanus geboren werden. Het zijn vooral deze Pannekoeken, die een bloei-periode in de papiermakerij beleefden, zodat het bezit steeds uitbreidde. Want als Nicolaas in 1829 sterft, laat hij aan zijn kinderen behalve een groot kapitaal, nog 27 ha grond (22 ha op Renkums en 5 ha op Doorwerths gebied) na, waarop 4 papiermolens. Deze Nicolaas was gehuwd met Johanna Prins (1774-1853), uit welk huwelijk de broers Neuy (1803-'77) en Nicolaas (1813-'75) geboren werden. Het zijn deze broers, die tenslotte de aftakeling van bedrijf en bezit medemaken. Bij hun dood is er van de oude glorie der Pannekoeken vrijwel niets meer over dan een paar oude, aftandse molens.

Naast het geslacht Pannekoek dient ook het geslacht Schut genoemd te worden, papiermakers op een der Doorwerthse papiermolens. De eerst bekende Schut is Jan Daniels Schut, die op 7 Juni 1710 de papiermolen „de Veentjes" koopt. Verder kan genoemd worden Gerrit Aart, welke op 22 Maart 1721 in de kerk van Renkum huwde met Gerritje Vosselman uit Rosendaal. En op 23 Nov. 1730 werd in het Heelsumse lidmatenboek ingeschreven Anna Veenhuizen uit Vaassen, welke op 6 Febr. van dat jaar gehuwd was met Lubbert Schut, papiermaker te Heelsum. Een jaar later wordt Jannetje Schut uit Beekbergen ingeschreven. Het is omstreeks deze jaren, dat trouwens vele namen ingeschreven worden van mensen, welke meest uit Vaassen blijken te komen, en allen papiermakers zijn. Lubbert Schut was niet zo'n groot papiermaker als de gebr. Pannekoek. Blijkens de vorengenoemde lijst van 1749 had hij slechts 1 knecht, en bezat hij ruim 1 schepel grond, waarop 3 haardsteden stonden. Hij was eigenaar van een der molens op de Driestkamp. Uit het huwelijk van zijn neef Maarten met Geertruy van

[1]) Arch. Ged. Staten, Kwartier Veluwe, no. 306 en 308

den Wiltenburg, wordt op 23 Maart 1760 een zoon Paul geboren. Nadat aan het huwelijk van deze met Annigje van Romselen in 1795 een einde kwam door haar dood, hertrouwde hij twee jaar later met Willemina Labots, uit welk huwelijk een zoon Maarten geboren werd. Na de dood van Paul Schut (pl.m. 1825), zette diens weduwe het bedrijf voort, en werd als zodanig als eigenaresse in 1831 genoemd. Enkele jaren later neemt na haar overlijden haar zoon Maarten het bedrijf over en wordt in 1855 nog als zodanig genoemd. In de tweede helft van de vorige eeuw beheert Maarten's zoon Gerrit[1]) het bedrijf, totdat hij in 1894 behalve van de molen, ook eigenaar wordt van de grond en het water.

Om echter tot de papierfabricatie terug te keren, zo merkten we reeds op, dat de 18e eeuw voor Heelsum een gouden tijd was; door de papiermakers werden goede zaken gedaan, hetgeen aan het dorp weer ten goede kwam. Ook voor de bedrijven zelf betekende dit een grote vooruitgang. Want aanvankelijk was het zo, dat slechts de opstallen eigendom van de papiermakers waren, en de grond in pacht bezeten werd. Bovendien werd dan nog pacht betaald voor het gebruik van het beekwater, als zijnde toekomende aan de eigenaar van de grond. In het onderhavige geval dus de heer van Doorwerth.

Deze grote verbeteringen ontstonden in het jaar 1801, dus juist tegen het einde van de bloeiperiode van de papiermakerij.

In dat jaar nl. op 9 Mei, verkoopt P. F. Scheidius, als gevolmachtigde van de toen in Engelse krijgsdienst zijnde Graaf William Bentinck, heer van Doorwerth, aan de gebr. Pannekoek onderscheidene bezittingen, voor een gezamenlijk bedrag van 11072 gld.[2]) Onder meer worden zij dan door koop eigenaren van de grond, waarop de molens en andere gebouwen van hen staan, alsmede van het perceel de Blaasbalg, een gedeelte van de Wamels Enk, en de hoge en lage Kampen, gezamenlijk een oppervlakte van 14 morgen (plm. 12 ha) beslaande. Deze percelen grond omvatten in grote trekken de gehele Kabeljauw, vanaf de Driestkamp tot aan de molen „de Kabeljauw".

De hierboven genoemde gebr. Pannekoek, eigenaren van dit alles, zijn Johannes Stephanus, gehuwd met Catharina Prins, en zijn broer Nicolaas, gehuwd met Johanna Prins.

Maar, andere tijden zijn aanstaande, en met die tijden ook de aanslag op het voortbestaan van de papiermolens. Het begin was een ordonnantie van 2 Dec. 1805, waarbij hoge patentrechten voor deze bedrijven geheven werden. Bovendien liepen de lompenprijzen sterk op, zodat een concurrentiestrijd gevoerd moest worden, vooral tegen het Franse papier. Het was in die tijd dan ook zo, dat de meeste papiermolens niet meer dan hoogstens 4 man aan het werk hadden. Op de Heelsumse molens werd echter steeds in hoofdzaak met eigen zoons gewerkt. Het papier dat in deze molens vervaardigd werd, was van allerlei soort, zwaarte en formaat[3]). Het varieerde van het zwaarste velinpapier - dat het Engelse evenaarde - en het fijnste postpapier, tot het gemeenste schrens of winkelpapier.

Omstreeks 1825 was de situatie in Heelsum zo, dat van de 8 papiermolens uit 1736, er toen nog 5 in bedrijf over waren.[4]) Van deze molens waren

---

1) Deze wordt in 1842 reeds als kerkmeester te Heelsum genoemd
2) Rechterl. Arch. Kwartier Veluwe, no. 1013
3) Statistieke Beschr. van Geldl., Arnhem 1826
4) In 1811 telde men in Heelsum nog 7 molens in bedrijf!

er 3 van de gebr. Pannekoek, nl. de windpapiermolen en nog 2 waterpapiermolens (bij de Kerkweg en op de Driestkamp). De vierde molen was die van de wed. Berends-Jansen op de Kamp, en de vijfde, die van de wed. Schut. Nijhoff [1]) merkt nog op, dat de terecht beroemde fabrieks-inrichting van de gebr. Pannekoek, der beschouwing overwaardig zijn.

Dat de andere papiermolens uit de Kabeljauw niet genoemd worden, zal wel te danken zijn aan het feit, dat zij niet meer in gebruik of te onbelangrijk waren.

Over de molens van de gebr. Pannekoek zijn we meer ingelicht. Op zijn wandelingen over de Veluwe heeft ds. Heldring ook Heelsum bezocht en vertelt daarbij ook wat over de papiermolens [2]). Heelsum binnenkomende zegt hij : „ik zag hier meer dan 30 [3]) nette woningen van arbeiders, die allen hun brood winnen met de arbeid op de papierfabriek van de gebr. Pannekoek, welke voor een groot gedeelte door dezelfde beken gedreven wordt, die Wolfhees een zoo lachend aanzien geven. Het fijnste soort schrijf-, post- en drukpapier wordt hier door de zelfde beek, die ginds de eiken voedt, uit ruwe lompen bewerkt. Wij vertoefden met lust in die werkplaatsen der nijverheid, en verheugden ons over de grote volmaaktheid, welke deze kunst van Nederlandse bodem, ook hier bezit. Wij gaven gaarne een geschenk aan de arbeiders die ons het werk hadden laten zien, toen een hunner ons zeide, dat al het geld, hetwelk zij langs deze weg ontvingen, niet bestemd was om zwelgende verkwist te worden in sterke dranken, maar besteed werd om een fonds te stijven, waartoe alle arbeiders der fabriek een wekelijkse bijdrage leverden, van 3 tot 5% van hunne inkomsten, om daaruit in alle onkosten van ziekte te kunnen voorzien, en aan elken arbeider een bijdrage te geven tot de begrafeniskosten der zijnen. Wel degenen, die zó zorgen, dat hunne onderhorigen nimmer tot armoede kunnen vallen". Het bovenstaande is mede interessant voor de kennis van de sociale toestanden onder de arbeiders.

De gebr. Pannekoek, hierboven bedoeld, waren Nicolaas (1813-'75) en Neuy (1803-'77), alsmede hun neef Hendrik, welke ook in het bedrijf was.

Theod. Pannekoek is de stuwende kracht geweest van de oprichting en bloei van de windmolen bij de Eikelenkamp, de latere fabriek van Kampendijk. Nadat omstreeks 1800 de oudste papiermolen aan de beek gesloopt was, werd in 1840 een nieuwe molen een eindweegs noordelijk op het bouwland geplaatst, nu echter als windmolen. Met deze aanwinst, die eigenlijk een poging was om het Heelsumse papiermakersbedrijf in leven te houden, werd de slotphase ingeluid.

We zijn nu genaderd tot het ogenblik, waarop we moeten gaan beginnen de aftakeling der papiermolens mede te delen. De een na de andere molen is buiten bedrijf gekomen, en werd tenslotte gesloopt.

Voor zover het de molens van de gebr. Pannekoek betreft, zal dit zeker ook hierin zijn oorzaak gevonden hebben, dat de eertijds zo welgestelde familie Pannekoek, finantieel minvermogend werd tengevolge van langdurige en dure processen met Baron van Brakell van Doorwerth, welke processen door laatstgenoemde gewonnen werden.

We zullen nu achtereenvolgens de al of niet meer in bedrijf zijnde mo-

---

[1]) P. Nijhoff, Wandelingen, Arnhem 1824

[2]) O. G. Heldring en R. H. Graadt Jonkers, De Veluwe, Arnhem 1841

[3]) Dit kunnen er beslist niet meer dan 20 geweest zijn

lens nader bezien. Want in 1860 waren nog slechts 3 papiermolens in bedrijf, nl. 2 van Pannekoek en die van Schut. De rest, voorzover nog bestaand, was toen geheel buiten bedrijf. Van west naar oost kunnen de volgende molens genoemd worden:

1. de windmolen aan de Eikelenkamp. Na de bouw omstreeks 1840, werden reeds spoedig een 8-tal arbeiderswoningen ten zuiden daarvan bijgebouwd. Deze zijn in 1899 afgebrand en toen vervangen door het huidige blok van 6 woningen (Elleboog 1-6). De windmolen is slachtoffer van de mechanisatie geworden, en daarom in 1881 gesloopt, waarbij van toen af stoom de krachtbron zou worden. Juist echter op een der Septemberdagen van dat jaar, toen de gehele nieuwe installatie in gebruik genomen zou worden, brandde het bedrijf uit[1]). Nog hetzelfde jaar werd het echter onder leiding van de heren Pannekoek en H. Kamperdijk, welke toen eigenaren waren, geheel herbouwd. Deze stoompapierfabriek, welke in 1883 door koning Willem III bekroond werd met het koninklijke wapen, is in 1901 verbouwd en gemoderniseerd. In dit bedrijf werd de laatste jaren niet anders meer dan bankpapier gemaakt. Het bedrijf is in werking geweest tot aan de evacuatie in 1944, waarna in het voorjaar van 1945 de fabriek geheel uitgebrand is. Hiermede is dan het einde van deze fabriek gekomen, in welks restanten nu een handweefstoffen-fabriek is gevestigd.

2. de windmolen „de Pannekoek", ten noorden van de Kerkweg, ongeveer waar nu het pand Kerkweg 30 staat. Deze molen, welke in 1669 gebouwd was, had boven de ingang een uithangbord in de vorm van een pannekoek, waarin 3 gaten, welke schijven spek moesten voorstellen[2]). Deze molen was van de gebr. Pannekoek, maar is sinds midden van de vorige eeuw (plm. 1865) reeds buiten bedrijf gekomen. Het schijnt dat deze molen niet meer rendabel was. Ook dhr. Maas en daarna dhr. Sanders uit Renkum hebben het nog eens geprobeerd, doch blijkbaar zonder resultaat. Omstreeks 1870 is nog getracht door modernisering iets te redden, door het slopen van de windmolen en het aanbrengen van stoomkracht. Een hoge schoorsteen ontsierde daarbij de omgeving. Nadat het bedrijf jaren stil gelegen had, zijn nog wel eens pogingen in het werk gesteld het bedrijf weer op gang te brengen, hetgeen niet meer mocht gelukken.

Tenslotte werd die gehele omgeving, - de voormalige Wamels Enk - in 1898 door de klederbleker G. E. Veenendaal aangekocht, teneinde de gronden aldaar als bouwterreinen te exploiteren. De papierfabriek heeft dit echter niet meer overleefd, want deze is tijdens een vorige bezitter reeds in 1888 afgebroken. Slechts een vroegere droogschuur is de enige herinnering aan deze papierfabriek. Het is het later tot woonhuis verbouwde perceel Kerkweg 16.

3. De wind- en watermolen, welke schuin tegenover de vorig genoemde molen aan de beek stond, was gebouwd in 1709. Ook deze is steeds in het bezit van de fam. Pannekoek geweest. Deze molen kon sinds plm. 1835, zowel op wind- als waterkracht werken. Ze droeg de aardige spreuk: Superos si flectere nequeo, Acheronta movebo, hetwelk betekent: Zo ik de hemel niet bewegen kan, zal ik de afgrond beroeren. Deze molen is in 1878 afgebrand en hierop niet meer herbouwd.

4. De thans volgende molens stonden of staan allen op het gebied van

---

1) Mededeling van dhr. H. v. d. Weyden te Doorwerth.
2) Idem, van dhr. H. H. v. Roest te Renkum.

de voormalige heerlijkheid Doorwerth. Ten aanzien van deze molens kunnen we dan ook geheel ingelicht worden door het archief van de Doorwerth [1]).

Als eerste molens op dit gebied kunnen genoemd worden de 2 molens op de Driestkamp, schuin tegenover elkaar aan de beek gelegen, waar thans de boerderij Utr.weg 30 staat.

De molen aan de noordzijde van de beek, was in 1729 gebouwd door Elias Boekelman, welke daartoe op 30 Mei 1728 met de heer van Doorwerth als grondeigenaar een pachtovereenkomst aanging. Na het overlijden van Boekelman's vrouw, wordt hij bij magescheid van 27 Jan. 1731 geheel eigenaar. Als zodanig komt hij dan ook op de cedule van de haardstede-gelden van Doorwerth voor (1749); hij is dan eigenaar van 3 haardsteden, en werkte met 2 knechts. Deze molen blijft eigendom van de fam. Boekelman, tot op 11 Aug. 1791, wanneer Warner Boekelman Ezn. het molenhuis, c.a. voor 1286 gld. verkoopt aan Marten Schut en diens vrouw. Een tiental jaren later verkopen deze echter alles weer aan de gebr. Pannekoek te Heelsum (4 Nov. 1802).

Zo zijn dan in het begin van de vorige eeuw de 3 laatstgenoemde molens eigendom van de gebroeders Pannekoek. Blijkens de opgaven van 1811 [2]) wordt er op de 3 molens samen, dan met 38 knechts gewerkt, die een loon van 5-11 stuivers per dag verdienden. Het lompenverbruik in deze molens bedroeg per jaar 80 à 100.000 pond, terwijl de jaarproductie 4000 à 5000 riem was. Dat deze bedrijven toen reeds hun hoogste productie bereikt hadden, blijkt wel uit de opgaven, waarbij aangegeven werd, dat de jaarproductie voorheen 6000 à 7000 riem bedroeg.

5. De molen op de Driestkamp ten zuiden van de beek, was in 1728 getimmerd door Lubbert Schut. Deze is in 1749 eigenaar van 3 haardsteden, en werkt dan met 1 knecht. Deze molen wordt op 23 Febr. 1771 door zijn weduwe, Anna Veenhuyzen, voor 1300 gld. verkocht aan Marten Schut en diens vrouw Cath. Bree. Hun zoon Johannes erft deze molen, en verkoopt die later, evenals dit met de noordelijke molen het geval was, aan de gebr. Pannekoek. In 1811 is hij echter nog eigenaar van deze molen. Dat dit bedrijf niet zo belangrijk was als de molens van de gebr. Pannekoek, blijkt wel hieruit, dat er maar 3 knechts werkten, en de jaarproductie slechts 8 à 900 riem bedroeg. Ook in 1831 behoorde de molen nog aan Joh. Schut, die de grond overigens in erfpacht had van de heer van Doorwerth. Deze grond besloeg het gedeelte tussen de twee beekarmen ten westen van de Veentjesbruggen, ter grootte van 2 ha.

Uit de vorige eeuw zijn van de beide molens verder geen bijzonderheden meer bekend. De noordelijke schijnt omstreeks 1820 gesloopt te zijn, en de zuidelijke omstreeks 1875. Na de sloping is ter plaatse een wasserij en blekerij gebouwd, waarin George Veenendaal zijn bedrijf had. Thans is het een boerderij.

6. De watermolen „de Veentjes", sinds twee eeuwen bezit van de familie Schut, welke thans nog ter plaatse hun bedrijf uitoefenen. Deze molen is de laatste papiermolen in Heelsum geweest en heeft het beekdal als zodanig gesierd tot 6 Mei 1895, op welke datum de oude molen afgebrand is.

De fam. Schut heeft de molen echter niet steeds in bezit gehad, zoals we zien zullen. Wie in de 17e eeuw de molen bevolkt hebben, is ons niet bekend.

---

1) Rechterl. Arch. Doorwerth, no. 6a.
2) Arch. Franse Tijd, no. 808.

Vermoedelijk is aan het einde van die eeuw Klaas Janssen bezitter, die in 1693 naar de door hem gebouwde molen „de Kamp" vertrekt. Hij zal dan in de molen opgevolgd zijn door Jan Danielszn. Schut. Althans op 7 Juni 1710 koopt laatstgenoemde met Claas Wegenaar het molenhuis met annex van Karst Janssen. Door huwelijk komt de molen in het geslacht Wegenaar, en pas in 1772 geraakt alles weer in het bezit van de fam. Schut. Jan Claaszn. Wegenaar huwde met Jenne Jansd. Schut, en was in 1731 voor 5/6 eigenaar. Voor het resterende 1/6 portie waren Gijsbertie Jansd. Schut, gehuwd met Cornelis Meyerink, eigenaren. De erfgenamen van deze laatsten verkochten op 21 Juni 1757 hun portie echter aan de erfgenamen van Jan Wegenaar en Jenne Schut, waardoor deze geheel eigenaren van de opstal werden. Jan Wegenaar heeft er blijkbaar nogal „warmpjes" bijgezeten, want op de lijst van de haardstede-gelden uit 1749 komt hij als „kapitalist" voor. Hij is dan eigenaar van 3 haardsteden, en heeft 2 knechts in dienst.

Zoals reeds gezegd, waren in 1757 de erfgenamen van Jan Wegenaar eigenaar, doch in datzelfde jaar verkopen zij de molen aan mr. E. van Eck, richter van de heerlijkheid Doorwerth. Deze verkoopt op 30 Sept. 1772 de molen aan Reynder Paulszn. Schut, en diens echtgenote Hendrikje Alberts. Hiermede nu komt de molen voorgoed in het bezit van de fam. Schut. Reynder verkoopt op 24 Mei 1792 zijn molen voor 3900 gld. weer aan zijn neef Paul Schut Mzn. Deze werkt in 1811 met 6 knechts, en heeft dan een jaarproductie van 900 riem papier.

Via Paul Schut gaat de molen in rechte afstammingslijn naar de bekende Gerrit Schut, grondlegger van het huidige bedrijf. Juist in het jaar vóór dat de oude molen afbrandde, was Gerrit Schut behalve eigenaar van de molen, ook eigenaar van hun 2 ha grond geworden, hetwelk voordien steeds in erfpacht bezeten werd. In deze oude molen werden allerlei soorten papier vervaardigd, o.a. schrijf-, druk- en patroonpapier. Dit laatste papier diende voor het aanbrengen van een lading in een ouderwets geweer. Na de herbouw in 1895 werd een geheel nieuw bedrijf opgezet en een woonhuis er apart bijgebouwd, zoals we dat thans nog kennen. Ook werd nu stoomkracht aangewend in de fabriek.

In deze eeuw zijn nog verschillende uitbreidingen aangebracht, en zelfs kort geleden is de fabriek weer opnieuw vergroot. Dit bedrijf heeft zich dus staande kunnen houden, ja heeft zich zelfs weten uit te breiden. Het is thans nog de enige papierfabriek in Heelsum, waarin plm. 100 mensen hun werk vinden. Per dag kan in continu 2500 kg papier vervaardigd worden. Deze fabriek produceert slechts specialiteiten als Oud-Hollands, papier voor waardestukken, enz., en bezigt daartoe lompen als grondstof.

7. De molen „de Kamp", in 1693 getimmerd door Klaas Janssen op de grond van de heer van Doorwerth, stond aan de noordzijde van de Wolfhezerbeek, nabij het Heide-huis. Evenals de molen „de Veentjes", verkoopt Karst Janssen[1]) in 1710 ook deze molen aan Jan Danielszn. Schut. Hij blijkt zelf echter nog voor 1/3 eigenaar te zijn. Het 2/3 part van Jan Schut wordt door diens zoon Daniel en zijn dochter Gijsbertie in 1728 verkocht aan Maas Sanderszn. Trijll.

Door hem wordt dit 2/3 part op 6 Mei 1734 verkocht aan mr. E. van Eck, richter van Doorwerth. Gelijktijdig koopt deze ook het 1/3 part van Jan Wegenaar, zodat hij daarmede nu geheel eigenaar is.

---

[1]) Dit is een zoon van Klaas Janssen, de molenbouwer.

Bij de opgaven van 1749 wordt nog een Cornelis van Beeck als papiermaker genoemd, welke met 4 knechts werkte. Ik veronderstel dat deze papiermaker in die tijd op de molen van mr. van Eck werkte. In diens bezit blijft de molen, tot deze bij magescheid in 1790 wordt toebedeeld aan Cornelis van Eck. Deze verkoopt de molen gelijktijdig weer aan Gijsbert Berends en Woutertje Jansen, echtel. (17 Mei 1790). Nadat Berends in 1795 is overleden, zet zijn weduwe het bedrijf voort. Behalve de papiermolen werd door Berends in 1790 ook de korenmolen ten oosten daarvan, gekocht, tezamen voor 1600 gld.

Als in 1811 gegevens over de papiermolens verzameld worden, dan heeft de wed. Berends 6 knechts in dienst, terwijl de molen een jaarproductie heeft van 900 à 1000 riem. In 1831 is haar zoon B. Berends eigenaar, terwijl hij 2½ ha grond van de Doorwerth in erfpacht heeft. De molen is in 1883, gelijk met het daarbij staande molenhuis afgebroken, nadat de molen reeds sinds jaren geen dienst meer deed. Op deze molen werd alleen het gemene zgn. schrens-papier gemaakt. Een paar jaar voordat de sloping plaats vond, werd al een nieuwe boerderij gebouwd juist naast de oude molen. Deze boerderij bestaat thans nog (Kabeljauw 13).

8. Tenslotte rest mij nog te noemen de 2 molens beneden de „Kabillauwsdam", staande ter plaatse van de huidige boerderij de Kabeljauw. Evenals dat op de Driestkamp het geval was, stonden ook hier 2 molens schuin tegenover elkaar, aan de noord- en zuidzijde van de zgn. nieuwe beek. Dat is de voor 1728 gegraven Papiermolenbeek, de middelste der 3 beek-armen.

De molen ten *noorden* van de beek, in 1728 door graaf Aldenburg, heer van Doorwerth aldaar gebouwd, bestaat thans - voorzover het molenhuis betreft - nog als de boerderij Kabeljauw 9. De gevelankers vertellen het u duidelijk.

Op deze molen werkte de papiermaker Jan Dibbets, welke de opstallen bij pachtovereenkomst van 30 Mei 1728 in eigendom verkregen had. Na zijn dood wordt op 28 Mei 1743 door de erven, zijn vrouw Gerritje Braakman de molen, c.a. toebedeeld. Zij is vóór 1749 hertrouwd met Jacobus Westenenk, want op de lijst van 1749 is sprake van Peter Wilbrink, papiermakersknecht bij Westenenk. Deze wordt zelf niet genoemd, zodat hij dus niet in de gemeente woonachtig was. Dit echtpaar nu, verkoopt op 16 Juni 1766 alle opstallen voor 1100 gld. aan Johannes Veenhuyzen en Hendrika Schut, echtel. De molen blijft nu in deze familie, tot na hun dood hun zoon Daniel, gehuwd met Geertruida Schut, het bedrijf voor 2050 gld. aan Gerrit Jochemszn. van Ommen verkoopt. Deze is in 1811 nog eigenaar, en heeft dan 3 knechts aan het werk, terwijl hij eenzelfde jaarproductie heeft als het bedrijf der fam. Schut.

Het bedrijf zal niet lang hierna meer bestaan hebben, temeer door de hypothecaire lasten welke in 1805 en 1808 op de goederen gebracht werden. Nijhoff rept in 1821 niet meer over deze molen, zodat hij toen al wel buiten bedrijf geweest zal zijn. Vermoedelijk is de molen eigendom van graaf Bentink geworden, die ook tevens grondeigenaar was. Wanneer de molen precies gesloopt werd, is niet bekend. Tot 1914 bleef alles in eigendom bij de fam. van Brakell Doorwerth, waarna het in andere handen is overgegaan. De boerderij is thans eigendom van boer J. Gerritsen.

9. De molen aan de *zuidzijde* van de beek was in hetzelfde jaar als de molen er tegenover, gebouwd, nl. in 1728. De opstal van de molen, het molenhuis, enz. behoorde aan Claas Pannekoek en diens vrouw Maria Noyen.

De grond waarop een en ander stond, hadden zij uiteraard van de heer van Doorwerth in erfpacht.

Deze erfpacht, d.w.z. het recht van water en grond, is ingegaan op 30 Mei 1728. De pacht bedroeg 25 gld. voor elke bak van 5 hamers, en 1 riem best papier. Er mochten echter niet meer dan 5 bakken komen. Tot de verplichtingen van de pachter behoorde o.a. het schoonhouden van de beken, de sprengen en moerbeek, alsmede de grachten van het huis Wolfheze. Dit onderhoud was echter voor gezamenlijke rekening van de 4 molenaars op deze beek, t.w. de 2 op de Driestkamp en de 2 op de Kabillauwsdam. De last tot ruiming van de onderbeek bleef tot de competentie van de beneden-liggende molenaars.

Kinderen, kindskinderen en erfgenamen van wijlen Claas Pannekoek, tevens ook als erfgenamen van hun broer en oom Willem Pannekoek, verkopen op 16 Mei 1755 de opstal van het molenhuis, c.a. aan Teunis Hendriks en Hendrika Hermsen. Niet lang hebben deze de molen in eigendom, want reeds op 8 Juli 1762 verkopen zij hun eigendom aan mr. E. van Eck, richter van Doorwerth. Op zijn beurt doet deze alles op 20 Juni 1767 weer over aan Aart of Arnoldus Schut en diens vrouw Beeltje Schut.

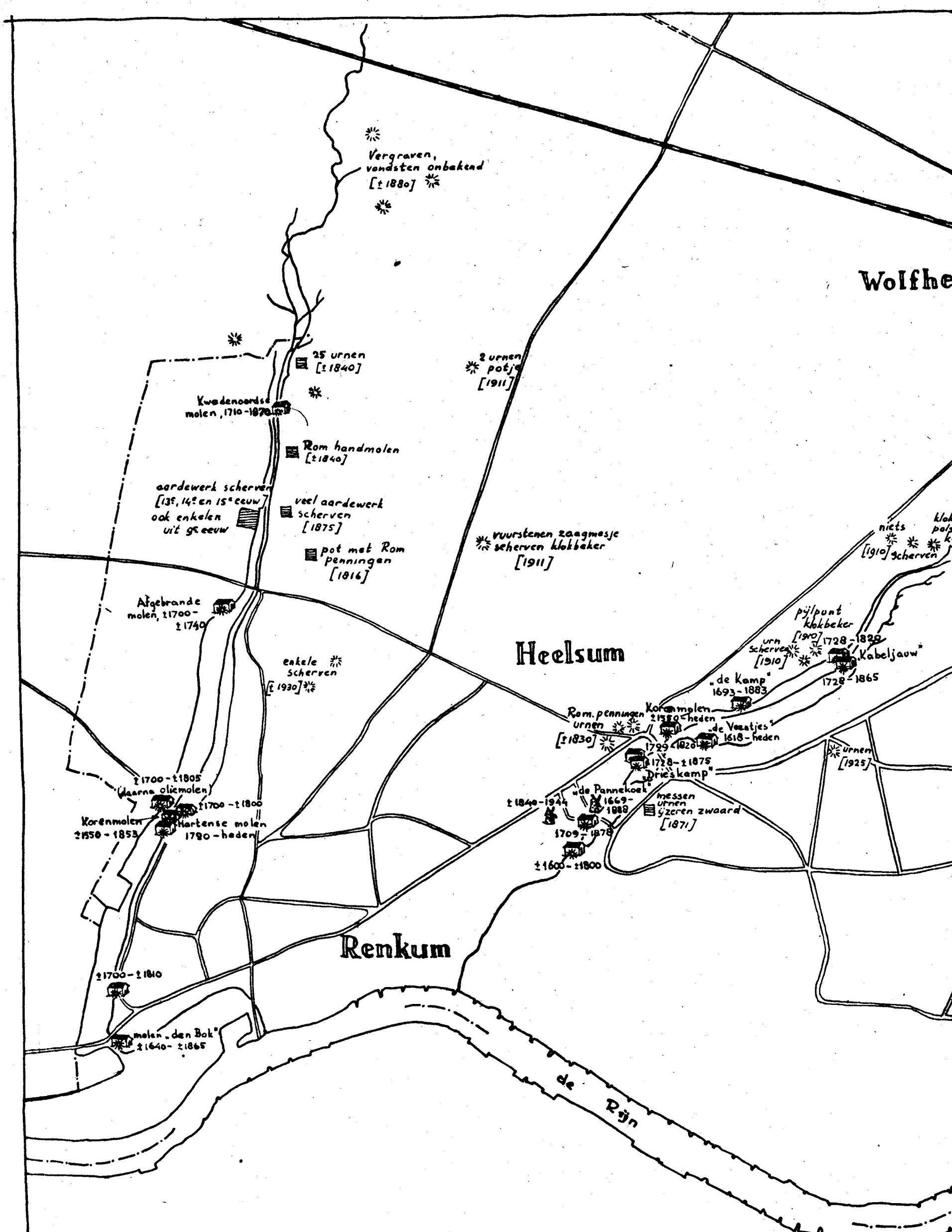
De molen blijft nu in het bezit van deze familie, totdat na het overlijden van de beide echtelieden op 9 Aug. 1795 een magescheid plaats vindt. Daarbij wordt de molen toebedeeld aan Gerrit van Ommeren, weduwnaar van Elisabeth Schut.

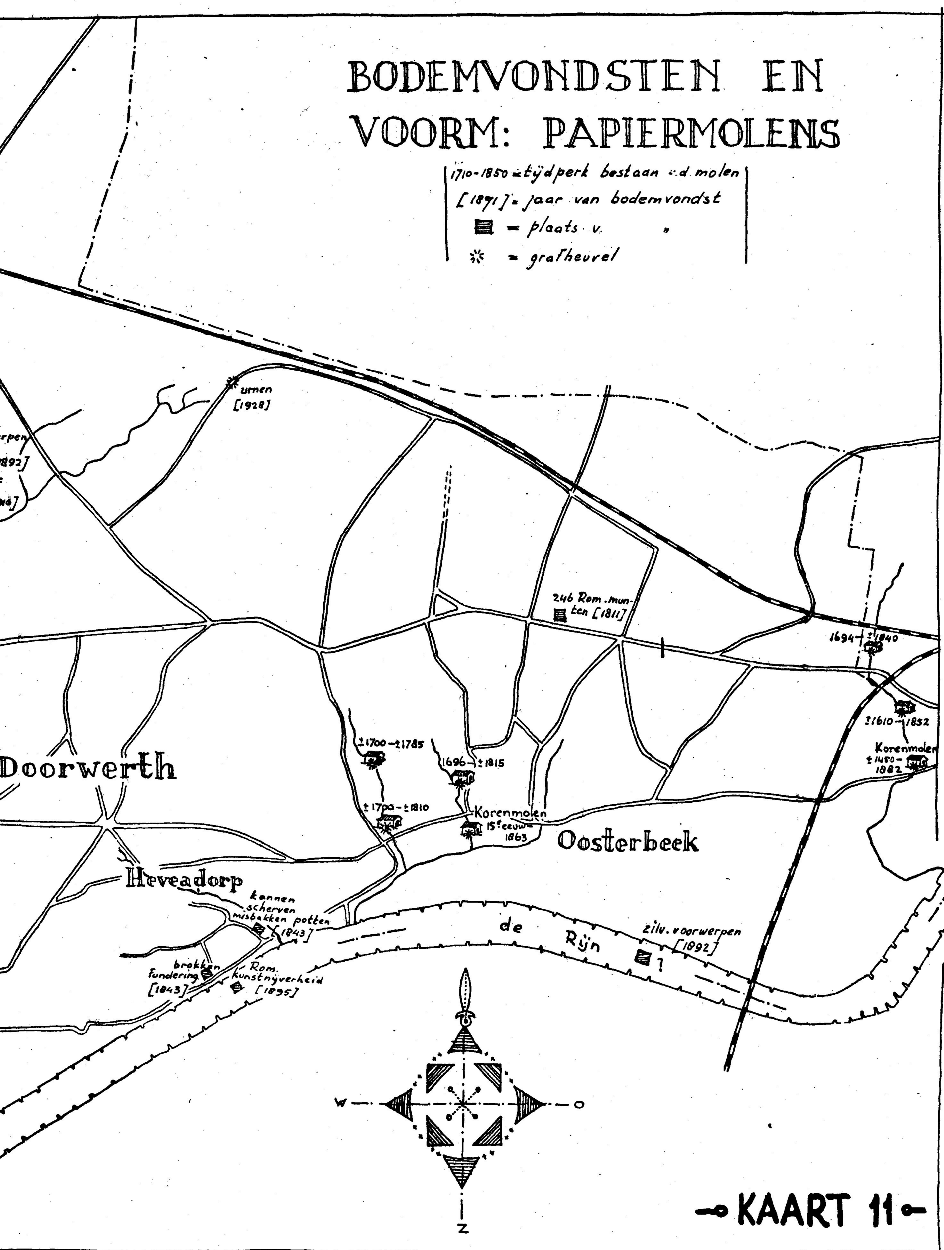
Het schijnt dat deze molen om een of andere reden niet belangrijk is geweest, of althans als gevolg van de tijdsomstandigheden niet meer in het productie-apparaat noodzakelijk was. Althans in 1811 wordt deze molen ook al niet meer genoemd. Wel bleef het molenhuis als zodanig bestaan, hetwelk in Juli 1865 is afgebrand. Hierop werd ter plaatse een boerderij gebouwd, waarvan het achterhuis thans nog aanwezig is. Het huidige voorhuis daarvan dateert van 1876. In de vorige eeuw waren molen en boerderij, eigendom van de fam. van Brakell en bleven dit tot 1914, waarna ze na verkoop in verschillende handen zijn overgegaan.

Met dit overzicht is dan een indruk verkregen van de omvang en hoedanigheid der Heelsumse papierfabrikatie. Van de oude glorie dezer molens, wij hebben reeds gelegenheid gehad dit op te merken, is vrijwel niets meer over. In de vorige eeuw is de een na de andere molen, hetzij door sloping of anderszins, verdwenen. Waren er omstreeks 1825 nog een 5-tal molens in gebruik, en in 1875 nog een 3-tal, in 1890 bestond slechts alleen de molen van Schut nog, welke echter 5 jaar later ook verdween.

Met de verdwijning van deze molens is voorgoed iets heengegaan van de romantische sfeer, welke vroeger het beekdal heeft gekenmerkt. In aesthetisch opzicht kan echter het éne bedrijf dat bleef, niet opwegen tegen de anderen die verdwenen. Wie een indruk wil verkrijgen van de vorm en sfeer van zo'n oude papiermolen, kan daarvoor in het Openluchtmuseum te Arnhem nog terecht. De romantiek heeft echter in Heelsum plaats moeten maken voor het nuchtere, zakelijke van de moderne bouw, welke wel schril afsteekt tegen de omgeving.

Dit hoofdstuk heeft overigens geleerd, van welke invloed de papiermolens op het Heelsumse dorpsbeeld en de historische ontwikkeling daarvan geweest zijn.

Vergraven, vondsten onbekend [±1880]
Wolfhe
25 urnen [±1840]
Kwadenoordse molen, 1710-1870
Rom handmolen [±1840]
2 urnen potje [1911]
aardewerk scherven [13e, 14e en 15e eeuw] ook enkelen uit 9e eeuw
veel aardewerk scherven [1875]
pot met Rom penningen [1816]
vuurstenen zaagmesje scherven klokbeker [1911]
Afgebrande molen, ±1700-±1740
Heelsum
eekele scherven [±1930]
niets
[1910] scherven
pijlpunt klokbeker
[1910] 1728-1829
urn scherven [1910]
"Kabeljauw"
1728-1865
"de Kamp" 1693-1883
Rom. penningen urnen [±1830]
Korenmolen ±1550-heden
"de Vezatjes" 1618-heden
1729-1926
1728-±1875
"Drieskamp"
urnen [1925]
±1700-±1805 (daarna oliemolen)
±1700-±1800
Korenmolen ±1550-1853
Hartense molen 1780-heden
±1840-1944
"de Pannekoek" 1669-1889
messen urnen ijzeren zwaard [1871]
1709-1878
±1600-±1800
Renkum
±1700-±1810
molen "den Bok" ±1640-±1865
de Rijn

BODEMVONDSTEN EN
VOORM: PAPIERMOLENS
1710-1850 = tijdperk bestaan v.d. molen
[1871] = jaar van bodemvondst
= plaats v. "
= grafheuvel
urnen [1928]
246 Rom. munten [1811]
1694-±1840
±1610-1852
Korenmolen ±1450-1882
±1700-±1785
1696-±1815
±1700-±1810
Korenmolen 15e eeuw-1863
Doorwerth
Oosterbeek
Heveadorp
kannen scherven misbakken potten [1843]
brokken fundering [1843]
Rom. kunstnijverheid [1895]
de Rijn
zilv. voorwerpen [1892]
W
O
Z
KAART 11

4. Een bloeiende heerlijkheid

We hebben onder 1 van dit hoofdstuk de ontwikkelingsgang gevolgd van de kleine immuniteit rond het kasteel, die steeds meer groeide en machtiger werd, totdat in 1712 deze steeds uitbreidende heerlijkheid aan banden werd gelegd door de vaststelling der limieten.

Doorwerth was toen op een hoogtepunt gekomen, en stond zelfs, zoals we gezien hebben, in het middelpunt van vorstelijke belangstelling. Maar ook hier gold, dat niet alles goud was wat er blonk. Graaf van Aldenburg vertoefde veel buitenslands en geraakte finantieel in moeilijkheden, misschien wel mede door zijn ongelukkig huwelijksleven. Het kasteel — toen reeds in volle omvang zoals we het tot de verwoesting in 1944 kenden met alle bijgebouwen — stond vaak leeg, en werd dan door de graaf verhuurd. Zo verhuurde hij in 1716 voor 3 jaar het kasteel aan G. A. van Reede, heer van Harreveld [1]). Al deze en dergelijke zaken werden voor de graaf behandeld door zijn rentmeester, Salomon de Moor, die in 1720 bij het Heelsumse kerkje begraven werd. Deze was voor de graaf een grote steun, en in het archief van de Doorwerth bevindt zich nog menig stuk en boek van zijn hand.

Zoals gezegd, finantieele moeilijkheden bleven niet uit, zodat op 12 October 1722 het bezit bezwaard werd met een som van 40.000 gld. ten behoeve van Lubbert Adolph Torck, burgemeester van Wageningen en op 29 Mei 1726 met een som van 15000 gld. ten behoeve van Anthonie Curtius en diens vrouw Clara Maria Bessels. Deze tweede bezwaring was een gevolg van het feit, dat op diezelfde dag door de graaf van genoemde echtelieden het wildforstergoed aangekocht werd. [2])

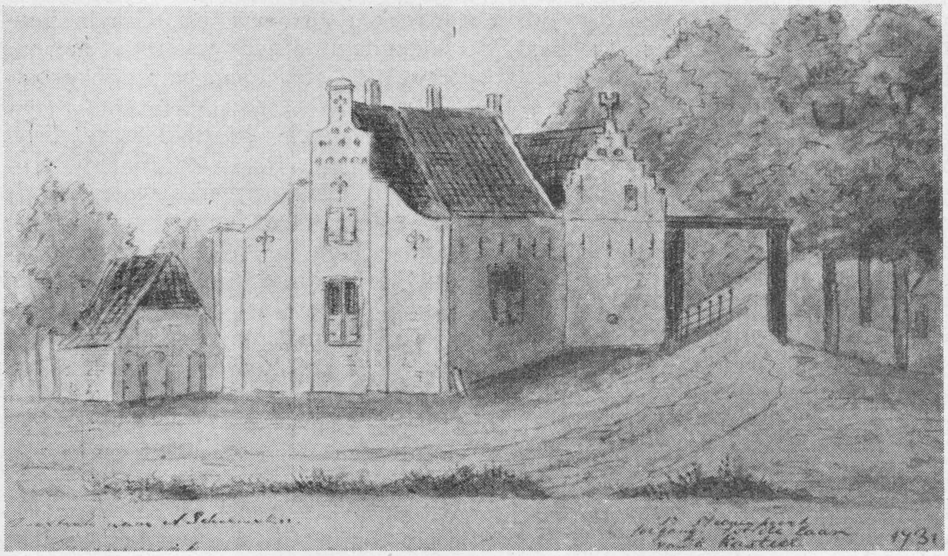
Maar twee jaar later wordt het goed opnieuw bezwaard, nu met 20000 gld. ten behoeve van Derk de Vree, als oom van zijn nichten H. H. en J. E. de Vree; en enkele maanden later nog eens van dezelfden met een dito bedrag. Zo is omstreeks 1730 de heerlijkheid in 6 jaar tijds bezwaard met in totaal 95000 gld.!

Hoewel het bezit sterk vergroot werd door Graaf van Aldenburg, laat hij het bij zijn dood toch zeer bezwaard aan zijn dochter na. Deze dochter is zijn enig kind Charlotte Sophia, geboren 4 Augustus 1715 uit graaf Antons tweede huwelijk. Tegen haar zin werd zij op 1 Juni 1733 uitgehuwelijkt aan Willem, Graaf Bentinck, Heer van Rhoon en Pendrecht (geb. 1704 — gest. 1773). Uit kracht van opgerichte huwelijksvoorwaarden en na de dood van haar schoonvader, werd zij met haar man op 12 Mei 1739 met Doorwerth beleend.

Het ongelukkige huwelijksleven was echter oorzaak, dat zij reeds spoedig hierna haar man verliet, op 5 April 1740 gerechtelijk van hem scheidde, en te Varel ging wonen. Zij zwierf daarna aan verschillende hoven en ook over *haar* bestaan gedenkschriften. [3]) Zij poogde Frederik de Grote te verzoenen met Voltaire, zij schreef veel brieven en legde een verzameling van munten en penningen aan, die zij beschreef. Ook bezat zij een grote bibliotheek, veel zilverwerk en belangrijke papieren. Tot deze papieren behoren ook de stukken, betrekking hebbende op het geschil met haar man over de eigendom van de Doorwerth. [4])

---

[1]) Arch. Doorwerth, no. 31.
[2]) Zie hierover nader in dit hoofdstuk onder 5.
[3]) Mrs. Aubrey Le Blond, Charlotte Sophie, Countess Bentinck, Her life and Times, 1715-1800 (Londen 1912, 2 dln.).
[4]) Arch. Doorwerth, no. 27.

Afb. 8. De stenen toegangspoort tot het kasteel Doorwerth, aan de Fonteinallee nabij „de Zalmen", is ook reeds 1½ eeuw geleden verdwenen. Hier ziet u dit bouwwerk op een gekleurde overtrek naar A. Schoemaker uit 1731 (Gem. Museum Arnhem).

Uit haar huwelijk met Graaf Bentinck was op 15 Augustus 1734 een zoon Christiaan Frederik Anthonie geboren. Deze — gestorven 1 April 1768 — huwde op 5 October 1760 met Maria Catharina van Tuyll van Serooskerken (1743-1793). Graaf Christiaan heeft echter nimmer op de Doorwerth gewoond, doch later wel zijn zoon Willem Gustaaf Frederik. Laatstgenoemde werd op 21 Juli 1762 geboren, en werd na de dood van zijn grootvader in 1773, met de Doorwerth beleend. Graaf Willem was toen echter nog maar 12 jaar, zodat op 22 October 1774 zijn moeder, douairr. M. C. Graaf Bentinck-v. Tuyll van Serooskerken, voor hem de leeneed doet.

Maar, zijn grootmoeder leeft ook nog, en laat ook hàar aanspraken op de Doorwerth nog gelden. Betroffen de processen eerst haar man, thans gaat zij tegen haar kleinzoon om het bezit procederen. Behalve in het archief van de Doorwerth [1]) vinden wij hierover ook nog stukken in het Rechterlijk archief van Veluwe.[2])

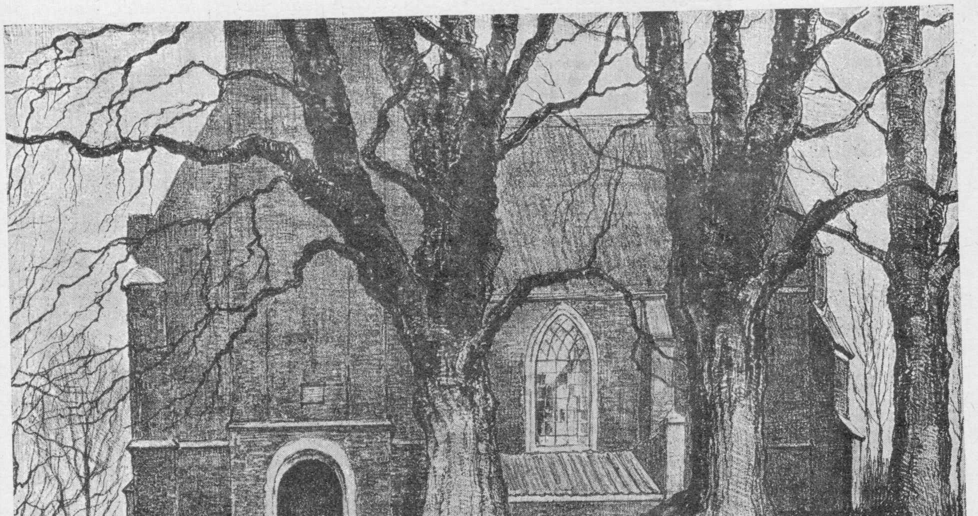
Een overzicht van de omstreden goederen vinden we daarbij opgenomen in een stuk van 28 Mei 1782, opgemaakt door Is. Nijhoff als gevolmachtigde van Gravin Bentinck. De genoemde goederen zijn dan: het erf en goed de Maat, verpacht aan Reyer Theunissen; het erf Laag-Wolfhees, verpacht aan Willem de Winkel, met sijn Heeren en boumansbehuysingh, voorts een daghuurders Huysjen met zijn hoff en bouland in pagt gebruikt bij Thijs Jonghand; het goed de Wamels Enk, ged. verpacht aan Wed. Pannekoek; het perceel de Blaasbalg, liggende tussen de 2 beken (bij de Drieskamp), verpacht aan de Wed. v. d. Born; het land de Hooge Enk, gelegen tussen de Utrechtse en Schelmseweg; het erf de Lage Kamp, liggende als het vorige doch tussen de beek en de Eykelenkamp; de Eykelenkamp, liggende aldaar tussen de Utrechtseweg ten noorden en de Lage Kamp ten zuiden; en de grond

1) T. p. no. 28 (Stukken over 1773-1784,1790).
2) T. p. II no. 81.

waarop staat het huis van de wed. Pannekoek, de molens, c.a. Gravin Bentincks schoondochter bestrijdt haar de eigendom dezer goederen namens haar zoon Willem, en meent dat deze de wettige erfgenaam van zijn grootvader is.

Inmiddels was oma Charlotte Sophia in 1779 weer hersteld in het bezit van de Doorwerth, en kwam zij op het kasteel terug.

Later is zij echter niet meer op het kasteel, en wordt alles weer aan de rentmeester overgelaten. Hierdoor ontstaat veel correspondentie, waardoor we zeer goed op de hoogte komen van de situatie. Nog in 1786 ontvangt de intendant van Doorwerth, C. H. Windt, van de gravin instructies en geeft hij haar uitvoerige rapporten over de toestand op en om het kasteel. Dit was echter mede in verband met de politieke toestand van die dagen. Immers in deze dagen spitste de verhouding tussen de Patriotten en Prinsgezinden steeds meer toe. En nadat koningin Wilhelmina bij de Goejanverwellesluis door vrijcorporisten werd aangehouden, was de politieke heksenketel van ons land geheel aan de kook. Na een ultimatum van Karel, Hertog van Brunswijk, trokken op 13 Sept. 1787 de Pruisische troepen bij Nijmegen ons land binnen om stadhouder-koning Willem V in het zadel te helpen en tevens wraak te nemen op het aan de koningin aangedane. Het was nu in deze

Afb. 9. De toegang tot het thans gerestaureerde Ned. Herv. kerkgebouw te Heelsum, zoals de Heelsumse schilder B. Ferwerda die zag.

dagen, dat ook op het kasteel Doorwerth Pruisische troepen werden ingekwartierd. Dit zal een hele drukte geweest zijn, want niet minder dan 300 huzaren vonden er een onderdak.[1])

Het bezit van de Doorwerth blijft in handen van Gravin Charlotte Sophia van Aldenburg tot 1800, in welk jaar zij op 85-jarige leeftijd overleed. Zij laat bij haar dood de heerlijkheid na aan haar kleinzoon Willem Bentinck. Want behalve de hiervoorgenoemde Christiaan F. A. Graaf Bentinck, was er uit haar huwelijk met Willem Graaf Bentinck, nog een zoon geboren, en wel Jan Albert (1737-1775). Uit diens huwelijk - in 1673 - met Reynia van Tuyll van Serooskerken (zuster van zijn schoonzuster Maria Catharina) werd op 17 Juni 1764 een zoon Willem geboren, die dus in 1800 de enige erfgenaam wordt van de gehele heerlijkheid.

Graaf Willem is dan admiraal in Engelse krijgsdienst, en kan zijn verworven eigendom niet in bezit nemen, door de politieke en militaire situatie. Immers ons land zuchtte onder de Franse overheersing, en bovendien was Graaf Bentinck in dienst van een - voor de Fransen - vijandelijke mogendheid. Dit werd tenslotte ook oorzaak, dat de heerlijkheid in 1802 op last van Napoleon gesequestreerd, d.i. in beslag genomen werd. Alle papieren en archieven zijn toen op last van het Franse bestuur uit het kasteel gelicht, en slechts een gering deel kwam daar later weer in terug. De heerlijkheid werd toen ingevolge het reglement voor het departement Gelderland van 29 April 1802 bij de mairie Oosterbeek gevoegd, en bleef dit, tot in 1817 bij Koninklijk Besluit, Doorwerth als een apart schoutambt in de rij van Gelderse gemeenten werd opgenomen.[2])

De spoedige omwenteling in 1815 is zeker oorzaak geweest, dat de heerlijkheid door de Fransen als vijandelijk vermogen niet is verkocht geworden, hetgeen anders wellicht geschied zou zijn.

We willen thans, alvorens dit deel der geschiedenis van Doorwerth te beëindigen, eens nagaan, hoe het gebied der heerlijkheid zich uitbreidde en welke macht de heren van Doorwerth binnen en buiten de heerlijkheidsgrenzen ontplooiden. Hoe de situatie omstreeks 1712 was, leert ons het Register van verpondingen en erfpachten, 1706-1718[3]), omdat ingevolge een overeenkomst met het Kwartier van Veluwe, de heer van Doorwerth de verponding inde van de particuliere eigenaren in de heerlijkheid, en daarvan een vast bedrag betaalde aan het Kwartier.

Het is ook juist in deze tijd, dat steeds meer papiermolens langs de Heelsumse beek gaan ontstaan, welke voor de heer van Doorwerth een aardige bron van inkomsten vormen door de pachtprijzen en andere emolumenten, die betaald worden voor het waterrecht en het recht van opstal. Behalve deze erfpachten treffen we ook nog pachten aan van bouwland in de Heelsumse enk en het Meurse bos. Tenslotte vinden we nog een opgave van particuliere eigendommen en eigendommetjes in de heerlijkheid. Bij een opgave over 1700 voor het hoofd- en haardstedegeld, wordt dit gerekend over 34 personen (die dus een eigendom binnen de heerlijkheid hebben), welke belastingen dan resp. 132 en 75 gld. opbrengen. Hiervan werd alleen al door Douairr. Gravin van Aldenburg-de la Trémouille resp. 14 en 16 gld. betaald.

Hoe de Doorwerth er in die tijd uitzag, vertelt Halma ons op beknopte

1) Arch. Doorwerth, no. 9.
2) Zie hierover ook hfdst. I, 3.
3) Arch. Doorwerth, no. 6.

wijze, als hij [1]) zegt dat de Doorwerth „noortwaarts een langwerpig wel bepoot eikenbosch heeft, daar enige steile heuvelbergjens in zijn, waar van men over de lage Betuwe een zeer schoon gezicht heeft. Het slot praalt met een konstigen tooren, van binnen ruim en gemakkelijk, en van buiten sierlijk en voor 't oog vermakelijk". Als schrijvers uit de 18e eeuw iets van de Doorwerth vertellen, zijn hieraan steeds inhaerent de Doorwerthse bossen. Dit is een wezenlijk bestanddeel van de heerlijkheid en heeft als zodanig alle lof. Zo wijst ook de Tegenw. Staat in 1741 hierop, terwijl de schrijver ten overvloede ons nog vertelt dat er „in hetzelve is een waterval van eene merkelijke hoogte.

Ook ontspringt er, op den kruin van eenen hoogen berg, een frissche bron, die het Bosch beneden met verscheiden' aderen doorvloeit". [2]) Al deze bossen werden regelmatig gekapt en verkocht, want Graaf Bentinck interesseerde zich niet méér voor de Doorwerth dan wat zij hem aan inkomsten kon opleveren. Het „Registre des bois taillés" bevat de verkoopscondities van percelen eiken hakhout en tabakshout, over de jaren 1710-1780. [3]) Hierin worden alle bekende heggen van de heerlijkheid genoemd, alsmede nog vele andere percelen, wier namen niet meer te localiseren zijn. Dit is echter duidelijk, dat de gemiddelde opbrengsten van de houtverkopingen steeds geringer worden.

Toch zal de aanwezigheid van deze bossen nog eens een uitkomst betekenen voor een finantiele nood. Want in 1801, toen Graaf Willem Bentinck de heerlijkheid van zijn grootvader erfde, was dit bezit bezwaard met een schuld van niet minder dan 170.000 gulden. Graaf Bentinck heeft toen vrijwel al het opgaande hout doen vallen, om daardoor zoveel mogelijk van deze grote schuld te kunnen afdoen. Een ooggetuige [4]), die in Juli 1801 de Doorwerth bezocht, vertelt dat hij daar nog „een gedeelte van koop (perceel) no. 64 zag staan, welke bestond uit meer dan 100 beukenbomen; men zegt, dat er kopen van meer dan 1500 gld. geweest zijn. Eèn eikboom heeft 500 of 700 gld. gegolden". Voorwaar behoorlijke prijzen voor die tijd!

Het eigendom van de heren van Doorwerth was inmiddels aanmerkelijk vergroot t.o.v. het moment der limietvaststelling in 1712. Zo kocht de Graaf van Aldenburg in 1719 het zgn. Toonenhuis, gelegen oost voor de kerk te Heelsum, met een molder bouwland op de Enk. Dit huis, oorspronkelijk naar de vroegere bewoner en eigenaar Hans Hendrik Eslinger, het „huis van Eslinger" genoemd, had „'t Oldenburger peert" uithangen. Een huis dus met een uithangbord, waarop een paard was afgebeeld van Oldenburg (Graaf van Aldenburg). De belangrijkste bezitsuitbreidingen vonden echter plaats in 1726 en 1739. In eerstgenoemd jaar kocht Anton, Graaf van Aldenburg het wildforstergoed Wolfheze, en in 1739 verkreeg Graaf Bentinck het erf en goed Wolfheze in eeuwigdurende erfpacht.

Als we dan ook het boek van de verpachtingen uit 1745-1751 [5]) ter hand nemen, hebben wij hierin 'n grote waslijst van de dan vele in pacht uitgegeven woningen en landerijen. We vinden daarin zowel de hof van Wolfheze als het wildforstergoed, het goed de Maat, als de met name genoemde woningen aan de Fonteinallee tegenover het kasteel. Ook al de weiden in de uiterwaar-

---

1) F. Halma, Tooneel der Ver. Nederl., 1725.
2) Dezelfde mededeling wordt ook gedaan in 1772 door de Geographische Beschrijver van Gelderland.
3) Arch. Doorwerth, no. 23.
4) A. Warin, Een reis te paard in 1801 (Bijdr. Gelre XXXIX, 341).
5) Arch. Doorwerth, no. 20.

den worden met name genoemd, in totaal 73 morgen. Hiervan noem ik als de grootsten nog de Jufferenweerd (22 morgen) en de Bovenste en Benedenste Ossenweerd (38 morgen). Laatstgenoemden vormden met de Middelste Ossenweerd de zgn. Overrijnse waard ten zuiden van de Rijn. Het veerhuis in deze waard wordt in 1745 verpacht aan Dirk Jansen van Goldstein. Blijkbaar wegens achterstallige pachtschuld koopt Graaf Bentinck in 1750 de gehele inboedel van de veerman op! In 1774 is het veerhuis met veer verpacht aan Jaroen Evers.

De korenmolen, reeds op de kaart van 1602 voorkomend, wordt in 1745 voor 3 jaar verpacht aan Aert Hendriks. Hierboven noemde ik reeds de woningen aan de Fonteinallee. Deze woningen hadden elk een eigen naam, die nog tot het begin dezer eeuw voortbestaan hebben. Met name worden in 1745 genoemd het Hondenhuis (pachter Herman Hendriks), het Lage huis, het Witte huis, het Steenhuis, het Eijkenhuis, het Violenhuis, het Huis aan de berg, het Luchthuis, het Soetehuis,, het Sandhuis, het Heelehuis (pachter Zeeger Jansen), en het huis aan de Elsebos.

Een beeld van de situatie in deze tijd verkrijgen we ook, indien we de lijst van haardstede-gelden uit 1749 opslaan.[1]) Hieruit blijkt, dat het kasteel toen onbewoond was „alsoo den Heer resideert in Holland". De bij het kasteel behorende tuinmanswoning en het Rigters Logement waren ook onbewoond. Alleen de jagerswoning (deze van 1643 daterende woning is pas in 1944 verwoest) werd bewoond door de jager Albert Hendrix, en de rentmeesterswoning door de rentmeester G. W. Baar. Ik zal u alle eigendommen en namen besparen, doch slechts opmerken, dat in 1749 in het gebied van Doorwerth 41 huizen stonden, bewoond door 162 personen. Interessant is, dat de 41 huizen bewoond werden door bovengenoemden, waarvan de gezinshoofden waren 9 boeren, 4 papiermakers, 3 papiermakersknechts, 18 dagloners (catersteden), 2 herbergiers, 1 kleermaker, 1 koster annex schoolmeester en 1 korenmolenaar (toen Aert van den Ham). Deze mensen hadden gezamenlijk (buiten de door hen gepachte gronden van de heer van Doorwerth en diens eigendommen) 3 morgen kleiland en 83 morgen zandgrond in eigendom, d.w.z. totaal dus pl.m. 69 ha.

Het particulier bezit binnen de heerlijkheidsgrenzen vergroot, als omstreeks de eeuwwisseling Graaf Bentinck in moeilijke omstandigheden geraakt. Hiervoor heb ik reeds opgemerkt dat Graaf Bentinck in 1801 al het opgaande hout deed kappen ter dekking van de grote schulden die op het bezit rustten. Bovendien verkocht hij in dat jaar op 9 Mei ook grote stukken van de heerlijkheid, t.w. de Jufferenweerd met de Pol (21 morgen) aan E. J. B. Baron van Goltstein, het Benedenste gedeelte van de Overrijnse of Ossenweerd (9 morgen) aan Geurt Speyers, het Middelste deel van deze waard (10 morgen) aan Herman Burgers te Driel, en het Bovenste gedeelte (17 morgen) aan Jacob Jan van Ommeren. Deze grondverkopingen hebben uiteraard ook weer het nodige geld in het bakje gebracht, zodat verdere verkopingen achterwege gebleven zijn. Graaf Bentinck hield toen ongeveer 1400 morgen bezit over.

Alvorens nu dit hoofdstuk te beëindigen, tenslotte nog iets over de *wegen* in de heerlijkheid. Uit de verbalen van uitzetting[2]) — we zouden zeggen de begroting t.b.v. de te heffen belastingen — over de jaren 1653-1700

---

[1]) Arch. Ged. Staten, Kwartier Veluwe no. 308.
[2]) D. P. M. Graswinkel, Arch. Arnhem, Inv. no. 5954.

blijkt, dat de heer van Doorwerth in het algemeen steeds vóor 1/3 bijdroeg in de lasten van het ambt Renkum. Daartegenover stond echter ook weer een toelage van 20 gld. per jaar voor het onderhoud der wegen, mits deze echter „Bequaem gemaekt worden dat drie peerden naest malcander connen loopen". Deze toelage is steeds uitgekeerd, tot de Franse tijd toe. In 1733 werd bij deze toelage bovendien de bepaling gemaakt, dat de richter zorg moest dragen, dat „de weg tot Heelsum tusschen de Kerck en den Berg gebreet wordt dat twee wagens malkanderen kunnen wijken", waarbij ik nog herinner aan het feit, dat deze weg ten noorden langs de kerk liep, en niet zoals tegenwoordig, om het kerkhof. Het is in deze tijd, dat ook de Utr.weg min of meer zijn aanzien verkreeg. Hoewel deze weg naar z'n oorsprong al ouder is — in 1616 vinden we hem getekend als „Gemeyne lantwegh nae Arnhem" — komt de weg op de kaart van G. Passavant uit 1702 voor als „de nijen Uytregtsen wegh". En als in 1731 een huisje gebouwd wordt voor de kleermaker Hendrik Ormel, dan wordt dit gebouwd aan de „nieuwe weg" (deze woning stond waar thans de boerderij Zonnenberg staat). Graaf van Aldenburg heeft veel gedaan ter verfraaiing van de Utr.weg, zodat de Tegenw. Staat van Gelderland in 1741 enthousiast de grote alleé die dwars door het Doorwerthse gebied loopt, beschrijft, als die men „sedert eenige jaren, van Helsum af, tot digt bij de uiterste Buitenwerken van Arnhem toe, langs de heuvelen, over welken de breede Postweg loopt, verscheiden' dreeven van eeken- en beukenboomen beginnen te planten, die door den tijd, van dien weg, één der vermaakelijksten van 't gantsch Kwartier zullen maaken, gemerkt de ongemeende fraaije gezigten, welke men van deeze hoogtens, over en naar het Doornweerds Bosch de Betuwe en den Rijn heeft".

Het is uiteraard ook mogelijk, dat de aanleg van de Utr.weg door Graaf van Aldenburg is uitgevoerd in navolging van zijn voogd, stadhouder Willem III(die omstreeks 1700 ook vele prachtige jachtwegen over de gehele Veluwe liet aanleggen, en o.a. ook de rechte jachtweg vanaf Loenen over Wolfheze en de Kasteelweg, tot aan de toenmalige heerlijkheidsgrenzen bij de Kapelleboom. Hier sloot hij aan op de oude weg naar de kapel, maar sinds lang reeds de Holle weg genoemd.

Bij diezelfde Kapelleboom kwam nog een weg uit, ontstaan als een pad langs de Doorwerthse Wachthegge en de Silverbergse hegge. Omstreeks 1800 heette deze weg de Richtersweg, maar is thans geheel verdwenen door de aanleg van het dorp Doorwerth. De thans zo genoemde weg in Doorwerth, is dus in geen enkel opzicht identiek met de vroegere Richtersweg.

In bovengenoemde toestand verkeerde de heerlijkheid, toen zij ophield te bestaan. De grenzen hiervan, waren nog die van 1712, hoewel de grenzen van het eigendom van Graaf Bentinck aanmerkelijk ruimer lagen dan de heerlijkheidsgrenzen. Het bezit van de Doorwerth was kenbaar aan de kale vlakte, gevolg van het om finantieele redenen vellen der bomen. En het zal nog vele jaren duren, aleer dit lidteken uit de zuidelijke Veluwezoom geheeld is door de groei van nieuw naald- en loofhout.

We zullen thans dit overzicht verder laten rusten, om eerst eens enkele details te bestuderen, die er op zichzelf weer toe kunnen bijdragen, om het grotere geheel beter te kunnen begrijpen. Pas daarna zullen we de slotphase van Doorwerths geschiedenis nagaan, om daarbij te zien hoe de heerlijkheid herschapen werd in een burgerlijke gemeente en tenslotte als zodanig in 1923 opgeheven werd om van die tijd af deel te gaan uitmaken van de gemeente Renkum.

5. Een verdwenen dorp en een nieuw dorp

In de loop van vele eeuwen kan zeer veel geschieden. Dit hoofdstuk zal daar het bewijs van leveren, als we gaan vertellen van de ondergang van een dorp en van een nieuw dorp, dat verrees. Wat ik hier vertel, omvat dus 2 perioden, die echter ruim 300 jaar uit elkander liggen. Verdween het vroegere dorp Wolfheze — want daar gaat het hier over — in 1585, het nieuwe dorp Wolfheze is pas na 1900 opgekomen. Bovendien omvatte het vroegere Wolfheze nog twee aparte goederen, n.l. de Hof Wolfheze en het Wildforstergoed, zodat u hier een rijk verleden kunt vermoeden.

Dit verleden van Wolfheze wordt bovendien nog verdiept door de romantiek van de omgeving met z'n golvende heidevelden, beekjes, bossen, en niet te vergeten de roem van Wolfheze, de Wodanseiken en de 1000-jarige den. Over deze bomen vertelde ik reeds iets in hoofdstuk I, zodat er hier niet nader op ingegaan wordt. De romantiek van deze omgeving is uiteraard al vroeg aanleiding geweest tot vele legenden, waarvan die over de Wodanseiken reeds genoemd zijn. Ds. Heldring vertelt ons nog een legende [1]), hem verteld door de oude scheper van Wolfheze. Deze werkte eens in het bos, en daar zag hij, terwijl hij eenzaam bezig was, plotseling een menigte werkvolk als uit de grond te voorschijn komen. Het waren metselaars, timmerlieden en veel vreemd volk. Zij begonnen stenen aan te dragen, hout te behakken, de grond om te werken, fundamenten te leggen en een huis te bouwen.

De herder werd van dat schouwspel zo ontdaan, dat hij naar huis ging, zich te bed legde en er acht dagen in bleef. Toen vermande hij zich en ging weer op de plek kijken; hij vond echter niets. Vermoedelijk had hij iets gezien van vroegere arbeid te Wolfheze.

Hetgeen de scheper toen met z'n „geestesoog" aanschouwde, is later volkomen bewezen door opgravingen en archivalisch onderzoek [2]). Het waren ook vooral de vele grafheuvels in dit gebied, die steeds de aandacht trokken van hen, die een bezoek aan Wolfheze brachten. En vele veronderstellingen werden hieromtrent geuit. In het bijzonder gold dit voor de wel zeer grote heuvel, even ten noorden van de voormalige Utr.weg, genaamd de Kapelheuvel. Ds. Heldring merkte hierover reeds op: „dan verheft zich ginds eene hoogte waaronder ik de ruïnen van vroegere gebouwen nog duidelijk meen te ontwaren". Behalve de heuvels, trok ook de eenzame landweg zijn aandacht, waarvan de oude scheper vertelde: „Ginds over de heide loopt een eenzame weg, die juist hier op Wolfhees eindigt. Hij is lijnrecht en draagt de naam van Koningstraat. Hij strekt zich uit, van Wolfhees over hei en bosch, over heuvel en dal naar het Loo. Thans bijna geheel vervallen is hij hier en daar slechts aan een arbeider bekend. En meermalen is het mij gebeurd, dat ik het volk van deze straat heb horen spreken". Het zal duidelijk zijn, dat met die eenzame weg gedoeld werd op de huidige Heelsumseweg, en haar voortzetting over de spoorbaan als Wolfhezerweg. Nog iets van de romantiek van deze eenzame landweg is overig bij het zgn. kousenhuisje aan de beek.

De naam Wolfheze — of Wolfhees —, zoals vroeger meer gebruikelijk was, duidt wel aan, hoe wild en gevaarlijk deze omgeving in vroeger tijden was. Hees betekent bos, dus Wolf-hees, betekent wolvenbos. De omgeving

1) G. Heldring en O. Graadt Jonckers, De Veluwe, 1841, blz. 245
2) Een pionier in dit opzicht was A. Oltmans, commies bij het Rijksarchief te Arnhem, die in 1922 een boekje over Wolfheze uitgaf.

was vroeger geheel bedekt met onherbergzame bossen, waarin de wolven vrij spel hadden.

Voor de kennis van de vroegste geschiedenis van Wolfheze, zijn voor ons allereerst van belang de grafheuvels, en wat in die grafheuvels gevonden werd. Niet minder dan een twintigtal van deze heuvels vond men in de omgeving van Wolfheze, maar de meeste hiervan zijn doorgraven. Helaas is meestal niet bekend, welke vondsten gedaan werden. Merkwaardig is, dat deze heuvels gevonden worden aan beide zijden van de Heelsumse beek, en verder het beloop van deze beek geheel volgend. De meesten zijn echter aan de noordzijde der beek gelegen, en sieren daar thans nog het landschap.

Zoals begrijpelijk, is er steeds belangstelling voor die geheimzinnige heuvels geweest, zodat reeds vroeg hierin gegraven werd.

Dit moest althans dr. Janssen uit Leiden ook constateren, toen hij omstreeks 1845 deze streek bezocht, om wetenschappelijke opgravingen te verrichten. De opgravingen bleken zeer oppervlakkig gedaan te zijn, zodat een onderzoek toen zeer weinig opleverde [1]).

Meer bekend is er omtrent de resultaten van de opgravingen, in de zomer van 1910 verricht door Mevr. J. Goekoop-de Jongh [2]). Zij heeft toen een zevental heuvels aan een onderzoek onderworpen, waarbij de volgende vondsten aan het licht kwamen.

Juist ten noorden van de boerderij „de Kabeljauw" liggen op een plateau in een dennenbosje een 3-tal heuvels. In een der heuvels 2½ m hoog, en recht tegenover de boerderij gelegen, vond zij een klokbeker, hoog 17 cm en wijd 18 cm, voorzien van een vrij rijke versiering, en een stenen pijlpunt. In de andere heuvel vond zij slechts enkele grove, onversierde scherven. De derde heuvel leverde beenderen, asresten, brokstukken van een kleine pot, en een vlakke, schaalvormige urn op.

Dan zijn er een eindweegs oostelijk, halverwege de Kabeljauw en Laag-Wolfheze nog een drietal heuvels gelegen, die in een rechte lijn in oost-westelijke richting liggen. Ook deze zijn door haar onderzocht. De westelijkste, een klein heuveltje, was reeds danig vergraven en leverde niets op. De middelste bracht scherven van een laag gewelfde schaal aan het licht, terwijl de oostelijkste en tevens de grootste, de belangrijkste vondsten gaf. In deze heuvel werden n.l. gevonden een klokbeker, hoog 19½ cm en wijd 20½ cm, versierd met bandornament; een stenen polsbeschermer, groot 3⅓ x 8½ cm, roodbruin van kleur en aan de voorzijde oplopend geslepen, en tenslotte, een koperen dolk, lang 8½ cm en bij het houten heft 3½ cm breed. Dit heft was uiteraard geheel verteerd, terwijl het lemmet sterk geoxydeerd was.

Een zevende heuvel die onderzocht werd, was pl.m. 2 m hoog, en even oostelijk van de boerderij Laag-Wolfheze gelegen [3]). Deze heuvel leverde een grote asurn op, gevuld met beenderen. Later werd hier ook nog een vuurstenen mesje gevonden.

Al deze voorgenoemde vondsten zijn ondergebracht in het Rijksmuseum voor Oudheden te Leiden. Het zal duidelijk zijn, dat de meeste vondsten allen betrekking hebben op een periode van 2000 v. Chr. — 8e eeuw n. Chr. Hiermede is dan tevens wel de zeer vroege bewoning van deze omgeving duidelijk bewezen.

---

1) W. Pleyte, Nederl. Oudheden, 1877.
2) Gepubliceerd in Bull. Oudh. Bond 1910, 164.
3) Eigenaardig is, dat sinds plm. 1840 de benamingen Hoog- en Laag-Wolfheze verwisseld zijn. Wat nu dus Laag-Wolfheze heet, was oorspronkelijk steeds Hoog-Wolfheze.

Behalve bovengenoemde heuvels, werden in een heuvel ten zuiden van de Utr.weg [1]) bij de bouw der nabij staande woning in 1925, ook nog enkele urnen gevonden. En ik twijfel er niet aan, of er zullen bij gelegenheid op andere plaatsen ook nog wel meerdere vondsten aan het licht komen.

Waar nu reeds zo vroeg bewoning in deze omgeving bestond, en deze al zo vroeg in cultuur gebracht was, is het begrijpelijk, dat ook de voorwaarden voor verdere bewoning hier zeer gunstig waren.

In de 11e eeuw was het al zo, dat de nederzetting van een dergelijke omvang was, dat een eigen kerspelkerkje gebouwd kon worden.

Ook daarna bleef Wolfheze een eigen gemeenschap vormen. Belangrijk voor de instandhouding en groei van dit dorp was zeker de aanwezigheid van de oude Utrechtseweg. Deze weg immers vormde de hoofdverbindingsweg tussen Utrecht en Arnhem, en kende als zodanig steeds veel „verkeer". Deze weg is nog min of meer terug te vinden in het weggetje van Heelsum af langs de wasserij van Bodemeijer, de villa van dhr. van Vloten, de zgn. Kapelberg, en kruist dan een eindweegs noordelijk van hotel Wolfheze de Wolfhezerweg. Verder liep ze over Papendal (nu Johannahoeve), terwijl ze overigens als de Amsterdamseweg bij de St. Janspoort te Arnhem uitkwam.

Op een kaartje van 1553 [2]) komt deze weg voor als „den Heerwech oft openen wech", en op de kaart van Bernard Kempink uit 1616 wordt hij de „Wolfhezer waghen wegh" genoemd. Deze weg doorsneed het dorp zodanig, dat de kerk noordelijk, en het kasteel zuidelijk van de weg stond. Om deze belangrijkste gebouwen groepeerden zich verschillende bouwmanswoningen, waarbij dan de bouw- en weilanden gelegen waren.

Hoewel als Hof van Wolfheze het belangrijkste gebouw, is van dit voormalige kasteel het minst bekend. Zelfs de plaats waar dit gebouw eens stond. is dubieus. Naar ik echter mag aannemen, is deze plaats nog enigszins te herkennen op pl.m. 150 meter afstand van de boerenwoning Laag-Wolfheze, ten zuiden van de noordelijke beekarm. Daar ter plaatse is een moerasachtig gebied, hetwelk naar z'n oppervlakte en ligging zeker in aanmerking kan komen voor de plaats, waar eens het kasteel in z'n slotgrachten stond. Deze gracht werd door de langs stromende beek gevoed. Het kasteel stond dus op een afstand van pl.m. 50 meter van de heerweg, waarmede het blijkens genoemd kaartje van 1553 met een allee in verbinding stond. Uit dit kaartje blijkt ook. dat de platte grond van het kasteel vrijwel vierkant was, met op de hoeken een ronde toren.

Op pl.m. 350 meter afstand van het kasteel stond, aan de noordzijde van de heerweg, het tufstenen kerkje met pastorie, omgeven door een wal en een droge gracht. Het bescheiden torentje van deze kerk was voorzien van een klok, die in 1390 door de Arnhemmers werd weggehaald. Althans de stadsrekeningen van dat jaar vermelden onder de uitgaven : „Die clocke van Wolfhesen af te wynnen IX sc. iiii d." Wat de Arnhemmers met de klok hebben uitgevoerd, is verder niet bekend geworden.

De gehele omgeving nu van kerk en kasteel, behoorde tot de zgn. Hof van Wolfheze. Deze hof was een der leengoederen van het huis Montfoort en behoorde in 1413 tot de bezittingen van Jan van Wye Walravensz. [3]) In 1436

---

[1]) Achter de woning Utr.weg 456 te Doorwerth.
[2]) R. A. te Arnhem, Algem. Kaartenverz. no. 438.
[3]) A. Oltmans, Wolfheze, blz. 17.

was Herman van Wye eigenaar van het Hof, die het in dat jaar overdroeg aan Evert van Wilp. Er deed zich echter een moeilijkheid voor. Reinalt van Homoet, heer van Doorwerth, die de aangrenzende bossen bezat, meende namelijk enige rechten op het hof te hebben. Het geschil werd echter spoedig opgelost, doordat de heer van Doorwerth uit vriendschap voor zijn nabuur, van de vermeende aanspraken afstand deed en van Wye de vrije beschikking over het goed gaf.[1]) Evert van Wilp werd dus in 1436 eigenaar van het Hof.

In 1450 gaf hij het in lijftocht aan zijn vrouw Lysbeth van Arnhem. Tot het einde der 15e eeuw bleef het goed in het bezit van de heren van Wilp. Ridder Evert, een kleinzoon van de koper, droeg het in 1497 over aan zijn zwager Arendt van Middachten, die gehuwd was met Belay van Wilp.[2]) Reeds in 1501 draagt Belya(toen al weduwe), het Hof met zijn toebehoren over aan de Ridderlijke Duitse Orde, Balye te Utrecht. Ten behoeve van het Duitse huis is met het goed beleend zijn landcommandeur Steven van Zuylen van Nyevelt, die het in erfpacht heeft uitgegeven.

Hoewel wij van de bewoners van het Hof weinig kunnen mededelen, staat vast, dat het steeds een adelijk goed was. Immers de eigenaren hadden van oudsher het recht de geestelijke te benoemen, die de kerk van Wolfheze bediende. Want bij de boedelscheiding in 1497 is er sprake „van den kercken tot Wulfhesen", waarvan heer Evert „die gyfte" had. Hieruit blijkt tevens dat de kerk een parochiekerk was, en geen kapel. In deze tijd — 1461 —, is „Willem in de Niewelandt pastoor tot Wolfhesen ende tot Helsom". In dezelfde tijd schijnt heer Evert van Wilp het kasteel bewoond te hebben, en beoefende hij met een buurman, de schapenteelt op de aangrenzende heidevelden. Tevens leverden deze beesten hem de mest voor de bebouwing der akkers.

Zo leefden dan de bewoners van Wolfheze in alle rust en stilte hun eenzame leven temidden van bossen en heide. Deze rust heeft echter maar tot de 16e eeuw geduurd, want daarna is de ondergang van deze nederzetting gekomen. Reeds in 1505 hebben plunderende Galioten vanuit Arnhem ook Wolfheze bezocht en daar veel vernield. Kerk en burcht overleefden echter de ramp, en na de overvallen ging het dagelijks leven van de overgeblevenen van Wolfheze ook weer verder.

In 1553 ontstond nog een geschil over het recht van overgang over de Heer Arndt Enk, door welk geschil we vele kostbare gegevens kregen.[3]) De oorzaak van het geschil ontstond dus, zoals gezegd, door het overtrekken van de enk bij het Wildforstergoed. Het was gewoonte geworden, dat de Oosterbeekse heetmaaiers over deze enk hun weg namen. Ook het vervoer van andere producten van en naar Oosterbeek en Mariëndaal had er over plaats. Ook de bedienden van dr. Stratius, die toen het kasteel bewoonde, maakten van de weg gebruik, als zij van het kasteel naar Oosterbeek gingen. Toen dan ook de weduwe Droechscherer de enk omstreeks 1552 wederom liet omploegen en omtuinen, gaf dit aanleiding tot een geschil met haar naburen. Vooral dr. Stratius verzette zich er heftig tegen en eiste behoud van de weg. Het gevolg was een proces. Over de afloop van dit proces zal hier verder niet gesproken worden, maar wel zij opgemerkt, dat uit de processtukken blijkt, dat de bewoners van Wolfheze het Hof als een zeer voornaam goed beschouwden, en zij dit zelfs een heerlijkheid noemden.

---

1) R. A. te Utrecht, Leenreg. Montfoort, 1411-1421.
2) R. A. te Arnhem, Arch. Rekenkamer, pakket Batenburg.
3) Processen voor het Hof 1553, no. 23.

Voornoemde onenigheden vervagen echter bij de wreedheden, die een dertig jaren later zich te Wolfheze afspelen. Want dan is inmiddels de 80-jarige oorlog uitgebroken, en deze oorlog heeft de ondergang van Wolfheze betekend.

Gedurende deze oorlog, namelijk in het voorjaar van 1584, rukten de Spaanse troepen de Veluwe binnen, en daarmede begon een periode van plundering en brandstichting, die ongeveer een jaar heeft geduurd. Zo ging 1584 voorbij en 1585 vertoonde hetzelfde beeld. „Omtrent desen tijd", zegt de bekende geschiedschrijver Slichtenhorst, „had de Raed van Staeten onsen Raed (van Harderwijk) indagtigh gemaekt om goede aenteykeningh te maeken van 't koorn in de stad nog overigh sijnde, noch yet daeraf te aeten weghvoeren, ten ware dat er dadelycken weder soveel wierd in de plaats geleverd. Des vijands gantse heyr lagh rechtevoort tot Wolfhezen bij den Doorenweerd, alwaer de onsen, stout op haer eygen grond sijnde, hen het hoofd booden......[1]). Wat zich precies in Wolfheze afgespeeld heeft, is nooit bekend geworden. Maar dit is zeker, dat na het aftrekken der vijand, de Wolfhezenaren een volkomen verwoest dorp vonden, waar alles weer opnieuw zou aangepakt moeten worden. Van de trotse burcht stond nog slechts de ruine van een hoektoren, die we op de kaart van Kempinck uit 1616 vermeld vinden als „Stratius rondeel". Van de kerk was ook een ruïne overgebleven en het inwendige uitgebrand. [2])

Wanneer overigens de resten van de voormalige Hof verdwenen zijn, is onbekend. Zeker is, dat in 1728 de grachten van het kasteel nog geheel intact zijn, en ook in 1747 zelfs nog. Want bij de verpachting van de papiermolen op de Kabeljauw in laatstgenoemd jaar, behoorde toen nog de bepaling, dat de pachter zich verplichtte tot het schoonhouden der grachten van het huis Wolfheze. [3])

Hoe de kerk van Wolfheze verdween, is ons beter bekend. Zo vinden we opgetekend, dat Gedeputeerden van het Kwartier Veluwe[4]) op 9 Oct. 1624 aan de schipper Jelis Aelbers verkochten „het gruys van de duyfsteen van de kercke tot Wolffhesen, de tonne voer sesthien stuver, ieder tonne tegens twe heringstonnen gerekent".

Zestig „heringhtonnen" gruis werden door Jelis weggehaald. De overgebleven ruïne werd langzaam aan gesloopt en de tufsteen door iedereen weggehaald. Dit deed Gedeputeerden op 2 Juni 1627 besluiten tot verkoop van alle tufsteen van de kerk te Wolfheze aan de stadsmetselaar mr. Aert te Arnhem voor een bedrag van 375 gulden. Hierbij werd de voorwaarde gesteld, dat de koper „noch een teicken ende overblijffsel ter bequaemster plaetse sal laeten staen".[5]) De op latere kaarten getekende ruïne van de Wolfhezer kerk zal waarschijnlijk duiden op het overgebleven „teicken". Toen in de classicale vergadering van Overveluwe in 1628 ter sprake kwam de herstelling van de vervallen kerk te Heelsum, werd er op aangedrongen aan Gedep. Staten te verzoeken voor die herstelling een deel der penningen van die „vercofte kerck" te Wolfheze te mogen gebruiken, waartoe besloten werd.

---

1) Slichtenhorst, Beschr. en Hist. van Harderwijk, Hs. in R. A. te Arnhem.
2) De opgravingen van 1892 brachten de sporen der verbranding aan het licht, terwijl tevens de hier opgegraven Spaanse pijpjes in dit verband merkwaardig zijn.
3) Zie hierover ook hfdst. III, 3.
4) Arch. Ged. Kwartier Veluwe, Resolutien Geestl. Goederen III.
5) Als vorig, Bethanië.

Sedert de verwoesting in 1585 lag Wolfheze eenzaam en verlaten. Het schijnt, dat er een schrik onder de bevolking was gevaren en men er zich niet meer durfde vestigen. De eens vruchtbare akkers werden met zand bestoven, waarop de heideplanten welig tierden. Het zaad van de omringende bomen en andere planten zaaide zich zelve uit; er ontstond een weelderige plantengroei en uit het verwoeste oord kwam een schone wildernis te voorschijn. We vernemen dan geruime tijd niets meer van de hof Wolfhezen, welke nog steeds bezit is van de Duitse Balije. Pas in 1739 wordt het goed door de Balije in eeuwigdurende erfpacht uitgegeven aan Willem Graaf Bentinck, heer van Doorwerth.

De erfpachtsbrief van 6 Juli 1739 [1]) vermeldt hiervan, dat Graaf Bentinck "voor 25 gouden keurvorster Rijnsguldens van 28 Brab. gevalueerde stuivers 's jaars in eeuwige erfpacht wordt uitgegeven het erf en goed te Wolfhees door de Balij te leen gehouden van het huis Montfoort en van ouds toebehoord aan de Balij doch nu niet meer". Bij vererving moest het goed verheergewaad worden met „2 oude frankrijkse ecclesia schilden" bij de Landcommandeur der Balije.

Het goed Wolfheze blijft nu verder als erfpachtsgoed bij het bezit van de Doorwerth behoren, en is dit in 1810 nog. Het schijnt, dat omstreeks 1815 het goed in volle eigendom aan Graaf William Bentinck is overgegaan. Uit het archief van Doorwerth blijkt niet, dat op het goed Wolfheze gedurende de periode van de heren van Doorwerth enige bebouwing is geweest.

Het is dan ook van nà 1815, dat de hoeve Hoog-Wolfheze [2]) gebouwd is (Heelsumseweg 101). De woning, zowel als de schaapskooi noordelijk daarvan langs de voormalige Utr.weg, komen beiden reeds voor op de kaart van 1818. Noordelijk van deze boerderij werd in de heidegrond bouwland aangemaakt, welk bouwland echter omstreeks de eeuw-wisseling weer geheel als driestland overwoekerd is geworden. Merkwaardig is in dit verband ook, dat nog in 1890 ten noordoosten van de woning een bosje van vrij, grove, zware dennen gelegen was, dat „de oude Hof" heette. Nemen we hof in de betekenis van moestuin, dan kunnen we aannemen, dat toen reeds meer dan 25 jaar geleden die bouwgrond is teniet gegaan.

Overigens veranderde in dit noordelijk gebied van Wolfheze vrijwel niets. Wel verrees een eindweegs westelijk, op grondgebied van Renkum, een grote boerderij met 2 schaapskooien. Burg. Ph. van Brakell had namelijk een stuk grond van ruim 80 ha aangekocht van de erven fam. Alphers te Arnhem. De bedoeling hiervan was, dat zijn zoon jonker Jacob G. W. van Brakell, aldaar een gemengd bedrijf zou beginnen, waarbij de schapen-teelt een belangrijk onderdeel was. Zo werd dan in 1861 de zgn. „Jonkershoeve" gebouwd. Reeds sedert eeuwen was alles ten noorden van de beek heide, met slechts hier en daar wat bosjes. Groot was dan ook de verandering, toen in 1845 de spoorbaan van de Rhijnspoor werd doorgetrokken van de Klomp naar Arnhem. Als gevolg hiervan ontstond het station Wolfheze, en wel daar, waar de spoorbaan de oude jachtweg kruiste. Dit station was de enige halte tussen Ede en Arnhem, en daarom ook voor Oosterbeek van belang. Om echter de Oosterbekers voor hun goederenvervoer van dit station te laten profiteren, was het noodzakelijk een verbinding te maken tussen het nieuwe station en de grote Utr.weg, langs welke verbinding de Oosterbekers dan naar het station konden komen.

---

[1]) Arch. Doorwerth, no. 51.
[2]) Thans Laag- Wolfheze; zie noot op blz. 114

Door de eigenaar van de gronden van Groot-Wolfheze, — Baron van Brakell —, werd hierop in 1846 de Wolfhezerweg aangelegd en verhard. Hierdoor ontstond een zeer goede verbinding, waardoor het oude pad (via Bredelaan en Zonneheuvelweg) naar de uitspanning Wolfheze in betekenis afnam. Later werd het gedeelte van de Wolfhezerweg tussen de Utr.weg en de uitspanning, aan beide zijden met eikenbomen beplant, welke door hun groei in de loop der jaren, thans een brok romantiek aan de weg verlenen door hun grillige vorm.

Als gevolg van een en ander ontstond niet alleen de uitspanning, doch ook in de directe nabijheid van het station ontstond enige bebouwing. Sipman, die omstreeks 1880 Wolfheze bezocht, deelt ons na zijn aankomst te Wolfheze het volgende mede [1]).

„Men landt hier als het ware midden in de heide aan, ofschoon in de laatste jaren het eenzame karakter, door het bouwen van enige daglonerswoningen en een boerderij in de onmiddellijke nabijheid van de halte, eene belangrijke wijziging heeft ondergaan. Met belangstelling ontwaart het oog tevens de nieuwe aanplantingen aan de Noordzijde; deze toch doen de hoop levendig worden, dat na verloop van eenige jaren de ontginningen de heide daar over eene groote uitgestrektheid in bosch zullen hebben herschapen".

Echter niet alleen aan de noordzijde, doch hierna in hoofdzaak ook aan de zuidzijde werd steeds meer heide ontgonnen en beplant met naaldhout. Zo is omstreeks 1900 het gehele gebied van de huidige stichting Wolfheze en het gebied oostelijk daarvan — thans het dorp Wolfheze —, als één groot dennebos.

Inmiddels was echter iets gebeurd, dat voorgoed betekenis voor Wolfheze zou hebben. Het voormalige kerkje was namelijk „ontdekt". Want wat geschiedde?

Door verschillende factoren, waarbij niet in het minst door het natuurschoon, was de belangstelling voor Wolfheze gaande gemaakt.

Zo bezocht in 1840 de oudheidkundige, ds. Heldring, ook Wolfheze, en ontdekte daar een grote, groene heuvel, die toen de naam van kapelberg droeg. Bij deze heuvel vond hij behalve stukken lei, ook een brok muur, van veldstenen en kalk gemetseld. Een verder onderzoek had toen echter niet plaats.

In 1888 trok dezelfde heuvel weer de aandacht van ir. H. J. H. Groneman uit Oosterbeek. En vooral nadat v. d. Hul, bewoner van het huisje aan de beek aan hem verteld had van de opgravingen in 1846, werd zijn nieuwsgierigheid nog meer gewekt. Na van de eigenaar - J. G. W. Baron van Brakell - toestemming te hebben verkregen, is hij in 1892 aan het graven getogen [2]). Hierbij werden de fundamenten gevonden van een 11e eeuws kerkje en een latere pastorie. De afmetingen van het kerkje bedroegen 7.56 x 20.90 meter. Het was gebouwd van tufsteen, en had een rechthoekige koorsluiting; de fundering was van veldkeien. Tevens bleek ook, dat het kerkje van een toren voorzien was geweest.

Behalve deze fundamenten vond men ook vloertegels, tufsteen, honderden dakleien, voorts de reeds in 1846 opgedolven altaarvoet, twee zandstenen doodkisten, enz. Bij de tufstenen was er ook nog een, voorzien van een behouwen zijvlak van 9 x 17 cm, waarop een ruw kruis stond ingegrift. De steen werd aan de oostzijde gevonden, en heeft mitsdien waarschijnlijk de koorgevel

---

[1]) M. A. Sipman, Arnhem en omstreken, blz. 86.
[2]) Een verslag hiervan is te vinden in Eigen Haard 1894, blz. 133, v.v.

gesierd. Ook andere, kleinere vondsten werden gedaan; al deze voorwerpen werden ondergebracht in het Gemeentemuseum te Arnhem.

Met deze ontdekking is dan voorgoed de Wolfhezer kerk gelocaliseerd en daarmede ook de verdere nederzetting. Zoals reeds opgemerkt, veranderde er weinig in het gebied ten noorden van de beek. De voormalige Utr.weg, welke aanvankelijk nog de verbinding vormde tussen Heelsum en Wolfheze, verdween steeds meer. Omdat hij toch niet helemaal gemist kon worden, werd door Baron van Brakell omstreeks 1878 een nieuwe weg aangelegd over de heide, even noordelijk van de oude weg. Deze nieuwe weg loopt kaarsrecht van Heelsum naar Wolfheze (de zgn. Zwarte weg).

Het is ook hier weer de befaamde boedelscheiding van 1880, welke van ingrijpende betekenis werd voor het noordelijk deel van de gemeente Doorwerth. Zo werd door J. G. W. Baron van Brakell in 1880 een groot stuk heide — 212 ha — aan enkele particulieren verkocht, welke heren in 1892 overgingen tot stichting van de N.V. Heide-ontginning Wolfheze. Het doel der stichting is slechts ten dele verwezenlijkt, door de ontginningen ten noorden van de spoorbaan. Het grootste deel bleef heide en bos. Het was dan ook in hoofdzaak het bosgebied ter grootte van 86 ha, dat in 1906 verkocht werd aan de Ver. tot Chr. Verzorging van Geestes- en Zenuwzieken.

Reeds voordien was door deze vereniging naar een geschikt terrein uitgezien, waarbij toen het oog viel op een stuk bos- en heidegrond nabij de Jonkershoeve, eigendom van de Renkumse mark. De mark wilde echter niet tot verkoop overgaan, waarna dan het tegenwoordige terrein werd aangekocht. De rest — 126 ha —, van de gronden der genoemde N.V. werden het jaar daarop verkocht aan dhr. C. Hellingmans te Oosterbeek, welke deze gronden het volgende jaar weer overdeed aan de Hilversumse industrieel G. v. Mesdag. Sinds 1943 behoort dit gebied tot het eigendom van wijlen H. Zanen te 's-Gravenhage, die met een gebied van 343 ha vrijwel het gehele deel der gemeente ten noorden van de spoorbaan, tot aan de Buunderkamp in eigendom heeft.

Met de bouw van de Stichting Wolfheze werd nog in 1906 een begin gemaakt. Vooral in 1907 werden vele paviljoens gebouwd, terwijl ook de woningen van de stichting langs de Heelsumseweg gebouwd werden. Later zijn meerdere paviljoens en woningen bijgebouwd. In 1908 werd over het spoor, aan de sinds kort verharde weg van het station naar de Amsterdamseweg, een terrein aangekocht voor de bouw van een tehuis voor alleenstaande blinden, welk tehuis in 1911 gebouwd werd.

Ten zuiden langs de spoorbaan ontstonden in 1915 aan de Parallelweg een Chr. school en enkele woningen. Een belangrijke wijziging in dit gebied ontstond in 1919, toen de boerderij „de Boshoeve" gebouwd werd, waarbij pl.m. 85 ha heidegrond ontgonnen werd tot bouwland. Ongeveer gelijktijdig werden ten noorden van de spoorlijn de daar aanwezige gronden in cultuur gebracht. Het gebied van de Boshoeve was in 1880 ter grootte van 87 ha aangekocht uit het bezit van de fam. van Brakell, waarna het in verschillende handen is geweest; sinds 1940 behoort het aan dhr. J. Koelman, die sedert 1949 de voor hem gebouwde woning op zijn landgoed bewoont.

Het zuidelijk deel van Wolfheze, hetwelk in hoofdzaak de omgeving van het beekdal omvat, werd in 1914 door de erven Baron van Brakell verkocht aan twee Velpenaren, die het jaar daarop de N.V. Landgoed Wolfheze vormden. Slechts een jaar hield de N.V. deze gronden in bezit, waarna ze het grootste deel, n.l. 260 ha, verkocht aan mr. C. P. van Eeghen te Amsterdam. Deze liet

eerst de boswachterswoning bouwen nabij de Utr.weg, en in 1921 het herenhuis, teneinde als zomerverblijf te dienen. Dhr. van Eeghen heeft veel tot verbetering van zijn bezit gedaan, zodat zijn landgoed thans uit landschappelijk oogpunt, een van de meest unieke delen van ons land is. Het bouwland, nu bij boer Jurrius ten noorden van de Zwarte weg in gebruik, werd in 1919 ontgonnen. De fam. van Eeghen is thans nog eigenaar van dit grote landgoed.

Het oostelijk deel — in hoofdzaak de omgeving van de Kabeljauw —, van de voormalige bezittingen der N.V., kwam in 1916 in verschillende handen, waarvan tenslotte de heer van Vloten het grootste deel zich wist te verwerven. Dhr. van Vloten, welke thans nog zijn in 1927 gebouwde woning bewoont, heeft veel gedaan ter verbetering en cultivering van zijn gebied, en is hier thans nog steeds mede in bewerking.

Tenslotte nog iets over het huidige dorp Wolfheze, zoals we dit nu kennen. Ten noorden van de spoorbaan ontstonden in 1917 plotseling ingrijpende veranderingen, doordat ten oosten van de Wolfhezerweg zeer gunstig een barakkenkamp kon aangelegd worden voor geinterneerde Duitse militairen. Ten behoeve van dit kamp werd hierop een gebied van 35 ha bos en heide ontgonnen. Hierop werden de barakken geplaatst, en een deel der gronden geschikt gemaakt voor groententeelt t.b.v. de kampbewoners. Om het kamp heen werd een straatweg aangelegd, de ons thans nog welbekende Duitse Kampweg. Toen na afloop van de oorlog het kamp weer verdween, werden de gronden in bouwland herschapen, terwijl omstreeks 1920 al enkele boerderijtjes aan de Kampweg ontstonden, o.a. ook de boerderij „de Reyerscamp".

Het dorp Wolfheze dat overigens in het begin dezer eeuw uit de stichting van het Tehuis voor Blinden en de Stichting Wolfheze ontstaan was, bestond aanvankelijk slechts uit de employe's der stichtingen en enkele neringdoenden. In de twintiger jaren ontstond er echter een geleidelijker trek van vreemdelingen naar dit rustige dorp. Zowel langs de Wolfhezerweg als langs de oostzijde van de Heelsumseweg ontstond meer bebouwing, zodat in 1926 bij het maken van uitbreidingsplannen voor de gemeente, ook Wolfheze niet vergeten werd. De bouw- en weidelanden ten noorden van de spoorbaan werden tot industrieterrein bestemd en bij de Lawijckerhof werden enkele wegen geprojecteerd. Aan de Duitse Kampweg werden inmiddels steeds meer woningen gebouwd (zuidzijde) en verrezen er ook boerderijen (noordzijde). Na 1930 werd ook de Lawijckerhof bebouwd en reikten de villa's langs de Heelsumse- en Wolfhezerweg in steeds verder zuidelijke richting. Reeds in 1925 werd de Geref. Kerk gebouwd, welke in 1928 als eigen gemeente geinstitueerd werd. Van nog meer betekenis werd Wolfheze, nadat in 1935 de kliniek Neder-Veluwe gebouwd was.

Uiteraard ontstond er ook een bevolkingsvermeerdering. Was het bevolkingscijfer van Wolfheze in 1930 nog pl.m. 1320 inwoners, in 1948 was dit reeds geklommen tot 1390 inwoners; bij deze cijfers zijn dan inbegrepen pl.m. 850 personen, verplegers en verpleegden op de Stichting Wolfheze.

Doordat Wolfheze in de oorlogstijd, behoudens enkele woningen welke geheel verwoest werden, niet veel heeft te lijden gehad, is het vrijwel zichzelf gebleven. De grootste ravage is echter op de Stichting aangericht; ook hier is thans deze ravage weer uitgewist. In de laatste jaren is vooral veel gebouwd langs de Wolfhezerweg, en verder aan de nieuwste wegenaanwinst in Wolfheze, de Johan Stratiuslaan en de Macharislaan.

Een Ned. Herv. noodkerk en enkele villa's werden gebouwd aan de Balyeweg, die als een singel zuidelijk en oostelijk om het dorp heenslingert.

b. het Wildforstergoed.

Alvorens iets uit de geschiedenis van het grotendeels onder Oosterbeek gelegen wildforstergoed mede te delen, lijkt het mij goed eerst een toelichting te geven op het begrip wildforstigheid.

Dit begrip, dat met de andere leenrechten in 1795 werd opgeheven was wel van zeer bijzondere aard. Hoe ontstond nu een wildforstergoed, en welke verplichtingen kende het ?

De graven en later de hertogen van Gelre bezaten oudtijds het grootste gedeelte van de Veluwe. De jacht in de uitgestrekte bossen behoorde hun. Hun eigenhorigen bebouwden de akkers en voorzover de opbrengst niet nodig was voor hun levensonderhoud, brachten zij haar in 's vorsten schuren. Later toen zij uit de horigheid waren bevrijd, hielden zij de akkers tegen jaarlijkse tyns in gebruik.

Als gevolg van de vroegere horigheid waren vele grondeigenaren van de Veluwe nog verplicht om aan de graven of hertogen van Gelre bepaalde diensten te verrichten. Men maakte daarbij onderscheid tussen de gewone en de buitengewone diensten. De gewone diensten omvatten het huisvesten van ruiters en knechten, de pondschatting, het maken van wegen, en vele andere willekeurig opgelegde lasten. Onder de buitengewone diensten werden de schattingen of beden verstaan. Nu waren, behalve de edelen en de steden, ook de bezitters van de wildforstergoederen bevrijd van de verplichtingen van de gewone diensten, en behoefden zij slechts de buitengewone diensten na te komen.

De 12 wildforsters op de Veluwe, aan welks hoofd de heer van Middachten stond, waren oorspronkelijk belast met het opzicht over de bossen en velden. Doordien ze over de gehele Veluwe verspreid woonden, kon de vorst, waar hij ook ter jacht was, op de hulp bij de jacht rekenen. Want de wildforsters waren gehouden om op bevel van de jagermeesters zelfs met verlating van ploeg en akker, kar en paard te doen volgen ter vervoering van het vorstelijk jachtgereedschap en van het gevangen grove wild. Aan de bediening van het wildforstergoed is een landgoed verbonden, dat met die bediening vervreemdbaar is. De wildforsters zijn steeds vrije lieden geweest en zijn aan geen andere lasten onderworpen dan die, welke ook door de steden en edelen gedragen worden. De wildforster is belast met de inning van de ruimgelden. Dit ruimgeld is een schatting, welke de huislieden in Veluwe en Veluwezoom elk schrikkeljaar moesten opbrengen naar de grootte van hun bedrijf en hun veestapel, voor het gebruik van ,,des fursten heetvelden, broecklanden, steegen, straeten, veenen ind anders.[1]) De wildforsters te Wolfheze waren belast met de inning der ruimgelden te Ede en Bennekom.

Reeds zeer vroeg is Wolfheze bekend, en blijkbaar in het begin van de 14e eeuw werd aldaar woeste grond tot bouwland aangemaakt. Althans uit een rekening van het richterambt van Veluwe uit 1333[2]), betreffende boeten over onrechtmatige aangravingen in de herenvelden, ontdekt bij het gaan van ,,ruminghe" door een jury, is ook sprake van nieuw aangemaakte landen te

1) Het totaalbedrag van het ruimgeld was sinds het midden der 14e eeuw steeds even hoog. De rekeningen van de rentmeesters van Veluwe na 1543 geven op, dat het een soort retributie was. Inv. Rekenkamer, no. 4105 (2e rek. van Johan Bentinck, 1549/50).

2) R. A. Arnhem, Inv. Nijhoff, Rekeningen A, 1, m.

Wolfheze. Bedoelde ruminghe of ruimgeld was toen dus ook reeds bekend, en werd regelmatig door de richter van Veluwe met een jury uit de gemene buren, gecontroleerd. Bij de in 1333 gehouden controle bleek dus, dat toen kortelings woeste grond tot bouwland gecultiveerd was. Van wanneer precies de „wildfurstigheid" van Wolfheze dateert, is niet bekend doch zeker wel uit de 14e eeuw.

Het zuidelijk deel van het goed is waarschijnlijk in de tweede helft van de 14e eeuw door Arndt van Lawyck ontgonnen, die in 1371 raad van hertog Reinald III was. Althans sindsdien wordt regelmatig gesproken over de „heer Arndts Enck". Deze enk (bouwland) lag ongeveer tegenover hotel Wolfheze, aan de westzijde van de Wolfhezerweg, en besloeg een veel groter oppervlak dan het thans aldaar nog aanwezige bouwland.

Meer dan een eeuw bleef het wildforstergoed in handen van de fam. van Lawyck. Een der van Lawyck's moest zijn bezit tegenover een Arnhemse nog eens verdedigen. Want op 3 Oct. 1496 [1]) verzocht Henrick van Lawyck aan die magistraat, om zekeren Kathrin Veenmans, en haar bruidegom Loedwich, een van 's hertogen schrijvers, te verbieden, inbreuk op zijn goed Wolffhesen te maken. Volgens Kathrin zou hertog Arnold het goed indertijd aan een zijner jagermeesters hebben gegeven, waarvan zij de bewijsstukken zou bezitten. Henrick van Lawyck wist zich echter in het bezit van het goed te handhaven.

Naar het goed hadden intussen nogmaals begerige handen zich uitgestrekt. Hendrick de Groeff, erfvoogd van Erkelents, stelde zich in 1539 in het bezit ervan. Geertruyt van de Lawyck-van Ray en haar kinderen wisten echter hun eigendomsrecht te bewijzen en werden in het bezit gehandhaafd. Zo vinden we in het archief van Doorwerth nog een verklaring betreffende de rechten op het wildforstergoed „heer Aernts enck" in het Lawyckerveld gelegen, en gedateerd 1539 [2]).

Spoedig hierna — in Jan. 1540 —, verkocht Geertruyt het goed aan Johan Droechscherer en zijn vrouw Anna. Het wildforsterambt is door Droechscherer slechts enkele jaren waargenomen, want hij stierf in 1547 en liet zijn bezittingen na aan zijn vrouw. Zij heeft veel gedaan om haar bezittingen te verbeteren. Zo wenste zij ook heer Arndts Enk wederom productief te maken. De eens vruchtbare akkers waren sedert de verwoesting door de Galioten in 1505 niet meer bebouwd; zij waren met heide bewassen en werden nog slechts als schaapsweide gebruikt, en trok men er met karren en wagens over. Dit gaf tenslotte een geschil met dr. Stratius, van welk geschil hiervóór reeds gewag gemaakt is.

De eigenares van het wildforstergoed ging intussen door met de verbetering van haar bezittingen. Ook haar erfgenamen en opvolgers Johan Bouwmeyster en Henrick Herbers stelden veel belang in het goed en breidden de bezitting uit. Behalve dan ook het wildforstergoed en de heer Arndts Enk, blijkt Henrick Herbers volgens de kaart der domeinbezittingen in 1570 [3]) - getekend door Thomas Witteroos —, ook eigenaar te zijn van de Silverenbergh, terwijl op de meergenoemde kaart van 1616 o.a. is aangegeven: „Den kleynen Silverbergh-Bouwmeysters, c.a." Verder werden in de jaren 1567 en 1573 gedeelten grond aangekocht, gelegen tussen de heer Arndts Enk en Dreyen, in hoofdzaak eigendom van de domeinen (de Swarte Colcxe hegge).

---

1) D. P. M. Graswinkel, Arch. Arnhem III, no. 571.
2) Arch. Doorwerth, no. 45.
3) Arch. Rekenkamer, kaart no. 262.

Zo vinden we in 't Thinsboek van Oosterbeek 1706-1791 [1]) opgetekend: „Item Anna Herbers quondam Johan Bouwmeister en Henrick Herbers is bij Co. Mats. Rentmeisteren 't Arnhem toegelaten uyt te graven uyt sijne Majt Heetvelden bij Wolffhesen in den ampte van Oosterbeek 10 mergen 5 hont 18 roeden lant offte heetvelds daar oostw. aangeland is id heetveld en die heggen van 't Clooster van Mariendaal Zuijtw. Co. Majt. Swarte Kolx hegge westw. Hr. Arnts Enck, noirtw. den helenweg, alles wijder blijkende bij sekeren acte daar van sijnde in dato 15 Sept. XVcLXVII alle welke heetvelden bij enen gesworen lantmeter affgemeten sijn, den 13 Sept. 1568 ende is bevonden, idt selve affgemeten Lant in twe Campen geslagen ende afgegraven groot sijnde als voors. alles met conditien en sulke voorwaarden dat Johan en Henrick voors. en hoerer Erven Co. Majt. als Hertoge van Gelre, jaarlix op alle St. Martens avont vor ijtlicke morgen lants toe Erftins betalen sulken 12 gl."

Dit nieuw aangemaakte land zullen we blijkens de oude kaarten te zoeken hebben aan de oostzijde van de Wolfhezerweg, zuidoostelijk van hotel Wolfheze. Op de kaart van 1616 is dit terrein aangegeven als de „Nije Camp van de Swarte Colcxe hegge afgegraven". (zie kaart 6).

Het wildforstergoed onderging in 1584 hetzelfde lot als de rest van het kerspel Wolfheze, doch het schijnt na de verwoesting met de andere daarbij staande bouwhoeven, direct te zijn herbouwd. Althans op de kaart van 1616 staat het goed getekend, omgeven door een hekwerk, terwijl in de nabijheid twee huizen en een hofstede staan. In de eerste helft van de 17e eeuw was het wildforstergoed in bezit van dr. Deft te Arnhem.

Het goed werd toen verpacht. De pachter was opgedragen de tengevolge van de bezetting verwoeste akkers wederom in cultuur te brengen. Ten behoeve van de bemesting der gronden moest hij 's zomers 250 en 's winters tenminste 200 schapen houden. Hij zou zoveel volk en beesten moeten houden als nodig waren om het land „in beter gerack als voor desen" te brengen. Het land „tegenwoordig met heet bewassen" en „voor desen bebouwt geweest", moest wederom onder de ploeg en „bequaem gemaakt om cooren te draegen." Voorts was hem opgedragen de schapen, die zonder toestemming in het Wolfhezerveld werden gedreven, te schutten. Een proces ten dien aanzien in 1628 met de eigenaren van Hoog-Oorsprong en de Sonnenberg gevoerd, had als resultaat, dat laatstgenoemde van dr. Deft toestemming ontvingen tot schaapsdrift, mits daarvoor jaarlijks als recognitie betaald werd „een goet vet lam", waaraan later nog twee hoenders werden toegevoegd.

Op 14 Dec. 1665 droegen Elisabeth Deft, weduwe Johan Rombius, en hare mede-eigenaren het goed over aan dr. Johan Swaen en zijn vrouw Anna Leeuwens, te Arnhem. Van dezen ging het over op hun zoon dr. Valerius Swaen. Deze, en diens vrouw Sibilla Singendonck verkochten op 21 Mei 1718 voor 12000 gld. het goed weer, en wel aan Anthonie Curtius en Maria Bessels. Slechts 8 jaren bleven zij eigenaar van het wildforstergoed, waarna zij het op 7 Juni 1726 voor 15000 gld. verkochten aan Anton, Graaf van Aldenburg. „met zijne rechten van water, bosch, heggen, eigen veld, hei en wei, getransporteerd als tiend- en tinsvrij allodiaal goed".

Charlotte Sophie, dochter van graaf Anton, huwde in 1733 met Willem, Graaf Bentinck. In 1739, na het overlijden van graaf Anton, ging met andere goederen van de heer van Doorwerth ook het wildforstergoed aan Graaf Ben-

---

[1]) Arch. Rekenkamer, Inv. no. 1359.

tinck over. Uit een gedurende zijn tijd aangelegd boek van verpachtingen [1]) blijkt, dat in 1745 het goed voor 6 jaar verpacht werd aan Willem Gerritsen. Hij althans pacht het boerenhuis, terwijl het ten zuidoosten daarvan staande arbeidershuisje [2]) verpacht wordt aan Hendrik Jansen.

De pachter van het boerenhuis moest 20 gld. pacht betalen en als toepacht een vette, jonge hamel, 3 paar hoenders en een zak knollen. Bovendien was de vierde garf van het koorn voor de verpachter. De pachter moest alles zoveel mogelijk bebouwen en bemesten. Hij moest ook „soo veel Koeien houden, als mogelijk is, 2 paarden, 250 schapen des soomers, en des Winters ten weijnigsten 200, en daertoe bequaeme dienstboden". Bij deze verpachting behield de verpachter het eigenlijke wildforsterhuis, met de schuur aan zich. Dit huis werd toen bewoond door Gangolf Cotius, landschut van de Veluwezoom, terwijl de pachter van het boerenhuis er op moest toezien. Omdat er geen weide voor de koeien bij was, kreeg de pachter de weide de Vogelsang, groot 5½ morgen, voor 115 gld. 's jaars daarbij. Het arbeidershuisje is tot 1764 verpacht gebleven aan Hendrik Jansen, waarna tot 1782 Thijs Jonckhans pachter was. Bij een opgave uit 1793 blijkt, dat deze Jonckhans voor 40 gld. pachter is van het allodiale goed Laag-Wolfheze, zodat deze later blijkbaar pachter van het gehele wildforstergoed is geworden.

Het goed bleef in de fam. Bentinck, totdat het, evenals de rest der goederen, in 1837 aan A. P. Baron van Brakell overging. Inmiddels waren in 1795 de wildforsterlijke rechten en plichten vervallen, zodat het goed van die tijd af als zodanig geen betekenis meer had. Het werd in het begin van de vorige eeuw ook door Nijhoff [3]) bezocht, welke er van vertelt, dat het 470 morgen [4]) groot is, n.l. 380 morgen heide en 70 morgen bos en verder 20 morgen bouwland. Vanaf Oosterbeek was Laag-Wolfheze te bereiken via de schaapsdrift (de tegenwoordige Bilderberglaan-Zonneheuvelweg).

Het huis verloochende, „hoewel thans tot een landmanswoning ingericht, in zijn breeden voorgevel en hoog opgetrokken muren, zijne vorige bestemming tot eene aanzienlijke heerenhuizing niet."

Nijhoff vervolgt verder: „Met welgevallen weidt hier het oog over de uitgestrekte graanvelden, die, midden in de heide aangelegd, met de dorre landstreek in het rond eene treffende tegenstelling vormen". Kort na dit moment, n.l. in 1826, is dit laatste overblijfsel van Wolfheze's vroegere glorie door een noodlottig toeval een prooi der vlammen geworden. Enkele jaren later is op dezelfde plaats een boerderij gebouwd, waarop een boer woonde, welke het bouwland aldaar bewerkte. Deze boerderij deed ook dienst als uitspanning, vooral na 1846, toen de Wolfhezerweg aangelegd werd. Steeds meer gasten kwamen daarna „dat heerlijk oord" bezoeken, zodat Buddingh in 1860 opmerkte, dat „het 's zomers druk bezocht wordt door familiën, die van heinde en verre het stadsgewoel ontweken om hier een stil en landelijk genot te smaken".

Het is vooral deze omgeving van Wolfheze, die door velen bezocht wordt. Onder hen bevinden zich ook vele kunstschilders, die hier een rijk inspiratieterrein vinden. Mannen als Mauve, Willem Maris, Bilders, Mesdag, en vele anderen hebben hier gewerkt.

Vooral na 1863 wordt deze plaats beroemd, als op 6 Aug. van dat jaar

[1]) Arch. Doorwerth, no. 20. Verpachtingen, 1745-1751.
[2]) Dit is het op de kaart van 1818 aangegeven Jagershuis.
[3]) Nijhoff, Wandelingen, 1821.
[4]) Volgens v. d. Aa, Aardr.k. wdbk. 1855, was dit toen reeds vergroot tot 569 ha.

het eerste Evangelische nationale Zendingsfeest aldaar wordt gehouden. Geen wonder dan ook, dat Sipman [1]) zegt:

„Wolfheze bezit heden ten dage een eigenaardige vermaardheid. Stedelingen, die ternauwernood een bosch van aanzien kennen, zijn te Wolfheze geweest, namelijk als er Zendingsfeest gehouden werd. Die moderne hagepreken hadden daar reeds meermalen plaats. Voor deze bijeenkomsten leent het bosch zich dan ook bijzonder. Langs de beek is het terrein hoog oplopend met een zachte glooiing dalwaarts, om dan weder samen te vallen met de helling der tegenovergelegen hoogte. In het aldus gevormde breede dal ziet men de schare in bonte groepen op het mos en de boschbesstruik gelegerd, rondom de van afstand tot afstand langs de beek opgerichte spreekgestoelten. Het geheel vormt een levendig en belangwekkend, typisch tooneel, rijk aan schilderachtige effecten, wel waard door het penseel van een Rochussen vereeuwigd te worden."

Als gevolg van deze drukte, kreeg de „uitspanning", die onder leiding van de fam. Theunissen stond, grote bekendheid. Tenslotte voldeed dit zgn. heihuis niet meer aan de eisen, en toen het in 1910 door J. H. G. van Heutsz-Barnsse van Brakell aan de N.V. Ter Spijt verkocht werd, lieten deze het slopen, en de boerderij vervangen door een hotel, dat in exploitatie is genomen door de Mij. de Tafelberg. In 1916 werd de Hotel Mij. eigenaresse van het hotel en tevens van het landgoed. Dit maakte toen deel uit van een groot bezit, genaamd Groot-Wolfheze. Na dien is dit bezit in verschillende delen verkocht. Het grootste deel van het goed, behorende tot het voormalige wildforstergoed, is thans in veilige handen van de Ver. tot Behoud van Natuurmonumenten, en omvat een gebied van 111 ha. Dit is het gebied tussen de Wolfhezerweg en de spoorbaan, tot aan de Bilderberglaan, waarin het gehele sprengengebied van de Wolfhezerbeek opgenomen is.

Het hotel met directe omgeving behoort sinds 1935 aan de N.V. de Bilderberg.

6. Hoe Doorwerth „hervormd" werd

Bijna vanaf de tijd dat er heidenpredikers in ons land kwamen, heeft ook de Veluwezoom gedeeld in die prediking. Als gevolg hiervan vinden wij dan ook in deze omgeving reeds vroegtijdig kerkjes, waarin het Evangelie verkondigd kon worden. Een van deze oude kerkjes heeft tot bijna 4 eeuwen geleden in Wolfheze gestaan, tot welk kerspel ook de buurschap Heelsum behoorde. Het was dan ook zeer begrijpelijk, dat de priesters die het kerspel Wolfheze dienden, „pastor tot Wolfhesen ende tot Helsom" genoemd werden.

Nadat in de 12e eeuw het kasteel Doorwerth in de uiterwaarden langs de Rijn verrezen was, en dit kasteel en zijn bewoners steeds meer in macht en aanzien toenamen, ontstonden in de onmiddellijke nabijheid daarvan steeds meer dienstmans-woningen. Mede als gevolg hiervan, èn door de toenemende macht van de heren van Doorwerth, moet er omstreeks 1425 een kapel in de heerlijkheid gesticht zijn.

Reeds omstreeks 1415 vergunde bisschop Frederik aan Robertus van Dorenweert en diens echtgenote Jutte van Asperen „om in hunne woning de mis te doen opdragen op een draagbaar altaar en de mis, die in ene met het inter-

[1]) M. Sipman, Arnhem en omstreken, blz. 88 (plm. 1880)

dict getroffen kerk met gesloten deuren wordt opgedragen, bij te wonen", en machtigde hij de echtelieden tevens om zich voor den tijd van een jaar een priester tot biechtvader te kiezen [1]).

Hieruit zien we reeds de grote invloed, die de heer van de heerlijkheid ook in kerkelijke zaken kreeg. De kapel werd gebouwd op de plaats, welke nu nog als de Kapelleboom bekend is, n.l. aan de Oude Oosterbeekseweg, tegenover het einde der Kasteelweg.

Op het eerste gezicht moge deze afgelegen plaats bevreemden, doch dan dient u wel te begrijpen, dat dit punt zeer centraal lag. Immers oostelijk daarvan lag de Seelbeek-hof, en op dezelfde afstand westelijk de buurschap Helsom. Het centrum van deze buurschap lag toentertijd ongeveer waar nu de boerderij „Vosdal" staat. En een eindweegs zuidelijk stond het kasteel. In het midden van de 15e eeuw nam Wolfhezen's pastoor de diensten in de kapel waar.

Althans in 1461 bekennen Johan heer van Hemert, ridder, en Sophie van Bylant, vrouw van Hemert, schuldig te zijn aan heer Willem in de Niuwelandt „pastoor tot Wolfhesen ende tot Helsom, ofte die in der tiit daer pastoor waer, van der smaelre tienden der kercken voors. van vlas, was, byen ende van schapen ende al dat daertoe behoren mach, jaerlix enen alden Vrancr. schilt, te betalen alle jaer tot S. Peternellen dach mit gueden payement etc. Ende den tienden van den koren sal die pastoor voors. gebruicken als by plach ten tyden Reynolts van Homoet, den Gode in genade heeft". Verder verklaren zij : „ende desen pacht sal staen ende dueren also lange als wy tsamenlycke ofte een van ons beyden den Doorweerde besitten, etc. [2]).

Zojuist sprak ik al over de plaats van de kapel. Die plaats is later „ontdekt" geworden. Het had in 1922 reeds de aandacht van de toenmalige burgemeester van Doorwerth, Jhr. Mr. H. R. A. Laman Trip, getrokken, dat op een kaart van Bernard Kempinck uit 1616 op de bewuste plaats een kapel stond aangegeven, en dat de thans als „Holle weg" bekende weg, toen „weg nae de capelle" genoemd werd. Teneinde hierover zekerheid te verkrijgen, heeft hij in de winter van 1922/23 nabij de Kapelleboom opgravingen verricht.

Aanvankelijk leverden de opgravingen en peilingen slechts een hoeveelheid puin en leien op, welk materiaal echter wel het vermoeden opwekte, dat op deze plaats eenmaal een vrij groot gebouw moet hebben gestaan.

Bij verder onderzoek kwamen op een diepte van pl.m. 40 cm onder het terrein, meerdere funderingen van muren en vloeren bloot, waardoor de vroegere kapel vrijwel geidentificeerd kon worden. De juiste plaats was zuidelijk van de Oude Oosterbeekseweg, juist oostelijk van de oude lindeboom, welke daar thans nog staat.

Ook Nijhoff [3]) had reeds op deze plaats de aandacht gevestigd, toen hij sprak over „een ouden lindeboom, die oudtijds eene op dezen kruisweg geplaatste kapel beschaduwde en nog onder de naam van Kapelleboom bekend is".

De hof Wolfheze, voorheen een voornaam goed, had reeds in de 15e eeuw veel van zijn aanzien verloren, terwijl de heerlijkheid Doorwerth een machtig bezit was geworden. Dit alles zal er toe hebben bijgedragen, dat omstreeks 1517 de kapel te Doorwerth tot parochiekerk werd verheven. In dat jaar werd begonnen met de bouw van een nieuwe kerk in de heerlijkheid, die in Heelsum gesticht werd.

---

1) S. Muller Fzn.,Regesten van het Bissch. Arch. Utrecht, no. 1402.
2) R. A. Utrecht, Verzameling Buchell, Hs. no. 328, fol. 187 vso.
3) Nijhoff, Wandelingen, (1836), 61.

Waarom juist *hier*, en op deze plaats, weten we niet, en er is ook geen aanwijsbare reden om hier een afdoend antwoord op te geven. Het behoort zeker tot de zeldzaamheden, dat er berichten tot ons komen omtrent de bouw van de kerken in de ouden tijd, die ons zo nauwkeurig inlichten als die omtrent deze kerk. In een uittreksel uit een missaal, dat vroeger op het kasteel Doorwerth bewaard werd, lezen wij :

„A.D. 1517 lacht joncker Frederick van Voorst, heer te Doorwerth, hier tot Heelsum van dat koer den yrsten steen, des Dinxdaechs voor Sinte Geertruiden dach, der jofferen rein, etc.

A.D. 1519. Daermit sloech Mr. Willem van Kerckhoff, pastoor tot Heelsum, hyer boven dat hooch altaer den eersten ley" [1]).

Volgens een processtuk van 1633 was de kerk te Heelsum gesticht „tott geriff van den Doorenweertsche ondersaten, doordien d'andere nabueren, daeromtrent wonende, mitt die kercken tott Oosterbeek, Wolfhesen ende Rencom genochsaem waren gerifft". Immers deze dorpen hadden sedert honderden jaren reeds een eigen kerk.

Het kerkgebouw, bestaande uit toren, schip en koor, werd gebouwd op de rand van de hoge gronden, juist nabij het dal van de Heelsumse beek. Het is het kerkje, zoals we dat allen thans nog kennen en zoals dat reeds zo vaak getekend en gefotografeerd is. Uitgezonderd echter het dwarspand, dat eerst in de vorige eeuw is gebouwd. Kerk en koor zijn gemetseld van baksteen, afm. 28 x 13 x 6 cm. De muren van het schip, bestaande uit 4 traveeën, rusten op een basement en hebben op de westhoeken tufsteen-blokken. De toren, eveneens van baksteen, is zeer simpel en ondiep, en meet inwendig slechts 1.50 x 2.20 meter. Het koor is onversmald, en gaat inwendig dus zonder overgang in het schip over ; het heeft een 3/8 sluiting. Een verhoogd dak verlevendigd de noklijn van het kerkje.

In dit kerkje nu werd de mis opgedragen door de Heelsumse pastoors. Reeds hebben we de naam genoemd van Willem van Kerckhoff in 1517, welke tot 1539 bleef. Na hem zijn de volgende pastoors nog bekend: Gerhardus Rotten, 1548 ; Johan Rutgerszn., 1554, en Arnt Hendriks, 1600.

Inmiddels bleef de oude kapel bestaan, en waarschijnlijk ook wel intact, nu speciaal voor de kasteelbewoners. Zij hadden daartoe een eigen kapelaan, hetwelk ook wordt bevestigd door een rekening : „Uuytgaven miins Walraven van Haefften [2]) naegelaten weduwe wilner joncker Frederick heer tot Doorweerdt, aengaende anno etc. XXXIIII (1534) anno uno revoluto.

Fol. 7vso : Item heer Henrick, cappellain, een jaer loens ad XX Horns gulden v. VIII golden gulden."

En uit een andere rekening over de jaren 1535 en 1536 :

„Fol. 5vso : Item in den yersten averkommen mitten cappellain heer Henrick omb die missen te doen, gegeven VI Horns guldens v. II golden gulden XII st.Br. [3])

Over de kapel zelf is verder vrijwel niets meer bekend. Omstreeks het midden van de 17e eeuw is zij waarschijnlijk gesloopt, omdat ze sinds de Hervorming toch geen dienst meer deed.

Uit het eerder genoemde proces uit 1635 blijkt nog, dat er in het jaar

---

1) Processen van het Hof, 1635, no. 34.
2) Walravia van Haaften, wed. van wijlen Frederik v. Rechteren.
3) Processen van het Hof 1635, no. 34.

1556 een geschil bestond over de bediening te Heelsum. Hieruit krijgen we een blik op de eigenaardige toestand van die tijd.

De priester Carel van Schevichaven beklaagde zich nl. bij het Hof van Gelderland, dat vóór twee jaren „sonder eenige collatores ofte admissie van den geestelicken richter" zekere Johan Rutgerssoen door de voogden der kinderen van den Doorwerth in de kerkdienst te Heelsum was geplaatst, terwijl hij van de bisschop van Utrecht behoorlijke aanstelling had bekomen. Het was hem echter niet mogen gelukken zich in het bezit van de kerk te stellen. Het Hof zond de klacht aan Johan van Wytenhorst, heer van der Horst, als voogd van de erfgenamen van de Doorwerth. Deze gaf hierop het uit een historisch oogpunt belangrijke antwoord, hetwelk hieronder voor het grootste deel in extenso volgt:

„Op die overgegeven supplicatie heeren Kaerls van Schevickhaven belangende die kerck van Heelsem ghyft Johan van Wytenhorst, heer tho der Horst, drost slants van Kessel, als momber der unmundige kinderen van den Doorweerdt U.E.W.L. und G. fur guittelycken bericht tkennen, dat die kerck van Heelsem noch in corten verleden jaeren een cappel geweest und die priester, daermit begyfticht wesende, die missen verbonden und gehalden was tot walgefallen und belyven des heeren van den Doorweert opten huys soowael als in der capellen toe doen. Daernae is deselve capelle in een parochiekerk erigiert worden und van den van Doorweert een priester daermit begyfticht worden.

Is oyck waer, dat tot verscheyden tyden deselve kerck dryemael achter den andere volgende gevaceert ende tot elck mael een priester van den van Doorweert daermit versien und begyftiget, dan tot geenre tiit den ordinario gepresenteert, in aanmerckungh dat den pastoor nyet meer dan omtrent ongefeerlicken VIII molder rogghen jaerlick incommende heeft, und die accenditalia woe merckelycken gansch geringh, soo weynich kerspelluyden daeronder gehoorich siin."

Tenslotte hoopt Johan van Wytenhorst, „dat heer Johan voors. in bedienungh derselven kercken verblyven und gehandhaeft werden meughe." Hoewel de afloop van het geschil niet bekend is, schijnt het, dat het verzoek van de naburen is ingewilligd.

Omstreeks 1580 doet in de Veluwezoom de Hervorming haar intrede, behalve echter in de heerlijkheid Doorwerth. De toenmalige heer van Doorwerth, Johan Schellard van Obbendorp, was Rooms-Katholiek, zodat van hem geen medewerking tot invoering van de Hervorming te verwachten was. Zo komt het dan ook, dat in Heelsum pastoor Arnt Hendriks nog in het begin van de 17e eeuw in functie was, tot ergernis van de Classis van Overveluwe, die de zaak in haar vergaderingen reeds enige malen ter sprake had gebracht. Behalve met de kerkdienst was heer Arnt belast met het onderwijs aan de kinderen in de heerlijkheid. Hij onderwees de kinderen van de heer van Doorwerth op het kasteel, waar hij ook woonde en omstreeks 1606 overleed. Volgens verklaringen van zijn tijdgenoten was hij bij de ingezetenen van de heerlijkheid zeer bemind. In de Classicale vergadering van Overveluwe van het jaar 1600 werd de kerkdienst te Heelsum opnieuw ter sprake gebracht. Pastoor Arnt werd opgeroepen om in deze vergadering te verschijnen, doch hij wist zich te verontschuldigen. Hierop werd de kerkeraad van Arnhem verzocht de Doorwerthse pastoor in zijn vergadering te ontbieden en zijn gevoelens te onderzoeken. Indien hij niet mocht komen of voor het geval hij ongeschikt voor de Hervormde predikdienst mocht worden bevonden, zou hij voor enige

maanden in de kerk- en schooldienst geschorst en, zo geen beterschap volgde, zou hij geheel uit zijn dienst ontslagen moeten worden.

De tegenwerking van de zijde van de heer van Doorwerth bleef voortduren. Tenslotte besloot de classis in December 1617 uit overweging „dat tot Helsum by gebreck, dat aldaer geen predicant en is, die kinders van papen ende monicken gedoopt werden en daarna „sonder die heilsame kennisse" opgevoed worden, dat „oock die oude luden aldaer leven ende sterven sonder lehring, onderrichtungh ende vertroostinge van Godes H. Woordt", ds. Georgius Heshusius op te dragen, „by combinatie met Rennekum, die van Helsum voers. by provisie met den H. godtsdienst te versorgen, ende goetgevonden, dat het Ed. Hoff van Gelderlandt sal aengesocht worden om breven aen den gen. heer van Doreweert to verlenen, waerin Siin E. werde belast D. Heshusio voers. te laten volgen die pastoriengoederen ende die tertias vicariarum na resolutie des Landtschaps".

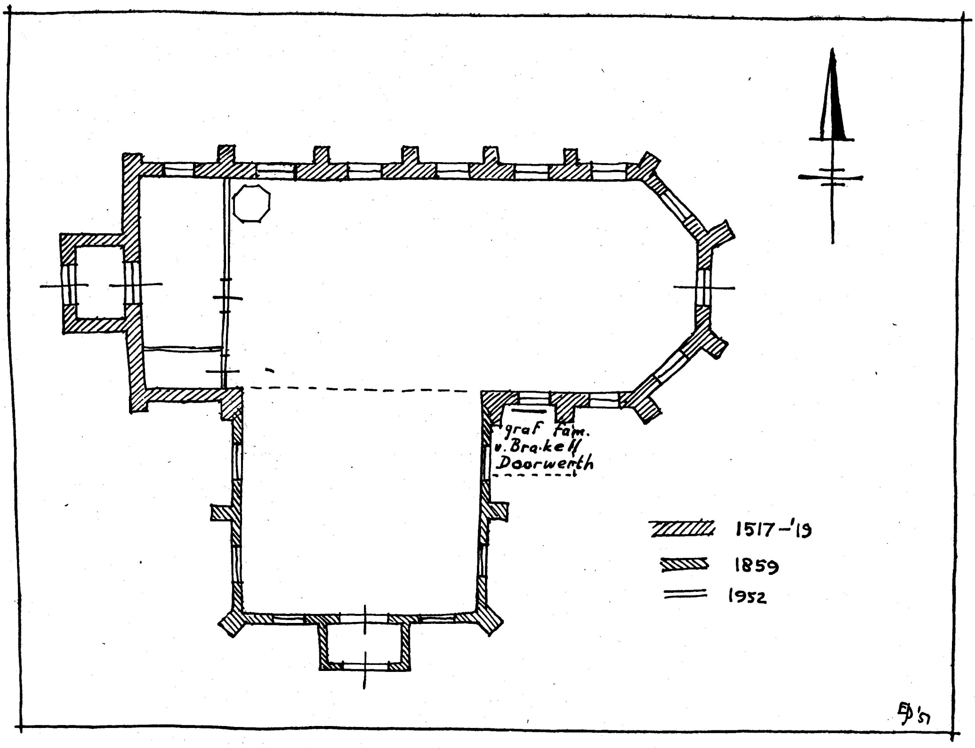
Ds. Heshusius aanvaardde zijn ambt, doch ondervond daarbij ook tegenwerking van de zijde van de heer van Doorwerth. Dit gaf hem in Juli 1618 aanleiding om zich met een klacht te wenden tot het Hof, waarbij hij te kennen gaf, „dat het Ed. Hoff op 't versoeck des Arnhemschen Classis hem suppliant van(op) den 14 Martij dezes jaers ingewesen end gegeven heefft die pastorie van Heelsem met allen renthen, daertoe gedestiniert, ten eynde aldaer het vervallene werck des dienstes des H. Evangeliums tot Godes ere end stichtinge syner kercke opgerichtet mochte worden; 't welck tot noch toe eenen soe langen tiit, tot naedeel ende schande onser Reformatie is opgehouden end verhindert geworden; geliick alsnoch seer ernstelyck directelick ende indirectelick gearbeyt wordt om dieselve Reformatie der kercke tot Heelsom te behinderen end op to houwen; naemcondich, dewiil die heere van den Doorewaert niet wil volgen laeten die thienden, die van outsheer tot die pastorye gehoort hebben end van die pastooren dier plaetse by menschen memorie gebruyct siin, als met naemen die thiend tot die Seelbeecker enck, die thiend uut don s'Jans enck end die thiend uut Gaert van Geyns enck; beneffens die thiend van Wolffhesen (hoewel daeraen getrwyfelt wort, off die heere van den Doorewaert dienselven der pastoorye tot Heelsom tot een supplement soude toegeleyt hebben"). Hij verzoekt daarom de medewerking van het Hof om in het rustige bezit van deze inkomsten te geraken. Een proces was het gevolg. Eerst in 1635 wordt hierin vonnis gewezen, ten voordele van de predikant van Heelsum. De toenmalige vrouwe van Doorwerth werd veroordeeld de opkomsten, boeken, enz. betreffende de Heelsummer tienden aan de predikant af te dragen en hem de vruchten over 1618 tot 1635 te restitueren.

Tot de Heelsummer kerk behoorde het „kerkcken-hegxken", dat is het bos nabij de kapel, ten zuiden van de Oude Oosterbeekseweg, en ongeveer 4 ha groot. Wij vinden deze hegge vermeld op de kaart van Bernard Kempink uit 1616, alsmede volgens getuigenissen uit 1621, waarin wordt verklaard, dat de hegge „by de cappel" altijd „de kerckhegge" geheten heeft.[1])

Behalve deze kerkehegge had de kerk ook inkomsten uit de tiend van de Seelbeek-enk, de Don Juan's Enk en uit de Gaart van Geyn's enk. Deze tiend bestond uit een hoeveelheid koren, waarmede de pastoor en de armen begiftigd werden. Zo bestond het salaris van de pastoor in 1556 o.m. uit 8 molder (ruim 10 mud) rogge. Uit de verantwoording van de kerkmeesters in 1657 blijkt, dat over de periode 14 Juni 1645 tot het jaar 1656 aan „Corn" en „vant

---

[1]) Uit meergenoemd proces van het Hof, 1635.

Plattegrond Ned. Herv. Kerk te Heelsum, zoals deze thans na de restauratie geworden is.

pastorij corn", in totaal 395 gld. 6 st. ontvangen werd. Over 1650 lezen we b.v. „Is het Kercken·Corn aengevoert bij Gert Martens ende gedorst sijnde is het selve den Armen gegeven ongeveerlick geëstimeerd op 25 gld."

Hoe stond het echter met de Hervorming in Doorwerh ? Het scheen dat daar voorlopig nog niet van komen zou, gezien de klachten over de werkzaamheid van de „paepsche" schoolmeesters en over andere tegenwerking van de zijde van de heer van Doorwerth. Daarbij kwamen bovendien reeds klachten over de bouwvalligheid van de kerk, die toen slechts ruim een eeuw oud was ! Het onderhoud liet blijkbaar veel te wensen over. In de classicale vergadering van 1625 werd hierover voor het eerst geklaagd en werd aan de Deputati de zorg voor het herstel opgedragen. Het volgende jaar was men nog niets verder gekomen en trachtte men de medewerking van de Momber van Gelre te verkrijgen. De nodige gelden waren niet te vinden.

In 1628 werd in de classicale vergadering de herstelling van de kerk opnieuw besproken en men besloot aan Gedeputeerden van het Kwartier te verzoeken de penningen van de „vercochte kercke van Wulfheese" daarvoor beschikbaar te stellen, benevens het hout, dat nog van die kerk was overgebleven. Alles echter zonder gevolg en in 1641 is er nog geen verandering in deze zaak gekomen, blijkens een aantekening in het resolutieboek van de classis, waar wij lezen : „Clacht over die reparatie der kercke van Helsum ; blijft in statu tot ververschinge der memorie". In 1644 en 1645 wordt de zaak ernstig

aangepakt. De medewerking van Ged. Staten en van de heer van Doorwerth wordt verzocht, maar nog kwam men niet verder; integendeel de toestand verergerde nog. Zo wordt in 1648 medegedeeld, dat de heer van Doorwerth het koor zo had laten optimmeren, dat het geheel van de kerk gescheiden was, en de vensters had laten dichtmetselen. De classis besloot daarop het Hof te verzoeken bij de heer aan te dringen op opening van het koor, „capabel genoegh siinde om de hoorders van die plaetse te vatten."

In 1650 bleek, dat het koor wel hersteld, maar nog niet voor de openbare eredienst geopend was. De toestand was ergerlijk. De godsdienstoefeningen werden in een schuur gehouden „tot ongeriiff van de gemeinte ende spot van de religie". Een klacht bij het Landschapsbestuur had tengevolge, dat aan het Hof werd opgedragen de heer van Doorwerth „te vermanen ende te waerschouwen".

Blijkens de classicale resolutien van 1651 en 1652 werden de godsdienstoefeningen nog steeds „in een schuyre onder de beesten geplegt", hetwelk „een saecke is niet alleen schandaleus voor de byreysende passanten, maar oock ten hoogsten nadelich den heyligen godtsdienst".

In de vergadering van 1653 deelde ds. Dibbets mede, dat het Hof van Gelre hem beloofd had de heer van Doorwerth over de openstelling van de kerk te zullen aanschrijven. Deze heer schijnt voor de aanschrijving niet ongevoelig geweest te zijn, want hij liet althans het koor openen. Ook in ander opzicht verleende hij nu zijn medewerking, want ten behoeve van het herstel van de kerk bood hij het benodigde hout aan, terwijl hij het vervoer naar de kerk van alle materialen voor zijn rekening wenste te nemen. Bij Ged. Staten drong men opnieuw op geldelijke steun aan, met het gevolg, dat thans een bedrag van 400 gld. uit de opbrengst van de afbraak van de Wolfhezer kerk werd toegezegd. De te kort komende gelden werden bij verscheidene kerken en particulieren ingezameld. Eindelijk, in 1656, kon met het werk een begin worden gemaakt. In September van dat jaar werd ten overstaan van gecommitteerden uit de classis en door de predikant van Renkum-Heelsum, benevens de richter van Doorwerth aan mr. Meeuwen, timmerman; mr. Berent, metselaar en mr. Herbert, leidekker, aanbesteed het herstellingswerk van het „dus langh vervallene kerckjen tot Heelsum". In het gerichtssignaat[1]) van die tijd is nog een verantwoording opgenomen van Gijsbert Jacobs en Gerrit Beruwen, kerkmeesters van Heelsum, d.d. 11 Juni 1658, inzake de uitgaven aan de kerk. Hieruit blijkt echter, dat het werk niet uitgevoerd is geworden door vorengenoemde personen. Mogelijk waren anderen goedkoper, want volgens die verantwoording zijn de volgende posten geboekt:

Eerstelijck betaelt aen Jan Jansen voor timmeragie en hout gedaen aent Kercken Huys tot Helsom	191-10-
Aen Willem Buddigh voor 20500 steenen	140- 0-
Aen Ott Bernts van Metselen	58- 0-
Aen 14 vimmen daer aent huys te decken ad. 6 gld. de vim	84- 0-
Nog andere kleine posten voor de bouw	119- 1-
Aen den Smit van de sloten aen Kerckdeuren	19- 0-
Totaal	611-11-

Ten aanzien van de uitgevoerde werken, in de bovenstaande posten be-

1) Rechtl. Arch. Doorwerth, Gerichtssignaat 1657-1659.

doeld, zij het volgende opgemerkt. Vooreerst kreeg de toren een enigszins andere gedaante. Behalve dat boven de toren-ingang in de tweede geleding een groot venster dichtgemetseld werd, is de toren met een derde geleding verhoogd, waarin aan 3 zijden galmgaten gemaakt werden. Mogelijk is de derde geleding ook een vervanging van een voorheen anders gemetselde en bekroonde beëindiging. Ook enkele steunberen van het koor zijn vernieuwd, alsmede de sloten van de kerkdeuren. Behalve de toren-ingang is er waarschijnlijk ook in de zuidmuur een ingang geweest (de deuropening in het koor dateerd pas van 1859). Een later toegemetselde ingang in de noordmuur was tot de restauratie in 1952, nog in het tweede travee zichtbaar.

De 14 vimmen waarmede het huis gedekt werd, zullen waarschijnlijk gebruikt zijn om het bij de kerk staande schoolhuis te restaureren, hetwelk een rieten dak had.

In 1657 werden de glazen van de kerk gemaakt en kon de kerk, hoewel nog niet afdoende gerestaureerd, toch weer in gebruik genomen worden. De kerkelijke gemeente telde toen 25 lidmaten.

In de jaren 1663-1669 zien wij de classis opnieuw moeite doen om aan geld te komen „tot verdere opbouwinge van de kark te Heelsum". Tevens werd bij de heer van Doorwerth aangedrongen op afgifte van de registers der kerkelijke goederen. Van de toenmalige heer, Johan Albrecht Schellard van Obbendorp, was echter weinig te verwachten. Door zijn leefwijze was hij in grote schulden geraakt, waardoor in 1667 de heerlijkheid bij verwin aan Anton Graaf van Aldenburg geraakte. Met het optreden van laatstgenoemde als heer van Doorwerth, was ook voor de kerk- en schooldienst van Heelsum een betere tijd aangebroken. In 1670 deelde ds. Heshusius in de vergadering van de classis mede, dat de heer van Doorwerth twee kerkmeesters had aangesteld, en wel — zeer eigenaardig! — één Gereformeerde en één Roomse. Vijf jaar later voorzag de graaf in de schooldienst door de benoeming van Hendrik Dulken tot koster en schoolmeester. Hij kocht voor hem een huis, dicht bij de kerk aan de straat. Dit huis is in 1680 afgebrand. [1])

De hertogin de la Trémouille, die na de dood van de graaf van Aldenburg (waarmede zij in 1680 gehuwd was), op de Doorwerth bleef wonen, hield er een rijke hofhouding op na. Zij had als hofprediker aangesteld zekere ds. Coene. Deze vervoegde zich in 1684 in de vergadering van de classis, met verzoek om machtiging om voor de hertogin in de kerk van Heelsum te mogen preken. Dit werd onder zekere voorwaarden toegestaan. Wij vinden nog vermeld, dat ds. Keundt in het jaar 1700 en volgende jaren, namens de vrouwe van Doorwerth, tweemaal in de week te Heelsum kwam preken en cathechiseren, terwijl de predikant van Renkum de gewone dienst deed. Het zal vermoedelijk ook wel in deze tijd geweest zijn, dat in de toren op de zuidwest-hoek van het kasteel een kapel ingericht is.

In deze tijd is nl. ook de oude kapel bij de Kapelleboom verdwenen, en zal daarop gevolgd zijn door de kasteel-kapel, waarin de huiselijke godsdienstoefeningen door ds. Coene en ds. Keundt gehouden konden worden. Deze kapel is tot de verwoesting van het kasteel, een der bezienswaardigheden geweest, door z'n bijzondere inrichting. De loge in de kapel was zowel vanuit het kasteel, als vanuit de kapel te bereiken. In de zoldering was een achthoekig gat aangebracht, van boven voorzien van een leuning, waardoor het mogelijk was, dat toehoorders vanuit de opvolgende verdiepingen de godsdienst-

---

[1]) A. Oltmans, De kerken in het kerspel Wolfheze, Gelre 1923, 58.

oefeningen konden volgen. In de kapel stond een zinrijk opschrift van de hand van de hertogin de la Trémouille, luidende:

„Qu importe quand on dort dans la nuit du tombeau.
D' avoir porté le sceptre ou traine le râteau".

Hiermede heeft zij ongetwijfeld een variant willen geven op de bekende Latijnse spreuk: Mors sceptra legonibus aequat. Dit betekent: de dood maakt schepters en houwelen, d.w.z. maakt koningen en dagloners tegelijk.

Omtrent de medezeggenschap van de Heelsummers bij de beroeping van een predikant, heeft ook wel eens verschil van mening bestaan.

Zo b.v. na het overlijden van ds. van Arrel in 1718, toen de ambtsjonker van Renkum wel een dag voor de beroeping wilde vaststellen, echter zonder dat de Heelsummers daarbij tegenwoordig zouden zijn. Deze zonden hierop een request naar de classis, waarin zij verzochten „nae ouder gewoonte by haer recht, om mede gelijck die van Renckum by de beroepinge nae haer genegentheyt gevraegt te worden, mogte worden gemainctineert.

Dit request is volkomen begrijpelijk, temeer wanneer u bedenkt, dat van de 257 leden die de Herv. Gem. van Renkum-Heelsum toen telde, er 119 onder Heelsum-Doorwerth woonden; d.w.z. dus bijna de helft! Bij de Heelsumse gemeenteleden vinden we dan namen als Pannekoek, Evers, Jacobse, Hendrikse, Jansse, Peelen en Nab.

De vergadering besloot na het request om aan Gedeputeerden op te dragen, aan de ambtsjonker te verzoeken om toelating van de Heelsummers, hetwelk daarop ingewilligd is. Hierop is gezamenlijk ds. A. Hansen beroepen (1719). Ook verder in de 18e en 19e eeuw is de beroeping gezamenlijk gedaan, en werd de dienst in Heelsum ook door de Renkumse predikanten waargenomen. Deze predikanten worden verder genoemd bij de behandeling van de kerkgeschiedenis van Renkum, doch volledigheidshalve volgt dan hier de lijst van de predikanten, welke ook Heelsum-Doorwerth als hun arbeidsveld hadden.

G. Heshusius, 1617-1636
S. Heshusius Gzn., 1637-1671
J. van Arrel, 1672-1718
A. Hansen, 1719-1750
W. Heshusius, 1750-1782
J. van Marienhof, 1783-1790
H. Pauw, 1791-1798
D. Boot, 1798-1805
H. J. Wunder, 1805-1817
J. A. Smits, 1817-1857
H. Gann Dun, 1859-1868
B. Mossel, 1869-1877
E. E. Gewin, 1879-1884
D. M. Boonstra, 1885-1886
D. Cladder, 1888-1891
Chr. Ynzonides, 1892-1901
Gerh. Nijhuis, 1901-1908
H. A. Heyer, 1908-1916
Dr. J. D. de Lindt van Wijngaarden, 1916-1918.

Aan de kerk was via het kostersambt, onafscheidelijk het *schoolhuis* verbonden, eveneens in eigendom en onderhoud bij de heer van Doorwerth. Nadat in 1680 het oude schoolhuis afgebrand was, is op dezelfde plaats een nieuw herbouwd, hetwelk tot 1884 gestaan heeft zuidelijk van de huidige

pastorie, binnen de beukenhaag. T.o.v. de Koninginnelaan lag dit schoolhuis nogal hoog, zodat eerst 7 treden beklommen moesten worden, alvorens de school te kunnen betreden. Als koster — die tevens schoolmeester, voorlezer, klokluider, doodbidder, enz. was —, vinden we in de loop van de 18e eeuw verschillende personen genoemd. Zo komt op 20 Sept. 1726 Aart Braakman als lid in uit Velp, omdat hij als koster aangesteld was. Na zijn overlijden in 1741 wordt hij opgevolgd door Wouter van Mossel. [1]) Gedurende niet minder dan 50 jaar is hij in deze functie werkzaam geweest, terwijl hij tevens schout van Doorwerth was. Hij overleed 7 Dec. 1796. In Mei 1792 was hij inmiddels opgevolgd door P. ten Hout, die het kosterschap waarnam. Zijn broer Gerrit ten Hout was voordien v. Mossel al opgevolgd als schoolmeester. Hij overleed 23 Maart 1807. P. ten Hout schijnt een soort legendarische figuur geweest te zijn, en nog wordt van hem verteld, dat hij 7 talen kon spreken. [2]) Deze bekwame koster werd omstreeks 1860 opgevolgd door meester Schrovel, waaraan de herinnering minder goed is. [3]) Slechts bepaalde kinderen hadden zijn aandacht, zodat velen tenslotte naar de Renkumse dorpsschool gingen. Volgens v. d. Aa bezochten in het midden der vorige eeuw plm. 70 kinderen de school. [4]) En dan te bedenken, dat allen in één lokaal door één onderwijzer onderwezen werden!

Het werd tenslotte 1883, aleer het noodzakelijk geacht werd, dat er een betere en grotere school in Heelsum-Doorwerth moest komen. Tenslotte kwam deze er ook inderdaad, in de vorm van het nog bekende gebouw „Rehoboth". Op 14 Sept. 1883 werd door P. F. A. J. Baron van Brakell de eerste steen gelegd voor deze nieuwe school, annex onderwijzerswoning. Het stuk bouwland, waarop de school gebouwd werd, was door de eigenaar, J. G. Ridder van Rappard, beschikbaar gesteld, en zo kon de eerste gemeenteschool ontstaan. De school, eigendom van de gem. Doorwerth, is in 1902 vergroot met een lokaal, maar verloor weer veel van z'n betekenis, toen in 1909 een Chr. school aan de Ottoweg ontstond. In 1926 veranderde Rehoboth van bestemming, en werd er door verbouw een verenigingsgebouwtje van gemaakt, zoals we dit allen tot aan 1948, gekend hebben. Pas in 1938 ging het uit handen van de gemeente Renkum over in eigendom aan de Ned. Herv. Gemeente, waaraan het thans nog behoort. Het gebouw is onder arch. J. Grijpma in 1948 geheel omgebouwd in de staat, waarin het thans verkeert.

Het wel en wee van de kerkelijke gemeente te Heelsum loopt in de vorige eeuw vrijwel geheel parallel met dat in Renkum. Slechts nu en dan scheiden zich de beide helften, om tenslotte toch als één gemeente weer verder te gaan.

Ook met de heer van Doorwerth kwamen wel eens moeilijkheden voor, welke mede hun achtergrond hadden in de bijzondere verhouding van die heer tot de kerkelijke gemeente van Renkum-Heelsum. Tot goed begrip hiervan zij opgemerkt, dat sinds 1635 op de eigenaar van de heerlijkheid de verplichting rustte, tot betaling van 100 gld. in het tractement van de predikant, benevens om deze het recht te schenken, een paard in het Heelsumse broek te weiden. Bovendien was hij eigenaar van de kerk, zodat hij wel zeer „een vinger in de pap" had. De predikant daarentegen was verplicht om beurten in de kerk van Heelsum te preken.

---

1) Burg. Stand, no. 1322. Doop-, begraafboek van Heelsum, 1726-1782.
2) Mededeling dhr. v. d. Weyden te Doorwerth
3) Op 1 Januari 1858 kwam de wet op het L.O. in werking, waarin o.m. werd bepaald, dat een onderwijzer geen bijbaantje mocht hebben, zodat de combinatie koster-schoolmeester verviel.
4) v. d. Aa, Aardrk. wdbk. 1841 en 1855.

Tegen deze regel werd blijkbaar wel eens gezondigd, want anders was het voor secr. J. G. H. v. d. Dussen van Doorwerth niet nodig geweest, om op 27 Mei 1867 een bezwaarschrift bij de kerk van Renkum in te dienen, dat ds. Gann Dun op 21 April van dat jaar 's morgens in Renkum, inplaats van in Heelsum gepreekt had, zoals volgens „rooster" zou behoren. Hij beriep zich daarbij op de uitspraak van de rechter in 1853.[1])

De kerk van Heelsum had, evenals die van Renkum, eigen doop-, lidmaten- en trouwboeken, zodat ze administratief geheel op zichzelf stond. In 1855 trachtte men daar ook het Prov. Regl. op de administratie aan te nemen, omdat aan de opzet hiervan blijkbaar toch nog wel het een en ander ontbrak.

Het heeft tussen Renkum en Heelsum in de vorige eeuw overigens niet steeds goed geboterd. Meer dan eens is dan ook door de Heelsummers getracht zelfstandigheid te verkrijgen, hetgeen echter niet gelukte. Doch ook van Renkum's zijde is wel getracht gescheiden te worden. Dit werd o.a. getracht na de dood van ds. Gann Dun, toen in 1869 een andere predikant beroepen moest worden. Als oorzaak werden daarbij moeilijkheden naar voren gebracht, welke echter door de Minister van Finantien afgewezen werden (27 Mei 1869). Een der moeilijkheden bleek de collecte voor de armen op te leveren, doch het eigenaardige was, dat Heelsum naar verhouding daarvoor veel meer bleek te geven dan Renkum.

De finantieele verhouding was dan ook meer dan eens een struikelblok. Zo zijn b.v. in het Renkumse kerkl. archief verschillende stukken aanwezig van 1817, 1827-1829 betreffende deze verhouding.

Heelsum blijkt tot 1829 steeds voor 1/3 in het predikantstractement te hebben bijgedragen, maar weigerde dat toen verder te doen. Hierop door Renkum aangezocht, antwoordden de Heelsummers, dat zij alleen zouden antwoorden aan het Prov. College, indien ze daartoe door dit College zouden aangezocht worden. Nog in 1842 blijkt Heelsum z'n portie niet te betalen, want kerkmeester G. Schut deelt dan aan Renkum mede, dat hij geen bevoegdheid heeft alléén te besluiten tot betaling van het 1/3 portie.

Mede in verband met het vorenstaande, trachtte Renkum in 1869 zich van Heelsum te ontdoen. De daartoe nodige toestemming van hogerhand werd echter niet verkregen, zodat alles bij het oude bleef.

Inmiddels was het Heelsumse deel van de kerkelijke gemeente Renkum-Heelsum zeer uitgebreid. Telde men in 1719 nog maar 119 leden, in 1810 waren dit er 252, en omstreeks 1850 waren er al plm. 300 leden. Dit alles was voor Douair. Baron van Brakell aanleiding, om het kerkje te vergroten. Zij heeft namelijk in 1859 aan de kerk een dwarspand in zuidelijke richting laten bouwen, en ook verder de kerk „opgeknapt". Dit opknappen betekende echter een verarming van het gebouw, want de muren werden nu van gietijzeren ramen voorzien, terwijl in de koorsluiting een ingang gemaakt werd t.b.v. een kerkeraadskamer, gecreëerd in het koor. Met deze verbouwing en uitbreiding is wel iets verloren gegaan van de vroegere charme van het gebouw.

Hoewel in de kerk vroeger nooit wapens of bijzonderheden aanwezig waren,[2]) was er buiten de kerk nog wel een bezienswaardigheid. Dat was nl. de hardstenen grafzerk van „Salomon de Moor, der beiden Rechten Doctor, 30 Augustij 1720". Deze de Moor is jarenlang, de rechterhand geweest

[1]) Hij doelde op een uitspraak van de rechter inzake de door Baron van Brakell in 1851 niet erkende verplichtingen zijnerzijds tot betaling van 't predikantstractement. Zie hfdst. VI, 10.

[2]) C. Groenewoud, Geogr. Beschr. Geldl., 1772.

van Anton, Graaf van Aldenburg (1684-1720), en diende hem als rentmeester over diens heerlijkheid. Deze zerk is vermoedelijk ergens als stoepplaat gebruikt. Gelukkig zijn de zerken van de fam. Pannekoek gespaard gebleven. Voor de rest vinden we dan behalve laatstgenoemde zerken, slechts nog het staande grafmonument van J. A. P. Baron van Brakell Doorwerth (overl. 1853) en diens vrouw J. H. G. van Schuylenburch (overl. 1878). Dit monument is geplaatst tussen de steunberen van het 1e travee van het koor, aan de zuidzijde.

Het Heelsumse kerkhof is vroeger meer dan eens zowel omstreden als bezongen.[1]) De strijd was een gevolg van na-ijver tussen de Renkumse schout en zijn Doorwerthse collega.[2]) Het betrof dan het van elkander „afsnoepen" van lijken uit het Renkumse deel van Heelsum, die uiteraard in Renkum behoorden begraven te worden.

Behalve het Heelsumse kerkhof was er onder Doorwerth nog een kerkhof, dat eigenlijk geen „kerk"-hof was; ik bedoel het zgn. vreemdelingenkerkhof. Dit was gelegen aan de noordzijde van de Fonteinallee, even oostelijk van de boerderij de Noordberg. Craandijk[3]) vertelt er in 1887 het volgende van: „Op een kleine, vlak gemaakte hoogte is een haag van beuken geplant, die een langwerpig vierkant insluit; ongehinderd groeit er het gras en het rustige plekje gelijkt op niets zozeer, als op een kerkhof. Het is bepaaldelijk aangelegd voor de drenkelingen, die de rivier binnen de grenzen der heerlijkheid aan land spoelde. 't Schijnt onbekend, of een grote ramp aanleiding is geweest om deze plek tot dat doel in te richten dan of 't alleen een grillige inval was. Voorzover wij vernamen, is er bij mensenheugenis één begraven."

Ten aanzien van het ontstaan van deze begraafplaats veronderstel ik, dat hij aldaar aangelegd zal zijn ter begraving van terechtgestelden, omdat ongeveer te zelfder plaatse vóór 1795 de galg opgericht stond en tevens aldaar de executieplaats was.

Deze begraafplaats, welke aldaar niet langer meer door J. G. Ridder van Rappard, toen eigenaar van de Doorwerth, gewenst werd, is in 1899 verkocht aan de burgl. gemeente Doorwerth en verplaatst naar een verder verwijderd deel van Doorwerth, nl. ten noorden van de zgn. zwarte weg naar Wolfheze, juist aan de grens van de kadastrale gemeente Renkum. Dit drenkelingenkerkhof bleef daar tot 1940, toen het opgeheven werd. Sinds heugenis is er niet begraven.

Het slot van dit overzicht kan de geschiedenis worden van de eigen kerkelijke gemeente van Heelsum-Doorwerth, die ondanks vele moeilijkheden ontstaan is. De Heelsummers, die naar Renkum ter kerke moesten, namen vooral door de groei van het dorp, steeds meer in aantal toe. Zo bedroeg in 1903 het aantal leden uit Heelsum dat tot de kerkl. gem. Renkum behoorde, 346. En een 20-tal jaren later zijn dat er al plm. 500. Het was tenslotte dan ook zo, dat toen ds. de Looze als predikant in Renkum kwam, en hij niet te Heelsum wilde voorgaan in de dienst, dat de Heelsummers besloten dan maar voorgoed Renkum vaarwel te zeggen. Vaak waren er al spanningen geweest, maar in 1922 wordt er dan toe overgegaan, om zelf predikanten te laten komen. Een daartoe gevormde commissie regelde alles.

In zekere zin werd deze afscheiding ook gemakkelijk gemaakt, doordat sinds kort de kerk in andere handen overgegaan was. Wat was er namelijk

---

1) J. Keyn-Ockerse, Oden en Elegien, 104 (1816).
2) Arch. Doorwerth, no. 8 (1778).
3) J. Craandijk, Wandelingen, 1887. Geldl., 67.

gebeurd? Toen in 1919 onder de fam. van Brakell boedelscheiding plaats vond werd de kerk door de erven van wijlen Ph. F. A. J. Baron van Brakell ten geschenke aangeboden aan de Ned. Herv. Gemeente van Renkum-Heelsum. De familie interesseerde zich niet voor dit gebouw, waarvoor ze als eigenaren nog steeds onderhoudsplichtig waren. De kerkelijke gemeente kon echter om verschillende redenen niet op het aanbod ingaan, waarna het door de familie aan de Bond Heemschut aangeboden werd (Dec. 1919). Na ernstige overweging besloot het bestuur van deze Bond, de kerk niet te aanvaarden. doch de erven van Brakell te verzoeken haar aan de vereniging „Hendrick de Keyzer" te Amsterdam, te schenken, omdat deze vereniging daarvoor meer in aanmerking kwam dan Heemschut. De vereniging „Hendrick de Keyser" heeft deze schenking dankbaar aanvaard, en is eigenaresse gebleven tot 1951, toen het gebouw op 11 Juli van dat jaar aan de kerkelijke gemeente van Heelsum werd overgedragen.

Begrijpelijk is dus, dat Heelsum op deze wijze sinds 1920 over een eigen kerkgebouw kon beschikken, onafhankelijk van Renkum. Het heeft nog 4 jaar geduurd, aleer in Heelsum tot kerk-instituëering kon worden overgegaan. De eigenlijke geschiedenis van de kerkelijke gemeente Heelsum-Doorwerth begint dus pas in 1926, als door het Besluit van het Prov. College, het Heelsumse deel van de N.H. Gem. van Renkum, tot een eigen gemeente geformeerd wordt. Deze gemeente telde toen plm. 350 leden, doch kreeg pas een half jaar later haar eerste predikant in ds. G. Grootjans, welke op 1 Mei 1927 van uit Stedum zijn intrede deed.

Ten behoeve van de predikant had het kerkbestuur een pastorie aangekocht in de vorm van het in 1912 gebouwde gemeentehuis van Doorwerth, gelegen aan de Koninginnelaan, en thans nog pastorie. In 1948 werd de pastorie geheel verbouwd, waarbij toen het torentje boven de voordeur verdween. Sinds de opheffing van de gemeente Doorwerth in 1923, deed het uiteraard al geen dienst meer als gemeentehuis.

De predikanten welke tot heden de Heelsumse gemeente gediend hebben, zijn:

G. Grootjans Thzn., ber. v. Stedum 1927, vertr. n. Vlaardingen 1929
J. W. Beerekamp, ber. v. Molkwerum 1929, vertr. n. Werkendam 1934
E. Broekema, ber. v. Bolsward 1934, vertr. n. Waardenburg 1947
F. H. J. Bik, ber. v. Voorst 1948, tot heden.

De gemeente was intussen ook gestadig gegroeid, zodat per 1 Jan. 1951 het ledental van de gemeente reeds tot 889 gestegen was. Een handicap was, dat sinds Sept. 1944 geen diensten in het kerkgebouw gehouden konden worden. De kerk was tengevolge van de oorlog zwaar gehavend, en wel speciaal het dak, zodat het niet mogelijk was zonder grote kosten een en ander te herstellen. Als eerste phase in het herstel, werden in 1949 de daken van schip en koor vernieuwd, terwijl de rest van het herstel plaats vond, nadat het kerkgebouw eigendom van de kerkelijke gemeente geworden was. Het aanvankelijke plan om het dwarspand te laten vervallen, kon om finantiële redenen geen doorgang vinden. De inrichting der kerk is geheel gewijzigd, waarbij o.m. de kerkeraads-kamer verplaatst werd van het koor naar de torenzijde. De ronde raampjes uit de koorsluiting zijn verwijderd en de gedichte vensters aldaar, opnieuw aangebracht. Bij deze laatste restauratie werden in de vensternissen muurschilderingen gevonden van grijs op zwarte velden. Elk der 4 schilderingen stelde een geraamte voor, en zijn wellicht te zien als restanten uit de tijd, dat heer Daam Willem Schellard van Obbendorp, aldaar zijn vrou-

wen begroef (1640-'50). Het geheel herstelde en gerestaureerde kerkgebouw is op 3 April '52 opnieuw in gebruik genomen.

7. Het gilde van St. Anna

Bij het onderzoek van het archief van de heerlijkheid Doorwerth hebben we o.m. kennis kunnen nemen van enkele daarin aanwezige bescheiden, overschot van de administratie van het vroegere Annagilde te Doorwerth. Uit die bescheiden blijkt, dat het Doorwerthse gilde op geheel andere leest geschoeid was als b.v. het Renkumse gilde, en dat ze bovendien ook van lang niet zo hoge ouderdom was. Diende een gilde in het algemeen de gemeenschap en werd ze gebruikt ter opluistering van kerkelijke feesten, van dit alles blijkt in Doorwerth niets. Hier blijken meer militaire allures aanwezig te zijn door het houden van exercitiën en het in formatie optrekken. Godsdienstige motieven staan hier dan ook blijkbaar geheel op de achtergrond.

Het gilde dateerd wellicht van omstreeks 1700, en is dan na de doorvoering van de Reformatie ontstaan. Hoewel de R.K. godsdienst nog lang door de heren van Doorwerth getolereerd werd, is het toch opmerkelijk, dat niettegenstaande het vorenstaande, toch St. Anna als patrones werd gekozen. Misschien in het gilde naar z'n oorsprong ouder, doch er bestaan geen gegevens, die dit op enigerlei wijze kunnen bevestigen.

Als een nieuw lid werd aangenomen, werd hij niet ingeleid bij het vogel- of schijfschieten, doch men sprak ineens van „brave soldaten" (1754). Slechts het teren — jaarlijkse potverteren en bierdrinken — vinden we vermeldt, hoewel meest om de 3 jaar.

De aantekeningen over het gilde lopen in het boek van plm. 1780-1830, daarna van plm. 1714-1782.

Het is echter goed, om eerst eens iets over de doelstelling en het werk van dit gilde te weten te komen. Nu bevindt zich tussen de losse papieren een „Reglement waar na de gesamentlijke gildebroeders van de schutterij van Sint Anna in de Heerelijkheyt Doreweert sigh zullen hebben t' reguleren".

Dit reglement leert ons omtrent het gilde het volgende:

Art. 1. „Zal de compagnie in goede ordere marseren ider in sijn gelit zoo als die van de lijst worden aff gelesen, elk met een goet lank roer op een boete van 3 gld.

Art. 2. Als de compagnie komt ter plaatse waar de papegaay sal worden affgeschoten, sal den kooningh de eerste sijn en dan een ider sijn schoonste doen.

Art. 3. Ook sal hem niemant verstouten om sijn roer met scharp te laden na dat de papegaay is aff geschoten, op een poene van een ton bier.

Art. 4. Als de papegaay is aff geschoten en een nieuwe koningh is, sal hem worden vereert een nieuwen hoet met een lint daar op van 3 a 4 gld., waar voor den coningh sal verplight sijn aan het gildt te geven een somma van 12 gld. waar voor 't gildt hem weer moet leveren een ton bier t' huys t' brengen daar hij het ordineert, edoch binnen de Heerelijkheyt Dooreweert.

Art. 5. Die het vaandel sal worden gepresenteert daar de vogel is afgeschoten, sal 't selve moeten aannemen sonder tegenspraak, op een boete van een ton bier en uyt het gildt geworpen worden."

Art. 6. Men is verplicht te compareren, t' zij „in- of uitheemse", en den gildeknecht te voldoen.

Art. 7. Er zijn 2 gardiaans, die de „scheryants- of assidantsplaats vergeven; deze mag niet geweigerd worden, anders 6 gld. boete.

Art. 8. Intreegeld 3 gld., aanstonds aan de oudste gardiaan te betalen. Wie verder „in vrienschap met ons wilde teeren kan ackorderen met den voornoemden gardiaan.

Art. 9. Wie scheldt, enz., kwesties maakt „sonder malkander te slaan" zal met beide benen in een volle ton water gezet worden, om een volle kan bier uit te drinken, „en anders uyt het gildt geworpen worder sonder genade".

Art. 10. Is er met vuisten gevochten, dan bedraagt de boete 1 ton bier, indien met messen of roers 2 ton, en zal het delict „aanstont aangebraght worden aan den righter der Hoge herelijkheyt Doreweert sonder eenige oogluykinge".

Art. 11. „Int marseren" zal niemand „uyt sijn gelit mogen gaan", buiten noodzaak, off zullen prügel hebben". Met volgende bepalingen over behandeling der geweren, wacht bij 't vaandel, de pieken, enz. en glazen breken.

Art. 16. „Ook sal hem niemant verstouten onder de croon die opgehangen is 't schieten of aan stukken te slaan"; boete van ½ vat bier. Hiermede zal de versiering van het gildelokaal, of die ter ere van de koning bedoeld zijn.

Art. 17, e.v. Alle breuken moeten zo spoedig mogelijk worden ingevorderd. De gardianen doen de jaarlijkse rekening, „so dikwijls als men optrekt off teert", wordt een nieuwe aangesteld. Zij hebben o.a. de „oude gesegelde brieven wel 't bewaren". Deze stukken zijn thans echter niet meer aanwezig.

Art. 20. Het vaandel van de schutterij mag „niet uyt de heerlijkheyt gaan"; boete ½ vat bier.

Alles bij elkaar omvat dit reglement 23 artikelen, zonder echter gedateerd te zijn. Het is getekend door Elias Boekelman, cappitein, Hendrik van Lottenbergh als luytent, e.a. Deze twee functionarissen waren volgens het gildeboek omstreeks 1750 in functie. Dit reglement zal dus uit die tijd dateren, mogelijk iets ouder zijn. Het blijft echter vreemd, dat men in die dagen het vogelschieten nog reglementeerde, en toch niet meer schoot. De betreffende bepalingen zijn vermoedelijk klakkeloos uit een voorganger overgenomen: wellicht is het gehele stuk niet meer dan een overgeschreven copie van een vroeger reglement.

Behalve dan dit reglement bevindt zich tussen de losse stukken nog een door Jan Wegenaar, secretaris van Doorwerth op 20 Juni 1718 geschreven reglement van orde voor een speciale gelegenheid luidende:

„Door order van sijn Hoogh Graaffl. Exellentie de Heere Grave van Oldenburg, Vrij Heere tot Varel, Kniphuys en Doorweert.

1. Wort mits dezen aan ydereen die dat toekomt, dat sijn Hoog gemelte Graaffl. Exellentie de byeenkomste van de Doorweerter schutterij, op de behoorlijke versoeck van de gildemeesters van het selve, heeft voor deze reysen voor Maandag, Dinsdag en Woensdag des 20/21/22 van deze loopende maant Juni 1718 op deze navolgende articulen toegestaan, teweten, dat de leden van de voors. schutterij sullen in haar verteren plaats den eersten en den derden dag hier voor geschreven sonder wapenen sich begeven.

2. Dat den tweeden dag sijnde Dinsdag de voorgemelte leden van de schutterij sullen sig bij trommelslag en onder de wapenen te 10 uren 's morgens vergaderen en blijven soo gewapent tot marsoefening en vogelschieten tot 4 uren des nademiddags, en sullen voor en na die tijt alle de snaphanen en schietgeweer gebragt worden en blijven in het Santhuys tot Heelsum bij Roelof Jans, outste gildemeester van de voors. schutterij".

Het stuk vervolgt dan verder :
3. Er zal bier ,wijn noch jenever gedronken worden voor 10 uur vm. en na 8 uur nm.
4. Het gewone artikel tegen vloeken, slaan, enz. ; vechten met handtastelijkheden voor 't gerecht te brengen.
5. Bij overtreding van een en ander 10 gld. geldboete.
8. Niemand mag met zyn geweer in het Doorwerthse bos gaan, of door de wei- of bouwlanden, om konijnen, hazen, veldhoenders of tortelduiven te schieten.
9. „Eyndelijk niemant van de verschreven leden van de voors. schutterij sal in die drie voors. dagen gerigtelijk mogen onder deze jurisdictie gearresteert worden voor sijne sivile schulden, maar simpel gesiteert en aanstonts vrijgelaten na zijn beloofde bij gewoonelijke hanttasting en submissie onder dese jurisdictie wegens die syttacie gedaan te hebben."

Het bovenstaande blijkt betrekking te hebben op een groot schuttersfeest, waarbij de militante aard weer duidelijk spreekt. Het is overigens slechts dit ene, grote feest wat wij van het gilde kennen. Want na deze gelegenheid ontmoeten we niets anders dan bierrekeningen, schuldvorderingen wegens landpachten, ledenlijsten, e.d.

De landpachten zijn verschuldigd over 2 percelen bouwland, eigendom van het gilde. Het zijn „het Grote Stuck op de Heelsumsche Enk, en de Speldenakker", welke percelen steeds voor 6 jaar „op onse oude en in dit boek gemelde conditsie" werden verhuurd voor resp. 25 gld. en 3 gld. 10 st. per jaar.

De verpachtingen vonden plaats in „ons gewone gildehuys tot Heelsum". Nog in 1831 bezat het gilde 2 ha grond op de enk, hetwelk als bouwland verpacht werd, en waarin uiteraard het zgn. „Grote Stuk" gezien moet worden. Dit stuk grond lag gedeeltelijk ten noorden en ten zuiden van het pad, dat achter de Vosdel heen naar de Fonteinallee gaat (de vroegere weg van Doorwerth naar Heelsum).

Ook ontving het gilde „van Aart Schut als diaken een jaar pagt van den hof aan de beek tot Heelsum, verschenen Petri 1783", 2 gld. 10 st. In de Franse tijd is het totaal der inkomsten wat lager, daarna zakt het vrij snel tot nihil. Uit een lijst van vorderingen, dd. 28 Nov. 1830 blijkt, dat niemand meer pacht betaalde, de diaconie toen zelfs 17 jaren pacht ten achter was ! De diaconie had toen de zgn. „Laagse hoff aan de Beek" in pacht.

Veel bijzonders is uit het boek verder niet op te diepen. 25 Maart 1782 rekent de oudste gildemeester af ; er blijft 109 gld. in kas. Na 3 jaar wordt weer geteerd, waarbij een lijst verschijnt van „nieuwe ondergangers", welke bij de tering op 15 en 16 Juli 1785 vrijwel allen 1 gld. 10 st. betalen, genoemd „sijn ondergang".

Ook geschiedt er een „betaling van de schutbroeders voor de gildeknegt", 2 st. per persoon. Verteerd wordt dan 7½ ton bier en 30 kan jenever. De gildemeesters ontvangen over elke 3-jarige periode 1 gld. per man, de speelman 6 gld. Daartegenover wordt dan aan „speelmansgelt ontvangen 4 gld. 11 st. „Verder vinden we betalingsposten voor verponding, kannen en glazen, stoelen en banken, en huisvesting. Uit dit laatste blijkt, dat als er over het „gildeguys" gesproken wordt, hiermede slechts een, voor die speciale gelegenheid aangewezen herberg of particuliere woning, bedoeld wordt. Tot plm. 1790 vinden betalingen plaats voor huisvesting aan P. Theunissen, en later steeds aan G. v. d. Born. In 1718 hield men het gildefeest bij Roelof Jansz. in het Santhuis. Dit Santhuis was een particuliere woning, en behoorde aan de heer van Doorwerth ; hij stond nabij het kasteel aan de Fonteinallee.

Op een lijst van hen, die op 1 en 2 Juli 1808 aan de teer-dag deelnamen, komen behalve Doorwerthse namen, ook namen voor van personen uit Renkum, Oosterbeek, Arnhem, Loenen en Wageningen.

Vermoedelijk was St. Anna een familie-gilde [1]; wie eenmaal zijn intrede had betaald, bleef er bij, ook al verhuisde hij.

Omdat geen contributie geheven werd, kon slechts eenmaal in de 3 jaar geteerd worden. De pacht bleef de grootste inkomsten vormen. Voor de tering van 25/26 Sept. 1820 wordt men, uit overweging dat al het koren en hooi binnen is, vermaand „om gedurende deese teering met geene brandende pijpe te loope of te rooke op den deel of buyten om 't huis of berge" (hiervoor 10 st. boete) en verder „geen accie te maeke", dit wil zeggen het mes trekken, en dergelijke. In dat geval moest de overtreder aan de plaatselijke regering worden overgeleverd. Een van de laatst bekende daden van het gilde is niet de slechtste. Er is namelijk een „Rekening van ontvangst en uitgaaf der gelden" aanwezig, „verstrekt hebbende tot ondersteuning van het huisgezin van Evert van Mossel, tijdens haar zoon als schutter in militaire dienst bij 't leger te velde is uitgetrokken geweest in de jaren 1830 t.m. 1833".

Aan dit gezin werd elke week 2 gld. uitgekeerd. In totaal wordt 164 gld. betaald, waarmede dan in 1833 de gildekas gelijk leeg is. Van het St. Annagilde is, behalve de hiervoor genoemde papieren, alles verloren gegaan; ook het gildezilver, zo dit al aanwezig geweest mocht zyn, is verloren gegaan.

Nog in 1880 waren er schutters-uniformen in de wapenkamer van het kasteel aanwezig. Althans Sipman [2]) deelt ons dit mede.

Trouwens de herinnering bestaat nog, dat zo nu en dan ingezetenen van de gemeente Doorwerth door de kasteelheer (na 1817 ook burgemeester) werden opgeroepen om wachtdiensten te verrichten. Hiertoe begaf men zich naar de wapenkamer (kleine vertrek links bij de poort-ingang), alwaar de benodigde wapens werden uitgereikt [3]). Deze gewoonte is echter al aan het einde van de vorige eeuw verloren gegaan.

8. Van landgoed tot industriedorp

Wanneer hierboven gezet wordt „van landgoed tot industriedorp", dan vereist dit wel enige toelichting. In dit hoofdstuk wordt namelijk in grote trekken behandeld de opkomst, bloei en ondergang van het landgoed de Duno, dat eigenlijk niet als landgoed ontstaan is. En daarnaast wordt in het algemeen de ontwikkeling van het zuidoostelijk deel van de gemeente Doorwerth nagegaan, totdat daarvan resulteert een industriedorp, zoals we dat thans in het Heveadorp kennen.

Het *gehele* landgoed werd (gelukkig!) geen industriedorp; dank zij zichzelf. Nu dan eerst iets over het ontstaan van de Duno, of eigenlijk Duunoog, zoals het oorspronkelijk heette. Temidden van het gebied van de heerlijkheid Doorwerth lag tussen andere heggen en akkermaalshout een hegge, door een der graven van Gelre eens geschonken aan het O.L. Vrouwe-klooster te Renkum. Het was de zgn. Eijerhegge, gelegen westelijk van het Wijntjesdal, oostelijk de Borghegge, en zuidelijk de weg onder langs de berg (Fonteinallee).

Na 1580, toen de overheid zich ontfermde over alle kerk- en kloostergoe-

---

1) Opvatting van J. A. Jolles, in Gelre XL, 129.
2) M. A. Sipman, Arnhem en omstreken (plm. 1880), blz. 91.
3) Medegedeeld door C. A. Buddingh in zijn aantekeningen op Nijhoffs Wandelingen, ca. 1860.

deren, kwamen ook de bezittingen van het Renkumse klooster onder beheer van Ged. Staten van het Kwartier Veluwe. Evenals andere geestelijke goederen, werd ook dit kloostergoed beheerd door rentmeesters, die verantwoording verschuldigd waren aan de Rekenkamer.

Het is bevreemdend dat de Eijerhegge op geen enkele oude kaart van de heerlijkheid Doorwerth voorkomt, hetgeen mogelijk een aanwijzing is, dat bij de overeenkomst over de heggen in 1712 in het geheel niet aan die hegge is gedacht. Hij wordt althans geen enkele maal genoemd. Pas later wordt hij weer genoemd, zoals we hierna nog zien zullen. De grenzen van de oude Eijerhegge kunnen nog gemakkelijk worden teruggevonden uit de oude kadastrale kaarten, terwijl tot 1944 ook de oude scheibomen (eens de trots van de Duno!) de grenzen duidelijk weergaven. Van deze oude scheibomen zijn er slechts enkele over, welke nabij de boswachterswoning aan de Dunolaan staan.

De breedte van de Eijerhegge was plm. 90 meter en de lengte 340 meter. De wandelaar, die de oudste bomen van het landgoed wilde leren kennen, behoefde slechts de grenzen van de hegge te volgen. Het is geen wonder dat aan dit kleine perceel akkermaalshout in de 17e en 18e eeuw weinig aandacht geschonken werd. De rentmeester van het convent van Renkum zorgde wel, dat het hout op gezette tijden werd verkocht, doch een verantwoording in hun rekeningen kwam slechts zelden voor. Tenslotte stelden Gedeputeerden van Veluwe in 1698 officieel vast, dat de nieuwbenoemde rentmeester van de conventen Renkum en Monnikenhuizen persoonlijk de opbrengst van deze hegge zou genieten.

Blijkbaar rustte op een of andere wijze op de hegge nog een jaarlijkse uitgang van 2 gld. ten behoeve van de heer van Doorwerth. Geregistreerd is althans in de perceelswijze ligger van eigendommen in Doorwerth [1]), dat op 2 Sept. 1734 de erven van Herman van Houten en vrouw, de halfscheid van deze uitgang voor 40 gld. aan Hendrik de Geest en Aaltje Kerckhof, echtelieden, overdoen.

Hierna vernemen we niets meer van de Eijerhegge, totdat ze bij resolutie van Ged. Staten van Veluwe dd. 24 Maart 1790 in eeuwigdurende erfpacht wordt uitgegeven aan mr. A. O. F. Blombé Vatebender te Arnhem. Ze wordt dan beschreven als „de tot de goederen van 't convent van Renkum behoorende hegge hout staande op de zoogenaamde Eijerhegge in 't Coenderbosch beneden 't Drielsche veer." De jaarlijkse erfpachtscanon bedraagt dan 35 gld.

Mr. Blombé Vatebender was geen onbekende op de Doorwerth. Hij was namelijk reeds in 1783 door Douair. Gravin Bentink-v. Aldenburg tot richter van de heerlijkheid benoemd, en vertoefde uit dien hoofde ook veel op het kasteel. Hem zal daarom ook de aanwezigheid van de Eijerhegge bekend geweest zijn, waarop hij toen ook het oog geslagen heeft om aldaar voor zich een landhuis te bouwen. Hij heeft daarmede niet lang gewacht, want wij zien reeds op de rivierkaart van F. W. Conrad, die vóór 1794 werd opgemeten, het landhuis Duunoog aangegeven.

De naam Duunoog, Duinoog of Duno, schijnt vóór 1790 onbekend te zijn. De veronderstelling ligt voor de hand, dat Blombé Vatebender bij het zoeken naar een naam voor zijn landgoed, gedacht heeft aan de Huneschans, op sommige kaarten ook Duneschans geschreven. Deze verklaring ligt zeer voor de hand, omdat Duneschans zoveel als „hoge" schans betekent. Immers het woord dune, thans ook nog in ons woord duinen aanwezig, betekent hoog of verheven.

---

[1]) Protocol van overdrachten, enz. Rechtl. Arch. Doorwerth, no. 6a.

De heer Blombé Vatebender heeft niet lang op zijn landhuis gewoond, want bij een beschrijving van 1801 [1]) wordt gezegd, dat het thans als herberg dienst doet.

Op 31 Jan. 1807 transporteerde hij „de buitenplaats Duunoog gelegen in Dorenweerd met zijne gebouwen, houtgewassen, en tuinen op de zoogenaamde Eijerhegge in het Coenderbosch beneden het Drielse veer aan Wijnand de Groot en Rosalie C. L. de Vignon, ehel. wonende te Amsterdam", zulks voor de prijs van 10.500 gld. Bedoelde heer de Groot was een oud-kapitein ter zee, welke op de Duno van zijn pensioen ging genieten. De Groot was echter niet de enige bewoner van het huis, want ook zijn zwager, de heer M. J. Macaré woonde er met zijn echtgenote. Laatstgenoemde ontving op 18 Juli 1808 nog bezoek van koning Lodewijk, aan wien zij het landgoed lieten zien. De koning uitte zijn bewondering hierover, waarbij de „Cascaden" en natuurlijk de vergezichten over de Betuwe zijn bijzondere belangstelling hadden. Dit verhaal vinden wij opgetekend in het familieboek van Bossevain „Onze Voortrekkers". De koning bezocht toen tevens Arnhem, en complimenteerde aldaar een 100-arige.

De heer Macaré was voormalig boekhouder van de Oost-Indische Compagnie. In deze kwaliteit machtigde hij op 20 Aug. 1808 iemand, om 1000 gld. pensioen in ontvangst te gaan nemen op het Ministerie van Kolonien.

Na de families de Groot en Macaré, is de Duno bewoond geworden door de fam. Bossevain. In 1831 is de Duno - juister de Eijerhegge - ter grootte van pl.m. 3 ha eigendom van J. F. Kroese, welke het landhuis toen ook bewoonde.

Als Nijhoff de Duno bezoekt [2]), beschrijft hij dat het „ons met zijn breden witten voorgevel reeds digt bij Arnhem is in het oog gevallen; zich van verre als in de lucht zwevende voordoet, en, wanneer men van beneden tegen den berg opziet, bijna op den rand der steilte schijnt gebouwd. Achter het huis heeft men een uitgebreid gezigt over de onregelmatige verspreide, grootere en kleinere, heuvels van het Doorenweerdse bosch, achter welke de hooge muren van het kasteel even te voorschijn komen, een gezigt, dat niet nalaten zal, op zulken, die aan den aanblik van eenen bergachtigen grond niet gewoon zijn, eenen blijvenden indruk te maken; maar wij wagen het niet, te beschrijven, wat de verrukte wandelaar gevoelt, wanneer hij (met vergunning des eigenaars) het onlangs op deze hoogte gebouwde torentje beklimt en deszelfs plat dak betreedt, waar niets het vrije uitzigt belemmert, en zijn oog, den ganschen gezigteinder rondwarende, op ieder punt op verschillende wijze door het schoon der natuur getroffen wordt.

Men kan van hier langs de steile, door fraai plantsoen beschaduwde, hier en daar door kleine terrassen afgebroken helling dezer aanzienlijke hoogte, tot op den weg bij de rivier afdalen".
U ziet, dat de Duno toen reeds een onvergetelijke indruk maakte op degeen, die eens het landgoed bezocht.

Omstreeks 1843 wordt het landgoed aangekocht door Baron van Brakell van de Doorwerth, die daarmede een hinderlijke enclave uit zijn gebied weet weg te werken. Landhuis, toren en koepel worden nu verhuurd voor uitspanning, waardoor meteen een bestemming aan het landgoed gegeven wordt. Maar als Budding omstreeks 1860 de Duno bezoekt [3]), dan merkt hij het volgende op.

---

1) A. Warin, Een reis te paard, Gelre XXXIV, 342.
2) Nijhoff, Wandelingen (1824), blz. 63.
3) Aant. van C. A. Buddingh op Nijhoff, Wandelingen.

,,Het behoort thans aan mevr. de douair. van Brakell. Het staat nu ledig daar de huurders schijnen afgeschrikt te worden door den hoogen huurprijs (men zegt Fl. 2000.-). Niet lang geleden was het een logement en restauratie, maar de telkens afwisselende ondernemers moesten dit spoedig laten varen, daar zij hun onkosten niet goed konden maken, door het gering bezoek dat hun ten deel viel. Van den toren, meer bij het begin van dit landgoed, en van den koepel aan de uiterste kant van den berg gelegen, heeft men een heerlijk uitzicht."

Pas na 1880 wordt de basis voor de toekomstige ontwikkeling van de Duno gelegd. Want nadat na de dood van Douair. van Brakell de bezittingen verdeeld zijn, wordt in 1880 de Duno door Louise C. J. Bar.sse van Brakell (tot wier portie ook de Duno behoorde) verkocht aan Werner Baron v. Pallandt, met wie zij in dat jaar huwde. Volgens Sipman [1]) bouwde de nieuwe eigenaar daar, ter vervanging van het vroegere logement, dat later een kostschool was, een trots landhuis, in overeenstemming met de trotse ligging ervan. Tevens merkte hij op, dat ,,rechts van het plateau de sierlijke, hoge ,,Koepel van de Duno" geplaatst is, vanwaar 't panorama zeer ruim is." (zie afb. 10). Nabij het herenhuis zag men tot toen, een oude vervallen toren, - een belvedère, - die de gelegenheid aanbood in de richting van Doorwerth en Wageningen de omgeving te bewonderen. Deze belvedère is enkele jaren later door een nieuwe vervangen, welke in 1944 met de andere gebouwen is ondergegaan.

Op 10 Juli 1888 wordt de Duno op een publieke veiling gekocht door

Afb. 10. Zó zag de stenen uitzichtkoepel van het logement Duunoog er uit! Gekleurde litho uit Kastelen en buitenplaatsen door Fa. Buffa en Zn. 1850—1854.

---

1) M. A. Sipman, Arnhem en omstreken, blz. 95.

Afb. 11. En zo zag het logement de Duno er uit; op de achtergrond nog een gedeelte van de uitzichtkoepel. Aquarel van A. Ver Huell (1822—1897) in Gem. Museum Arnhem.

J. W. F. Scheffer, een markante figuur uit de cacao-industrie. Hij richtte op het landgoed een melkerij op, van prima stamboekvee. Hij liet daartoe grote stallen bouwen, verbeterde het park en omsloot het geheel met kunstig gesmede hekken. Later liet hij ook verschillende woningen langs de Dunolaan bouwen. Al deze woningen kregen namen, t.w. „de Viersprong, Pretty Home, Forest Hill, Zorgvlied, de Pauw, de Bloem en de Vrucht". Het is dus vooral gedurende de tijd dat dhr. Scheffer eigenaar van de Duno was, dat dit landgoed in het middelpunt der belangstelling kwam te staan. Dit landgoed omvatte nu niet alleen de Eijerhegge meer, doch ook de gehele verdere zuidoosthoek van de gemeente Doorwerth, zodat de totale oppervlakte reeds plm. 72 ha bedroeg. Vooral de model-boerderij Huis ter Aa trok veel belangstelling en ook vele excursies werden naar de Duno georganiseerd. Zo vinden we omstreeks 1908 vele geillustreerde artikelen over de Duno in periodieken, waarin het landgoed zeer hoog geprezen wordt.

Als na de dood van dhr. Scheffer op 31 Juli 1914 het landgoed publiek verkocht wordt, dan kan dit inderdaad een der fraaiste en merkwaardigste uit de gehele omgeving genoemd worden. Odo van Vloten, 'n Indisch theeplanter, koopt het landgoed, maar verkoopt reeds het volgende jaar een gedeelte ervan aan de fa. Wilhelmi te Groningen. Dit deel omvatte in hoofdzaak de huidige eigendom van de Heveafabrieken. Vanaf deze tijd dateert dus de zo noodlottig geworden scheuring van het landgoed.

Reeds bij het leven van de heer van Vloten dreigde de opkomende crisis het bewonen van grote landhuizen onmogelijk te maken. Om te voorkomen,

dat zijn dood het einde zou betekenen van zijn geliefde bezitting, vermaakte hij haar aan het Gelders Landschap.

Het landgoed was toen ondanks de splitsing, waarbij inmiddels 21 ha aan de Heveafabrieken behoorde, toch nog 65 ha groot, en een aantrekkelijk bezit. Toen na de dood van dhr. van Vloten in 1932 het landgoed aan de Stichting was overgedragen, was de eerste zorg van het bestuur om een goede bestemming te vinden voor het herenhuis. De keuze viel op een hotel; maar voordat het hiertoe geschikt zou zijn, moest een aanzienlijke verbouwing plaats vinden. Hierdoor werd een betrekkelijk klein hotel verkregen, waarvan de ingebruikneming geschiedde in 1933.

Tot het landgoed behoren ook nog de uiterwaarden aan de voet der heuvels, tot aan de Rijn; en op de noordelijkste punt van het terrein, aan de andere kant van de Oude Oosterbeekse weg een voor ieder afgesloten natuurreservaat met bronnen en moerasachtige bodem, dat thans nog dezelfde begroeiing vertoont als in de 16e eeuw, toen het als een „elzepasken" werd aangeduid. Hier werd in een vijver nog de ruine van de middeleeuwse hof te Seelbeeck gevonden.

Als gevolg van de oorlog is het landgoed wel zeer gehavend. De mooie, zware bomen zijn vrijwel alle verdwenen. Met name noem ik hier de bomen op de Huneschans en de oude scheibomen van de Eijerhegge; slechts enkele bleven bestaan. Ook het huis zelf is gevallen na de zware beschietingen. Van de vroegere glorie is dan ook maar zeer weinig meer over dan een kaal geplukt, glooiend landschap. Door de goede zorgen van de eigenaresse hebben echter al weer herbeplantingen plaats gevonden, zodat ons nageslacht toch weer een glorievolle Duno zal terugvinden.

Geheel anders en eigensoortig ontwikkelde zich het door de fa. Wilhelmi aangekochte deel van de Duno. Na de aankoop in 1915 richtte men de stalgebouwen, etc. gelijk in voor de productie van rijwielbanden. Deze firma, welke zich associeerde met andere, benoemde zich reeds spoedig de N.V. Ned. Rubberfabrieken Hevea. De fabriek was oorspronkelijk gevestigd te Hoogezand, waar evenwel geen uitbreidingsmogelijkheid meer bestond.

Met de stichting van de fabriek alhier, werd een der mooiste dalen van onze gemeente voorgoed op bedroevende wijze ontsierd. Hoewel tegen de stichting geageerd is, kon ingevolge de Hinderwet hiertegen niets gedaan worden. De fabriek heeft zich in de jaren na de stichting steeds meer uitgebreid tot de zgn. boven- en benedenfabriek. Doordien de fabriek gebouwd was in het dal van de Seelbeek, kon deze beek benut worden voor de afvoer van overtollig fabrieksvuil. Een der uiteinden van de fabriek ligt kort aan de Rijn, hetwelk voordelig is bij de aanvoer van kolen, en andere grondstoffen. Hier staat dan ook het ketelhuis en wordt de stoom geproduceerd voor alle afdelingen van de fabriek. Bij de stichting van de fabriek werd vanuit Hoogezand vakbekwaam personeel medegenomen, waarvoor door het bedrijf een dorpje gesticht werd, het bekende Heveadorp; dit is dus geheel een nederzetting van en voor de fabriek.

Het fabricage-programma der fabriek bestond van oudsher voornamelijk uit rijwielbanden, daarnaast zolen en hakken. Later werd ook overgegaan tot het produceren van rubber laarzen, e.d.

Bij de eerste bedrijfstelling in Heveadorp in 1920, telde dit dorp, hetwelk uiteraard geheel uit employeé's van de fabriek bestaat, 589 zielen. Ten aanzien van het aantal arbeiders op de fabriek werden er in 1918 reeds 431 geteld,

welke echter slechts voor een klein gedeelte uit de gemeenten Renkum en Doorwerth kwamen.

Na 1920 veranderde zo op 't eerste gezicht weinig meer in het Heveadorp. Toch werden nog verschillende woningen voor beambten en arbeiders bijgebouwd, en onderging de fabriek mèt de vergroting der productie, regelmatig uitbreiding. Zo leverde de bedrijfstelling van 31 Dec. 1930 reeds een aantal van 131 woningen, en een bevolking van 707 zielen, terwijl op de fabriek 677 arbeiders werkten. Van dit aantal woonden er toen 405 in de gemeente Renkum. Nog verder groeit de fabriek uit, en daarmede in zekere zin ook het Heveadorp. Als dan ook het geweld van de oorlog in 1944 over het dorp raast, dan telt dit dorp reeds 154 woningen, nl. 23 beambten- en 131 arbeiderswoningen. Het totaal aantal arbeiders in de fabriek is dan echter als gevolg van 4 oorlogsjaren, teruggelopen tot 754 arbeiders, terwijl dit aantal in het najaar 1939 nog plm. 1500 bedroeg.

Enorm veel heeft zowel de fabriek als het dorp te lijden gehad van de oorlog, en zwaar was dan ook de tol, die betaald werd. Van de woningen werd een 60-tal geheel verwoest, ofwel pml. 40% van het totale aantal. Na de bevrijding kon dus genoeg gedaan worden om het verloren gegane te vervangen, als niet de samenstellers van het Wederopbouwplan andere gedachten hadden.

Immers, de vraag kwam naar voren, om zich nu maar meteen van die lelijke Heveafabriek in dat prachtige Seelbeekdal - waarvan de pracht inmiddels door de oorlog tijdelijk verdwenen was! - te ontdoen. Dat de wenselijkheid van herbouw door velen afgewezen werd, had dus als oorzaak de ligging van het fabriekscomplex in een landschap, hetwelk tot de mooiste van ons land gerekend moet worden. Ook werd wel naar voren gebracht, dat de aanwezigheid van de fabriek voor de gemeente geen voordeel had gebracht. Kortom, de fabriek, die bovendien rook en stank verspreidde, hoorde in het landschap van de Veluwezoom niet thuis, en diende daarom uitgebannen te worden. Daar de fabriek toch grotendeels verwoest was, was de kans schoon dit te verwezenlijken.

Ondanks de vele bezwaren, hierboven in het kort weergegeven, is men terwille van de belangrijke finantieele consequenties er niet toe overgegaan, de fabriek uit te bannen.

Integendeel, zowel het fabriekscomplex als de woningen zijn thans weer herbouwd, en nog wel in veel grootser en moderner omvang als ooit te voren. Per 1 Januari 1951 werkten dan ook al weer 1151 arbeiders op de fabriek. Hiervan komen er 477 uit de gemeente Renkum, 207 uit Arnhem, 106 uit Driel, en de rest uit andere omliggende gemeenten.

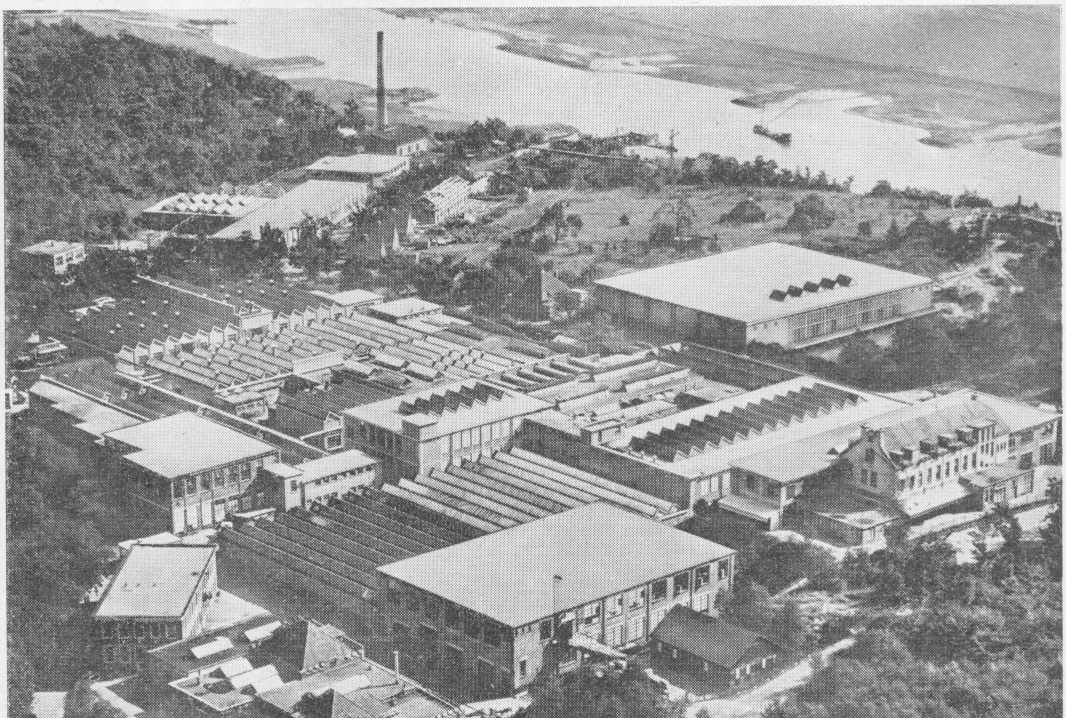
Tenslotte merk ik nog op, dat op aandrang van de toenmalige gemeentelijke veearts, in 1928 nabij het Heveadorp, aan de Oude Oosterbeekseweg een slachthuis gebouwd werd. Het jaar daarop werd dit officieel in gebruik genomen en bestaat thans nog aldaar.

9. De gemeente Doorwerth verdwijnt

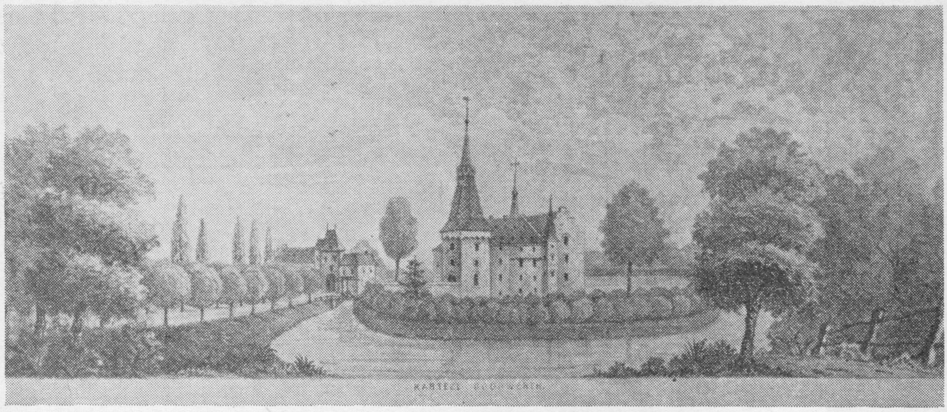
Nadat eerst enkele details van Doorwerth nader bezien zijn, kunnen we thans de slot-acte gaan opvoeren, zij het dan ook niet meer als heerlijkheid, dan toch als burgerlijke gemeente. Onder 4 van dit hoofdstuk hebben we reeds medegedeeld, dat in 1801 Willem, Graaf Bentinck, eigenaar van Doorwerth geworden was. In dit geslacht blijft de bezitting nog verschillende jaren, tot-

dat een verkoop daar een einde aan maakt. Als Graaf Willem op 21 Febr. 1813 overlijdt, laat hij de Doorwerth na aan zijn toen 9-jarige zoontje George William Pierrepont Graaf Bentinck. Dit bezit interesseerde de knaap in het minst niet, zodat hij enkele jaren later de Doorwerth overdoet aan zijn broer Charles, geboren 22 Maart 1810. De Bentinck's, die vrijwel steeds in Engeland vertoefden, en bovendien nog kinderen waren, bekommerden zich niets om hun Nederlands bezit daar langs de Rijn. Alles werd overgelaten aan rentmeesters, die echter veel finantieele zorgen hadden. Het is Baron van Brakell, die tenslotte het vervallen kasteel met een verwaarloosd grootgrondbezit door koop van de ondergang redt.

Hij kocht op 11 Sept. 1837 van Charles, Graaf Bentinck, die toen te Bishops Feigrton Seygnmouth in Engeland woonde, de heerlijkheid en het kasteel Doorwerth met alles wat daarbij behoorde, als de kerk, het kerkhof, de school en het woonhuis van de onderwijzer, bossen, bouwlanden, heiden, uiterwaarden, etc. Tot de verkoop behoorde tevens ook het recht van voordracht bij vacaturen van burgemeester, secretaris, assessoren, leden van de gemeenteraad, schoolmeester en ontvanger der gemeente Doorwerth. De koopsom was 300.000 gld. en was bezwaard met een jaarlijkse uitgang van 1 mud 7 schepel en 7 maatjes rogge t.b.v. het Domein, voorheen het „hondenkoorn" genaamd, en vorderbaar elk jaar op 22 Febr. Baron van Brakell nam door deze

Afb. 12. De Hevea-fabrieken; op de achtergrond de zgn. Beneden-fabriek en de loswal aan de Rijn. Rechts het vroegere huis ter Aa, thans kantoorgebouw.

Afb. 13. Kasteel Doorwerth vanuit het zuiden gezien, naar een gekleurde litho uit midden vorige eeuw (Gem. Museum Arnhem).

koop tevens voor zijn rekening het onderhoud van kerk en schoolgebouw, benevens de onderwijzerswoning, terwijl hij zich verplichtte tot betaling van 100 gld.'s jaars voor onderhoud van de predikant, en 150 gld. voor het onderhoud van de onderwijzer.

In de jaren 1837-'40 werd door Baron van Brakell het zo vervallen kasteel grondig gerestaureerd. Hij bouwde de gehavende, grote toren op de zuidwesthoek van het hoofdgebouw weer op, waarin opnieuw de kapel ingericht werd, zoals die reeds lang geweest was, maar hij richtte ook de zgn. gemeentekamer in, waar huwelijken gesloten, geboorten en sterfgevallen aangegeven werden (hij was als heer van Doorwerth tevens burgemeester). Hij meubileerde het kasteel, en vulde de stallen met paarden en jachttuig, zodat voor Doorwerth nogmaals een bloeitijdperk ging aanbreken. Hij liet door schotten verschillende der grote vertrekken in kleinere kamers verdelen, zodat er toen in het kasteel niet minder dan 70 vertrekken waren.

De vermogende edelman betrok omstreeks 1840 zijn burchtwoning met zijn vrouw en zes kinderen, welk getal later nog tot negen aangroeide. Hem volgt dan een talrijk dienstpersoneel, 14 paarden, rijtuigen, jachthonden, zodat de grote ruimte weer op ouderwetse wijze bevolkt werd. De luisterrijke jachtpartijen uit het verleden werden hervat, veel van de vroegere luister keerde weer, en oude traditiën herleefden.

Helaas heeft Jacob Adriaen Prosper Baron van Brakell niet zoveel jaren van zijn heerlijk bezit mogen genieten, als waar hij daar wel recht op zou mogen hebben. Baron van Brakell, die op 3 Febr. 1808 geboren was, was kamerheer van Z. M. de Koning der Nederlanden, en woonde voor zijn vestiging op de Doorwerth, op zijn ouderlijk erfgoed Wadenoyen, waar hij ook heer van was. Hij huwde op 30 April 1828 met Johanna Henriëtte Gabrielle van Schuylenburgh, en overleed op 27 Juni 1853, waarna hij bij het Heelsumse kerkje is begraven. Douair. mevr. van Brakell Doorwerth heeft evenals haar man, zeer veel gedaan voor haar bezit en ingezetenen. Het is dan ook een verlies voor de gemeente geweest, toen zij op 5 Jan. 1878 overleed, en bij haar man begraven werd.

Na haar dood blijft het bezit aanvankelijk nog gezamenlijk eigendom,

doch in 1880 komt men definitief tot een scheiding. In grote lijnen wordt het bezit dan als volgt verdeeld:

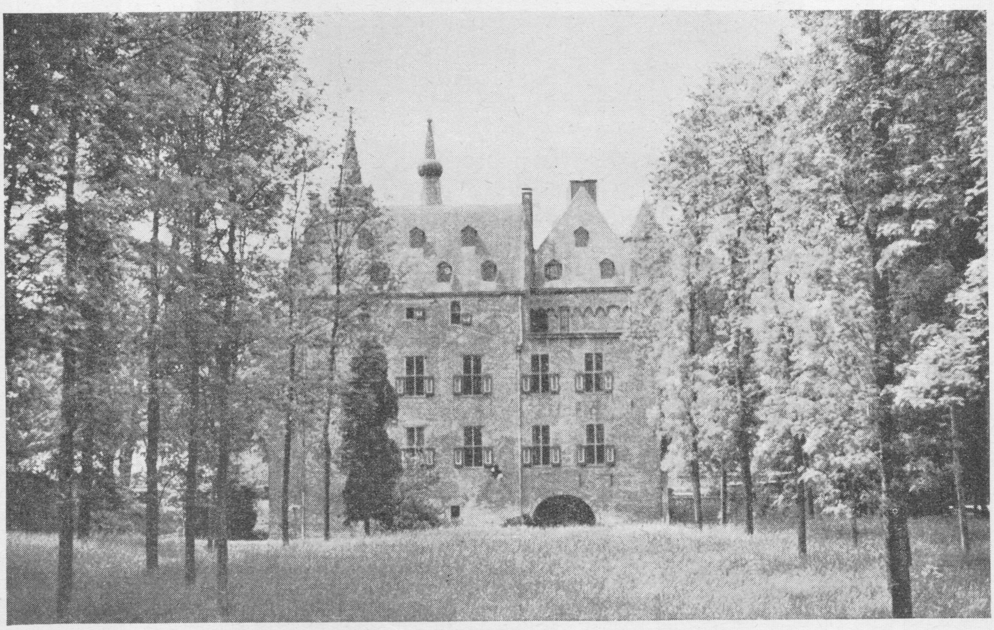
Philippe Frederic Antoine Jacques, die zijn vader reeds als burgemeester van Doorwerth opgevolgd was, krijgt het deel westelijk van Kerklaan-Richtersweg, gelegen tussen de Utr.weg en de Koninginnelaan-Oude Oosterbeekse weg, groot 331 ha. Doordien het kasteel aan zijn neef komt, laat hij in 1880 op zijn bezit de villa „de Noordberg" aan de Koninginnelaan bouwen.

Jacob Gabriel Willem, die te Arnhem woonde, krijgt alles ten noorden van de Utr.weg, ter grootte van 673 ha.

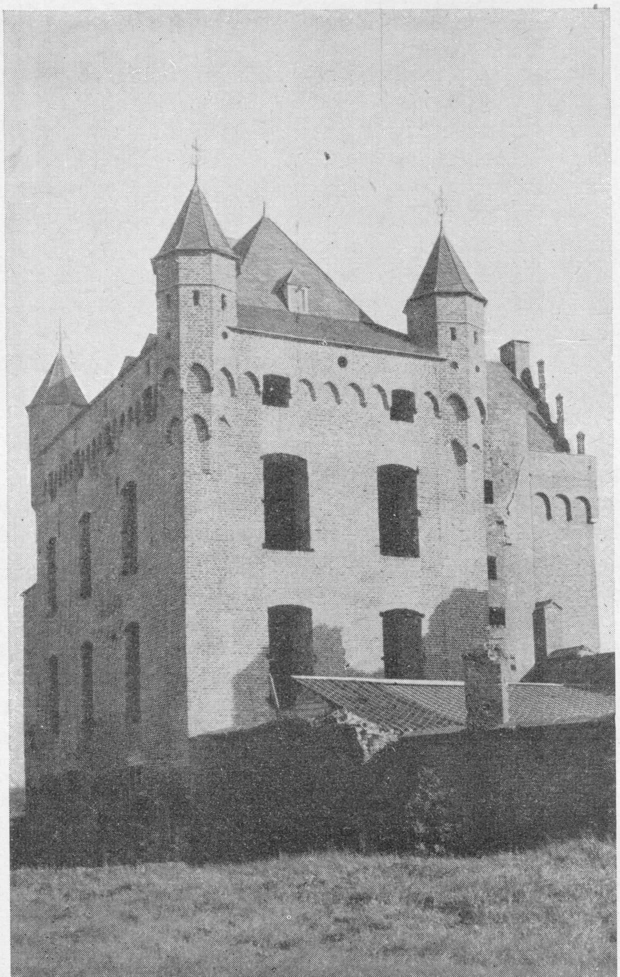
Jacob Gabriel, Ridder van Rappard te Laren, krijgt het kasteel met directe omgeving, tussen de Heelsumse enk en de Italiaanseweg, ter grootte van 168 ha. Deze Ridder van Rappard was een zoon van de - toen inmiddels overleden - oudste dochter van J. A. P. Baron van Brakell, president van de Arnhemse rechtbank. Jacob Gabriel heeft aanvankelijk een poosje in een der bijgebouwen van het kasteel gewoond, (waar vóór hem rentmeester v. d. Dussen woonde). Het kasteel zelf bleef onbewoond, en al spoedig trok hij naar een andere bezitting van hem: kasteel 't Ross bij Laren.

Louise Constance Jeanne, douair. van Henri Baron de Smeth, te 's-Gravenhage, krijgt alles ten oosten van de Italiaanseweg, ter grootte van 126 ha. In datzelfde jaar hertrouwt zij, nu met Werner Baron van Pallandt, waardoor de Duno in diens bezit komt, en daarmede ook de andere gronden daaraan grenzend.

Jacob Willem Franc, die in Ede woonde, kreeg de Heelsumse enk met de Noordberg, en het Heelsumse broek, ter grootte van 155 ha. De Doorwerthse uiterwaarden westelijk van het kasteel, waren in 4 parten verdeeld. De onder Oosterbeek gelegen bezittingen kregen Ph. F. A. J. Baron van Brakell (428

Afb. 14. Kasteel Doorwerth, het hoofdgebouw gezien aan de oostzijde, vóór 1944

Afb. 15. Kasteel Doorwerth, het hoofdgebouw gezien vanaf de noord-west-zijde, in de staat waarin het thans verkeert.

ha) en zijn zuster Francoise Stephanie, echtgenote van Jhr. A. W. v. Borssele, burgemeester van Ede (191 ha).

Het deel van Ridder van Rappard, hetwelk centraal in de gemeente gelegen was, wordt door hem - voor zoveel dit het kasteel met de uiterwaarden betreft - op 1 Juli 1908 verkocht aan dhr. J. W. F. Scheffer, eigenaar en bewoner van de Duno. [1])

Deze man, waarmede we al nader bij de geschiedenis van de Duno hebben kennis gemaakt, was het echter meer om het weiland voor zijn stamboekvee te doen, dan om het kasteel, dat toen in een uiterst vervallen toestand verkeerde. Wanneer we de afbeeldingen bezien welke uit deze tijd da-

[1]) Deze koopt het volgende jaar echter ook de rest van het bezit van Ridder van Rappard, waardoor hij z'n bezit tot 249 ha wist te vergroten. Na zijn dood in 1914 koopt J. A. Baron van Pallandt uit Arnhem het deel ten noorden van de Fonteinallee.

teren, is direct te zien, in welk een desolate toestand het geheel, maar de daken in het bijzonder zich bevinden. Het behoud van het kasteel is niet te danken aan dhr. Scheffer, doch aan een der voorvechters van het behoud van Gelders kastelenbezit, nl. F. A. Hoefer uit Hattem. Hij wist niet alleen door woord en geschrift de aandacht op de Doorwerth te vestigen, maar tenslotte ook zijn pogingen bekroond te zien, doordien hij op 1 Febr. 1910 het kasteel met de voorburcht binnen de grachten, wist aan te kopen. Inmiddels was door Hoefers bezielende leiding, in 1909 te Arnhem de vereniging „de Doorwerth" opgericht. Omdat het Hoefers bedoeling niet was, het kasteel voor zichzelf te behouden, deed hij het kasteel, zoals dat reilde en zeilde, op 1 April d.a.v. over aan bedoelde vereniging.

Met behulp van rijks- en provinciale subsidie en een groot aantal contribuerende leden van de vereniging, kon reeds in de zomer van 1910 met de restauratie begonnen worden. Eerst toen bleek, hoe vervallen de oude burcht was, daar alle daken, vensters, vloeren en zolderingen geheel vernieuwd moesten worden, omdat slechts een enkele balk nog gaaf was. Na dus voldoende fondsen gevormd te hebben, werd dan overgegaan tot restauratie, maar niet nadat vooraf de mening van diverse experts als dr. Kalff, ir. de Stuers en Cuijpers, daarover ingewonnen was. Hierbij liepen de meningen nogal uiteen, [1]) maar tenslotte heeft de restauratie toch plaats gehad onder leiding en naar de inzichten van architect Jos. Th. J. Cuijpers. Als gevolg hiervan is de vestibule op het binnenhof afgebroken, alsmede de gangen tegen de noordelijke muur van de zuidvleugel. Verder zijn enkele geheime trappen in de dikke muren ontdekt, en is overigens het kasteel in de toestand gebracht, waarin het tot 1944 heeft verkeerd, en zoals dat op afb. 14 te zien is. Toen het water in de zomer van 1911 laag stond, heeft men hiervan geprofiteerd, door de muren aan de onderkant bij de grachten duchtig te herstellen. In 1912 kwamen de koetshuizen, stallen, enz. aan de beurt, waarna nog alleen de grote toren gerestaureerd moest worden.

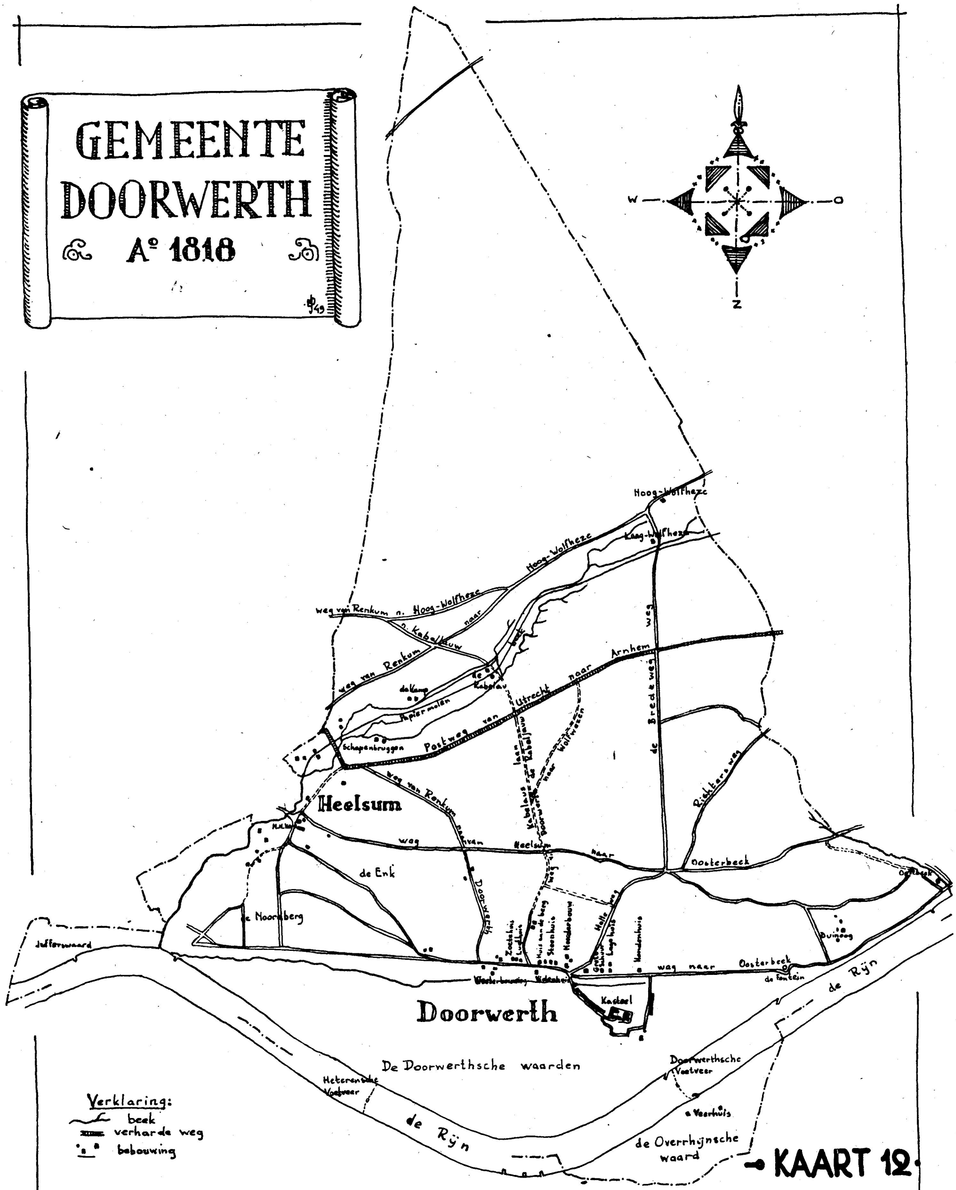
Het kasteel is na de restauratie gemeubileerd en gedeeltelijk ingericht voor de Ned. Commanderij van de Johanniterorde (afb. 18) terwijl een ander deel werd ingericht voor het Gelders Museum en het Legermuseum.

Op deze wijze heeft het kasteel dienst gedaan tot 1944. In deze tijd is er steeds veel belangstelling voor geweest, waarbij wel jaren waren, dat meer dan 50.000 bezoekers het kasteel kwamen bezichtigen. Een belangrijke gebeurtenis uit deze tijd was in 1937 toen Z.K.H. Prins Bernhard tot Johanniterridder geinstalleerd werd.

Het fatale jaar voor het kasteel en zijn inventaris was het jaar 1944, toen in de Septemberdagen de luchtlandingen plaats vonden. Op het kasteel bleef het rustig, totdat een horde van een kleine 100 S.S. mannen voor de poort verschenen, en het kasteel voor zich opeisten. Ondanks alle geschreeuw van de commandant, bleef het kasteel en z'n slotbewaarder - dhr. Branderhorst - zwijgen. Een bezetting om het kasteel te verdedigen was er niet, maar toch bleef de poort gesloten. De S.S. moest daarom de toegang open breken, waardoor ze zeer opgewonden geraakten, en alles kort en klein gingen slaan. De slotbewaarder werd het bos ingejaagd. Eerbied voor de historische schatten had de S.S. niet. Er wordt zelfs verteld, dat ze beschonken in de sierlijke gewaden der Johanniterridders hebben rondgelopen. De oude kanonnen hebben ze laten springen. Waren ze bang, dat de Engelsen ze eventueel nog zouden

---

[1]) Zie hierover nader Bull. Oudh. Bond 2e serie, Mei 1911.

GEMEENTE DOORWERTH
A° 1818
Hoog-Wolfheze
Laag-Wolfheze
weg van Renkum n. Hoog-Wolfheze
weg van Renkum naar Arnhem
Postweg van Utrecht naar Arnhem
Schapenbruggen
Papiermolen
de Kamp
Heelsum
weg van Renkum naar Doorwerth
weg van Heelsum naar Oosterbeek
de Bredeweg
de Enk
de Noordberg
Juffersweerd
Oosterbeek
weg naar Oosterbeek
de fontein
Kasteel
Doorwerth
De Doorwerthsche waarden
Heterensche Voetveer
Doorwerthsche Voetveer
Veerhuis
de Rijn
de Overrhijnsche waard
Verklaring:
beek
verharde weg
bebouwing

KAART 12

gebruiken? Een deel van de kanonnen werd met de klokken onzer torens naar het Noorden vervoerd. Verder dan Delftzijl zijn ze niet gekomen; daar zijn ze later teruggevonden en naar Leiden naar het aldaar thans gevestigde Legermuseum gebracht. De S.S.-ers nestelden zich in de Doorwerth, en de Engelsen, die aan de overzijde van de Rijn lagen, hadden geen andere keus, dan de Doorwerth met hun artillerie onder vuur te nemen. Dagenlang beukte de artillerie de dikke muren en toen was er tenslotte niet veel meer over van het eens zo trotse kasteel. De Doorwerth was een ruïne geworden, een troosteloze puinhoop.

Na de bevrijding stond men voor een schier hopeloze taak. Het geheel geruïneerde kasteel moest herbouwd worden, maar vele woningen moesten dat ook. De restauratie, waartoe tenslotte besloten is, heeft aanvankelijk wel enige critiek ontlokt, doch met overheidssteun kon in 1947 begonnen worden met het conserveren van het nog bestaande muurwerk. Achtereenvolgens zijn toen de slotbewaarderswoning hersteld, het poort- en hoofdgebouw van nieuwe daken voorzien, de oude traptoren en de toegangstoren tot het binnenplein herbouwd, en het muurwerk van het hoofdgebouw hersteld. Verder verval is thans uitgesloten, en zodra de omstandigheden dit toelaten, zal een volgende etappe van het herstel uitgevoerd worden.

Na deze geschiedenis van het kasteel, dan eerst iets over de groei van de gemeente Doorwerth zelve. De prille jeugd van deze in 1817 ontstane gemeente is weergegeven op kaart 12, getekend in 1818.[1]) De gemeente, die toen 1679 ha[2]) groot was, was grotendeels bezit van Graaf Bentinck. Want van het nuttig oppervlak van 1586 ha, was hij voor 1491 ha of ruim 81% eigenaar. Hoe de gronden van de Doorwerth toen verdeeld waren naar hun bestemming, geeft u het onderstaande staatje een beeld:

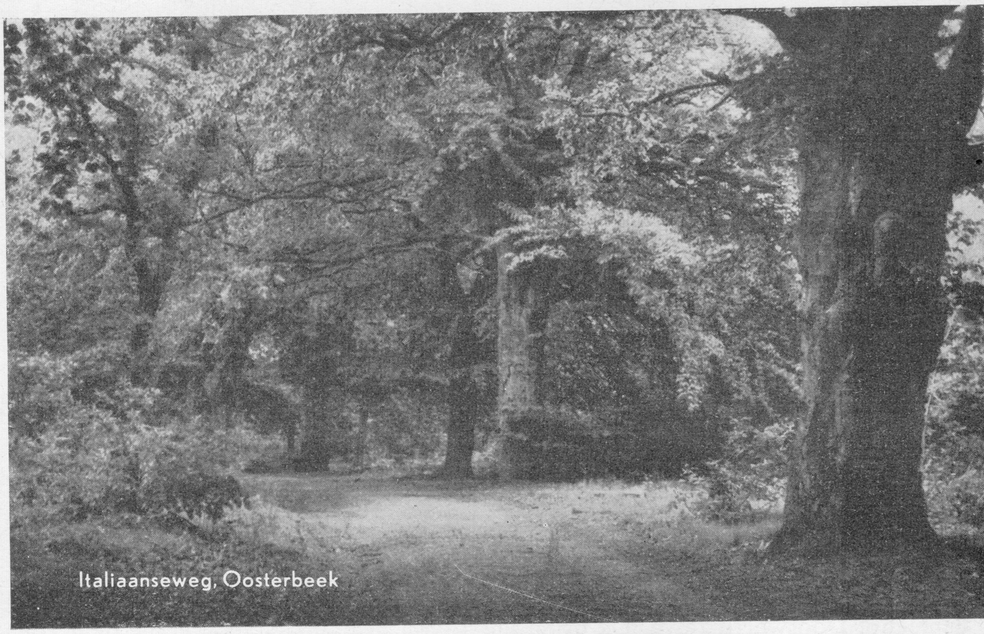
bouwland	125 ha
tuingrond	6 ha
boomgaarden	3 ha
weiland (incl. uiterwaarde)	309 ha
bos (meest hakhout)	391 ha
elzen- en wilgenbos	20 ha
dennenbos	101 ha
water (beekjes, e.d.)	4 ha
heide en woeste grond	618 ha
terrein van vermaak	5 ha
gebouwde eigendommen	4 ha
totaal	1586 ha

Bovenstaande cijfers spreken voor zichzelf, waarbij direct het grote aantal ha heidegronden in het oog springt, dat bijna de helft van de totale oppervlakte besloeg. Op dit grote gebied stonden toen nog maar 45 woningen.

Hoe zag de gemeente Doorwerth er echter verder in de eerste helft der vorige eeuw uit? De huidige Fonteinallee heette in 1818 nog eenvoudig „de

---

1) R. A. Arnhem, Kadastrale plans.
2) Deze en de volgende cijfers zijn steeds op hele ha afgerond.

Afb. 16. De Italiaanseweg tussen de Utr.weg en de v. d. Molenallee, met de oude (beuken) scheibomen van de vroegere heggen.

weg naar Oosterbeek". De nog aanwezige vijver en de spreng, waar de weg omheen ligt, heette de Fontein, zodat we veilig aan kunnen nemen dat de huidige naam van de weg daaraan ontleend is. Langs deze weg nu waren meerdere woningen ontstaan, waarvan Nijhoff zegt dat zij (in 1824) verschillende namen in de gevels dragen. Ook op de kaart van 1818 worden de verschillenden genoemd, zo o.a. het Hondenhuis, het Lage huis, de Grote schuur, de Noorderbouw, het Steenhuis, het Huis aan de berg, het Lugthuis, het Zoetehuis, de Oosterbouw en het Violenhuis. Verder was er nog het Richterslogement (dat tevens boerderij was), de latere uitspanning „de Zalmen", welke omstreeks 1875 voor het eerst zo genoemd werd naar het uithangbord, waarop de zalmen voorkwamen uit het wapen van Baron van Brakell. Voor zover het de woningen onder Heelsum betreft, moge ik hier nog verwijzen naar hetgeen daarover op blz. 69 reeds medegedeeld is. In het noordelijk deel van de gemeente werd slechts de nog bestaande boerenwoning gevonden aan de beek (Heelsumseweg 101), en even noordelijk daarvan de schaapskooi, die omstreeks 1900 verdwenen is.

Over de wegen in Doorwerth is reeds een en ander opgemerkt, zodat we hier over dit onderwerp kort kunnen zijn. Via het gilde-archief van Doorwerth weten we dat door de rentmeester van Doorwerth aan 2 personen gelast werd, om op 20 Jan. 1815 om 9 uur v.m. met 2 karren, elk met een paard, te verschijnen „ten einde tot het ophogen der weg bij de schaapsbruggetjes te dienen, voor het huis van de heer Pieter van Kesteren te Heelsum". Laatstgenoemde, rentmeester van de Doorwerth, bewoonde het tegenwoordige Heidestein aan de Utr.weg, alwaar de twee ingezetenen van Doorwerth zich moesten melden. De verbetering behoevende Utr.weg was toen nog heel wat primitiever, en ging in die tijd nog over twee primitieve houten bruggetjes over beide beekarmen.

Deze bruggetjes nu werden de schaaps- of veentjesbruggetjes genoemd.

Beroemd in het Doorwerthse, was de Galerie de la Trémouille, het westelijk deel van de huidige Fonteinallee, die via de Noordberg door het Heelsumse broek, op de Utr.weg uitkwam (en dit thans nog doet tussen de villa's Utr.weg 126 en 128).

Nog meer beroemdheid verkreeg de Italiaanseweg, die in 1848 ter voortzetting van de Wolfhezerweg door Baron van Brakell „met veel moeite en kosten" werd aangelegd. Het aureool der oudheid, dat deze weg aanhangt, vindt wellicht z'n oorzaak in de naam en in de buitengewoon zware bomen, die op verschillende plaatsen langs de weg staan. De naam is door Baron van Brakell echter gegeven als vergelijk met in Italië eveneens aanwezige wegen langs berghellingen, vol met haarspeldbochten. Dat er verschillende zeer oude beukenbomen (plm. 250 jaar) langs de weg staan, vindt z'n oorzaak heel eenvoudig in het feit, dat de weg langs de bomen aangelegd is, en niet andersom. Die oude bomen zijn de restanten van de vroegere scheibomen langs de heggen. Ter tegemoetkoming in de kosten van aanleg en onderhoud van verschillende wegen werden op enkele plaatsen in de gemeente tollen geplaatst, waarvan te noemen zijn die aan de Utr.weg hoek Wolfhezerweg, en die aan de Fonteinallee, onder aan de Duno.

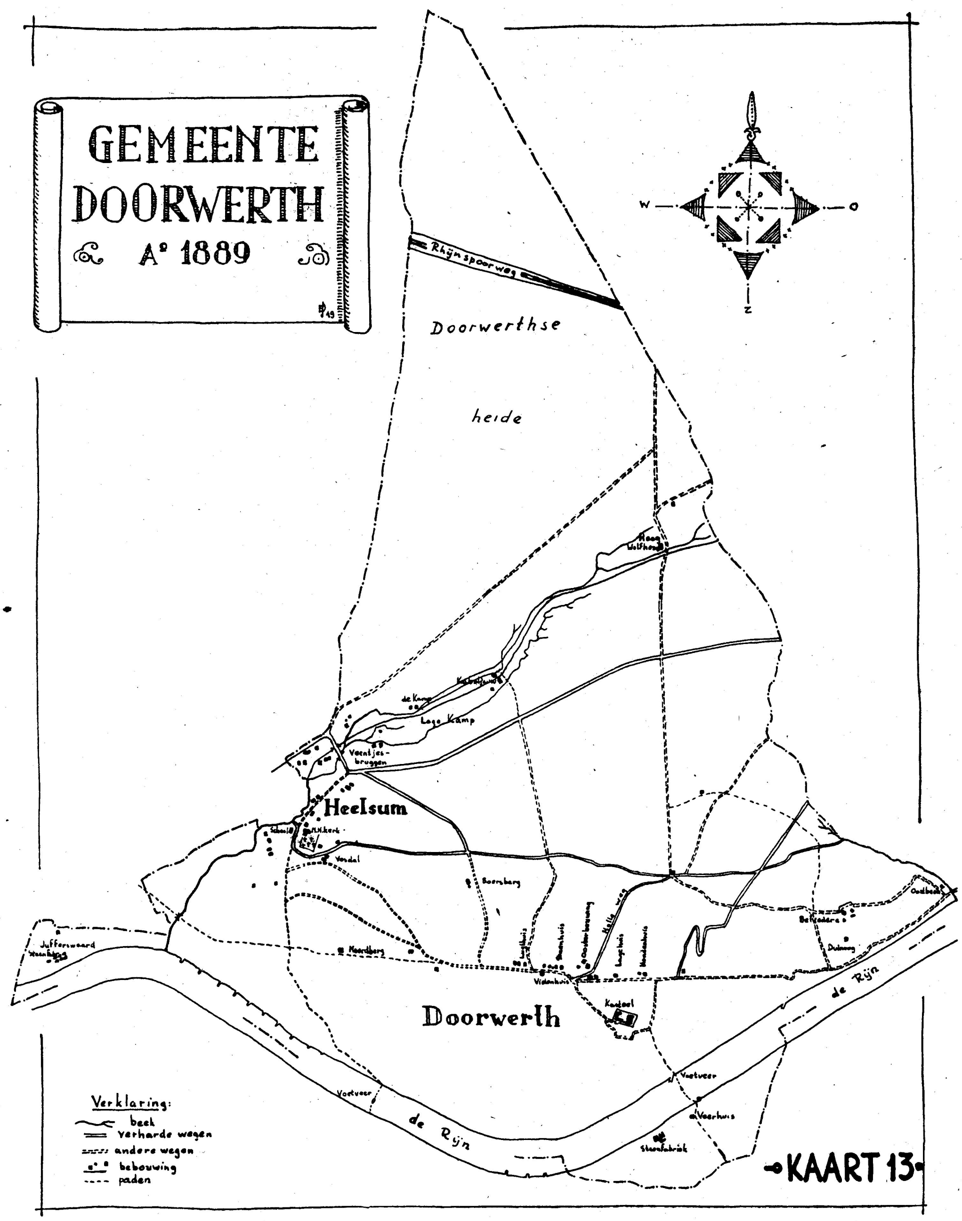
T.a.v. de bossen kan in het algemeen nog het volgende gezegd worden. Nadat in 1801 al het opgaande hout geveld was ter dekking van de vele op het bezit drukkende schulden, schijnt spoedig daarop veel z.g.n. opslag gewassen te zijn, hetgeen voor een goed beheer weer veel onderhoud vergde. Een en ander wordt wel duidelijk wanneer we de Statistieke Beschrijving (1826) ter hand nemen, dan is daarin al weer sprake van de Dorenweerdse bossen, die deels uit eiken en beuken en andere opgaande bomen bestaan.
Wat nu het werk in deze uitgestrekte bossen betreft lezen we, dat uit Didam de meeste arbeiders naar Renkum of Doorwerth gaan, waar zij, hetzij alleen of gezamenlijk, het hakken en schellen van eikenhout bij percelen aannemen. De verdiensten blijken echter niet bijster groot te zijn, want, „veel minder dan in de landbouw, zijn de verdiensten der arbeiders in het Dorenweerdse eikenbos, die niet meer dan ieder 3 gld. per maand geacht worden over te houden. Een statistiek van de Veluwse bossen [1]) geeft voor Doorwerth per 1 Januari 1843 op:

60 ha opgaande bomen
80 ha grove dennen
295 ha eiken hakhout
10 ha rijswaarden
5 ha elzen hakhout

Vergelijken we deze cijfers met die van 1818, en mogen we daarbij Robidé v. d. Aa geloven [2]), dan is in deze laatste 25 jaar veel grond tot bouwland aangemaakt. De bossen zelf bleven echter, mede door de terreingesteldheid, hun bekoring niet verliezen. Een van de mooiste boswegen was immers de Jachtweg of het jachtpad, dat noordelijk van de Fonteinallee, vanaf de Boersberg in rechte lijn naar de Italiaanseweg loopt. In de bossen behoren reeds sinds vele jaren tot de bekendste uitzichts- en pleisterplaatsen de Reigersberg, Rolandseck en de Koningsberg. Over deze laatste plaats bestonden vroeger de

---

1) B. W. A. Sloet tot Oldhuis, Tijdschr. voor Statistiek en Staathuishoudk. II, 1843, blz. 268.
2) C. P. E. Robidé v. d. Aa, Oud-Nederland, 1846.

GEMEENTE
DOORWERTH
A° 1889
W
O
Z
Rhijnspoorweg
Doorwerthse
heide
de Kamp
Lage Kamp
Veentjes-
bruggen
Heelsum
N.H.kerk
Vosdal
Boersberg
Jufferswaard
Noordberg
Vidonhuis
Doorwerth
Kasteel
Belvedere
Duinoog
de Rijn
Voetveer
Voerhuis
Steenfabriek
Verklaring:
beek
verharde wegen
andere wegen
bebouwing
paden
KAART 13

geruchten, dat stadhouder Willem III aldaar aan een maaltijd had deelgenomen. Daarom werd die hoogte ook wel de Tafelberg genoemd.

Aan de hand van kaart 13 willen we nu de gemeente Doorwerth nog eens overzien, zoals deze was in het jaar 1889. Wat de wegen betreft, behalve de Utr.weg, waren alleen de Oosterbeekse, de Italiaanse, de Doorwerthse en de Holle weg verhard. Alle andere waren niet meer dan karresporen en zandpaden. Zo ook het toen kortelings tengevolge van enkele woningen ontstane pad, dat later de Koninginnelaan genoemd zou worden (het deel tussen de Utr.weg en de N.H. Kerk). De Utr.weg kreeg in voorjaar 1885 een ander aspect, toen de trambaan voor de stoomtram aangelegd werd.

Wat de bebouwing betreft, deze was niet veel toegenomen, zodat niet meer dan een 60-tal woningen aanwezig waren. Dit aantal woningen was in hoofdzaak in Heelsum en langs de Fonteinallee gelegen. Daarnaast lagen zij verspreid in de Kabeljauw en de Duno.

Opmerkelijk, vooral wat de plaats betreft, was de bouw van een soort boerderijtje, in de hoek van de Italiaanseweg en de Fonteinallee; de plaats waar later het Jagershuis van dhr. Driessen stond. Sipman beschrijft het in 1880 als „een kleine, somber uitziende boerenwoning, die, met haar zwartgeverfde blinden, spoedig in het oog valt". Later is dit boerderijtje dan vervangen door het in 1944 verloren gegane Jagershuis met z'n Zwitserse allures.

Doorwerth is in de loop der jaren niet veel veranderd. Haar schoonheid en rijkdom bleven de bossen, en het is eigenlijk pas na 1920, dat ingrijpende veranderingen voorgoed de vroegere luister zal schaden. Voor wat de bebouwing betreft, lag het voor de hand, dat deze zich het eerst langs de Utr.weg zou ontwikkelen. Zo werd in 1914 de villa „Kievitsdel" gebouwd (thans hotel Hoog-Doorwerth), terwijl omstreeks 1920 enkele woningen nabij de Wolfhezerweg verrezen, o.a. het landhuis „Laag-Wolfheze".

Tenslotte rest dan nog iets over de ondergang van de gemeente Doorwerth mede te delen. Het was vooral in 1920, nadat door architect Jos. Cuijpers een uitbreidingsplan voor de gemeente Renkum vervaardigd was, dat de noodzaak van annexatie meer gevoeld werd. Doorwerth vormde een enclave in Renkum, waarvan de last vooral bij het maken van plannen gevoeld werd. Zo was reeds een hoofdweg door Doorwerth geprojecteerd, van Heelsum naar Oosterbeek-Laag (de latere v. d. Molenallee). Ook de Richtersweg was in het plan opgenomen. Suggesties voor annexatie verschenen in couranten en brochure, en de mogelijkheden van pro en contra werden breed uitgemeten. En zoals we in hfdst. I, 3 al zagen, het kwam tenslotte zover, dat den Haag, de annexatie goedkeurde, zodat sinds het Koninklijk Besluit van 14 April 1923 Doorwerth ophield een zelfstandige gemeente te zijn. Uiterlijk had dit tengevolge, dat nu de plannen ook geheel verwezenlijkt konden worden t.a.v. de ontsluiting der bossen door wegenaanleg. Ik kom hierop nog nader terug.

Alvorens dit te doen, en alvorens voorgoed afscheid van de Doorwerth te nemen, wilde ik graag nog iets over de bevolkingsaanwas vertellen, hoe deze zich vanaf de Franse tijd tot nu toe ontwikkeld heeft. Bij de beoordeling der cijfers dienen we wel te bedenken, dat de natuurlijke toename van de bevolking sterk werd beinvloed door vertrek naar buiten de gemeente, en in later tijd door inkomst uit andere gemeenten. Vooral in het midden van de vorige eeuw, toen vele papiermakers uit Heelsum elders een werkkring moesten vinden, was het cijfer van vertrek hoog, waardoor het bevolkingscijfer uiteraard terugliep.

Woonden er in 1749 nog 162 personen in 41 woningen, in 1795 was dat

aantal gestegen tot 281 inwoners, terwijl het aantal woningen nog maar 44 bedroeg. Als in 1797 opnieuw een volkstelling gehouden wordt, wonen er in het gebied van Doorwerth 285 mensen, waarvan er 252 Ned. Herv. waren, 31 R. K. (behorende tot de parochie Renkum) en 2 Luthersen (behorende tot de ring Arnhem). Een aardig beeld van de bevolking in Doorwerth levert ons de telling van 1809, verdeeld naar de buurschappen.

buurschap	totaal	N.H.	R.K.	Luth.	andere kerkgenoot.
Doorwerth	125	102	22	1	geen
Heelsum	151	142	9		
Wolfheze	9	8		1	
totaal	285	252	31	2	geen

Bovenstaande cijfers spreken voor zich, zodat hierop geen commentaar van node is.

Hoe de cijfers na de Franse tijd geweest zijn, moge u duidelijk worden uit het onderstaande overzicht, hetwelk, voor zover dit bekend was, tevens gesplitst is naar godsdienstige gezindte.

jaar	aantal inwoners	N.H.	R.K.	andere kerkgen.	geen kerk	aantal woningen
1811	292	255	35	2		44
1821	297					
1841[1])	340	309	30	1		43
1874[2])	316	304	11	1		
1899	424					
1909	993					
1923	2025[3])					
1948	2992[3])	1365[4])	866[4])	103[4])	237[4])	277

Nu nog iets over de industrievestiging in Doorwerth. Daarbij dient allereerst genoemd te worden de papierindustrie, welke echter reeds onder punt 3 uitvoerig behandeld is. Van deze eens zo uitgebreide industrie is thans slechts de fabriek van de fa. G. Schut en Zn. over. Verder is in het einde der vorige eeuw in de Overrijnse waard en in de uiterwaard ten zuiden van het kasteel een steenoven gebouwd, welke bedrijven dan een tweede soort in de gemeente vormden. Van ingrijpende betekenis is de vestiging van de Heveafabriek geweest, welks betekenis reeds uitvoerig in het vorige punt is uiteengezet.

Na deze vestiging waren er in Doorwerth dan 3 fabrieken of bedrijven, waar met 5 of meer arbeiders gewerkt werd, met gezamenlijk 310 arbeiders. De papierfabriek wordt hierbij buiten beschouwing gelaten, omdat deze opgenomen is bij de industrie-vorming van Renkum-Heelsum.[5]) Door de snelle groei van de Heveafabriek is het aantal van 310 arbeiders in 1915, vijf jaar later reeds gegroeid tot 594 arbeiders.

Een ander soort industrie ontstaat omstreeks 1920, als de steenoven in de

1) Naar v. d Aa, Aardrijkskundig woordenboek
2) Naar P. Witkamp, Aardrijkskundig woordenboek
3) Waarvan pl.m. 750 in de stichting Wolfheze
4) Procentueel
5) Zie hfdst. III, 1

uiterwaard bij het kasteel na afbraak, vervangen wordt door een lijmfabriek, waar een 15-tal mensen hun werk vonden.

Zo heeft Doorwerth in 1928 3 fabrieken, waar tesamen 784 arbeiders werken. Laatstgenoemde fabriek is als bedrijf opgeheven, en na aankoop door dhr. J. Timmer in 1928, geheel herschapen in een moderne vlamovensteenfabriek. Hoewel zwaar beschadigd in 1944, is deze fabriek na de bevrijding weer hersteld en in bedrijf genomen. Ook een 4-tal woningen bij deze fabriek zijn na de bevrijding herbouwd. De steenfabriek in de Overrijnse waard is in 1944 geheel verwoest en niet meer herbouwd. Deze grond is trouwens in 1943 al naar de gemeente Heteren overgegaan, zodat dit bedrijf sindsdien niet meer tot de gemeente Doorwerth behoorde.

Tenslotte in vogelvlucht nog iets over de sinds 1923 kadastrale gemeente Doorwerth, die thans de middenmoot van de gemeente Renkum vormt. Het westelijk deel van Doorwerth onderging tengevolge van het grootgrondbezit weinig veranderingen. Aan de Koninginnelaan bij Heelsum werden enkele woningen gebouwd, doch deze behield overigens zijn karakter. Het gebied ten zuiden van deze weg en omvattende de gehele Noordberg, werd in 1928 door het Mijnwerkersfonds aangekocht, zodat ook in dit deel geen wijzigingen meer te verwachten zijn. Het totale grondgebied van het Mijnwerkersfonds strekt zich echter niet alleen tot de Noordberg uit, maar omvat ook de gehele Heelsumse enk en de Doorwerthse uiterwaarden, tot een oppervlak van 232 ha. Een tweetal gedeelten in de uiterwaarden behoort aan de steenfabrieken van Timmer (24 ha) en v. Wijck (45 ha). Deze fabrieken gebruiken de vruchtbare kleigrond om af te tichelen voor de baksteen-fabricatie. De bossen ten noorden van het kasteel, die aan Baron van Pallandt uit Arnhem behoorden, zijn in 1942 overgegaan aan het Staatsbosbeheer (110 ha).

Jammer is de grote schade, welke tengevolge van de oorlogshandelingen niet alleen aan het kasteel, maar ook aan de gehele Fonteinallee, aangericht is. De meeste van de tegenover het kasteel staande woningen zijn toen verwoest, waarvan ik met name noem het voormalige Jachthuis (1643), en de bekende uitspanning „de Zalmen". Ook het zgn. Jagershuis en het Berghuis onder aan de Italiaanseweg, en eigendom van de chocolade-fabrikant Driessen, gingen verloren. En, zoals we onder 8 al gezien hebben, was ook de schade aan het oostelijk deel van de gemeente groot, waar we de Heveafabrieken en het Heveadorp vinden (21 ha) en de Duno, bezit van het Gelders Landschap (65 ha).

Hetgeen ik hier vermeld heb, is alles gelegen ten zuiden van de Oude Oosterbeekseweg. Ten noorden daarvan, en wel voornamelijk in het deel tussen deze weg en de Utr.weg, zijn de veranderingen na 1923 veel ingrijpender geweest; vooral ook, nadat de Utr.weg in 1928 verbreed en geasfalteerd werd (het gedeelte tussen Hoog-Oorsprong en Kievitsdel); het fietspad langs dit deel werd 3 jaar later aangelegd. Geleidelijk aan ontstond nu meerdere bebouwing, totdat de „Wet tegen de lintbebouwing" in 1937 hier een einde aan maakte. Inmiddels ontstond ook bebouwing nabij Kievitsdel en Mooiland. Dit laatste werd in 1935-'36 gebouwd als een tehuis voor ouden van dagen van de Doopsgezinde Kerk. Tenslotte vormde zich nog een kleine kern bij de uitmonding van de Kasteelweg.

De grootste veranderingen vonden plaats in de middenmoot, als gevolg van de aanleg der v. d. Molenallee in 1923. Hierdoor is voorgoed een der mooiste delen van de gemeente verminkt, omdat na aanleg van deze allee dit gebied ontsloten werd voor willekeurige bebouwing en wegenaanleg. De

hoofdader van dit bebouwingsgebied bleef de v .d. Molenallee, die in 1924 „verfraaid" werd met een trambaan, welke via Oosterbeek-Laag vanaf Kievitsdel de verbinding met Arnhem vormde. Dit is dan de zgn. Tol-lijn, die in Sept. van dat jaar in gebruik genomen werd. Deze lijn werd in Maart 1937, toen de electr. tram Rhenen-Oosterbeek opgeheven werd, door de gem. Arnhem overgenomen. Met de exploitatie van de Doorwerth-terreinen werd in hoofdzaak na 1926 begonnen, toen het uitbreidingsplan van dat jaar was goedgekeurd. Zo ontstonden dan achtereenvolgens de Schaapsdrift, de Kabeljauwallee, de Richtersweg, de v. Aldenburglaan, de Jagersweg, Dalweg en de W.A. Scholtenlaan. De bebouwingskern bij de Kerklaan, Waldeck Pyrmontlaan en Mecklenburglaan ontstond pas in 1935. In het jaar daarvoor werd reeds gerekend op ontspanning en geestelijke verzorging, omdat in dat jaar het natuurbad „de Branding" aan de Kabeljauwallee aangelegd is, en de Geref. Kerk zowel als de R.K. Kerk gebouwd zijn. De eerste aan de W.A. Scholtenlaan, de andere aan het v. d. Molenplein.

Zo is dan geleidelijk aan het gehele dorp Doorwerth ontstaan, zoals we dat thans nog kennen. Slechts de 48 noodwoningen aan de Waldeck Pyrmont-, Graven- en Mecklenburglaan zijn een product van het nijpende naoorlogse woningtekort, en werden als zodanig in 1946 gebouwd; zij zullen op den duur echter zeker wel weer verdwijnen, doch wanneer? Van recente datum is de aanleg van de Seelbeekweg, vroeger meer algemeen bekend onder de naam van het Dennenlaantje; dit zandwegje is thans verbreed en verhard. Critiek ontlokte nog de bouw van een 86-tal woningen nabij de Italiaanseweg, waardoor de Johanniterweg en de Bentincklaan ontstonden. Hiermede is een binding gelegd tussen de bebouwingen ten noorden van de v. d. Molenallee en die aan de W. A. Scholtenlaan. Verder kreeg Doorwerth nog een aanwinst in de recente bouw van een Chr. Lagere School aan de Johanniterweg en een R.K. Lagere School aan de v. d. Molenallee. Zo is Doorwerth dan zichzelf weer geworden, zij het dan ook dat het aspect als geheel wel enigszins gewijzigd is.

HOOFDSTUK IV

VAN EEN GRAAFSCHAP DAT LANDELIJK INDUSTRIEDORP WERD

1. De vroegste geschiedenis

Wanneer we spreken over een grafelijke bezitting, dat landelijk industriedorp werd, dan ligt daar tussen een groot tijdvak. Een tijdvak van evolutie en cultivering, kortom een tijd, waarin de sporen van een vroeg verleden steeds meer weggewist worden door een zakelijk heden. Dit spreekt temeer, naarmate de tijd die ligt tussen dat graafschap en het heden, groter is. De vroegste geschiedenis van Renkum begint voor ons pas betekenis te krijgen, als de nevels der oudheid optrekken, om plaats te maken voor enkele sporadische historische gegevens. Dan leven we echter reeds omstreeks het jaar 1000 en bestaat er blijkbaar een graafschap Renkum.

Maar lang vóór die tijd bestaat Renkum al, zij het dan nog wel niet als dorp, zoals wij ons dat voorstellen, maar als nederzetting van verschillende leden van een stam, die in die tijd ons land bevolkte. Heeft ds. Heldring niet de gedachte geuit, dat in de Kwadenoord een oord van de Quaden te zoeken zou zijn ?

Wij zullen er ons hier niet in verdiepen, wie de vroegste bewoners van Renkum geweest zijn, doch wij mogen hier wel vaststellen, dat de vroegste bewoning plaats vond langs en in de omgeving van de Renkumse of Hartense beek.

Voorzover dit de omgeving van de buurschap Harten betreft, zal ik daar nog nader op terug komen.[1]) Overigens zij hier reeds opgemerkt, dat verschillende vondsten, in de vorige eeuw gedaan, de bewijzen hebben geleverd dat reeds zeer vroeg verschillende volksstammen zich in deze omgeving opgehouden hebben. Behalve deze later te noemen vondsten, wil ik hier tevens de aandacht reeds vestigen op de in Sept. 1911 gedane opgravingen door mevr. J. Goekoop -de Jongh op de Renkumse heide, in de omgeving van de Telefoonweg en de Ginkelseweg. Het beeld, dat Renkum in die tijd ten noorden van de Bennekomseweg opleverde, was geheel anders dan thans, omdat toen nog uitgestrekte heidevelden de bodem bedekten. Lang zou dat echter niet meer duren, want reeds had de Renkumse meent of mark zich in het jaar daarvoor van dit bezit ontdaan.

Vóór dat echter de heide ontgonnen zou worden, zijn door mevr. Goekoop, die veel op dit gebied liefhebberde, enkele heuvels in de heide doorzocht, teneinde zich op de hoogte te stellen van eventuele in die heuvels aanwezige voorwerpen. In hoofdzaak is zij hierin teleurgesteld, omdat vele „grafheuvels" door

[1]) Zie onder dit hfdst., no. 5.

herders waren uitgegraven om dienst te doen als hutten of schuilplaatsen. Dit is begrijpelijk voor de herders, die een gehele dag met de hun toevertrouwde kudde op de heide zwierven. Maar het gevolg daarvan was, dat, voorzover de grafheuvels nog een inhoud bevatten, deze inhoud óf geheel verdween, ófwel zodanig verminkt en uit elkaar gegooid werd, dat die inhoud als verloren beschouwd kon worden. Midden op de heide was ook zo'n schuilplaats, die toen „officieel" door de gebruikers „de aarden hut" genoemd werd. Niettegenstaande dit alles, zijn toch nog een tweetal van de gaafste heuveltjes onderzocht, waarvan de resultaten ook bekend zijn. [1])

De ene heuvel leverde de scherven op van een complete klokbeker, welke daarna in elkaar gezet is. Deze beker (hoog 16 cm en wijd 24 cm), had van boven een bandornament en van onder zgn. ingedeukte dobbelsteentjes. Ook een vuurstenen zaagmesje, lang 2 cm, werd gevonden. In de andere heuvel, op een hoek van de hoogvlakte, werden een onversierde zwarte urn, en een naar beneden slanke urn met touw-ornament, gevonden. Tevens ook nog een klein klokbeker-vormig potje, hoog 11 cm, waarop een zeer ruwe versiering voorkwam. De hierboven genoemde vondsten duiden naar de tijd van gebruik, op een bewoningsperiode tussen 2500 en 500 v. Chr. Voor de vindplaatsen en het gevondene, verwijs ik hier overigens nog naar kaart 11.

Op deze basis zal het u dus niet bevreemden, dat er in Renkum al zo vroeg van een graafschap gesproken kan worden. Maar indien we van een graafschap spreken, dan houdt dit in, dat er ook een graaf moet zijn, of althans geweest moet zijn. U zult zich dan ook afvragen, wie deze graven waren, en tot wanneer dit graafschap dan bestaan heeft. Om hierop een antwoord te geven, moeten we ons de situatie van een 1000 jaar geleden indenken.

In het midden-oosten van ons land bestonden een tweetal graafschappen, nl. Salland en Hamaland. Deze laatste graafschap omvatte een groot deel van de huidige provincie Gelderland, en werd bestuurd door Graaf Wichman (952-968). Deze graaf is in het bijzonder bekend geworden, doordien door hem in 963 de abdij van Elten gesticht werd. Graaf Wichman is echter de laatste graaf van Hamaland geweest, hetwelk bewezen wordt door een brief van keizer Otto I van 3 Aug. 970, waarin hij de door Wichman, laatste graaf van Hamaland, aan het door deze gestichte klooster Elten gedane schenkingen, bevestigt [2]). De hier bedoelde schenkingen omvatten o.m. de helft van zijn inkomsten uit Redinchem.

Deze schenking wordt op 18 Dec. 996 door keizer Otto III bevestigd. We kunnen hiermede dus zeggen, dat de helft van de kerktiend van Renkum, welke eens aan graaf Wichman behoorde, via zijn dochter Liutgardis, abdis van Elten, aan dat klooster verviel.

Graaf Wichman had nog een dochter, namelijk Adéla. Deze is door haar optreden een legendarische figuur geworden, en wel een van groot formaat. Adéla was een vreemde natuur, soms vleiend lief, en dan weer opbruisend scherp. Zij huwde omstreeks 975 met de Saksische graaf Imad, nakomeling van de bekende Sakser Wittekind. Adéla schonk aan graaf Imad 2 zoons en 2 dochters, namelijk Theodorik en Meinwerk, en Glismod en Ajela.

Nadat graaf Imad in 983 was overleden, zocht Adéla weldra vriendschap

1) Mevr. J. Goedkoop-de Jongh, Praehist. grafheuvels op de Rk. heide, in Bull. Oudh.k. Bond 1912, 23.
2) Sloet, Oorkondenboek, no. 104.

met een zekere graaf Balderik, een man van onbekende afkomst, dien zij tot elke prijs tot hoge rang wilde verheffen.

Het ongebonden en onzedelijke leven van Adéla gaf haar vrome zuster Liutgardis veel verdriet, hetgeen nog verergerd werd, doordat Adéla bovendien nog aanspraken maakte op het klooster te Elten, hetgeen haar — naar ze beweerde — volgens Saksisch erfrecht toekwam. Het gedrag van Adéla en Balderik werd zo ergerlijk op het laatst, dat Liutgardis haar vriend Godiso Heer van Aspel uitzond, die het Redinchemse kasteel veroverde en het goddeloze paar gevangen nam. Adéla had voortdurend gepoogd haar zuster van haar goederen te beroven. Zij ging nu naar Liutgardis toe; zij huichelde berouw en vroeg vergeving. Liutgardis, argeloos, dronk aan een maaltijd een bekende wijn, haar door Adéla toegereikt en...... stierf. De wrede vrouw van Redinchem had haar vergiftigd.

Hetgeen hier over Adéla medegedeeld wordt, is in hoofdzaak ontleend aan de Vita Meinwerci [1]) en verder ook opgetekend door Alpertus Mettensis, waarschijnlijk een Utrechts geestelijke. Hij heeft dit met gepaste ergernis over Adéla's gruweldaden gedaan. [2])

De oorzaak van de meeste gebeurtenissen, die Alpertus beschrijft, hebben hun achtergrond in de naijver tussen Balderik en een zekere graaf Wichman van Vreden, welke beiden gaarne keizerlijk bevelhebber werden. Adéla, die Balderik hielp, ontketende nu een strijd in heel Hamaland, waarin zij echter ongelukkig streden. Tenslotte nam zij het besluit, graaf Wichman uit de weg te ruimen. Onder de schijn van een bekering noodde zij hem op het kasteel Uplade en...... trachtte weer met vergif te werken. Maar Wichman dronk de gifbeker niet. Toen hij het slot verliet, zond zij hem krijgsvolk na en liet hem op lage wijze doden. Het slot van dit drama was de volkomen vernietiging van Adéla's slot Uplade in 1016 door keizer Hendrik II. Balderik en Adéla zijn echter weer naar hun slot te Renkum gevlucht, waar zij verder hun goddeloze leven leiden.

De oudste zoon uit het huwelijk van Adéla met graaf Imad, is reeds jong overleden. Maar hun tweede zoon, Meinwerk, die aanvankelijk hofkapelaan was, werd in 1009 bisschop van Paderborn, en stichtte daarna aldaar ook nog het klooster van Abdinkhof. Deze Meinwerk was in het geheel niet ingenomen met dit tweede huwelijk van zijn moeder. Het kan niet ontkend worden, dat hij hierbij dacht aan het verlorengaan van vele goederen, welke anders aan de kerk (het klooster) zouden gekomen zijn.

Bij de belegering van de burcht Uplade had hij zijn moeder misschien daarom nog gespaard, maar nadat Meinwerk weer naar Paderborn was teruggekeerd, begon zij de goederen, nog onder haar beheer, voor hèm bestemd, aan anderen weg te geven. Weer ving zij nu haar samenzweringen aan, tot Meinwerk zijn geduld verloor. Hij verjoeg of doodde Balderik en nam zijn moeder nu gevangen. Zij werd daarna zeer arm en moest van giften leven. De legende vertelt verder, dat toen ze eindelijk stierf, zij werd begraven bij de kerk van de H. Petrus (de Dom) te Keulen, dicht bij de rivier. Maar bij een onweer en een overstroming werd haar lijkkist uit het graf gelicht en weggespoeld door de Rijn, zodat het nageslacht Adéla's grafplaats nooit precies heeft gekend."

---

1) Uitgegeven in de Monum. Germaniae, Scriptores XI, 104 (1854). Deze levensbeschrijving is echter pas na 1150 opgesteld.

2) In: De diversitate temporum, weergegeven door A. Hulshof in de Werken Hist. Genootschap III, 37 (1916).

Uit de Vita Meinwerci is nog bekend, dat Balderik eens als een tweede Polycrates, „in Radincheim de solario eminentiori" in het rond ziende, zich zou hebben verhovaardigd op de onvergankelijkheid van zijn welvaart. „De voorbijvlietende Rijn", zou hij gezegd hebben, „verschaft overvloedig, wat nodig is aan gevogelte en wild". Het bovengenoemde „solario" betekend houten dak of zolder, zodat we ons voor moeten stellen, dat Balderik deze woorden uitsprak, terwijl hij stond op het houten dak van zijn woontoren (burcht) onder Renkum.

Maar waar heeft nu deze burcht gestaan? Veronderstellingen zijn geuit, als zou dit het latere kasteel Doorwerth geweest zijn, en ook is in de Hunenschans op de Duno wel Balderiks burcht gezien (Holwerda). De juiste plaats is echter niet met zekerheid te zeggen. Zeker is, dat niet de beide hiervoor genoemde plaatsen aangezien kunnen worden. We zullen ons echter voor moeten stellen, dat de burcht eens stond, waar later het St. Maria's klooster gebouwd werd.

Balderik is in 1014 door zijn boze vrouw Adéla vermoord. Als zij tenslotte zelf sterft, vervallen al haar goederen aan haar zoon Meinwerk, de vrome bisschop van Paderborn. De oorkonde, die hierop betrekking heeft, bestaat niet meer in originali, maar wij weten dit, doordien ze in afschrift in een 17e eeuws annalenwerk opgenomen is [1]) èn uit de Vita Meinwerci, die er een breed grotendeels woordelijk uittreksel van bevat. Onder de bovenbedoelde schenkingen, behoren dan ook zijn goederen met een „curtis" en de kapel in „Radincheim".

Uit het voorgaande zal u misschien nog niet duidelijk zijn, waarom nu o.m. door Slichtenhorst van het *graafschap* Renkum gesproken wordt. Halma [2]) zegt b.v. Renkum is „voortijds een beroemd Graaffschap geweest, en het hoofd van het meeste deel der Veluwe; de heren waren uit het hoge Huis van Saxen gesproten, zelfs aan keizers vermaagschapt".

Het Renkumse graafschap is er echter één van onwezenlijke existentie. De bovengenoemde bronnen hebben ook de stof geleverd aan een zekere Gobelinus, die kort na 1400 een soort wereldkroniek schreef [3]).

Als hij over de schenking van Meinwerk aan het door hem gestichte klooster schrijft, deelt hij mede dat de geschonken goederen gelegen waren o.m. in het bisdom Utrecht, en nader in „het graafschap Teisterbant" en in het „graafschap Redichem". Deze Gobelinus is in latere historische literatuur meerdere malen geciteerd, en zo is Renkum tot een graafschap gepromoveerd. Pontanus en Slichtenhorst spreken van de „pagus" of gouw, waaronder Renkum zou behoren. En omdat het slot van de graven die deze gouw bestuurden, in Renkum stond, werden ze daarom graven van Renkum genoemd.

Uit het bovenstaande is dus wel duidelijk geworden, dat het graafschap Renkum, waarover later vaak geschreven werd, wel zeer irreëel blijkt te zijn.

Later is de zgn. gouw, domein van de Gelderse hertogen geworden, waarmede dezen dus alle aan de gouw verbonden rechten ontvingen.

Verwarrend is het bij Renkum wel geweest, de wijze waarop de oude benamingen der goederen gebezigd zijn. Tegelijkertijd wordt soms afzonderlijk

---

[1]) N. Schaten Annales Paderbornenses (Munster, 1693/94). Hiernaar, gedeeltelijk, Sloet's Oorkondenboek, no. 157.

[2]) E. Halma, Tooneel der Ver. Nederl., 1725.

[3]) I. H. Gosses, Nodeloze geschillen, Oudh. Jaarbk. 1921, 193.

gesproken over de „curtis" of hofstede en de „villa" of heerlijkheid te Renkum. Aan deze laatste was een rechtsgebied verbonden, welke na verval van het slot te Renkum, nog bleef bestaan, en zoals hierboven reeds is opgemerkt, aan de hertogen van Gelre verviel. Deze hertogen oefenden uiteraard niet zelf hun rechten uit, maar namens hen is dit gedaan door een schout, die in hun naam recht sprak. Tot 1573 bleef Renkum een apart schoutambt, waarna het met Oosterbeek verenigd werd, en daarna deel uit ging maken van het Richterambt Veluwenzoom. [1])

We zullen hierna nog gelegenheid krijgen om op enkele details nader in te gaan, en vooral ook de aansluiting te bezien van de vroegste geschiedenis met de latere eigendomsvormen.

2. Het St. Maria's klooster

Als een van de belangrijkste delen, waaruit het dorp Renkum historisch samengesteld werd, mag zeker het klooster genoemd worden. Immers het klooster heeft in de loop van haar tijd zich zeer veel bezittingen weten te verwerven, uit welke bezittingen later landgoederen ontstonden, of wel op andere wijze belangrijk werden voor de constellatie van Renkum.

Om echter een indruk te verkrijgen van de aard en omvang van dit klooster, is het nodig eerst te zien, op welke wijze en waarom dit klooster gesticht is.

De geschiedenis hiervan begint bij de kapel, welke al vroeg bekend was. En vooral nadat deze kapel in 1380 op wondervolle wijze in het bezit gekomen was van een Mariabeeld, kreeg Renkum steeds meer betekenis als bedevaartsplaats. Dit alles was tenslotte voor hertog Reinald IV aanleiding om „overdenckende de grote devotie die sijne voorvaderen Hertoghen van Gelre en Graven van Zutphen gehat hadden tot onser Lieven Vrouwen Capelle, gelegen in zijne landen van die Veluwe, en willende deselve in dese goede devotie naervolghen door de groote begeerte die hij hadde tot het heyligdom op die zelffde capelle rustende,.... en op dat den dienst Godts aldaer sou mogen vermeerdert worden, en die gebenedijde moeder Godts te beter ge-eert ende gelooft mogte worden [2]) het klooster te stichten.

Hij kreeg hiertoe van de Utrechtse bisschop Frederik van Blankenheim toestemming. Zo werd de kapel omgezet in een Regularissenklooster naar de St. Augustijner-orde. De 2 vicarien, die hertog Willem van Gulik in 1399 in de kapel gevestigd had, gingen mede over. De ene was ter ere van St. Jan Baptist en de andere ter ere van St. Catharina. Voor het onderhoud der nonnen wees de hertog, eveneens met goedvinden van de bisschop, verschillende renten en goederen aan, welke daartoe zouden dienen.

Om nu de bouw te verwezenlijken, worden door de hertog van 8 verschillende eigenaren gronden aangekocht voor 481 gld., 37 groot, „dair men dat cloester tot Redinchem op tymmert". [3]) Zo wordt op 12 Nov. 1405 de oorkonde bezegelt waarbij de stichting van het klooster tot stand komt.

Dat hertog Reinald het goed voor heeft met het klooster, blijkt wel uit de vele schenkingen die hij doet. Zo geeft hij aan het klooster het recht om de Hartense beek ten behoeve van de kloosterlingen om te leggen „tot haare

---

[1]) Zie hierover nader in hfdst. I, 3.
[2]) v. Heussen en v. Rijn, Kerkl. Hist. en Outheden, Leiden 1726.
[3]) Nijhoff, Gedenkw.heden III, no. 282.

wille ende nutte". Deze schenking wordt door zijn neef, hertog Arnolt, op St. Laurensdag 1436, bevestigd.

Behalve het recht om de beek om te leiden, schenkt de hertog ook de aan hem toebehorende uiterweerd nabij het klooster. Deze waarde heette Gerrikensweerd, en wordt geschonken onder voorbehoud van inlossing voor een ander vast goed, dat jaarlijks 20 oude schilden zou opbrengen. Maar in Juni 1419 heeft hij zich blijkbaar laten bewegen, om van dat losrecht afstand te doen, want dan schenkt hij de weerd in vrije eigendom aan het klooster. [1])

Al met al was het kloosterbezit in de middeleeuwen ongeveer 40 ha groot, en bestond uit een aaneengesloten gebied van weiland. Aan de noordzijde grensde de heerweg, aan de zuidzijde de Rijn, oost het gebied van de Dorenweerd en west de weerden onder aan de Wageningse berg. Dit gebied vergrootte jaarlijks nog door aanslibbingen en was zeer vruchtbaar. De waarde van één morgen van dit land werd wel op 17 gld. Brabants gesteld. Slichtenhorst [2]) gewaagt dan ook van een „rijk, ruym en heerlijk juffrouwenclooster."

Bij de stichting had hertog Reinald als speciale gunst toegestaan, dat „alle personen die daer soude incomen, met haer mochten inbrengen renten ende goederen haer toecomende, oock dat die van de Convente mogten coopen renten ende goederen in sijne landen gelegen tot dusent alde schilden 't jaers souden wesen die fundatie ende eerste gesticht des Cloosters, behalvens nochtans dat wij gheene wastijnsige, horige, eighene, geltoftige, schatbare noch heerlicke goederen in den landen van Gelre coopen noch an ons trecken en sullen".

„Ende voort opdat die personen die in dit Clooster comen sullen, Godt Almachtigh te gerustelicker dienen mochen, soo heeft Hertoch Reynal dus dit Clooster met alle de personen, goederen, renten, privilegien en rechten in sijn sonderlinghe genomen ende ontfangen in 't jaer ons Heeren 1405".

Die bijzondere bescherming hield ook in, dat geen enkel gebod of verbod van toepassing zou zijn op het klooster, en dat geen kloosterling ooit voor een wereldlijk rechter gevoerd zou mogen worden, doch uitsluitend voor de hertog zelf. „Ende waert saeke dat die geestelicke goederen voor eenig werlick gherechte geropen worden, sullen terstont appelleeren voor den Hertoch ende sijnen Hoogen Raet, ende dat gerechts gehoorsaem wesen, etc. Ao. Domini 1408".

In 1408, als alles in geregelde orde is gebracht, wordt op H. H. Sacramentsdag het klooster besloten. Johan die Waell, voorheen prior van het Regulieren klooster te Zwolle, had van de hertog het bestuur in handen gekregen, tot zijn aftreden of versterf. Overigens berustte die leiding bij een priorin, die door de zusters daartoe was gekozen. Van het kloosterleven in Renkum is vrijwel niets bekend, doch aangenomen mag worden, dat in het rustige nonnenklooster geen schokkende gebeurtenissen plaats vonden.

Over de bezittingen van het klooster nog het volgende. In 1410 draagt Walraven van Brederode het Dodeweerdse gasthuis over aan de zusters. Zij ontvangen daardoor o.a. een tiende, die zich uitstrekt over 500 morgen land. Behalve deze inkomste, zijn er nog lijfrenten ten laste van de stad Utrecht. De uitbetalingen van deze renten houden in 1428 op, als gevolg van de strijd om de bisschopszetel te Utrecht. Vijf jaar later zijn ze, ondanks beloften van Utrechts burgemeesteren, nog niet uitbetaald.

Op 10 Mei 1472 erkennen burgemeesters, schepenen en raad van Arnhem aan de priorin en het gemeen convent van Redinchem schuldig te zijn 100

---

[1]) Nijhoff, Gedenkw.heden III, no. 384.
[2]) A. Slichtenhorst, Toneel des lands van Gelre, blz. 111.

Rijnse guldens, elke gulden ter waarde van 17 oude Bourgondische Johans braspenningen. [1])

Op Sint Barbarendag 1538 vernemen we, dat het convent bij Willem van Hattem een som opneemt van 105 gouden Rijnsguldens en hem daarvoor een lijfrente van jaarlijks 8 gld. uit hun waard te Renkum verschrijven. [2]) Schulden worden dus ook wel gemaakt, waardoor enkele eigendommen verkocht worden. Zo wordt op 10 Nov. 1571 door het convent aan Derryck Mynrevoeth en diens vrouw, een losrente verkocht van 6 daalders 's jaars, gaande uit 5 morgen land onder Elden. [3])

In de „Kerkl. Historien en Outheden" vinden we een volledige lijst van de tot het klooster behoord hebbende goederen. Zo behoorde tot het O.L. Vr. altaar een erve in Renkum, de Cortenberg geheten, met ruim 7 morgen lands en tot het St. Jan Baptisten-altaar 17 morgen in het dorp Heusden. De goederen behorende tot het St. Catharina-altaar waren de meeste, en omvatten behalve de tiende van 500 morgen land onder Dodewaard, nog 7 morgen in Ravenswaay, verschillende goederen onder Heteren, 3 woningen met samen 152 morgen land onder Zetten, 107 morgen onder Randwijk, diverse goederen onder Apeldoorn, een woning en 40 morgen land onder Driel, een woning met 20 morgen land onder Kesteren, 16 morgen land in het Renkumse broek en dorp, en „verscheyde kleyne percelen landts, en andere dingen, te lang om te verhalen". [4])

Zoals u ziet, dus een respectabel aantal goederen, welke allen als bron van inkomsten fungeerden.

Reeds merkte ik op, dat uit de tijd van vóór de Hervorming weinig bekend is. Dit is echter wel zeker, dat het Renkumse klooster een vermaarde bedevaartsplaats was. Zo deelt v. Hasselt [5]) ons mede, dat de „bancke" van Arnhem op 11 April 1440 ten boete van een misdaad gepleegd door Henrick Cock en Johan van Heelsem, hen o.a. 3 bedevaarten oplegde, waaronder één naar het Renkumse klooster.

Als pater is Johan die Waell opgevolgd door Hendrik van Bueren, uit het Regulierenklooster van Gaesdonk. Broeder Arent Sluter is zijn opvolger, en wordt als zodanig in 1448 genoemd. Deze wordt dan als procurator van het klooster, beleend met een erf en goed, geheten den Crommendijck, gelegen in het kerspel Heteren, een leen van het huis Wisch.

In 1492 of voorjaar 1493 verzuimen de zusters, bij versterf van de hulder van een hunner Wisse lenen, een nieuwe man in deze plaats te zetten. Omdat dit op verbeurte van het leen te staan kon komen, nemen zij hun toevlucht tot de voorspraak van Arnt van der Lawyck, heer van Grunsfoort. Deze schrijft hierop den 16den October 1493 aan de leenheer — Graaf Oswald van de Berg —, waarin hij o.m. schrijft: „Lief Her, soe bydde ic U Gnaden, dat gij denselven kloester wilt goedertieren wesen. Ik heb daer een suster in, (zo)dat ic gern hadde, dat sij mijnre bede genieten mocht. Hier willen sich U Gnaden soe gonstlich in bewijsen, als ic des een gans betrouwen toe U heb. Dat ken Got die U sparen wil vrolick ende gesont." [6])

Het laatste wat wij uit de tijd vóór de Hervorming weten, is, dat in 1571

[1]) D. P. M. Graswinkel, Oud Arch. Arnhem, Regesten no. 1060.
[2]) P. Nijhoff, Reg. Arch. Arnhem, blz. 197.
[3]) D. P. M. Graswinkel, Arch. der Gasthuizen te Arnhem, Regesten no. 352.
[4]) Afschriften van de giftbrieven dezer schenkingen, zijn te vinden in een in de 17e eeuw aangelegd cartularium van het klooster, aanwezig in het Rijksarchief te Arnhem, Arch. Ged. Kwartier Veluwe, no. 353.
[5]) G. v. Hasselt, Chronyk van Arnhem, blz. 21.
[6]) Arch. Aartsbisdom Utrecht XXVIII, 319.

Johan van Cruchten rector van het klooster is, en Margaretha van Poelwijck priorin. Het is wellicht nog wel tijdens hun beleid, dat het klooster 80 mudden weit moet opbrengen. Dit geschiedt den 14den Juli 1578 op last van stadhouder Johan, graaf van Nassau, welke bepaalde, dat de kloosters in en om Arnhem een voorraad levensmiddelen ten behoeve van het krijgsvolk en ten beste des vaderlands zullen opbrengen. Hierbij wordt Renkum dan op 80 mudden aangeslagen. [1])

Uit de 16e en 17e eeuw bestaan nog een tweetal kaarten, waarop het klooster duidelijk afgebeeld is, zij het ook op kleine schaal. De oudste afbeelding vinden we op een in 1552 getekende kaart van de Rijn met de daaraan gelegen waarden, vanaf Randwijk tot Rhenen. [2])

De andere afbeelding vinden we op een door Nic. en Arnoldus van Geelkerck in 1649 getekende kaart van de landschapshegge de Mofft.

De Hervorming is uiteraard van beslissende invloed op het verder voortbestaan van het klooster. Als omstreeks 1580 de „nije leer" ook in Renkum doordringt, verliest het klooster zijn betekenis en zal de kapel wel van haar kostbaarheden zijn beroofd. Slechts het Mariabeeld heeft de Hervorming overleefd en is medegenomen naar Utrecht. De onroerende goederen van het klooster worden omstreeks 1615 onder beheer gesteld van Gedeputeerden van het kwartier Veluwe, omdat zij genaasd werden „tot onderholt — zoals het placaat van 31 Mei 1580 zegt — godtsaliger, ervarener und gelehrter kerkendiener, uutspanning der almissen, stiftung, operbouwing und verbeterung der scholen und tho conservation der verarmten eerlichen und adelicken geslachten." [3])

De gedachte als zou het klooster direct bij de Hervorming verwoest zijn, is beslist onjuist. Nog in het jaar 1600 blijkt het door de conventualinen bewoond te zijn, want zij vragen althans in dat jaar aan Gedeputeerden van Veluwe [4]) om 500 gld. voor het herstel van de kribben en hoofden „tot voerkomminge van vordere inbreuck und affval haeren Landerijen doer die gewelt van den Rhijnstroom". Men besluit hierop een en ander te bezien, en ook de heer van Doorwerth om medewerking te vragen. Hieruit blijkt dus, dat het klooster na de confiscatie dus niet onbewoond noch vervallen is. Zijn het aanvankelijk nog de zusters, later verdwijnen deze, om plaats te maken voor pachters.

Dat het klooster regelmatig bewoond blijft, blijkt ook wel uit de Schatcedulen van Renkum van 1632, waarbij het Convent 33 gld. moet opbrengen, de baghijne-middelweert 2 gld. en het convent als mederechthebbende van het Heelsumse broek 5 gld. [5])

Het is in deze tijd, juister in 1639, dat verschillende kloostergoederen verkocht worden. Zo koopt Jhr. W. v. Raesfelt het goed de Kortenberg, zijnde groot 19 morgen. De rest blijft in beheer bij Ged. Staten, welke daarvoor een Resolutienboek aangelegd hebben, lopende van 1648 tot 1729. Aan dit Resolutienboek ontleen ik nog het volgende.

Het door de conventualinen in 1600 gevraagde herstel van de kribben krijgt 48 jaar later pas zijn beslag, want eerst dan wordt besloten de nodige herstellingen te doen.

Eigenlijk zijn wij aan het einde gekomen van de geschiedenis van het

---

1) P. Nijhoff, Reg. Arch. Arnhem, 309.
2) P. Nijhoff, Arch. des Hoves van Geld., 423.
3) Groot Geld. Placaatboek I, 755.
4) Arch. Ged. Kw. Veluwe, no. 68, Kwartierrecessen 27 Sept. 1600.
5) D. P. M. Graswinkel, Arch. Arnhem, Inv. no. 5929.

klooster, en zou dit overzicht dus besloten kunnen worden. Het lijkt mij echter wel nodig om na te gaan, op welke wijze de verschillende kloostergoederen aanvankelijk beheerd zijn en later verkocht.

De nu nog als zodanig bekende Cleycamp, door de rentmeester in erfpacht uitgegeven, wordt op 29 Juni 1668 voor 2500 gld. verkocht aan Jhr. v. Raesfelt, van de Kortenberg. Echter blijft de rentmeester verplicht, om aan de koper jaarlijks 70 gld. als schadevergoeding uit te keren voor het steeds weer opnieuw onder water lopen van het land bij hoog water.

Het kloostergebouw schijnt zijn beste dagen wel gehad te hebben, want in October 1670 klaagt de weduwe van Coenraadt van Beijnum, pachtster van het kloostererf, over een lekkend dak. Dit is uiteraard erg vervelend, zodat dan ook besloten wordt tot onderzoek en het doen opmaken van een bestek voor de reparatiën. Het kloostererf wordt in 1681 weer opnieuw voor 6 jaren verpacht, nu aan Gerrit Rijcksen en diens vrouw. Tot het kloostererf behoren dan 30 molder gesaays.

In dit zelfde jaar wordt aan Jhr. v. Raesfelt Geerken weiland, groot 3 morgen, verpacht. In dit Geerken weiland zult u de Gerrikenswaard herkennen, die de hertog in 1419 aan het klooster schonk.

Het kloostererf wordt in 1682 door Gedeputeerden verkocht aan Swane P. van Essen, weduwe van Luitenant-Adm. W. van Gent. Tot het verkochte kloostererf behoort dan ook een weerd, de zgn. Bagijnenweide, waarop een jaarlijkse rente van 9 gld. rustte ten behoeve van het burgerweeshuis te Arnhem. Met deze verkoop wordt het goed van de daarop rustende uitgang gevrijd.

Het gezamenlijk bezit van de familie van Gent wordt in 1703 door Willem Joseph, Baron van Gent, tot een Gelders leengoed verheven. Behalve de Keyenberg, behoorde hiertoe ook „het Closter tot Renkom met al het getimmer en daertoe gehorende bouw- en weilanden, regten en gerechtigheden."

Inmiddels zal de toestand, waarin het klooster verkeerde, niet gunstiger zijn geworden. Ik veronderstel dan ook, dat de gebouwen omstreeks 1710 wegens bouwvalligheid gesloopt zijn. Halma deelt ons mede, dat „men de puinhopen nog ziet." [1])

Trouwens op een kaart van J. Keizer (uitg. Tirion) uit 1741 komt het klooster ook reeds niet meer voor. De hiervoor genoemde puinhopen blijven blijkbaar nogal liggen, want v. Hasselt [2]) zegt 50 jaar later dat van het klooster niets als puinhopen overgebleven zijn. Het voormalige kloostererf, bezit van de fam. van Gent, komt door huwelijk in het bezit van de fam. thoe Schwartsenberg en Hohelandsberg. Deze verkopen in 1791 een gedeelte van de Kloosterkamp als bouw- en tabaksland aan Jan v. d. Water. Het grootste deel van de Kloosterkamp, zijnde 15 morgen, wordt als hooi- en weiland verkocht aan E. J. B. Baron van Golstein, drost te Wageningen.

De bouwinge, genaamd het Klooster, bestaande uit huis, hof, berg en terrein met de daarbij aanleggende weilanden, mitsgaders den ouden boomgaard, en de oostelijke helft van de Kloosterkamp, alles tezamen groot plm. 15 morgen (12 ha) wordt in datzelfde jaar verkocht aan J. F. Krepel, papiermaker op de molen bij de herberg den Bock.

Het laatst wat wij van het klooster genoemd vinden, is een arbeiderswoning, welke nabij de puinhopen van het klooster stond. Deze woning is echter

---

1) F. Halma, Toneel der Ver. Nederlanden, 1725.
2) Geographische Beschr. van Gelderland, 1772.

in de eerste helft van de vorige eeuw gesloopt. Omstreeks 1860 zijn volgens Hofdijk alle resten van het klooster reeds dermate weggevaagd, dat er niets meer als weiland te zien was. Dit behoorde toen aan de wed. Offenberg, waardin van den Bock.

En thans is het nog de Kloosterweide aan de zuidzijde van de Dorpsstraat die ons nog herinnert aan het voormalige, grote St. Maria's klooster.

3. De kerk (tot pl. m. 1820)

Wanneer hier over de kerk gesproken wordt, betekent dit een overzicht te geven van de geschiedenis der kerk — als gebouw — en van de kerkelijke goederen, zoals dezen eerst aan de R.K. kerk behoorden, en sinds de Hervorming aan de Hervormden kwamen. Het is dus kerkgeschiedenis uit een oogpunt van stoffelijk bezit.

Wie het kerkje gesticht heeft, en wanneer dit plaats vond, is onbekend. Wellicht hebben we hier aan een der graven van Renkum te denken, die tot de stichting besloot. Een van hun afstammelingen, de vrome Meynwerck, bisschop van Paderborn, getuigt op 2 Nov. 1031 dat hij aan het klooster Abdinghof uit zijn ouderlijk erfgoed, behalve vele andere bezittingen, ook heeft geschonken : „Radenghem cum ecclesia et decima". Maar ruim een eeuw later als paus Eugenius III op 7 Mei 1146 deze stichting bevestigd, is niet meer sprake van een ecclesia-kerk, doch van een kapel. [1]) Ook in 1183 wordt deze schenking nog omschreven als: „Radenghem cum capelle et decimam super dimidiam parochiam". [2]) Voor het eerst wordt nu hier van een parochie gesproken, zodat wel aangenomen mag worden, dat in de tweede helft van de 12e eeuw, de Renkumse kapel tot kerspelkerk verheven is. Van deze verheffing dateerd waarschijnlijk ook de elfde-halve penning, in laatstgenoemd jaar voor het eerst gemeld als een jaarlijkse erkenning, die aan Utrechts bisschop toekwam.

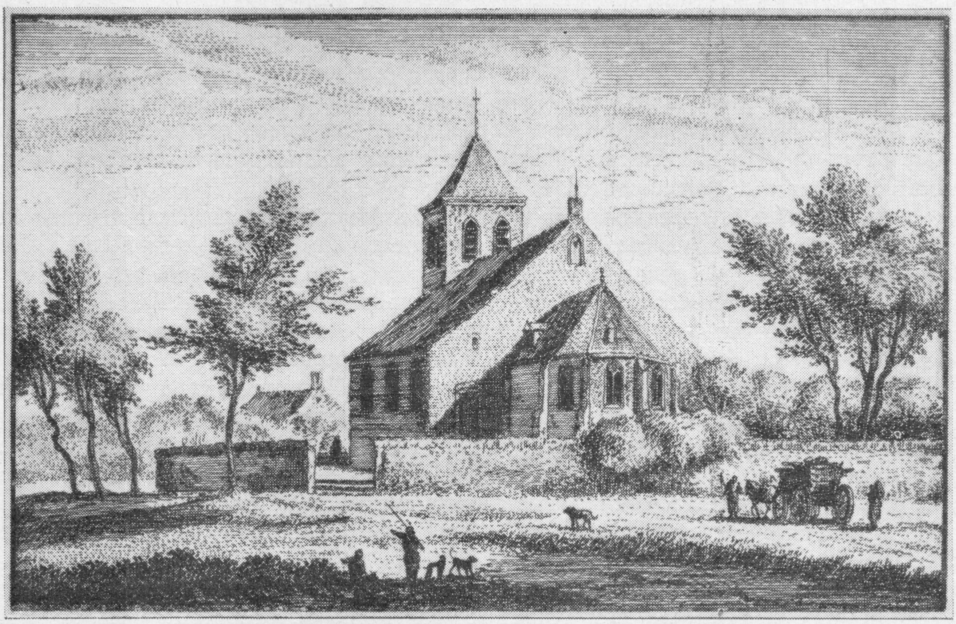
Het is vermoedelijk in deze tijd, dat het Renkums kerkje gebouwd is, want het tufstenen schip dateerde althans uit die tijd. Het kerkje bestond uit een schip van vierkante vorm, waar aan de noord- en zuidzijde een zijbeuk aangebouwd was. Deze zijbeuken waren onder dezelfde kap gebracht, en inwendig met een tongewelf gedekt. Aan de oostzijde zal een Romaans, halfrond gesloten koor geweest zijn, terwijl de openingen tussen schip, zijbeuken en koor rondboog-vormig waren.

Eind 13e eeuw is de kerk verfraaid door een aan de westzijde aangebouwde, tufstenen toren. In de muurvlakken daarvan waren ondiepe, rondboog-vormige spaarnissen aangebracht. De toren was bekroond door een vierzijdig, stomp tentdak.

Als in de 14e eeuw door een der Gelderse hertogen nabij de kerk een kapel gesticht wordt, krijgt de kerspelkerk hierin een zware tegenhanger. Want, zoals we al zagen bij de bespreking van het klooster, trok die kapel zeer veel bedevaartgangers, door het aanwezige Mariabeeld, dat daar op „seer miraculeuze wijze" gekomen was. Niettemin is omstreeks 1400 de kerspelkerk voorzien van een vergroot priesterkoor. Dit koor, met z'n steunberen en spitsboog-vormige ramen in de koorsluiting, is geheel in Gotische vorm

---

1) Sloet, Oorkondenboek, no. 288.
2) Idem, no. 362.

Afb. 17. Ned. Herv. Kerk te Renkum, zoals A. Rademaker die in 1630 zag. De oude kerkhofmuur is hier goed zichtbaar. Uit Cabinet van Nederl. en Cleefsche Oudheden VIII, 234.

gebouwd. Waarschijnlijk is tufsteen van het oude gesloopte koor gebruikt, want in het nieuwe koor werd althans ook gedeeltelijk dit materiaal verwerkt.

In deze vorm nu vinden we het kerkje afgebeeld door A. Rademaker in 1630. De kerkhofmuur komt op deze prent ook reeds voor, terwijl naar het gebruikte steenformaat te oordelen, deze muur wel gelijk met het nieuwe koor gebouwd zal zijn. (afb. 17)

Van de kerk uit de tijd vóór de Hervorming is weinig bekend. De oudst bekende pastoor was Johan Back. Zijn naam is bekend geworden door een proces, hetwelk door hem gevoerd werd tegen Georgius Fabri, over het bezit van de pastorie. Vóór de afloop van het proces overleed pastoor Johan Back in 1545, waarna Fabri afstand deed van zijn aanspraken op de pastorie. Back werd opgevolgd door Arnt v. d. Broick. Om het bezit van de kerk (vicarie-goed), werd ook eens een proces gevoerd.

Zo procedeerden de priesters Johan Teets en Arnt van den Broeck al geruime tijd tegen elkaar, waarna zij op 25 September 1546 met elkaar overeenkwamen, hun geschillen aan een scheidsrechterlijke uitspraak te onderwerpen. Zo werd op 23 Juni 1547 beslist, dat de Renkumse kerk toekwam aan Arnt van den Broeck. Deze was ook vicaris van St. Marie te Utrecht en betaalde in 1547 aan de priesterbroederschap aldaar zijn 8 stuivers, hem ten laste gevallen „ob novam provisionem ecclesia de Renckom". Het schijnt toch, dat Johan Teets het nog niet direct opgegeven heeft. Althans in Mei 1550 geeft het Hof van Gelderland [1]) aan de richter van Veluwezoom nog

[1]) Correspondentie Hof, no. 156, t.p.

opdracht om ten behoeve van Arnt van de Broeck, de vice-cureit aldaar de pastorie uit te zetten.

Behalve deze Arent of Arnt van den Broek, worden nog als pastoors genoemd Derck Foyert in 1555 en 1569 en Johan Cruycht in 1578. Deze laatste wordt in 1571 ook als rector van het klooster genoemd, en heet dan Johan van Cruchten. Hij is vermoedelijk wel de laatste pastoor geweest, want 2 jaar later komt ook in Renkum de Hervorming.

Als met de intrede daarvan in 1580 de diensten in het kerkje gestaakt worden, wordt deze gesloten en eerst geruime tijd later pas weer geopend. Bij de confiscatie van de geestelijke goederen wordt de kerk, evenals het klooster, onder beheer van Gedeputeerden van het kwartier Veluwe gesteld.

Wanneer voor het eerst Hervormde kerkdiensten in de kerk gehouden zijn, is niet bekend. Evenmin of de kerk lang gesloten is geweest.

Zeker is, dat in Nov. 1593 ds. Cornelium Pollert, predikant van Renkum en Oosterbeek, zich tot het Hof van Gelderland [1]) wendde, en aan dit College mededeelde, dat de kerk van Renkum „seer ondicht van glasen is, geene Bibel, predigstoel, gereetschap tot den H. Doope, und andere nootwendige dingen voorhanden sijn, welcke het convent van Rencum schuldigh is van olders daerhin te bestellen, aengesien dieselvige die kercken guederen daertoe gehoerende, gebruycken."

Hij vraagt hierop het Hof, om het convent te verplichten, een en ander weer in orde te brengen. Het volgende jaar komt de predikant weer op zijn schrijven terug, want de situatie blijkt nog onveranderd te zijn. Of ook dit schrijven resultaat gehad heeft, is niet bekend.

Hierboven noemde ik de naam van ds. C. Pollert, welke blijkbaar de eerste predikant is geweest. Algemeen is wel aangenomen dat ds. Heinsberg de eerste predikant was, doch de samenstellers van de predikantenlijst in v. Alphen's Handboek [2]) zijn waarschijnlijk niet op de hoogte geweest van bovengenoemd schrijven.

Ds Pollert is in 1598 opgevolgd door de meer bekende ds. Hubertus Arnoldi Heinsberg. Evenals zijn voorganger moet hij, behalve over Renkum, ook zijn zielszorg uitstrekken over Oosterbeek, dat in deze tijd nog geen eigen predikant heeft. Slechts 7 jaar blijft hij in Renkum, waarna na een twee-jarige vacature, in 1607 cand. B. Schranzius beroepen wordt. Met deze keus is men niet erg gelukkig. Reeds in het voorjaar 1609 verdwijnt hij, met achterlating van zijn vrouw, welke blijkbaar een ongeoorloofde verhouding met de koster heeft. [3]) Ds. Schranzius wordt opgevolgd door cand. G. Heshusius, beroepen in 1609, doch die zijn dienstwerk pas het volgende voorjaar begint. Inmiddels heeft men in Oosterbeek zelf een predikant gekregen, zodat ds. Heshusius de eerste predikant is, die alleen Renkum-Heelsum tot arbeidsveld heeft. Althans wanneer de classis in Dec. 1617 besluit, ds. Heshusius ook in de verwaarloosde kerk van Heelsum te doen preken, wordt dit ten volle bewaarheid.

De predikanten, die in de 17e eeuw Renkum gediend hebben, zijn na het overlijden van ds. Heshusius in 1636, twee in getal geweest. Eerst komt ds. Heshusius' zoon Samuel, als candidaat in 1637 beroepen en overleden in 1671, en na hem cand. J. v. Arrel, beroepen in 1672 en overleden in 1718.

Gedurende de tijd van ds. S. Heshusius, krijgt de kerk van Jhr. Willem van Raesfelt, van den Kortenberg, omstreeks 1650 een uurwerk in de toren.

---

1) Arch. Hof v. Geldl., Portf. Geestl. Zaken; no. 248.
2) v. Alphen, Nieuw Kerkl. Handboek 1903, bijlage U.
3) J. S. v. Veen, Losse blaadjes uit de kergesch. v. d. Veluwe, Gelre XXV, 119.

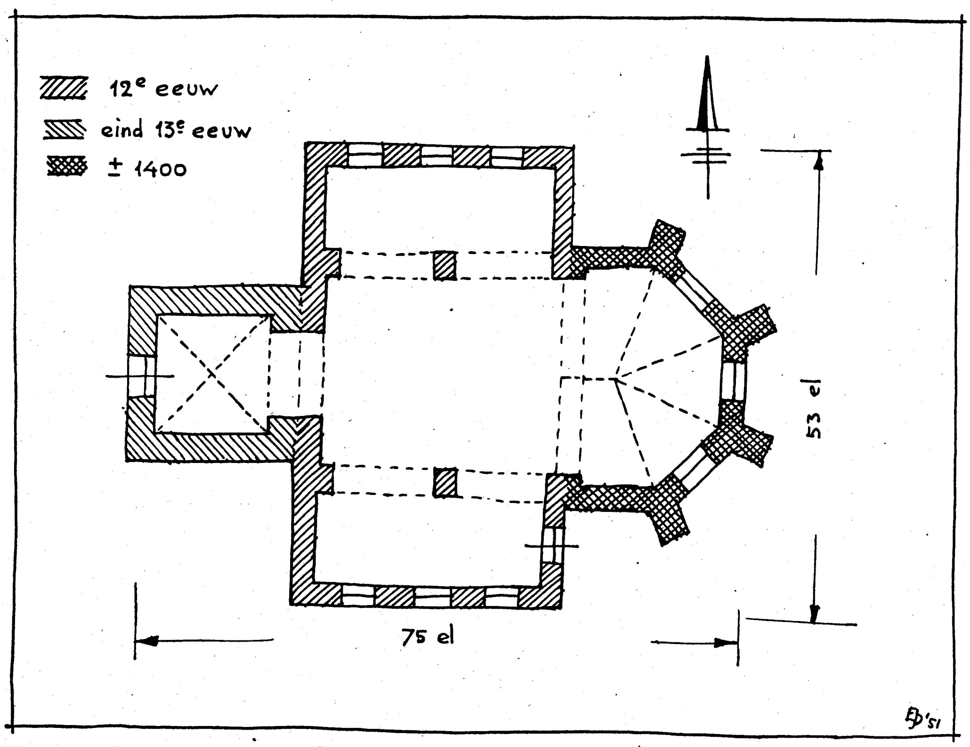
maar helaas, het bleek te klein. Bij het opmaken van de verbalen van uitzetting (belasting-opbrengst) in 1654 wordt dan door Gedeputeerden 150 gld. uitgetrokken voor vergroting van het uurwerk. 1) Dit zal vermoedelijk ook wel tot uitvoering gekomen zijn, want we lezen hier verder niets meer van. Wel krijgt de koster nu in het vervolg boven zijn jaarwedde nog een bijlage van 12 gld. „voor het stellen van het horologie in den toorn."

Ds. Heshusius heeft ook nog een keer in de bres moeten springen bij een aanslag op zijn salaris. De oorzaak hiervan was, dat door Gedeputeerden in 1663 3½ schaar weide in de Renkumse weerd was verkocht, waarvan de opbrengst aan de Renkumse predikant kwam. Nu deze weide verkocht is, derft hij dus deze inkomsten, en vraagt daartoe een vergoeding. Hij krijgt dan tenslotte toch nog wat in de vorm van een soort afkoop, waartoe de kooppenningen van de in 1668 aan Jhr. van Raesfelt verkochte Olycamp, moeten dienen.

Dat kerk en toren steeds meer onderhoud gaan vragen, leert ons het Resolutienboek van het Renkumse klooster, omdat de door Gedeputeerde aangestelde rentmeester, ook het beheer voerde over de kerk, pastorie en kosterie.

Reeds op 31 Dec. 1682 wordt met Herman Bosvogel, mr. Leydecker te Wageningen, overeengekomen, om het jaarlijks onderhoud van de daken van kerk en toren voor 4 ducatons op zich te nemen.

In het volgende jaar blijken door Jhr. v. Raesfelt reparatien in de kerk uitgevoerd te zijn, zulks op last van Gedeputeerden. Uit een verslag van 11

Platteground van de in 1864 gesloopte Ned. Herv. Kerk te Renkum.

1) D. P. M. Graswinkel, Arch. Arnhem II, no. 5954.

April 1684 aan Gedeputeerden blijkt, welke werkzaamheden toen uitgevoerd zijn. Er wordt nl. gesproken over twee lege lichten (2 laaggeplaatste ramen) waardoor reeds tweemaal ingebroken was, en die nu van ijzeren staven zijn voorzien. Verschillende reparatiën zijn echter op kosten van de kerkmeester Jhr. v. Raesfelt uitgevoerd, welke de kerk gelijk een koperen kroon geschonken had, evenals een koperen lessenaar op de preekstoel en een koperen ring, waar het doopbekken in hangt.

In 1710 blijken al weer veranderingen noodzakelijk, vooral als gevolg van de groeiende gemeente. Een grote ingangsdeur, die vroeger in de westelijke torenmuur aanwezig was, en later was dichtgemetseld, wordt nu weer opengebroken om er een deur in te plaatsen. Onder in de toren worden nu banken bijgeplaatst, zodat meer zitplaatsen verkregen worden. Op het kerkhof worden enkele oude iepenbomen door nieuwe vervangen.

Na de dood van ds van Arrel in 1718, weet men na enige moeite candidaat A. Hansen te beroepen, die na een 31-jarige ambtsbediening, in 1750 overlijdt. Hij wordt opgevolgd door ds. W. Heshusius van Oene, die zijn werk te Renkum tot 1782 mag uitvoeren, waarna de dood hem wegneemt. Het is gedurende deze predikant, dat veel gedaan wordt, om niet alleen de kerk en toren, maar ook de pastorie en kosterie op te knappen. Uit de verrichte werkzaamheden bleek dit dan ook wel nodig te zijn, en klaagden de dominee en de koster dus niet ten onrechte.

Om u een idee te geven van de toestand waarin b.v. de toren en het uurwerk bevonden, citeer ik hier een gedeelte uit een brief van de koster Jan Schuring, gericht aan Ged. Staten, dd. 9 April 1753.

Hooge Edele Gestr. Heer,

„Neme mits desen de vrijheit met weeten en goetvinden van den HWG. Heer Baron van Goltstein AmbtsJonker des Ampts Rencum, enz.

Seer reverentelijk te kennen : hoe dat gestelt is, met het Hoorlogie in den Toorn te Rencum. Te weeten, dat het Mons. A. Hoevenaar als Mr. Hoorlogiemaker nogh mijn persoon, niet langer in Staadt zijn om het zelve op zijnen tijdt aan den gangh te houden. Daar komt bij dat het Houtwerk in gen. Tooren, als de solders, het Hoorlogie-Huysien, en verdere getimmerten soodanigh gestelt sijn, dat men met schrik en vreese op deselve klimt, en Luyen moet."

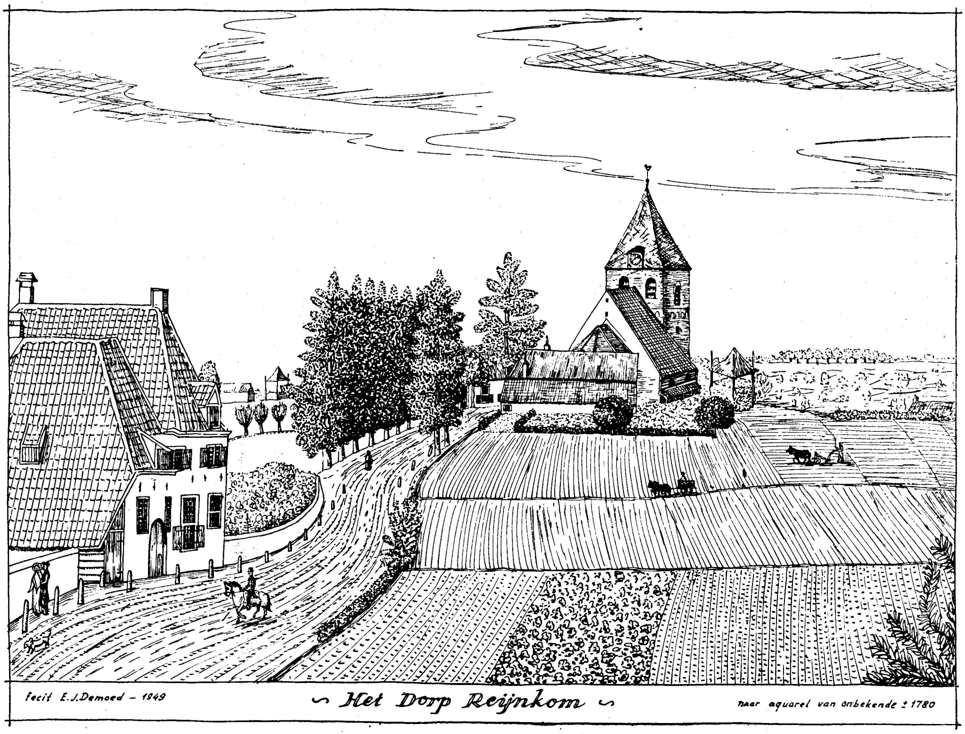
Voorwaar, dit is niet opwekkend. Hij deelt echter verder nog mede, dat mr. Hoevenaar voor 63 gld. aan wil nemen om alles weer prima in orde te maken. Een en ander heeft tot gevolg, dat door Gedeputeerden aan Hendrik Viervant als architect opdracht gegeven wordt, een plan tot herstel op te maken. Zo trekt Viervant op 20 Febr. 1754 naar Renkum, om aldaar de situatie op te nemen, waarna een plan ontstaat. In Juni komt hij echter weer in Renkum, want de predikant klaagde, dat hij de mensen niet in de kerk kon plaatsen. Tenslotte komt er dan een plan uit de bus, waarbij aan alle verlangens voldaan is. Dit plan omvat dan het bijplaatsen van twee nieuwe ramen in het koor, overeenkomstig de bestaande, het maken van 17 à 18 mansbanken in het koor, het verplaatsen van het doophek en de preekstoel (deze komt nu in de opening tussen schip en toren), het maken van een nieuwe predikantsbank bij het doophek, en het maken van twee houten tochtportalen — één in de oostmuur van de zuidelijke zijbeuk en één bij de toreningang. Na veel moeilijkheden wordt dit werk tenslotte op 10 Jan. 1756 aanbesteed, waarna het werk voor 310 gld. door Anthonie Mol uitgevoerd wordt. De kerk is dan zodanig ingericht, dat in het schip de vrouwenbanken zijn, en de mannenbanken

in het koor en de zuidbeuk. In de noordbeuk stond de Avondmaalstafel. In de overgang tussen schip en koor staan de banken van de heer van Kortenberg en van Ambtsjonker van Goltstein.

Inmiddels was reeds tegemoet gekomen in de klachten van de koster over de toren. Want in 1754 werden in de toren nieuwe treden in de trap gezet, de vloer vernieuwd „onder het huijsje van het Orlogie", en gaten in het gewelf gemaakt voor de doorvoering van de touwen der klokken. Hierdoor werd het mogelijk, om in het vervolg de klokken te luiden onder in het torenportaal, en niet meer boven, zoals eerst geschiedde. Bovendien werd de torenspits gerepareerd en het leiendak daarvan gedeeltelijk vernieuwd.

Op deze wijze kan de kerk nu weer een poos mee. Maar toch, als we het lijstje nagaan van de uitgaven die door Gedeputeerden gedaan zijn voor het onderhoud van de kerk, blijkt dit toch nog vrij veel te zijn. In 1791 wordt zelfs 691 gld. voor de kerk en 323 gld. voor de toren uitgegeven. Het is dan ook zo, als na de Franse tijd een nieuwe rechtsorde ingaat, en de kerkelijke goederen in het vervolg door de kerkvoogdij zullen beheerd worden, men in Renkum toch met een kerk komt te zitten, die steeds weer voor vele uitgaven stelt.

De predikanten, die na het overlijden van ds. W. Heshusius in 1782, de Renkumse gemeente gediend hebben, zijn :
cand. J. van Marienhof, beroepen 1783, vertrokken naar Schiedam 1790 ;
cand. H. Pauw, beroepen 1791, vertrokken naar Krommenie 1798 ;

Afb. 18. Gezicht op de voormalige Ned. Herv. Kerk te Renkum, met links de oude pastorie. Naar een aquarel van onbekende uit pl.m. 1780 ; eigenaar A. Leeuwis te Renkum.

ds. D. Boot, beroepen v. Warnsveld 1798, vertrokken naar Werkendam 1805;
cand. H. J. Wunder, beroepen 1805, vertrokken naar Gorinchem 1817.

Ds. J. A. Smits, die op 8 Oct. 1817 van Neerbosch in Renkum kwam, was de eerste predikant, die in de „nieuwe orde" Renkum diende.

De eigendommen van de kerkelijke gemeente behoorden dus eerst aan Gedeputeerden van Veluwe. Met de Franse overheersing kwam hieraan een einde, en zo komt de kerktoren sinds 1794 aan de burgerlijke gemeente, en wordt de rest overgedragen aan de Domeinen. Onder beheer en eigendom daarvan blijft het tot 1823, in welk jaar in Renkum de kerkvoogdij ingesteld is, waarna aan dit College de eigendommen overgedragen worden.

Reeds enkele malen sprak ik over de onafscheidelijk bij de kerk behorende pastorie en kosterie. Ook over deze beiden wilde ik u nog iets mededelen.

In de eerste plaats dan de *pastorie*. Dit gebouw, daterende uit het begin van de 17e eeuw, vinden we afgebeeld op afb. 18, waaruit reeds dadelijk blijkt, dat deze op dezelfde plaats stond, waar later de nieuwe pastorie gebouwd is en thans dienst doet als woning van dr. Boerma (Dorpsstraat 160).

Dit 17e eeuwse gebouw is uiteraard een opvolger van een oudere pastorie, U herinnert zich wellicht nog de kwesties, welke om die oude pastorie in 1544 en 1550 uitgestreden zijn (blz. 173).

Hoe de situatie na de Hervorming was, leert ons het reeds eerder genoemde schrijven van ds. Pollert aan het Hof van Gelderland, waarin hij t.a.v. de pastorie het volgende mededeelt:

„Daerbeneffens wijl oick den Wheemhoff ofte pastoriehuys tot Rencum gantsch geruineert is, dat den gemelten Predicant autorisatie gegeven werde, die schulden tot der pastorie daertoe gehoorende, und voer ettelicke jaeren verschenen sijnde, mit hulpe des Scholtis innamen und borge moegen, voor sijnde die Wheem etwas getimmert, und der Dienaer deste beter onderhalde moege hebben." Hij verzoekt dan dat „idt Hoff confentuere wille ettelicke dusent steenen aen eenen verloren kerck des Cloosters Rencum aff to breecken; so oock eenigh holt, daermede een stuck van der pastorie moege opgetimmert worden."

Het volgend jaar is nog niets aan de pastorie gedaan. Ik veronderstel, dat het oude gebouw hierop afgebroken is, en hierna vervangen door de op afb. 18 weergegeven pastorie. Hij moet echter vóór 1619 gebouwd zijn, want in het Resolutienboek van Renkum van na 1619 komt geen besluit over een herbouw voor.

De pastorie is waarschijnlijk in 1683 verbouwd, want in December van dat jaar gaan Gedeputeerden in Renkum kijken, of „het voltrocke metselwerk en timmerwerk aan het Wheem", is gemaakt volgens de opgemaakte bestekken. (de „Wheem" of „Wheme" is de naam voor een pastorie). Dit onderzoek had tot gevolg „dat aen de predicant 50 pannen dienen gesonden te werden, waervan de helft onder 't wachthuijs sullen werden gehangen, ende de rest bij hem bewaert om gebruijckt te worden daer sulx van noden sal wesen.[1])

De predikant, welke grotendeels leefde van de opbrengsten van de zg. pastorielanden, moest in 1713 schadeloos gesteld worden voor de verkoop van het juist ten oosten van de pastorie gelegen huis met 2 schepels tabaksland. Dit pand werd voorheen steeds door de predikant voor 50 gld. 's jaars verpacht, en vormde als zodanig een aanvullende bron van inkomsten.

---

1) Resolutienboek klooster Renkum, 11 April 1684. (Arch. Ged. Veluwe, no. 341)

Op 14 Maart 1754 richt ds. Heshusius een klacht tot Gedeputeerden over verschillende gebreken aan zijn woning. Na onderzoek wordt dan door arch. Viervant ook hier een bestek van opgemaakt, en nog datzelfde voorjaar aanbesteed. Dit werk wordt uitgevoerd door aannemer v. Kesteren, en omvatte het maken van een nieuw poortje, een nieuwe keldertrap, een nieuwe vloer in de keuken, nieuwe poort- of deeldeuren in het achterhuis langs de weg, een raam in de paardenstal, een nieuwe lambrizering in de grote tuinkamer, nieuwe houten kappen op de schoorstenen, en het repareren van de muur om de hof. Deze muur bestaat thans nog, en bevat nog gedeelten van het oorspronkelijke metselwerk.

Ondanks de herstellingen, blijft de pastorie toch een gebouw, dat evenals de kerk veel onderhoud vraagt. Zo wordt b.v. in het jaar 1810 alleen al 1650 gld. aan de pastorie ten koste gelegd. Geen wonder dan ook, dat tenslotte plannen ontstaan, om een geheel nieuwe en moderne pastorie te bouwen. Dit plan wordt tenslotte in 1823 verwezenlijkt.

Het andere, tot de kerk behorende gebouw, is de *kosterie*. Immers de koster, die vroeger een nog veel omvangrijker taak had dan thans, was een zeer belangrijk persoon in het kerkelijk leven. Zijn tractement bedroeg 20 gld. van het convent, 40 gld. wegens twee schaar weidens, 1 gld. 16 stuivers voor olie voor het smeren van de klok, en 7 schepel rogge. Met dit tractement moest hij het elk jaar stellen. Evenals de dominee, had de koster ook nog al eens wat te klagen over zijn woning. Dit is uiteraard begrijpelijk, want ook de kosterie dateerde reeds uit het begin van de 17e eeuw. Zo is bijv. in 1683 het dak gerepareerd. Dit was wel heel nodig, want dit dak lekte niet alleen in de kosterswoning — boerderij —, maar ook in het schoolhuis. De koster was immers tevens dorpsonderwijzer ! Maar toch, koster Jan Gramser moet in Maart 1693 opnieuw klagen over zijn woning. Precies een jaar later is dit niet meer nodig, want op het einde van de maand Maart brandde de kosterie tot op de grond toe af. In de vergadering van Gedeputeerden dd. 6 April 1694 wordt overwogen, „dat het hoogh nodigh is dat het voors. huys wederom opgetimmert ofte wel een andere bequaem huys in het Dorp tot meerder gemack der kinderen werde gekoght."

Nadat een serieus onderzoek is ingestelt, wordt besloten de woning met het schoolhuis maar weer op de oude plaats te herbouwen. Dit huis nu hebben we allen gekend, en werd in 1944 verwoest. De meesten zullen zich ook nog wel herinneren, dat in de gevel de gevelankers 1694 aangebracht waren.

Jan Gramser is als koster, schoolmeester, voorzanger, doodbidder, enz., opgevolgd door Jacobus van Loenen, die in 1715 overleed. Door Gedeputeerden wordt daarop Daniel Oortwijn als koster, c.a. aangestelt. Na diens dood in 1729 wordt hij opgevolgd door Jan Schuring.

Het is deze koster, die zich in 1754 tegenover Gedeputeerden beklaagt over de toestand van zijn woning. Niet dat deze reeds zo slecht was, doch het huis was erg onpractisch. Door arch. H. Viervant, die gelijk ook de kerk en de pastorie verbeterde, wordt hierop een plan opgemaakt, dat nog in datzelfde jaar, met het herstel der pastorie, door dezelfde aannemer tot uitvoering komt. De werkzaamheden omvatten o.a. het maken van enkele ramen in het voorhuis, het herstellen en ged. vernieuwen van de zuidmuur, het geheel vernieuwen van de houten noordwand van het achterhuis, en verder diverse inwendige verbeteringen aan schoollokaal en woning. Hierin worden een paar kamers gemaakt „met alcoofse bedsteden".

In deze situatie blijft de kosterie nu, totdat een honderd jaar later weer

de eerste ingrijpende wijzigingen plaats hebben. Hierop zullen we later nog terugkomen.

Op deze wijze zijn nu de kerk, pastorie en kosterie de 19e eeuw ingegaan, en willen we voorlopig van hen afscheid nemen, om eerst de ontwikkeling van andere delen van het dorp te bezien.

4. Grunsfoort

Wanneer hier over Grunsfoort gesproken wordt, dan wordt daarmede bedoeld het verdwenen kasteel in het beekdal van de Renkumse beek, nabij de Beukenlaan. Ik stel dit tevoren reeds vast, omdat voorheen nog al wat begripsverwarring rond deze naam bestond. Het vroegere landgoed Kortenberg — later sanatorium Oranje Nassau Oord —, heeft in de vorige eeuw geruimen tijd Grunsfoort geheten. Hoewel er thans hoegenaamd niets meer is, dat de vroegere plaats van het kasteel verraadt, geen ruïne of grachten dus die ergens meer op duiden, is het toch altijd verantwoord om de geschiedenis van dit bezit te vermelden, alsook die van de bewoners en hun lotgevallen.

Alvorens dit te doen, is het goed eerst iets over de naam Grunsfoort te vertellen. In de loop van de jaren is deze naam op verschillende wijze geschreven en zijn er ook vele verklaringen aan gegeven. Binnen een eeuw tijds vinden we de naam gespeld als Grunsfort, Gruensfoirt (1464 en 1472), Groensfoort (1473), Gruensfoirde (1487), Gruensfoirt (1537) en Groenswoort (1570).

Werner[1]) verklaarde de naam als grens-voorde, d.i. een doorwaadbare plaats (in de Rijn) nabij de grenzen van Gelderland en Utrecht gelegen. Wanneer we echter bedenken dat die grens bij de Grebbe ligt, dan is die afstand wel wat groot om een grens-voorde te zijn. Dr. van Veen veronderstelt op grond van de verschillende spellingen, dat Groensfoort de oorspronkelijke naam geweest zal zijn. Maar ook dan komen we niet tot een oplossing. Juister is wellicht de lezing van dr. A. Beekman[2]). Hij ziet de oplossing in de spelling van de naam op de kaart van 1570, nl. Groenswoort. We moeten dan niet lezen Groens-voorde, doch Groenswoort. Swoort, zwoord of zwoerd is de huid; Groen-swoort betekent dan groene huid, naar de groene weilanden om het huis, in tegenstelling tot de en oosten daarvan gelegen woeste heidevelden. Beekman spreekt zichzelf tegen, want op de door hem aangehaalde kaart staat nl. Groensvoort, m.a.w. er staat voort, niet woort. Voort wijst op een doorwaadbare plaats; er was daar een beek, dus blijkt de groene huid ook twijfelachtig.

Wanneer is Grunsfoort ontstaan, en wie waren zijn bezitters of bewoners ? Het is deze vraag die thans om een oplossing vraagt, althans voor zover deze gegeven kan worden. Over de stichting van Grunsfoort zal altijd wel een sluier blijven hangen, daar geen enkel lichtpunt in de duisternis van de archivalia ons de weg wijst. Waar het hier niet de bedoeling is sprookjes of legenden door te geven, zullen we slechts rekening houden met hetgeen historisch vaststaat.

Zeker is, dat de versterkte burg Grunsfoort op 24 Febr. 1372 („dinxdach na Reminiscere") door Jan van Chastillon, Graaf van Blois, na een beleg

---

1) H. M. Werner, Grunsfoort, Geld. Volksalm. 1883, 164
2) Dr. A. A. Beekman, Een oude kaart, enz., Gelre XL, 171

van 5 dagen werd ingenomen. Deze heer was gehuwd met Machteld van Gelre en daarmede gekomen in de strijd tussen de Heeckerens en de Bronkhorsten. Immers het ging toen om de ledige hertogszetel, en in het raam van die strijd, had de Utrechtse bisschop hem aangeraden zich van Grunsfoort te verzekeren. Daarom „bereet myn here van Ghelre dat huus tot Groensfoerde in den avond, daer he voer bleef eer hijt becractighede tot des naesten Sonnendages toe". [1])

Lang heeft hij de versterkte burg niet bezeten, want het getij in deze Gelderse erfopvolgings-strijd keert, waarbij de heer van Montfoort op 24 Maart 1379 de burg met 70 paarden berent en deze voor zijn heer, Willem van Gulik, verovert. Deze Willem van Gulik was de man van Maria van Gelre, zuster van de hiervoor genoemde Mechteld. Hij gebruikt Grunsfoort niet als vesting, doch als een jachtslot en een geliefkoosd buitenverblijf. In de rekeningen van zijn rentmeesters na 1390 zijn daar de duidelijke bewijzen voor te vinden. Verschillende ontmoetingen met leenmannen en anderen hebben hier plaats gevonden en rijkelijk zijn de feestmalen en de jachtstoeten geweest. Zo heeft hij hier in April 1396 een ontmoeting met Frederik van Blankenheim, bisschop van Utrecht. In Juli en Augustus 1400 schijnt hij langer op Grunsfoort vertoefd te hebben, en komen er steeds boden om hem van de toestand der landzaken op de hoogte te houden. Zo rijdt op 4 Aug. 1400 Gerrit van Zutphen andermaal „tot Grunsfoirde, om de antworden wil van der beden 's lants van Zutphen." [2])

Nog eenmaal, een jaar later, vinden wij hem op Grunsfoort, maar van jachtpartijen of vrolijke maaltijden lezen we niets meer. Op 16 Febr. 1402 overlijdt Willem, hertog van Gelre en Gulik te Arnhem, en laat onder meer dit hertogelijk domeinbezit na. Hierna treffen we nog regelmatig zijn broeder Reinoud op Grunsfoort aan.

Diens opvolger Arnoud van Egmond, die na Reinouds kinderloos overlijden in 1423 tot de hertogszetel van Gelderland geroepen wordt, heeft geen tijd om een rustig leven op een zijner domeinbezittingen te slijten. Hem roept de krijg dan hier en dan daar en overigens verblijft hij op het slot Roosendaal. Geruimen tijd zwijgt dan de geschiedenis over Grunsfoort en pas in de tweede helft van die eeuw komt er meer bekendheid. Het slot zal er in deze tijd wel niet beter op geworden zijn, gelet op de langdurige strijd die steeds met de Stichtsen plaats vindt en waarbij veel vernield wordt.

Zeker is echter, dat gedurende de gehele periode als domeinbezit, Grunsfoort is bewoond geweest door verschillende mensen. Zo geeft hertog Willem in 1388 zijn „castrum de Gruensfoird aan Henric van Steenbergen, proost van Oud-munster te Utrecht, tot levenslang gebruik [3]), terwijl uit de rekening van de landrentmeester Arnt van Boichoep over 1397-'98 blijkt, dat toen Kersten van Ryswyck Grunsfoort bewoonde, en uit de rekeningen over 1419-'20, dat toen Willem van Ryswyck (waarschijnlijk een zoon van Kersten) het bewoonde. Deze Willem moet overleden zijn vóór 30 Mei 1464, want op die dag geeft hertog Arnold het huis „mitten arlande" [4]), water, weyde, bosche, broick, vysscherye, kaniinwranden, ind voirt mit allen zynen toebehoer" aan zijn bastaardzoon Johan, op voorwaarde dat deze het van hem in leen zou ontvan-

---

[1]) Aangehaald bij P. Nijhoff, in Geld. Volksalm. 1853, 116
[2]) Aangehaald bij P. Nijhoff, Grunsfoort, Geld. Volksalm. 1853, 126.
[3]) P. N. v. Doorninck, Acten betr. Gelre en Zutphen, 148
[4]) Bouwlanden

gen en bij zijn overlijden zonder wettige kinderen na te laten, weer aan de hertog zou komen. Van een belening aan Johan blijkt echter niets.

Inmiddels is hertog Arnold van het toneel verdwenen, doordien hij door zijn zoon Adolf in 1465 op het kasteel Buren gevangen wordt gezet, waarna deze het bestuur over Gelderland in handen neemt. Hij vervangt gelijdelijk aan alle ambtenaren door mensen, die hem genegen zijn. Zo moet ook de richter van Veluwe op 11 Mei 1468 plaats maken voor Dirk van der Horst, die deze betrekking krijgt voor de trouwe diensten aan de hertog bewezen [1]). Daar hertog Adolf geen plan schijnt te hebben zelf op Grunsfoort te verblijven, wordt uit politieke overwegingen de nieuwbenoemde Landdrost van Veluwe het huis Grunsfoort tot woning aangewezen [2]) „mit redelichen noitdrufft van brande, koilgarde, boumgarde, duyffhuyse ind visscheryen dair toe gehoerende". Wij zouden dus zeggen : met vrij brand, groente, fruit, vis en gevogelte. Overigens krijgt hij nog meer emolumenten tot zijn onderhoud.

Zolang hertog Adolf aan het bewind blijft, blijft ook Dirk van der Horst op Grunsfoort zijn gewichtig ambt waarnemen. En zelfs als in 1472 hertog Adolf door Karel de Stoute wordt gevangen genomen en zijn vader hertog Arnold weer zogenaamd aan het bewind komt, blijft v. d. Horst nog Drost van de Veluwe.

Inmiddels, administratief was Grunsfoort sinds 1464 van des hertogs bastaardzoon Johan, doch deze wordt door de aanwezigheid van v. d. Horst verhinderd om zijn bezit te betrekken.

Tenslotte trekt deze bastaard omstreeks 1471 als conventuaal naar het klooster Mariendaal, om daar een geestelijk leven te gaan lijden. Waar Grunsfoort voor deze nu toch geen waarde meer heeft, schenkt hertog Arnold op 21 Maart 1472 „onsen huyse Grunsfort" aan Gerrit van Ryswyck, zijn „harnisknecht ind dienre", een natuurlijken zoon van de hiervoor genoemde Willem van Ryswyck. Hij krijgt dit in leen op dezelfde voorwaarden, als zijn vader en als Johan van Gelre dit bezeten hebben, d.w.z. bij kinderloos overlijden vervalt alles weer aan de hertog. Het leengoed wordt nu omschreven als „dat huys te Grunsfort mit eenen camp lants daar voor gelegen, daar men omtrent ses molder saets op seijen mag, ende eenen camp broeklands, daar men drie of vier koijen op weijden mag. Item nog eenen weert, geheyten dat Mittelsandt, tegen Heteren gelegen. Item den groten weert in den Steenhair, daar naast geland is dat clooster van Redinchem en an dat eynde joncvrouw Ploechs erve. Item die canijn op der Mofft en tot Gijnckel, tot Zutphense rechten". [3])

Maar, kan eerst Johan van Gelre Grunsfort niet betrekken omdat dit door Dirk van der Horst bewoond werd, thans kan Gerrit van Ryswyck Grunsfoort om dezelfde reden ook niet betrekken. Pas als in de zomer van het volgende jaar de Veluwse Drost zijn huis en ambt verlaten heeft, kan Gerrit van Ryswyck zijn huis betrekken. Het domeinbezit wordt nu een leen, waarmede genoemde Gerrit op 3 Oct. 1473 beleend wordt. Deze zal het bezeten hebben tot 1477, in welk jaar de dood een einde maakte aan de regering van Karel van Bourgondië in Gelderland. De wisselende kansen om het bezit van Gelre's hertogszetel, zijn oorzaak van het gecompliceerde bezit van Grunsfoort in deze tijd.

---

[1]) H. M. Werner, Grunsfoort, Geld. Volsalm. 1883, 171
[2]) Is. Nijhoff, Gedenkw.heden IV, no. 465
[3]) Zie over de Mofft in hfdst. II, 1

Want, de kansen keren inmiddels, en hertog Adolf wordt uit de gevangenis ontslagen, om opnieuw tot hertog van Gelderland uitgeroepen te worden. Hierdoor moet nu ook Gerrit van Ryswyck voor anderen plaats maken. Doordat hertog Adolf echter nog in datzelfde jaar (1477) bij Doornik sneuvelt, neemt zijn zuster Katharina het bestuur als landvoogdes in handen voor de kinderen van haar overleden broer. Als zodanig krijgt zij ook de beschikking over Grunsfoort, dat haar bastaardbroer Johan t.b.v. die minderjarige kinderen had afgestaan op 22 Febr. 1478. [1]) Maar haar vader had niettemin in 1472 Grunsfoort aan Gerrit van Ryswyck geschonken! Doordat Katharina er nu de beschikking over krijgt, houdt het weer op leen te zijn en wordt het in dat jaar door haar als domeinbezit voor 6 jaar verpacht aan „Henrick Bentinck, onsen kairnmeister van Veluwen". Uit die verpachting blijkt, dat tot Grunsfoort eveneens behoort de radetiend onder Ede, welke reeds vele jaren door het klooster Mariendaal aldaar bezeten was.

Uit het bovenstaande is dus wel duidelijk, dat hertog Arnold in 1472 niet in overleg met zijn zoon Johan gehandeld heeft, maar ondanks zijn schenking aan Johan in 1464 het huis Grunsfoort geheel eigenmachtig aan Gerrit van Ryswyck schonk. Geen wonder dan ook, dat zodra de kansen keren, hij weer aanspraken maakt. Want als in 1481 Maximiliaan van Oosterrijk in het bezit van Gelderland komt, krijgt hij Grunsfoort weer terug. Na dus 4 jaar domeinbezit geweest te zijn, wordt het nu opnieuw weer een leen, en vernieuwt Gerrit van Ryswyck in dat jaar de leeneed. Hij blijft het huis nu bewonen tot hertog Karel van Egmond in 1492 het bestuur over Gelderland in handen krijgt. Op 3 Sept. van dat jaar draagt hij het huis Grunsfoort op aan Arnt en Aelbert van der Lauwyck. [2]) Maar, reeds op 3 Juni van dat jaar werden laatstgenoemden er voor de hertog mede beleend, zomede met dat gedeelte, waar Johan van Gelre, conventuaal te Mariendaal, recht op had en bovendien nog een uiterwaard „bij Leexken aan het veer". [3])

Het schijnt nu, dat de hertog zowel de rechten van Gerrit van Ryswyck, als die van Johan van Gelre erkend heeft, want volgens het leenregister worden zij beleend bij transport zowel van Gerrit van Ryswyck, als van Johan van Gelre. Uiteraard bezat de eerste dit als leengoed en de laatste als vrij allodiaal goed. Johan had echter bij het overgeven van het goed in 1478 geen enkel voorbehoud gemaakt en de rente uit de tol van Wageningen stond los van het huis Grunsfoort.

Arnt of Arent van der Lauwyck was een trouw aanhanger van hertog Karel, en ambtman van Over-Betuwe. Zijn neef Albert was Heemraad en Gerichtsman van Over-Betuwe. Deze beiden hebben, zij het slechts voor korten tijd, Grunsfoort in een soort pandschap gehad. In welke verhouding zij tot de hertog en tot Grunsfoort stonden, wordt ons duidelijk uit een brief van 22 Dec. 1500. [4]) Hertog Karel erkent daar in, dat v. d. Lauwyck hem uitstekende diensten bewezen had, door o.a. het recht van Gerrit van Ryswyck op Grunsfoort in 1492 af te kopen. De voorgeschoten penningen bleven daarbij als hypotheek op het goed gevestigd. Nu gaf de hertog dan aan Arnt „alle erfenisse, renthen ind domeynen" die hij in het Rijk en schependom van Nijmegen en in het land van Maas en Waal had, met recht om die met 2500 Rijnse guldens in te lossen. Hiertegenover deed v. d. Lauwyck afstand van verschillen-

[1]) v. Hasselt, Geld. Oudheden I, 221
[2]) Zie over hem: Werner, Geld. Volksalm. 1883, blz. 181-189
[3]) Nijhoff, Gedenkw.heden VI, blz. 10
[4]) Nijhoff, Gedenkw.heden VI, blz. 236

de vorderingen op de hertog, o.a. van „sulcke penningen, as hy ain onse huyss tot Grunsfoirt ain Gerrit van Ryswyck betailt heeft". [1]) Grunsfoort was dus hertogelijk bezit gebleven, terwijl na bevrijding van de bovengenoemde hypothecaire schuld op 18 Juni 1499, 's hertogen bastaardbroeder Reinier van Gelre, er mede beleend wordt. De v. d. Lauwycks blijken hiermede dus geheel van Grunsfoort afstand gedaan te hebben.

Reinier, heer van Aersen, was voor de hertog een krachtige steun, zowel in de raadzaal als op het slagveld. Hij wordt met Grunsfoort beleend op dezelfde wijze als Johan van Gelre het bezeten had met al zijn toebehoren. Eveneens behoorde daarbij dan de „rhijsweert bij Lexkens in den Rhijnstroom gelegen, bij hertog Adolph doen poten en besteken".

Behalve dit bezit, geeft de hertog hem op 2 Maart 1502 [2]) nog 12 morgen lands in de Mofft. Deze grond was „oostwert streckende langs de erven Grunsfoort ende Dorenweert, suidwert ende noortwert gelegen tusschen tween erven des cloosters van Redinchem, opstreckende in de Moffte ende westwart langs de voorss. Moffte heenschietende."

Met dit bezit wordt een jaar later Reinier's vrouw, Aleyd Schenk van Nijdeggen, waarmede hij dat jaar gehuwd was, getuchtigd. D.w.z. dat zij na zijn dood het vruchtgebruik zal mogen behouden. Ook aan de laatstelijk in leen gegeven 12 morgen lands wordt zij datzelfde jaar getuchtigd. Dit is op zichzelf een gunst te noemen, want Grunsfoort was immers beleend onder beding, dat bij gebrek aan echte nakomelingschap van de leenman, het leen weer aan de leenheer zal vervallen. Hoewel niet uitdrukkelijk te bewijzen, is het vrijwel zeker, dat Reiniers vrouw, Grunsfoort regelmatig bewoond heeft.

Reinier laat bij zijn overlijden op 11 November 1522 een grote naam, maar ook grote schulden na. Zijn broer, overwegende dat zijn nagelaten weduwe met haar beide kinderen Dirk en Catharina, zonder zijn hulp die schulden moeilijk te boven zal komen, verzekert hen op 9 Januari 1523 een jaarrente van 150 goudgulden uit de inkomsten van het ambt Krieckenbeek, die Reinier voorheen ook steeds genoten had. Voor die welwillendheid van de hertog, moet Aleyd ook iets opofferen. Zij moet namelijk het huis Grunsfoort aan hem afstaan, met dien verstande, dat hij het mag bewonen, vertimmeren en verbouwen naar zijn goeddunken, waarvoor de rentmeester van Grunsfoort hen bovendien jaarlijks uit de renten en goederen tot dit goed behorende, 60 goudgulden moet uitbetalen. [3]) Daar Aleyd het vruchtgebruik van Grunsfoort had en ook behoudt, gaat zij dus met deze schikking maar 90 goudguldens vooruit.

Na 1523 blijkt Grunsfoort ingericht te zijn als verblijfplaas voor de hertog, en vertoeft hij hier dan ook verschillende malen. Intussen is de leenband niet opgeheven, en zo wordt om een of andere duistere reden op 1 April 1528 Dirk, de onmondige — 3de — zoon van Reinier, met Grunsfoort beleend, terwijl zijn moeder de tucht behoudt.

In 1537 maakt de hertog een einde aan de 14 jaar eerder ontstane situatie, doordat hij op 5 Juni van dat jaar van de weduwe en de kinderen van zijn bastaardbroer Reinier het huis Grunsfoort koopt, met de bouwhof Vossenenk, het Elzenslag, de weide genaamd het Broek en de 12 morgen land met het nodige hout, voor een jaarrente van 150 goudguldens, op St. Maarten uit de domeinen en de voogdij van Gelre te betalen. [4]) Blijkens het origineel

---

1) Arch. Geld. Rekenkamer, Regesten no. 411
2) Nijhoff, Gedenkw.heden VI, no. 367
3) Nijhoff, Gedenkw.heden VI, no. 1169
4) Nijhoff, Gedenkw.heden VI, no. 1182

dezer oorkonde is deze overeenkomst later vervallen, waardoor Grunsfoort weer in bezit van Aleyd en haar kinderen is gekomen. Het schijnt nu dat Aleyd Grunsfoort aan zich gehouden heeft en dat het pas na haar dood in 1555 aan haar dochter Catharina komt, welke er vier jaar later althans mede beleend wordt. Aleyd's zoon Dirk wordt nergens meer als heer van Grunsfoort genoemd. Maar niettemin laat na zijn dood in 1580, zijn zoon Reinier zich met Grunsfoort belenen. Deze heeft echter geen recht op dit goed, doch beweert dit slechts onder voorwendsel, dat waar zijn vader er mede beleend was geweest, het hem nu als erfgenaam toekomt.

Tengevolge hiervan gaat zich nu een strijd om Grunsfoort ontwikkelen, welke veel stof doet opwaaien. Want de rechte eigenaar komt ook voor zijn bezit op. Catharina van Gelre, hierboven genoemd, huwde in 1544 met Hendrik van Stepraedt, heer van Ewijk en Doddendaal, uit welk huwelijk 2 zonen geboren werden. Daar de eerste reeds spoedig overleed, wordt de twede zoon — Reinier —, na de dood van zijn moeder in 1570, met Grunsfoort beleend.

Volgens de belening zijn er dan in 1580 twee eigenaars, welke elkaar dan ook het bezit gaan betwisten. Reinier van Gelre betrekt Grunsfoort in dat jaar wederrechtelijk en weigert het af te geven aan zijn neef Reinier van Stepraedt, zelfs niet onder dreigementen van lijfstraf. Nadat de laatste zich hierop tot de raden van het vorstendom Gelre gewend heeft, gelasten deze Raden de Richter van Wageningen, om zich met enkele schutten naar Grunsfoort te begeven, en dit met krijgsvolk en geschut zodanig aan te tasten, dat hij zich van het huis en de bezitting aldaar kan meester maken. [1]) Het verloop dezer belegering is uitvoerig door Goossen medegedeeld. [2])

Reinier van Gelre delft bij deze twisten het onderspit, want op order van de Landschap wordt zijn broer Wijnand met geweld uit Grunsfoort gezet en naar Wageningen gebracht.

Niettegenstaande dit, doet Reinier van Gelre vooral in 1582 nog veel moeite [3]) om te bewijzen en te doen uitmaken, dat zijn tante Catharina en dus ook haar erven, slechts recht hadden op de zgn. derden voet in het Leen, en dat zij dus Grunsfoort zelf niet mochten bezitten en er zich mede doen belenen. Reinier van Stepraedt blijft echter als wettige eigenaar beschouwd, en vernieuwt den 1sten October 1581 de leeneed. Hij is gehuwd met Johanna van Rechteren, genaamd Voorst, een dochter van Johan, heer van Dorenweerd. Uit dit huwelijk worden 12 kinderen geboren, waarvan de oudste — Johan — na de dood van zijn vader in 1586, in 1593 met Grunsfoort beleend wordt. Deze voert met zijn jongere broers en zusters een rechtsgeding voor het Hof van Gelderland over hun verschillende bezittingen, en onder meer ook over Grunsfoort. Op 9 November 1599 maakt het Hof daarbij uit, dat alle broers en zusters gezamenlijk rechthebbenden zijn. [4])

Hierna is langzamerhand het leen Grunsfoort overgegaan op een der bovenbedoelde zusters van Johan, nl. Sandrina, die op 23 October 1599 huwde met Anthonie van Lijnden, heer van Kronenburg. Tengevolge hiervan, tuchtigde Sandrina van Stepraedt haar man op 1 Mei 1619 aan dit leen, terwijl bovendien Sandrina zelf op 26 Maart 1629 met het gehele goed opnieuw beleend wordt, nadat Johan's portie na zijn dood door diens zonen Dirk en Reinier, door hen aan haar is overgedragen. Hierdoor komt zij dus in het bezit

---

1) Slichtenhorst, Geld. Gesch. (uitg. 1654), 551
2) G. Goossen Jzn., Beschr. v. Wageningen, 67-71
3) Mr. Sloet, Grunsfoort, in Nijhoff, Bijdr. 3e R., blz. 277-279
4) Civiele Sententien IV, blz. 71

van het volledige leen, zoals ook Catharina van Gelre het vóór haar bezeten had. Maar door de tuchtiging wordt ook het geslacht van Lijnden aan Grunsfoort verbonden. Anthonie van Lijnden sterft in October 1626, zodat Grunsfoort aan zijn weduwe blijft. Pas na haar dood, wordt haar tweede zoon Reinder of Reinier op 4 November 1667 met het goed beleend.

Gedurende de tijd van Sandrina van Stepraedt als weduwe van Anthonie van Lijnden, procedeert zij nog tegen Swane Lose, weduwe van Hendrik van Essen, Raad en Richter van Arnhem en Veluwenzoom over schade, die laatstgenoemde haar zou toegebracht hebben aan het leengoed Grunsfoort door het afhouwen van hekken op de wal van de Molenbeek. Het Hof van Gelderland verklaart haar den 25en Maart 1643 niet ontvankelijk in haar eisen en bevestigt de gedaagde in het bezit van die wal. [1])

Reinder van Lijnden heeft in de tijd dat hij het leengoed bezit, dit geweldig weten uit te breiden. Zo worden in het leenregister genoemd de Enk en het bos met den Elst, de Kiphaanse waarden en de Sallantse en de Esveltse heggen, alles onder Wageningen. Maar tevens ook „een stuk lants, genoemt de Swaenepol, met den rijsweert ende aenwas daertoe gehorende, zo groot ende cleyn, denselve in den ampte van Rencum naest erffenisse van Raesvelts pol oost, Goltsteins weert west, de losbeeck of stranck noort, langs de Rhijn suydwaerts gelegen is, met alle recht ende gerechtigheid daertoe gehorende." Met dit vergrote leengoed wordt hij op 11 Maart 1678 opnieuw beleend.

Anthonie van Lijnden bewoonde Grunsfoort ongehuwd en overleed in 1682. Zijn bezittingen laat hij na aan zijn neef Anthonie van Lijnden, zoon van zijn oudste broer Frans. Deze Anthonie, heer van Cronenburg, wordt op 17 Juli 1685 met Grunsfoort beleend; hij is ook Ambtsjonker van Renkum en Ede geweest. In 1686 voert hij een proces voor het Hof van Gelderland tegen Willem van Raesfeld van den Kortenberg over de jacht op konijnen op het grondgebied en de gerechtigheid tot Grunsfoort behorende. Hij wordt hierop bij sententie van 3 Dec. 1686 in het gelijk gesteld. [2]) In 1702 wordt hij echter door koop, zelf eigenaar van de Kortenberg.

Dit laatste landgoed, juist westelijk van Grunsfoort onder Wageningen gelegen, dankt zijn ontstaan aan de aankoop van plm. 19 morgen land door Joncker van Raesfeld. Deze grond behoorde tot het voormalige kloosterbezit, en werd in 1639 door de Staten van Veluwe aan de ambtsjonker van de Veluwezoom, tevens burgemeester van Arnhem, verkocht. Deze stichtte hierop een woning, terwijl hij het bezit door aankoop van aangrenzende dominiale heetvelden nog vergrootte. Na zijn dood (1702) verkopen zijn dochters het landgoed aan de bovengenoemde Anthonie van Lijnden, heer van Grunsfoort. Dit gezamenlijk bezit is hiermede 112 morgen (plm. 95 ha) groot geworden, en hij maakt dit goed nu tot een Gelders leen, 30 Mei 1716. Hierbij wordt hij tevens ontslagen van de leenplicht van enkele percelen, die zijn oom Reinder in 1678 tot Grunsfoort gevoegd had. Op 13 Juli 1726 draagt Anthonie dit leen over aan zijn zwager en zuster Thomas Walraven van Wassenaar en Margaretha van Lijnden. Dezen verkopen het leen echter 13 dagen later al weer aan Anna van den Broek, die, na registratie van de koopacte, met dit goed den 19den Augustus 1726 beleend wordt; haar man Johan van Lawijk is daarbij haar hulder.

---

[1]) Civiele Sententien VIII, 72

[2]) Civiele Sententien XIX, 61

Nog in datzelfde jaar, nl. op 28 December, sterft Anthonie van Lijnden, heer van Grunsfoort. Zijn finantieele positie schijnt de laatste tijd niet vooruit te zijn gegaan, want zijn goederen zijn althans bij zijn dood zeer bezwaard en velen zijner schuldeisers leggen beslag op z'n nalatenschap. Zijn bezittingen komen dan ook in verwin, en de erfgenamen van burgemeester Ham krijgen het huis Grunsfoort met toebehoren en worden daarmede den 14den Mei 1728 beleend.

Zij dragen het echter dezelfde dag nog over aan Evert Jan Benjamin van Goltstein, die er de volgende dag mede beleend wordt. Deze heer, geboren in 1665, was oudste burgemeester van Zutphen, en stierf aldaar op 18 Maart 1744. Hij koopt dit goed met een huis en hof tegenover de Bock en een dito achter de kerk van Renkum, voor 33711 gld. Huis, hoven en singels zijn dan ten Zutphense rechte leenroerig, en de andere weiden en landerijen zijn vrij en allodiaal goed. De Tegenwoordige Staat zegt ons, [1]) dat deze bezitter het oude huis der van Lijndens omstreeks 1730 liet afbreken en een nieuw gebouw daarvoor optrok, „dat rondsom in sijne graft en in 't geboomte staat en zeer deftig zich vertoont".

Vooral in de jaren 1731-'34 is door Baron van Goltstein het bezit vergroot door verschillende aankopen. Zo o.a. in 1731 van Gerard van Sonnenberg een hofje bij de kerk van Renkum gelegen, genaamde de Westerbeek;

van Hendrik Willemse den Decker een huis en getimmerte, staande in bovengenoemd hofje;

van Arent Willemse Brugge een stuk bouwland in de Renkumse Enk, genaamd den Doornboom, groot 3 schepel gesaaij;

in 1732 van verschillende eigenaren 3 akkers bouwland en 3 akkers met heide binnen de wiltgraaf in de Renkumse Enk gelegen en een stuk heideveld buiten die wiltgraaf gelegen;

in 1733 verschillende stukken bouwland en een heideveld aan de Enk gelegen, alsmede het Looie-bosje. In de jaren 1734 en 1740 zijn nog stukken heideveld, akkermaalshout en bouwland in de Fluitersmaat aangekocht.

Vóór de dood van Baron van Goltstein wordt zijn vrouw Charlotte Agnes van Essen aan al dit bezit getuchtigd. Na zijn dood wordt hij opgevolgd door zijn enigen zoon Philip Hendrik, geboren in 1715, later ambtsjonker van Nijkerk en Renkum en burgemeester van Wageningen. In diens tijd heeft Grunsfoort wel zijn grootsten omvang bereikt en uitgegroeid tot een rijk bezit. Blijkens de lijst van huizen, enz., opgemaakt 2 Mei 1749 op order van het Kwartier Veluwe, behoren tot Grunsfoort 10 haardsteden, terwijl 8 knechts en meiden hun werk op of om het kasteel vinden. Na de dood van Philip Hendrik in 1776, doet zijn weduwe Judith Margaretha van Essen verschillende eigendommen van de hand. Zo verkoopt zij in dat jaar op 29 Maart aan haar zoon Evert Jan Benjamin 2 weiden, namelijk de Middelweert en de Swanepollen genaamd, naast elkaar gelegen en tezamen 26 morgen groot. In het jaar daarop worden nog verkocht het in 1731 aangekochte bouwland in de Renkumse Enk, de Doornboom genaamd en een „bosch off enig houtgewas" in de Fluitersmaat. Dit laatste wordt aan W. A. Baron van Pabst verkocht, eigenaar van de Kortenberg.

Inmiddels was na de dood van zijn vader op 16 Febr. 1776 de enige zoon Evert Jan Benjamin van Goltstein met Grunsfoort beleend. Deze was 21 Juni 1751 geboren, en bezat dezelfde titels en functies als zijn vader. Doch reeds

---

[1]) J. Wagenaar, Tegenw. Staat, Gelderland, blz. 516

op 19 Maart 1777 transporteert hij met zijn moeder hun bezittingen aan Willem Adriaan van Pabst en diens vrouw Johanna Dorothea van Pabst, welke hiermede de 19de Maart 1777 beleend worden. Uit de Protocollen van Bezwaar van Renkum blijkt echter, dat niet alle bezit van Grunsfoort aan Baron van Pabst is overgegaan, doch dat verschillende gedeelten door Baron van Goltstein voor zichzelf behouden werden.

Zelfs vergroot hij dat bezit op 11 Juni 1801 nog door de aankoop van het erf en goed de Maat te Renkum, van de gevolmachtigde van Graaf William Bentinck, heer van Doorwerth. Dit goed de Maat was een belangrijk bezit, want hiertoe behoorde behalve huis, schuur, berg, 2 schaapskotten, hof en boomgaarden, ook nog 18 morgen bouw- en tabakslanden en 18 morgen weiland, alsmede de strook akkermaalshout tussen de Heelsumse beek en de Utrechtseweg. Dit maakte tesamen een bezit uit van plm. 50 morgen, ofwel ruim 40 ha.

Hiertegenover staat, dat Baron van Goltstein een jaar later weer wat van zijn bezit verkocht, nl. het eerste gedeelte van 6 morgen bouw- of tabaksland ten noorden van de Groenestraat (18 Dec.) en een gedeelte van het goed de Maat, nl. een bouwmanshuis met schuur en schaapskot ten zuiden van de Utrechtseweg met daarbij behorende 6 morgen bouwland ten noorden van de Utr.weg. Na zijn dood in 1816 bezat zijn weduwe, Frederica E. A. van der Capellen in 1831 nog totaal 85 ha grond, inclusief de Jufferswaard. Dit betekent, dat vrijwel het gehele gebied ten zuiden van de Utrechtseweg tussen de grens van Wageningen en de Heelsumse beek, toen haar eigendom nog was. Pas in de tweede helft der vorige eeuw, na haar overlijden, is dit bezit aan verschillende eigenaren gekomen.

Met de belening van Grunsfoort aan Baron van Pabst in 1777, is ook de aftakeling van het goed begonnen. Dit zet reeds het volgende jaar in door de verkoop van het hiervoor genoemde bos of houtgewas in de Fluitersmaat, Goltsteinkampen genaamd. Enigen tijd hierna, nl. omstreeks 1785, wordt door hem het oude, door Reinder van Lijnden verbouwde en vergrote huis gesloopt. Wat hiervan de oorzaak geweest kan zijn, is niet bekend. Bevreemdend is het zeker, vooral gelet op het feit dat Baron van Goltstein een vijftig jaar geleden het huis nog grotendeels vernieuwde. Op 23 Mei 1792 wordt door Baron van Pabst en diens vrouw en dochter het leen met een schuld bezwaard.

Het goed vervalt nu steeds meer, en bij het overlijden van genoemde heer zijn er zoveel schulden op zijn bezittingen, dat verschillende gedeelten verkocht moeten worden. Het erf en goed Grunsfoort met de daarbij gelegen broek- of weilanden komt dan in gerechtelijke veiling en gaat op 1 Mei 1797 voor de som van 4601 gld. over aan C. B. Immink en Maria Pannekoek, echtgenoten te Renkum. Van het „erf en goed" moeten we nu geen te grote voorstelling meer hebben, want in 1794 wordt Grunsfoort beschreven als een oude duiventoren, oprijzende uit de weide. [1])

En als 50 jaar later v. d. Aa Grunsfoort beschrijft, dan „stond er nog iets meer dan dat tot een schuurtje diende, en waren er nog aan de oost- en westzijde van het weiland een paar overblijfsels van de boog van 2 bruggen, aan den kant der grachten, die nu toegegroeid, maar nog breed en vrij schoon zijn. En tenslotte in 1852 [2]) wordt het beschreven als een ruïne, omgeven van

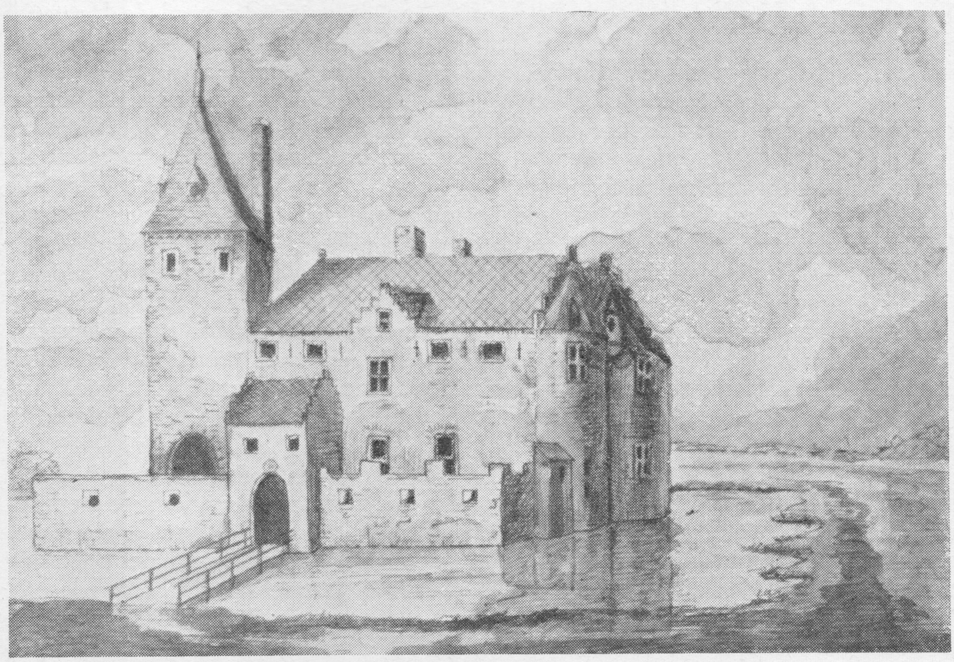
---

1) Navorscher II, blz. 354 (1852)
2) Navorscher II, blz. 261

met gras begroeid puin en een hek. Er was toen nog een brok muur van enkele voeten hoogte, terwijl het goed in eigendom behoorde aan dhr. Koopmans te Amsterdam. Het was toen nog slechts 3 ha groot. Genoemde heer, door zijn vrouw Antje Vender, ook bezitter van het er naast grenzende Kortenberg, heeft het oude goed Grunsfoort zo met de Kortenberg vereenzelvigd, dat het opgehouden heeft te bestaan. Alleen de naam is tot 1901 in leven gehouden door 2 hardstenen posten langs de Utr.weg, opgericht aan de ingang van de brede beukenlaan die naar het huis Kortenberg voerde. Zo heeft in de tweede helft van de vorige eeuw enige naamsverwarring nog wel eens tot moeilijkheden aanleiding gegeven.

Het voormalig goed Grunsfoort heeft daarna nog behoord aan mr. Reinhard Crommelin (van 1854 tot 1871) en aan mr. G. W. Graaf van Rechterenheer van Appeltern, welke des zomers op Kortenberg zijn verblijf hield. Op aandringen van Koning Willem III verkocht Graaf van Rechteren het gehele landgoed, zijnde toen 182 ha groot, in 1881 aan de koning, die het landgoed daarna herdoopte in „Oranje Nassau". De landerijen, voorheen tot Grunsfoort behorende, kwamen hierop in verschillende handen en hebben dan hun betekenis geheel verloren.

Wel heeft men in deze eeuw nog gepoogd de fundamenten van het oude slot bloot te leggen, doch veel resultaat schijnen die opgravingen niet te hebben opgeleverd. De laatste serieuze poging in dit opzicht werd in November 1937 gedaan. Of bij een hernieuwde poging nog waardevolle voorwerpen of scherven daarvan gevonden zouden worden is uiteraard twijfelachtig. De bodems der voormalige grachten zouden in dit opzicht wel meer op kunnen leveren dan de resten der funderingen.

Afb. 19. Kasteel Grunsfoort, gezien vanuit het zuiden, naar een gewassen tekening uit 1638 van een onbekende. (Gem. Museum Arnhem).

5. De Buurschap Harten

Wanneer ik hier iets ga vertellen over de vanouds tot Renkum behoord hebbende buurschap Harten, dan is dat Harten veel ruimer op te vatten, dan thans algemeen te Renkum gebruikelijk is. Immers, wanneer thans sprake is van Harten, dan bedoeld men daarmede de omgeving van de Beukenlaan, de Bergerhof, Mussenberg en Hartenseweg.

Maar in de betekenis die het vroeger had en die daarmede hier dus behandeld zal worden, omvatte Harten het beekdal vanaf de Hartenseweg tot boven aan de Kwadenoord en overigens alles ten westen van de Schaapsdrift en de Bosweg. In het algemeen genomen kunnen we hier mede dus zeggen, dat de tegenwoordige landgoederen Keyenberg en de Kwadenoord de voortbrenselen zijn van een eens zelfstandige buurschap Harten; ook wel Hartten of Hatten genoemd.

Zoals we hierna nog nader zien zullen, is in deze omgeving dan ook sprake van een zeer vroege bewoning. Deze bewoning culmineert zich in een kapel, eens het geestelijk middelpunt van een verzameling boerderijen. Van dit alles is thans niets meer over en een nieuw Harten is ontstaan. De geschiedenis van deze oude buurschap lost zich dan ook later op in die van de twee reeds genoemde landgoederen.

De omgeving die wij hier buurschap Harten noemen, strekte zich uit langs de Renkumse of Hartense beek en werd aan de oostzijde begrensd door uitgestrekte heidevelden en aan de westzijde door dichte bossen, deel uitmakende van de Landschapshegge de Mofft. Aan de zuidzijde werd de Hartense Enk afgesloten door het bezit van het slot Grunsfoort. De uitgestrekte heidevelden aan de oost- en noordzijde behoorden allen tot de bezittingen van de graven van Gelre, later in beheer bij de Rekenkamer. Hierover is onder hoofdstuk II reeds een en ander medegedeeld. De strook langs de beek was uiteraard vruchtbaar en is blijkens de gedane opgravingen en vondsten ook reeds zeer vroeg bewoond en bewerkt geweest. Deze strook, zoals verder alle gronden, was ook eigendom van de hertogen van Gelre. Een dezer hertogen blijkt het beekdal ter bewerking afgestaan te hebben aan het St. Maria's klooster te Renkum. Althans op een kaart, getekend door Thomas Witteroos in 1570, wordt de Hartense enk „Convents van Reyncoms Lant" genoemd. Langs de Hartenseweg, aan de noordzijde daarvan, stond een boerderij, waarbij een grote schaapskooi. Deze boerderij behoorde toen aan Wilmken Suerenk. Een eindje oostelijker, aan de beek (waar nu de papierfabriek van Van Gelder) stond „die Hartense moellen", de korenmolen voor Renkum en Harten.

Ter hoogte waar thans de Bennekomseweg is, welke in 1570 nog niet bestond, lag dan de eigenlijke buurschap Harten, bestaande uit enkele boerderijen, terwijl een eindweegs noordwaarts daarvan de kapel stond. Deze *kapel* stond halverwege de Bennekomseweg en de Kwadenoord, aan de oostzijde van de beek, op een der vele heuveltjes. Eén van de boerderijen behoorde aan Gerrit Verwen, welke aldaar ook een stuk bouwland had. Overigens was de gehele strook tussen de beek en het bos, ontgonnen tot bouwland. De kapel zal vanuit Renkum bediend zijn en bevatte een altaar ter ere van de heidenprediker Willebrord. Op dit altaar rustte een vicarie, waarvan de heren van

Doorwerth de collators waren [1]), d.w.z. het recht van begeving hadden. Op welke wijze zij hiertoe de bevoegdheid ontvangen hebben, is mij niet bekend. Het collatierecht van deze kapel wordt op 17 Sept. 1631 door Frederik de Ruyter Janszn. overgedragen aan Johan Heshusius, zoon van de toenmalige predikant George Heshusius. Het is dan ook vermoedelijk wel in deze tijd, dat de kapel geheel verdwenen is, want sinds de Hervorming had de kapel haar betekenis reeds verloren, terwijl de mensen al een 30-tal jaren naar Renkum konden gaan, alwaar een predikant was. De herinnering aan de kapel is in de loop van de jaren zodanig verbleekt, dat thans geen mens zelfs de juiste plaats meer weet. Alleen Nijhoff [2]) schrijft in 1824 nog, dat „een eindweegs van het huis de Keyenberg, kort bij de beek een heuvel is, welke de Kapellenberg genoemd wordt, naar een vroeger daar gestaan hebbende kapel". In die tijd was deze heuvel reeds met fijne sparren beplant en bood een wandelaar „de schoonste vergezichten" aan. Thans is zelfs ook de naam verloren geraakt.

Reeds vroeger [3]) heb ik al een en ander medegedeeld over de grenswijziging van 1539, tengevolge waarvan de Hartense enk ten westen van de beek tot het schependom van Wageningen kwam. Pas in 1817 is die situatie weer gewijzigd en is geheel Harten tot de gemeente Renkum gekomen, hetgeen een aanwinst van 156 ha betekende. Desondanks bleef men in de vorige eeuw nog lang van Wagenings en Renkums Harten spreken.

De eigenlijke opkomst van Harten is te danken aan de verkoop van de kloostergoederen, nadat deze onder beheer van de Staten van het kwartier Veluwe gekomen waren. In of omstreeks 1639 wordt Hendrik van Essen, richter van Veluwezoom en later ook burgemeester van Arnhem, eigenaar van alle aan het klooster toebehoord hebbende gronden tussen Grunsfoort en Kwadenoord. Slechts kort heeft hij van dit nieuw verworven bezit mogen profiteren, want reeds in Oct. 1642 overleed hij. Maar toch is hij nog lang genoeg eigenaar geweest om veel te doen tot verbetering van Harten. Als dan ook in 1649, dus zeven jaren na zijn dood, door Nic. en Arn. van Geelkerck op last van de Rekenkamer weer opnieuw een tekening van de landschapshegge „de Mofft" gemaakt wordt, blijkt dat niet alleen de bossen reeds veel meer westelijk teruggedrongen zijn, maar ook dat een viertal boerderijen gebouwd zijn, aangeduid als „Essens bou". De eerste was aan de noordzijde van de Hartenseweg gelegen, ongeveer tegenover de laan van O.N.O. Deze in 1640 door Jhr. v. Raesfelt aangelegde alleé was inmiddels recht door getrokken en heette ten noorden van Grunsfoort de „Essens Plantagie". Verder was een weg aangelegd naar de Kwadenoord, welke thans nog gedeeltelijk als verharde weg, gedeeltelijk als zandweg (ten noorden van de Bennekomseweg) bestaat. (zie kaart 14b).

Deze rijke bezittingen nu komen door huwelijk in het geslacht van Gendt of Gent, want Hendrik van Essen's dochter Swane Penseé huwde omstreeks 1650 met Willem Joseph van Gent, Luitenant-Admiraal op de Hollandse vloot. Als hij in de strijd tegen de Engelsen in de juist uitgebroken oorlog in 1672 sneuvelt, blijven alle goederen nog aan zijn vrouw en daarmede nog aan de v. Essen's. Zijn weduwe koopt zelfs in 1682 nog meer bezittingen bij en wordt op deze wijze o.m. eigenaresse van het kloostererf, waardoor dus het gehele gedeelte ten zuiden van de Dorpsstraat tot aan de meent aan haar komt.

---

[1]) W. Wijnaents van Resandt, De Vicarieën in Geldl. 1943
[2]) P. Nijhoff, Wandelingen, Arnhem 1824, blz. 72
[3]) Hfdst. I, 3

Als zij tenslotte in 1695 overlijdt, laat ze haar Renkumse eigendommen na aan twee van haar zonen, nl. Willem Joseph en Frederik Hendrik. En daar ieder hierbij een afzonderlijk deel ontvangt, begint hierbij eigenlijk pas de afzonderlijke geschiedenis van de landgoederen Keyenberg en Kwadenoord. We zullen dan ook verder die beide delen afzonderlijk gaan behandelen. Omdat van deze twee landgoederen de Kwadenoord de oudste is, willen we dit landgoed het eerst bezien.

a. *Kwadenoord.*

Als Frederik Hendrik van Gent in 1703 zijn pas verworven bezit voor de geërfden van Veluwezoom aan de Staten van het vorstendom Gelre en de graafschap Zutphen opdraagt, wordt hij daarmede gelijktijdig weer beleend als een leen ten Zutphense rechte. Zo wordt op 10 Juli 1703 dit landgoed in de leenregisters ingeschreven, waarbij dit leen in den vervolge te verheergewaden zal zijn met een paar witte handschoenen of 28 stuivers.

Tot de Kwadenoord behoren behalve het huis zelf — dat omstreeks 1640 gebouwd moet zijn —, een erf en goed genaamd het goed tot Harten, het Everwijnsgoed, een erf genaamd de Suiderenk, het recht van het water in de beken en de daarbij behorende landerijen, de broeklanden in het Renkumse broek en een uiterwaard, genaamd de Rietkamp, alles „metten houtgewasschen, rechten, gerechtigheden, ap- en dependentien en dien, niets uitgesondert".

Afb. 20. De Renkumse- of Hartensebeek, even noordelijk van de Bennekomseweg. Rechts de hoge zandgronden en links het stroomgebied der verschillende beekarmen.

Alvorens nu het verdere verloop van de Kwadenoord na te gaan, is het misschien goed eerst nog eens de blik terug te werpen en te wijzen op de vele bodemschatten, het onmiskenbare bewijs van de zeer vroege bewoning. Hieromtrent zijn trouwens ook reeds zeer vele gissingen gedaan, mede door de min of meer vreemde naam. De naam is door mij steeds gespeld als Kwadenoord, doch op de oude kaarten vinden we de naam steeds geschreven als Quaijenoort en Quaenoort.

Reeds ds. Heldring, de bekende 19e eeuwse oudheidvorser, heeft gepoogd de naam te verklaren.[1] Hij meende aan te moeten nemen, dat Quadenoord een oord was, waar de stammen der Romeins-vijandige Quaden zich ophielden. Hij vervolgt: „dat overigens dit oord, om de ligging kwaad zou genoemd zijn, kan men zich wel niet denken, dewijl door hetzelve, hoe schijnbaar onvruchtbaar ook, nog een heldere beek vliedt, en deze, in een heideveld, door bergen en zandvlakten omringd, een goudmijn mag heten, en ook hier (nog!) een papiermolen in werking houdt". Hij eindigt zijn overzicht met de woorden: „Misschien levert een nader onderzoek van de Kwadenoord eenmaal nog belangrijke stukken voor de geschiedenis van deze vreemde volksstam op".

Aan dat onderzoek heeft het niet gelegen, want vele malen zijn nog vondsten gedaan, die de bewoning van deze plaats bevestigen, hoewel de Quaden geen visite-kaartjes nagelaten hebben.

De vroegst bekende vondst is geweest die van de eigenaar van het landgoed, Jhr. C. Munter, die in 1816 een pot met een aantal Romeinse penningen vond, ter waarde van omtrent 300 gld. Deze penningen droegen allen de beeltenis van keizer Hadrianus (76-138 n. Chr.) en werden bij het omspitten van de heide tussen de Keyenberg en de Kwadenoord gevonden.[2] Later waren verschillende van deze munten in het bezit van Baron van Lijnden te Hemmen.[3]

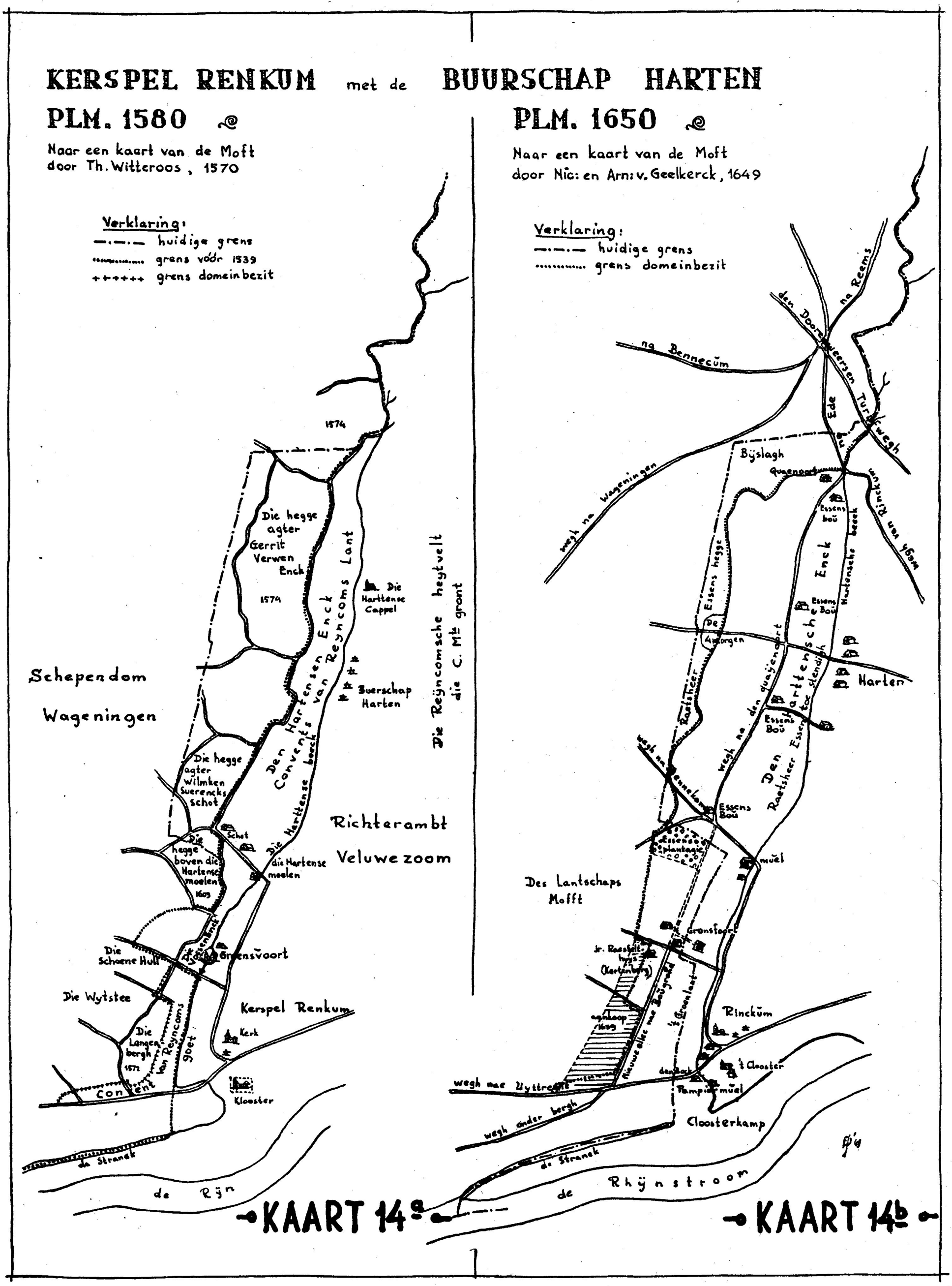
In 1845 bezocht ds. O. G. Heldring de Kwadenoord en vertelt dan daarover: „Daar gekomen betraden wij een grote, opgeworpen aard- of zandhoop, door onzen leidsman de Romeinsen heuvel genaamd, welke hij niet anders, dan onder deze naam gekend had. Zijn zoon had, bij het ontginnen van een stukje boekweit, meer dan 25 urnen gevonden. Eén had hij nog in zijn woning, terwijl er bij het huisje nog twee op elkander sluitende stenen van een ouden Romeinse handmolen lagen, hier in de buurt mede opgedolven." [4]

De vondst van deze urnen vond plaats een eindweegs ten noorden van de Kwadenoordse molen. Ds. Heldring vond echter nog meer Romeinse munten en ook zag hij veel grafheuvels in de omgeving.

Toen in 1875 de Kwadenoord door de nieuwe eigenaar, dhr. Kloker uit Wageningen, ontgonnen werd, bezocht ds. Heldring dit gebied opnieuw, in de hoop nieuwe vondsten te kunnen doen. Hierin is hij zeker geslaagd, want de scherven lagen voor het grijpen, zodat hij 2 manden vol scherven mee kon nemen, uit alle tijdperken. O.a. ook een Frankische urn en een Jacobakannetje. „Middeleeuws vaatwerk lag aan de zuidkant bij een heuveltje, zijnde een hoop puin van een gebouw dat uit reuzemoppen was opgetrokken uit de 10e of 11e eeuw, sommige dier stenen waren verglaasd" [5]). Ds. Heldring heeft dus ook nog gestaan bij de restanten van de vroegere Hartense kapel, waarover we

---

1) O. G. Heldring en R. H. Graadt Jonckers, De Veluwe, Arnhem 1841
2) Nijhoff, Bijdragen 1840, II, blz. 77
3) Navorscher XXVI, 18 (1876)
4) O. G. Heldring, Een Veluwse wandeling, 1845
5) W. Pleyte, Nederl. Oudheden, Leiden 1877

KERSPEL RENKUM met de BUURSCHAP HARTEN
PLM. 1580
Naar een kaart van de Moft
door Th. Witteroos, 1570
Verklaring:
huidige grens
grens vóór 1539
grens domeinbezit
PLM. 1650
Naar een kaart van de Moft
door Nic: en Arn: v. Geelkerck, 1649
Verklaring:
huidige grens
grens domeinbezit
Schependom
Wageningen
Richterambt
Veluwe zoom
Die Reyncomsche heytvelt
die C. Mts gront
Kerspel Renkum
de Rijn
de Stranck
Des Lantschaps
Mofft
Harten
Rinckům
Cloosterkamp
de Rhÿnstroom
KAART 14a
KAART 14b

reeds spraken. Maar dit is dan ook het laatste wat er van de kapel vernomen of gezien is.

De meest wetenschappelijke opgraving is verricht in 1938, welke plaats vond onder leiding van dr. Braat uit Leiden. Nadat men in 1935 reeds ontdekt had, dat aldaar nog steeds scherven gevonden werden, zijn enkele jaren later toen de gerijpte plannen tot uitvoering gekomen. Met toestemming van de eigenaar en medewerking van de pachter Wisgerhof zijn nabij diens woning, aan de westzijde van de beek, opgravingen verricht. (zie kaart 11). De hoop, ook prae-historische woningen te vinden, is echter niet vervuld. In zijn verslag over de opgravingen zegt dr. Braat o.m.: „De datering van de nederzetting moet worden afgeleid uit het schervenmateriaal. De grootste massa daarvan bestaat uit scherven van grijs, hardgebakken aardewerk, dat wil zeggen kogelpotten, velen reeds met een gegolfden standring zoals uit tal van bodemfragmenten blijkt, en schotels en kannen van dit soort aardewerk. Enkele stukken kunnen misschien nog aan de 12e eeuw worden toegeschreven, maar de massa behoort zeker tot de 13e en 14e eeuw. Verder waren er veel scherven van Jacobakannetjes uit de 15e eeuw, enig geglazuurd aardewerk uit deze periode en steengoed uit het Rijngebied. Stukken, die later waren dan het einde van de 15e eeuw, werden niet gevonden. Ook werden nog scherven van Karolingisch aardewerk gevonden (9e eeuw)" [1]).

Uit de voorgaande opsomming van de gevonden voorwerpen in en om de Kwadenoord zal u wel duidelijk zijn, hoe vroeg reeds menselijke bewoning in deze omgeving bestond.

Het is dan ook begrijpelijk dat zich hierdoor legenden gingen vormen, welke tenslotte ontaarden in spook- en griezelverhalen. De bekendste hiervan is wel de legende van de juffer van Grunsfoort, ook wel de freule van de Kwadenoord genoemd. [2]) Deze legende vertelt het volgende:

Toen het slot Grunsfoort nog een sterke burcht was, heerste daar eens een dwingeland. Hij was een plaag voor de omwonenden en zijn dochter, de jonkvrouw, was een nuf. Ze wilde altijd heel fijn gekleed gaan en haar schoentjes waren van papier.

Over de gewone weg naar de kerk te gaan, daar dacht zij niet aan!
Iedere Zondag moest een groot stuk laken van het kasteel over het kerkhof worden gespreid tot aan de kerkdeur. Daarover wandelde zij dan met de neus in de lucht naar de dienst, en 's Maandags moesten de boerinnen het linnen weer wassen. Op zekere Zondag stond eens een oude, onbekende man bij het kerkhofshek.

„Jonkvrouwtje", zei hij, „drijf toch niet de spot met deze heilige plek. Stof zijt ge en tot stof zult ge vergaan. Maar wie de kerkhofsgrond niet wil betreden, zal er ook niet in rusten!"

Hij verdween, maar zijn vermaning werkte niets uit. De Juffer lachte en weldra gaf zij bevel, dat het linnen vervangen moest worden door een loper van fijn wit laken, iedere Zondag met nieuwe linten en strikken bestrooid. De boerinnen hadden er druk werk mee.

Toen de Jonkvrouw stierf en men haar naar het kerkhof droeg, stond daar weer de oude onbekende. „Zij heeft deze heilige grond niet willen aanraken", sprak hij. „Goed, zij zal daar nu ook niet in rusten! Het paard van de richter weet haar plaats!"

[1]) W. C. Braat, Een onderzoek naar de Middeleeuwse buurschap Harten, in Oudh. Mededelingen Rijksm. Oudh. Leiden, N.R. XXI, 29
[2]) Geld. Sagenboek, Zutphen 1943, blz. 31

De volgende morgen was de kist uit het graf gelicht en stond buiten de kerkhofsmuur. Tevergeefs begroef men haar weer en nogmaals, telkens vond men de kist wéér buiten de muur. Toen spande men eindelijk het paard van de richter voor een kar en zette de doodkist daarop. Het dier bracht de kist naar Kwadenoord en deed haar daar door een trap in de beek rollen, waarin zij weg zonk.

Sindsdien ziet men 's nachts dikwijls de Jonkvrouw bij de beek. Zij wast zich daarin of trest haar lange lokken en maakt strikjes, zoals voorheen. Soms wordt de beek wit, dan loopt zij er op als op haar linnen loper. Wie langs haar gaat en te veel aan het aardse hangt of 's morgens niet gebeden heeft, die laat zij niet met vrede!

Na deze terugblik op de Kwadenoord willen we thans weer verder gaan, en eens zien, hoe het dit landgoed na 1703 vergaan is.

Na het overlijden van de leenheffer Frederik Hendrik van Gent in 1714, wordt diens zoon Tjaert Cornelis met de Kwadenoord beleend. Slechts een tiental jaren is hij eigenaar van dit landgoed, want hij overlijdt reeds op vrij jeugdige leeftijd. Zijn zuster Margaretha Maria wordt hierna op 11 Aug. 1723 als onmondige erfgenaam van haar broer met de Kwadenoord beleend. Als zij meerderjarig is, huwt zij met Michael Onuphrius Baron van Schwartsenburg, waarna deze de leeneed op 22 April 1733 vernieuwd. Hiermede is dan dit leengoed en bovendien ook de Keyenberg, weer tot één bezit verenigd, en gekomen aan het Friese geslacht Schwartsenburg-Hohelandsberg. Vele leden van dit oude geslacht hebben in Friesland de betrekking van grietman vervuld en zo ook de nog hierna te noemen Wilco Holdinga. Zij waren grietman van Wonseradeel.

Uit het huwelijk van M. O. Baron van Schwartsenburg met M. M. van Gent, worden twee zonen geboren, welke beiden na het overlijden van hun vader, op 8 Sept. 1766 met het hele bezit beleend worden. Het zijn Wilco en Frederik Willem van Gent van Schwartsenburg thoe Hohelandsberg. Het schijnt dat de tweede zoon het goed geheel aan zijn broer Wilco overgelaten heeft en dat deze het bezit door schuld verzwaarde. Want na diens dood krijgt zijn oom Wilco Tjalling Camstra thoe Schwartsenburg en Hohelandsberg van de leenkamer toestemming om op dit leen ten landrechte te mogen procederen, ter verkrijging van 52935 gld. cum interesse. Deze Wilco wordt hierop als „successeur feudaal" bij verwin met het bezit op 14 Oct. 1789 beleend.

Maar, de bloeiperiode voor de Kwadenoord en de Keyenberg zijn nu toch voorgoed voorbij, temeer daar de eigenaar zelf in Friesland zijn beroep als grietman heeft en hij dus niet voldoende aandacht aan zijn bezit in Renkum kan besteden. Het gevolg van een en ander is dan ook, dat in het voorjaar van 1791 het bezit bij gedeelten geveild wordt en in verschillende handen geraakt.

Zo worden op 9 Juni van dat jaar de *Paaltjesakker*, groot 53½ roede voor 300 gld. verkocht aan Jan Boekelman en de *Bergerakker*, groot plm. 1 morgen voor 340 gld. aan Willem van Deelen. Deze laatste akker, zijnde een stuk bouw- of tabaksland, was langs de Bergerhof gelegen.

De bouwing de *Bergerhof*, wordt op 20 Mei 1791 gekocht door Cornelis Munter te Wageningen. Deze bouwing, met alle toebehoren, was bijna 31 morgen groot en stond eens, waar nu een rij arbeiderswoningen aan de Bergerhof staat. Zij bestond bij de verkoop uit „huys, twee bergen en hoff en weyland, grenzende aan Cortenberg en Grunsfoort, behalven de lange streep, voorts het weydjen tusschen den hoff van Suurenk en het akkermaalshout van

Cortenberg, voorts bouwland scheydende aan de Bergerhofscheweg en ten andere zijde langs de schaapstreek, wijders een gedeelte van het groot akkermaalsbosch daaraan grenzende, mitsgaders het regt van bepotinge van de allee na de kerk, lopende tot aan het erf van de koornmolen, soo verre het bepoot is gewest, en eindelijk een stuk driestland boven tegen het akkermaalshout van Otto Jansen, samen groot ongeveer 30 morgen, 500 roeden. Uitgezonderd het weidje tussen de hof van Suurenk en het akkermaalshout, behoorde dit bezit geheel tot Renkums grondgebied.
Ik merk hierbij nog op, dat tot deze bouwing dus behoorde het recht om bomen in de allee te poten, die vandaar naar de kerk liep. Dit is dus de huidige Beukenlaan en Onder de Bomen (Oude Molenweg).

De grond, waarop Hendrik Paul Schut zijn *papiermolen* had, wordt met hof, de weide en veengronden en de Klaverhoek, samen groot plm. 6 morgen, 318 roeden en gelegen gedeeltelijk in het schependom Wageningen en gedeeltelijk in het schoutambt Renkum, op 6 Mei 1791 verkocht aan Neeltje en Hendrik Schut.[1]) Hetzelfde geldt voor het recht op het water der beek.

Nog van een tweetal andere papiermolens wordt de grond en het recht van het water verkocht. De ene molen is de latere oliemolen aan de Hartenseweg, waarvan de grond met nog een hoekje bouwland tussen de 2e en 3e beek, samen groot 2 morgen, 452 roeden en behorende onder Wageningen, op 26 Juli 1791 verkocht wordt aan Joh. E. Evers Viervant.

In het andere geval worden zowel grond als opstand, „mitsgaders een streepje weyland langs de beek of de beekwal voor aan de weyde bij den Bergerhoff behorende", op 28 Mei 1791 verkocht aan J. F. Krepel en M. G. Nuyen, echtelieden. Bij dit perceel behoorden trouwens ook nog de kamp, daar het molenpad door loopt, groot 6 morgen, 4 roeden ; een stuk broekland groot 9 morgen, 217½ roede, en een stuk uiterwaard, genaamd de Rietkamp, groot plm. 6 morgen, 447 roeden. Deze percelen waren ten dele onder Wageningen, en ten dele onder Renkum gelegen.

Behalve bovengenoemde percelen wordt apart ook verkocht het erf en goed *Everwijnsgoed,* bestaande uit „huys, hoff, berg, twee schaapskotten en terrein, de weyde agter den hoff zuydelijk over de 3e beek en het weytje daarnaast westelijk de derde beek, voorts den krommen akker, bouwland, een akkermaalsbosje daarbij, het bouwland en driestland, het heyveld met eenige struycken akkermaalshout, de buytenallee met de scheydwal tegens voorn. heyveld en het regt van bepoting aan de eene zijde van de allee, mitsgaders de eene helft van de heg van scheydinge tusschen deze bouwinge en de plaats genaamt ten Broek van Breunis Reynders, voorts een aandeel in het Wageningsche groot akkermaalsbosch, tesamen gelegen in het schependom van Wageningen, groot ongeveer 45 morgen, 551 roeden ; de plaats, waar de afgebrande molen heeft gestaan, mitsgaders de heg tussen de eerste en de tweede beek daar tegen aan en eyndelijk een klaverkampje tusschen de 2e en 3e beek in het schoutambt van Rencum, samen groot 1 morgen, 169½ roede". Deze gehele bezitting nu wordt op 11 Mei 1791 verkocht aan Egbert Jansen en diens vrouw Fijtje de Haart. Tien jaar later, nl. op 15 October 1801, verkopen deze dit bezit voor 2100 gld. aan de med. dr. J. W. Moll. Deze is niet lang eigenaar geweest, want nog diezelfde dag verkoopt hij het gekochte aan Jhr. C. Munter te Wageningen, met 2400 gld. winst!

Tenslotte de eigenlijke *Kwadenoord,* de aldus genaamde boerenwoning,

---

[1]) Zie over deze en de andere papiermolens ook onder hfdst. III, 6

welke ten westen van de Kwadenoordse molen stond, en bestaande uit „huys, hoff, twee bergen, twee schaapskotten en een varkenskot, met alle andere driestlanden, enz. samen groot 47 morgen, 386 roeden onder Wageningen gelegen; voorts het weydtje tusschen de 1e en de 2e beek en tusschen de 2e en 3e beek, samen groot 2 morgen, en eyndelijk de hey- en veengronden daar de waterwellen in leggen, grensende aan de eene zijde de papiermolen en wijders aan de Rekenkamersvelden, groot 14 morgen, 18 roeden, in het schoutambt van Rencum". Dit bezit wordt op 25 Oct. 1791 verkocht aan Adolph Troost, en na diens dood door zijn weduwe in 1809 weer aan W. de Groot. Reeds het volgende jaar (30 Sept. 1810) doet deze zijn bezit weer over aan A. W. Graaf van Hogendorp. Bij de aankoop van het landgoed „De Beken" in 1828 door P. A. v. d. Veer, wordt door hem ook deze enclave in zijn landgoed aangekocht, waardoor alles tot één bezit getrokken is.

Zo is inmiddels alle bezit verkocht, en de belangrijkste stukken daarvan in handen gekomen van Jhr. Corn. Munter uit Wageningen. Het is aan hem te danken, dat de Kwadenoord met de Keyenberg verenigd wordt tot een groot landgoed, dat door hem bewoond, de naam krijgt van „de Beken". Veel heeft Jhr. Munter gedaan tot verbetering van zijn bezit. Zo heeft hij ook het oude Everwijnsgoed laten afbreken en in 1805 het huidige gebouw in de plaats daarvan doen optrekken. We zullen echter hierna nog gelegenheid hebben op een en ander nader in te gaan. Ook de verschillende eigenaren, aan wie dit landgoed behoord heeft, zullen dan nog genoemd worden.

De Kwadenoord wordt weer een eigen goed, als ze in een aaneengesloten geheel ter grootte van plm. 70 ha, in 1872 door de Wageningse kantonrechter F. W. C. Koker wordt aangekocht. De oude boerderij Kwadenoord is waarschijnlijk omstreeks 1860 reeds gesloopt, terwijl de papiermolen ook zijn tijd gehad heeft. Door deze nieuwe eigenaar worden grote gedeelten ontgonnen en tot bouwland aangemaakt, of wel bepoot met dennen. De heidevelden bij de Kwadenoord worden nu omgetoverd in dennenbossen, zodat deze hoek van Renkum een geheel ander aspect gaat vertonen. De Kwadenoordse molen wordt eveneens zijn eigendom en nu centrum, van waaruit het bezit bewerkt wordt. Het boerderijtje (waar nu v. d. Berg) wordt door hem omstreeks 1885 herbouwd, zodat het geheel een welvarend bezit vormt. Thans is dit landgoed nog in het bezit van de fam. Koker. Dit bezit heeft door aankoop in 1922 van de uitgestrekte velden ten noorden van de Kwadenoord, aan de oostzijde van de beek, thans een oppervlakte verkregen van 229 ha. Deze laatstgenoemde terreinen vormen een grote rechthoek en zijn geheel bedekt met jonge dennenbossen, welke aan de noordzijde tegen de spoorbaan Utrecht—Arnhem grenzen. Nog in 1920 werd dit gebied door de toenmalige eigenaar dhr. J. G. Huy uit Leiden, geheel ontgonnen.

b. de Keyenberg.

De geschiedenis van de Keyenberg is geheel verweven met die van de Kwadenoord. Vooral gedurende de periode van 1733 tot 1875 toen de beide landgoederen één bezit uitmaakten, gaat hun geschiedenis geheel in elkaar op. Niettemin heeft het z'n voordeel om ook de Keyenberg apart te behandelen, waardoor alle facetten in de geschiedenis van Harten beter tot hun recht komen.

Evenals de Kwadenoord, is ook de Keyenberg vroeg bewoond geweest. Sporen hiervan zijn mogelijk nog wel terug te vinden in enkele prae-historische grafheuvels in de nabijheid van de Schaapsdrift. Deze heuvels zijn een

twintigtal jaren geleden ten dele reeds onderzocht door kapt. Bellen uit Assen, die veel op dit gebied liefhebberde. Resultaten van die opgravingen zijn mij niet bekend. Wel bestaat nog vaag een legende om deze grafheuvels, waarbij om 12 uur 's nachts bij volle maan de zgn. witte wieven dansten.

Zo heeft ook de Keyenberg zijn verleden. Reeds deelde ik mede, dat Baron Wilhelm Joseph van Gent, ordinaris gedeputeerde van het kwartier Veluwe, zijn bezit Keyenberg tot een leengoed verhief, en daarmede dezelfde dag ook weer beleend werd. Tot dit leengoed behoorde toen behalve het erf Keyenberg, de Hartense korenmolen, de papiermolen bij den Bok, een weikampje gelegen bij de Rietkamp, en de Kloosterkamp „met al het getimmer en daertoe gehorende bouw-, weilanden, rechten, gerechtigheden, enz. enz."

Als Baron W. J. van Gent op 17 Dec. 1732 overlijdt en hierna begraven wordt in de St. Eusebiuskerk te Arnhem, laat hij zijn bezit na aan zijn nicht Margaretha Maria, dochter van Frederik Hendrik van Gent. Zij wordt nu op 22 April 1733 met de Keyenberg beleend. Zoals we bij de Kwadenoord al zagen, was zij gehuwd met Baron van Schwartsenburg, en werd op dezelfde dag ook met dit landgoed beleend.

De beleningen van de Keyenberg zijn nu verder dezelfde als die van de Kwadenoord, want beiden zijn nu immers één bezit geworden. Pas als in 1791 dit bezit publiek geveild wordt, verdwijnen gedeelten van dit bezit in verschillende handen.

We willen daartoe van enkele gedeelten eens nagaan, waarheen zij verdwenen. Een stuk bouwland, groot plm. 2 morgen „met een akkermaalshegge en een rey opgaande eikenboomen daerlangs loopende nae de kerk van Rencum", wordt verkocht aan Baron van Schwartsenburg's raadsman, mr. J. C. van Hasselt (20 Oct. 1790). Dit stuk bouwland moeten we zoeken tussen de Oude Molenweg en de Nieuweweg, ten noorden van de Dorpsstraat.

Aan de zuidzijde hiervan lagen de Kloosterkamp en de Kleikamp.

Deze bezittingen werden op 7 Mei 1791 als bouw- of tabaksland verkocht. Een gedeelte van de *Kloosterkamp*, groot pl.m. 2 morgen, 60 roeden, wordt door Jan v. d. Water, herbergier te Renkum gekocht, en een ander deel daarvan „met het akkermaalshout aan het einde daaraan schietende, mitsgaders de grond warop Willem Albers een huysje heeft staan", wordt verkocht aan de gebr. Stephanus Johannes en Nicolaas Pannekoek, papiermakers te Heelsum. Het grootste deel van de Kloosterkamp, zijnde hooi- en weiland, groot 15 morgen, 389 roeden, wordt verkocht aan E. J. B. Baron van Golstein, drost te Wageningen.

Een stuk uiterwaards weiland, genaamd de *Kleykamp*, groot 1 morgen, 201 roeden, en gelegen op Wagenings gebied, wordt op 12 Mei 1791 verkocht aan W. H. Klinkenberg van Echten, welke dit weiland echter op 10 Maart 1798 reeds weer verkoopt aan J. F. Krepel en diens vrouw M. G. Nuyen. Deze papiermaker koopt op 28 Mei ook de „bouwinge, het Klooster genaamt, bestaande in huys, hoff, berg en terrein met de daarbij aanleggende weyland, mitsgaders den ouden boomgaart, de weyde langs de weg, de weyde de Weyert genaamt, het weylant genaamt de Molenweyde, met de beekwal en de hey of het bosje langs de weg met de daarlangs staande eene rije boomen van de pastorie naar de kerk lopende, tesamen groot ongeveer 9 morgen, 506 roeden; voorts nog de oostelijke zijde van de Kloosterkamp, groot ongeveer 5 morgen, 378 roeden, tezamen met de bouwinge het Klooster voormeld in het schoutambt Rencum gelegen".

Uit deze aankopen blijkt wel, dat papiermaker Krepel een man in bonus

was, en dat zijn bedrijf hem geen windeieren legde. Trouwens zoals we hierna nog bij de behandeling van de Renkumse papiermakerij zullen zien, beleefde dit ambacht toen ook nog een gouden tijd.

Begrijpelijk is dan ook, dat papiermaker Peter Epping en zijn vrouw Elisabeth Schut op 11 Mei 1791 het recht van water en grond aankopen, waarop zij hun bedrijf hebben, gelegen achter de herberg den Bock. Bovendien behoren tot de koop nog een strookje bouwland tussen de beek en de kosterie, en de grond, waarop Jan Broekhuysen en Willem Blom een huis en hof hebben.

De opstand van de *koren-* en *papiermolen* op Harten, met recht van water en grond, worden verkocht aan de gezusters Herx, 3 Juni 1791. Deze kopen tevens ook de Biesenhoek tot aan de beek, en een stuk bouwland, ,,scheydende langs de schaapstreek en de heg langs de berg tusschen de beek en de Rekenkamer, van de allee van Everwijnsgoed tot aan de erfpacht van Hendrik Schut, groot samen 4 morgen, 200 roeden, gelegen in het schoutambt van Rencum''.

Al dit aangekochte bezit wordt door hem op 27 Jan. 1798 weer overgedragen aan Abraham Pannekoek. Deze hiervoor genoemde papiermolen is thans uitgegroeid tot de grote fabriek van Van Gelder N.V. aan de Beukenlaan.

De korenmolen hebben we in het begin van dit hoofdstuk reeds genoemd. Op 20 Sept. 1754 droegen Berend Hendriks en Arentje Dibbets ,,het gaande werk van de Corenmolen, beneffens de schuur en verkenskot daar bij staande'', op aan vrouwe v. Schwartsenburg. De korenmolen werd door Hendriks bewoond en bestond toen uit ,,een waterradt, een groot wiel van de molen, noch een wiel en waterasch, een spil, de aanwindingen, de plaat, een vrijfback

Afb. 21. Huize ,,de Keyenberg'', zoals dit thans nog temidden van lommerijk geboomte is gelegen.

met de rol en verdere materialen". Deze molen nu, komt dus in 1798 in eigendom aan de papiermaker Pannekoek. Nadat in 1853 dhr. W. Sanders eigenaar van de papier- en korenmolen was geworden, is de oude korenmolen door hem gesloopt geworden, en in 1856 door een nieuwe vervangen.

Tenslotte dan iets over het eigenlijke goed *Keyenberg* zelf. Dit bezit bestaande in „het weyland naast het Wageningsch akkermaalsbosch tusschen de tweede en derde beek, met 3 morgen, 45 roeden onder Wageningen, en met 4 morgen, 556½ roeden onder Rencum gelegen; het weyland daarnaast tusschen de eerste en de tweede beek, het eykelkampje en beukenboschje, een stuk driestland met een hoekje heyveld en de allee hier tusschen in, hey en plagveld en schaapsdrift langs het groot akkermaalsbosch; voorts een gemaalsheggen om het bouwland en andere hierin leggende; voorts huys, hoff en twee bergen, twee schaapskooyen met het terrein tot tegens het bosch en den driest, een akkermaalsboschje aan de heykant ten oosten en het hey- en plagveld en schaapsdrift langs het groot akkermaalsbosch; voorts een gedeelte van het akkermaalsbosch onder Rencum gelegen, te namen met de hierboven gemelde weyde en behalven het akkermaalsbosch, hetwelk in het geheel groot is 15 morgen, 45 roeden".

Dit goed wordt op 11 Mei 1791 als een Zutphens leen verkocht aan Jan van Donselaar en Eva Thomas, echtelieden. Deze mensen verkopen op 7 Mei 1798 hun verworven bezit weer aan Jhr. C. Munter voor een bedrag van 6804 gld. En dat voor een landgoed dat toen 55 morgen (plm. 45 ha) groot was, en uit een huis, schuur, 2 schaapschotten, 2 bergen, bakhuis, bouw-, tabaks- en weiland bestond! De verkopers laten nu voor zichzelf in de punt tussen de wegen naar de Kwadenoord en de veldweg naar het Planken Wambuis een woning bouwen, die ze de *Bellevue* noemen. Dit landhuis, dat nog jaren in hun bezit bleef, is omstreeks 1840 afgebrand en toen vervangen door het huidige huis Bellevue (de eerste woning rechts aan de Keyenbergseweg). Met ongeveer 3 ha grond is deze woning, of eigenlijk boerderij, reeds sinds plm. 1870 in het bezit van de fam. Reinders.

Jhr. C. Munter, de nieuwe eigenaar van het landgoed de Keyenberg, is een man, die zich veroorloven kan, grote bezittingen aan te kopen. We zagen reeds de grote percelen die hij kocht van de Kwadenoord, en er gaat bijna geen jaar voorbij, of nieuwe aankopen vergroten het bezit weer. Zo koopt hij o.m. op 17 Mei 1802 van Baron van Goltstein voor 4910 gld. het aan laatstgenoemde toebehorende erf *de Maat,* gelegen bij de huidige Maatweg aan de Utr.weg. Dit goed bestond uit een bouwmanshuis, schuur, berg, schaapskot en boomgaard, en was gelegen met 1¼ morgen ten zuiden van de Utr.weg en met 6 morgen bouwland ten noorden daarvan.

Voor zichzelf laat hij omstreeks 1820 het herenhuis bouwen, en zijn landgoed doopt hij „de Beken", naar de 3 erdoor stromende beken. „Een dier beken, de waterrijkste en snelvlietendste van allen, die des zomers nimmer uitdroogt, en bij de strengste vorst niet bevriest, brengt een oliemolen in beweging, terwijl de overigen verschillende papiermolens drijven", aldus Nijhoff.[1]) Deze beken heten de Oliemolenbeek, de Afgebrande beek en de (Papier) Molenbeek.

Aan de noordzijde van de boerderij, tussen dit gebouw en de Bennekomseweg, is door Jhr. Munter een „bevallig slingerbosje" aangelegd. Alweer volgens Nijhoff, was dit bekend onder de naam van Vriendschapsbosje, en be-

[1]) Nijhoff, Wandelingen, Arnhem 1824, blz. 71

vatte „een zeldzaam blijk van hartelijke broederliefde, in een smaakvol stenen gedenkteken, met het opschrift:

M.
MARGARETHA JOHANNAE
Cornelis Munter
Frater
F.G.

terwijl op een steen, onder een zware eikenboom, aan de ingang van het bosje geplaatst, toepasselijke dichtregelen van de onsterfelijke Jeronimo de Bosch gebeiteld zijn". Dit bosje is thans nog als zodanig bekend, doch waar de hierboven genoemde stenen gebleven zijn, zal wel een raadsel blijven. Wel ligt nog een grote zwerfsteen aan de voet van een boom op de oever van de beek, doch blijkbaar bevat deze geen opschrift.

Zo heeft dan Jhr. Munter enorm veel gedaan ter verbetering van zijn uitgestrekt bezit. Ten behoeve van zijn vele schapen die de heidevelden afgraasden, worden nog enkele schaapskooien gebouwd, waarvan er tot voor enkele jaren nog een tweetal nabij de Schaapsdrift stonden. Thans staat er nog één in het beekdal nabij de boerderij. Deze schijnt echter in 1876 vernieuwd te zijn.

Na Jhr. Munter's dood in 1828 wordt het gehele bezit „de Beken" aangekocht door een rentenier, dhr. P. A. de Veer, welke zich op het landgoed gaat vestigen; het landgoed is dan 196 ha groot. Dit uitgestrekt bezit wisselt in de eerste helft van de vorige eeuw wel viermaal van eigenaar. Want nadat in 1836 de eigendom door koop is overgegaan aan C. A. Baron van Grovestein te Renkum, komt het reeds in 1843 aan dhr. G. van Santbergen te Amsterdam. Rijke Amsterdamse kooplieden zien in dit landgoed een mooi buiten om 's zomers te verblijven.

Zo gaat het in een tiental jaren nog weer een paar maal over in handen van andere Amsterdamse kooplieden. Eerst, in 1848 aan Ch. D. Schüller, en in 1855 aan G. L. Wurfbain. Het is in deze tijd, dat v. d. Aa [1]) van de Keyenberg, zoals het landgoed inmiddels reeds genoemd wordt, schrijft: „Dit landgoed, bestaande behalve uit het herenhuis met park, koepel, boomgaard, tuinen en wandelingen, ook uit 3 hofsteden, 2 uiterwaarden, bossen, heide, en weiland. De totale oppervlakte van dit alles bedraagt plm. 234 ha."

Als in 1875 alle bezittingen van de heer Wurfbain verkocht worden, wordt de Kwadenoord door de heer Koker uit Wageningen gekocht, maar de Keyenberg zelf door Jhr. Mr. F. J. H. Schimmelpenninck te Amsterdam, welke zich later zelf ook op zijn landgoed ging vestigen. Dit bezit is nu 165 ha groot, en omvat behalve de thans nog bekende begrenzing van het landgoed, een stuk weiland ten zuiden van de Utr.weg, tussen de Dorpsstraat en de latere villa Voortstreven, ter grootte van plm. 13 ha. Dit laatstgenoemde stuk werd later weer verkocht.

Na de dood van Jhr. Schimmelpenninck vindt in 1906 een boedelscheiding plaats, waarbij de Keyenberg aan zijn dochter Jkvr. G. J. Ph. Schimmelpenninck komt. Deze was gehuwd met dhr. Beels. Dit echtpaar, dat in Arnhem woonde, vertoefde veel op de Keyenberg. In 1915 verkoopt mevr. Beels haar bezit echter aan haar broer Jhr. Mr. A. G. Schimmelpenninck te Zuilen. Deze heeft veel gedaan om zijn landgoed te verbeteren en te verfraaien. Het herenhuis werd in 1930 met een vleugel vergroot, en ook de boerderij kreeg gelijk

[1]) v. d. Aa, Aardrijksk. Woordbk. 1845

een flinke beurt. Ook in de twintiger jaren is veel aan de boerderij verbouwd en opgeknapt. De daarbij staande schuur heeft in de sluitsteen het jaartal 1854.

Thans is de Keyenberg nog eigendom van Jhr. Schimmelpenninck, doch het herenhuis is verhuurd aan de Mr. Slotemaker de Bruïne-stichting, zodat het dienst doet als tijdelijk rusthuis voor vele huismoeders. Het landgoed is thans 178 ha groot.

Tot slot in het algemeen nog iets over de buurschap Harten. Zoals ik in het begin van dit hoofdstuk reeds opgemerkt heb, is de geschiedenis van deze buurschap later geheel verweven met die van de bezittingen de Keyenberg en de Kwadenoord. Toch wilde ik nog graag even wijzen op het zgn. grensgebied waarmede bedoeld wordt de zuidelijke afsluiting van het landgoed de Keyenberg.

Ten oosten en zuiden van de Schaapsdrift lagen in de tweede helft van de vorige eeuw uitgestrekte bouwlanden, waardoor een zandweg, de latere Waterweg liep. Aan het einde daarvan werd in 1869 door Jan van Heukelom een boerderij met schaapskooi gebouwd. Deze v. Heukelom was tevens vrachtrijder voor de papiermolen van Sanders, zodat zijn woning „gunstig gelegen" was.

Schuin tegenover de boerderij op de beekwal tussen het akkermaalshout stond plm. 1865 een grote, houten koepel. Deze uitzicht- of theekoepel is waarschijnlijk daar door Jhr. Munter gebouwd. Hij was 2 verdiepingen hoog en met een rieten dak gedekt, maar is door dhr. Wurfbain wegens bouwvalligheid afgebroken.

In de beekvallei wordt aan de zuidzijde het bezit afgesloten door particuliere bezittingen langs de Hartenseweg, en aan de westzijde vormt de gemeentegrens ook de bezitsgrens.

Hiermede is dan een van de oudste gedeelten van Renkum behandeld. Maar niet alleen het oudste, doch bovenal ook fraaiste gedeelte. Nergens in Renkum treffen we nog zoveel ongerepte natuurschoonheid aan als juist in dit deel, in de omgeving van de beken. Geen wonder dan ook dat deze omgeving opgenomen is als natuurreservaat in het Nationale Plan. Dit betekent dus, dat geen woningbouw dit prachtig oord zal ontsieren. Maar zolang de Keyenberg en de Kwadenoord in handen van de tegenwoordige eigenaren blijven, zullen we hiervoor ook niet behoeven te vrezen.

6. Papierfabricatie langs de Renkumse beek

Reeds bij de bespreking van de Heelsumse papiermolens [1]) heb ik iets opgemerkt over het ontstaan van de papierfabricatie in het algemeen, en over die in Heelsum in het bijzonder. Thans in dit hoofdstuk zullen we het ontstaan en de groei van de Renkumse papiermolens speciaal bezien. Dat deze molens hun betekenis voor het dorp Renkum gehad hebben, moge wel blijken uit het feit, dat thans nog de nakomelingen van die molens in de vorm van de papierfabrieken van Van Gelder Zonen N.V. voor het dorp de voornaamste bestaansbron vormen. Van de huidige papiermakers werkzaam in deze grote fabrieken, zijn er bij, wiens ouders en grootouders ook reeds sinds heugenis papiermakers waren. Slechts de romantiek van het handwerk verdween, om plaats te maken voor het nuchtere van het machinale werk.

---

[1]) Zie hoofdstuk III, 3

Evenals in Heelsum het geval was, hebben ook in Renkum in de loop der jaren vele papiermolens gewerkt op de stuwkracht van de beek of van één harer gegraven armen. Meer dan de Heelsumse beek is die van Renkum vele malen een twistappel geweest tussen verschillende belanghebbenden. Maar juist hierdoor zijn we weer in het bezit gekomen van verschillende belangrijke gegevens, noodzakelijk voor de kennis van de papierfabricatie aan die beek. Zeker is echter, dat door het vele graafwerk in verschillende perioden, de Renkumse beek haar oorspronkelijk karakter grotendeels verloren heeft, en nu in hoofdzaak door gegraven beddingen stroomt.

In het algemeen behoorde vanouds het recht van „het lopende water" aan de Gelderse graven of hertogen, die aan zulke beken dan een korenmolen lieten bouwen, en deze door de zogenaamde „molendwanck" in bedrijf hielden. Een dergelijke molen moet reeds zeer vroeg gesticht zijn aan de Renkumse beek, namelijk, de Hartense molen. Deze stond ter plaatse van de noordelijke vleugel van de papierfabriek van Van Gelder aan de Beukenlaan. Reeds op een kaart van 1570 vinden we deze molen genoemd. Uiteraard kan dit toen nog geen papiermolen geweest zijn, omdat de eerste zodanige molen pas 28 jaar later op de Veluwe gebouwd wordt.

Dat de hertogen van Gelre rechten op de beek hadden, kan ook uit het volgende wel blijken. Het natuurlijk beloop van de beek moet oorspronkelijk gelegen zijn geweest midden door de lage groenstrook, die tussen de hogere gronden van de Renkumse heetvelden en de domeinbossen van de Mofft onder Wageningen, is gelegen. De beek loosde toen rechtstreeks via de Strang in de rivier de Rijn. Nu blijkt echter uit een charter van 1414 [1]), dat de beek vergraven is geworden ten behoeve van het toen te stichten klooster. Hertog Reinald van Gelre gaf toen „mit deesen brieve die beeke, die compt van Herten en geet voor onse huyse Grondtfoort onsen dorpen dat Clooster tot Redinchem voorgl. alsoo dat dieselve Canoniken end Joncvrouen die voors. beeke tot hoiren willen, en binnen hoire Clooster sullen mogen leyden en hoire gadingen daarmede doen." Over welke afstand de beek toen precies vergraven is, kan moeilijk meer bepaald worden. Zeker is, dat het klooster ten behoeve van de bearbeiding van de tot het klooster behorende gronden, zeker van het aanbod van hertog Reinald gebruik zal hebben gemaakt. Vermoedelijk heeft de omlegging slechts betrekking gehad op het nabij het klooster gelegen gedeelte (zie kaart 14).

In elk geval bevestigt hertog Arnold op St. Laurensdag 1436 nog eens nadrukkelijk dat zijn oom „hertoge Reinalt gegeven hadde die beeke van Hijrten lopende door onse Sloit Grunsfoorde, onse dorpe Redinchem, ende onse Clooster vorschr. tot haare wille ende nutte ein hoore Clooster te leyden."

Vermoedelijk als gevolg van de annexatie van Harten door Wageningen in 1539, is door de Renkummers, eventueel met behulp van de kloosterlingen, de beek ten zuiden van de Hartense korenmolen, verlegd naar oostelijke richting. Reeds heb ik hierover al een en ander opgemerkt in hoofdstuk I[3], waarnaar ik hier dus moge verwijzen.

Deze omlegging moet dan hebben plaats gevonden tussen 1539 en 1581, omdat in de brief van 11 Juli 1581 Wageningen zich beklaagt, dat „die grave alnu is gefult, alsoe dat het water nu vuell hoger omloept". De oude bedding door het weiland was dus gedicht, en het water loopt hoger om voor dat het in de Rijn loost. Hierbij hebben we zeker te denken aan de omlegging door de

[1]) Een afschrift hiervan achter in het register van verpachtingen.
Arch. Meent van Renkum, no. 16

zgn. Kloosterweide, waarbij dus de beek tot geheel achter het dorp omgeleid werd. De uitlozing in de Rijn geschiedde toen juist westelijk van de huidige Veerweg. In vele opzichten was deze omlegging voor Renkum van belang. Behalve bevloeiing van de aangrenzende weide-velden zal het ook zeker van betekenis geweest zijn voor de vestiging van woningen aan de Dorpsstraat. Immers de bewoners konden nu over vers huishoudwater beschikken. Op deze wijze moeten we dan ook wel voorstellen dat het huidige beekbeloop ontstaan is.

Een eeuw later is de situatie nog dezelfde, inzake het eigendomsrecht van de beek. Want het is zonder toestemming van hogerhand nog niet mogelijk om op eigen houtje wijzigingen in dat beloop aan te brengen, tenzij daartoe een bijzonder consent verleend is. Zo wordt b.v. in een proces van 18 Juli 1657 voor het Hof van Gelderland aan Johan van Langerak nog toestemming verleend om het aangrenzende heetveld te mogen ontginnen, maar onder voorwaarde, dat hij „de Hartense beek niet mag besluiten, welke beek op bekwame plaatsen vrij en open zal blijven voor hen, die gewoon zijn daar hun schapen en ander vee te drenken", terwijl hij ook de waterloop niet zou mogen beletten of veranderen.[1])

Dit laatste was vooral van belang, omdat inmiddels op het voormalige kloosterterrein, in de binnenbocht van de omgelegde beek, een papiermolen gebouwd was. Althans op een kaart van de Mofft, getekend door Nicolaas en Arnoldus van Geelkerck in 1649,[2]) komt reeds deze „pampiermuel" voor, en wel ter hoogte van de achtertuin van het huidige huis „Redinchem" aan de Dorpsstraat. De grond, zowel als het water, werden toen als gesecularíseerd kloosterbezit, beheerd door Gedeputeerden van het kwartier van Velüwe.

Wanneer bovenbedoelde molen precies gebouwd is, kan moeilijk meer worden nagegaan, evenals de namen van de eerste eigenaars of pachters. Zeker is, dat hij reeds vóór 1648 moet gebouwd zijn, want op 1 Juni van dat jaar worden burgemeester Dibbets en secr. Verstegen als Gedeputeerden gemachtigd, om „noch voor desen Winter soe doenlick, de ledige plaetsen int Renkumse holt bij den pampiermolen aent Dorp, met jonge eycken loeyen te doen beplanten." [3]) Hieruit blijkt tevens, dat het voormalige Renkumse holt (bos) zich vrijwel tot aan de beek uitstrekte. Het zal echter pas na 1700 worden, aleer we meer positieve gegevens over deze papiermolen kunnen vermelden.

De Hartense korenmolen heet op de kaart van 1649 nog gewoon „muel", en blijkt dus zijn oude bestemming nog te hebben behouden.

Ondanks alle privilegien en rechten, blijkt toch dat er nog wel mensen waren, die het aandurfden veranderingen in het beekbeloop te brengen. Zo schijnt Reinder van Lijnden, heer van Grunsfoort zich wel eens in een of ander opzicht aan de beek vergrepen te hebben. Althans op 23 Mei 1684 schrijft Elis Bock, schout van Renkum aan genoemde heer een brief,[4]) waarin hij hem de bewijzen vraagt te leveren „wegens die gerechtigheid dije Sijn Hoogh Ed. seyt te hebben wegens het water van de beeke, die agter den Bock sijn bongaart loop". De heer van Lijnden weigerde echter die bewijzen te verstrekken. Of dit het begin geweest is van een langdurig proces, dan wel dat andere oorzaken ontstaan waren, is mij niet bekend, doch zeker is dat het Hof van Gel-

[1]) Civiele Sententien XIII, 182
[2]) Arch. Rekenkamer, kaart no. 256
[3]) Arch. Ged. Kwartier Veluwe, no. 340 (Res.-boek klooster Renkum)
[4]) Arch. Meent van Renkum, no. 16 (Privilegien, resolutien, e.d.)

derland op 5 Juni 1697 [1]) een beslissing had te nemen inzake een rechtenkwestie over de beek, en wel tussen Anthonie van Lijnden (een neef van de voorgenoemde Reinder), heer van Grunsfoort, als eiser, en andere belanghebbenden bij het water van de beek, als gedaagden. Van die andere belanghebbenden kunnen vooral genoemd worden Frederik en Joseph Willem van Gent, eigenaren van de voormalige kloosterbezittingen de Keyenberg en de Kloosterweide.

Het komt in hoofdzaak hierop neer, dat de heer van Grunsfoort beweert toestemming van de Rekenkamer te hebben om een molen op de beek te maken. Zijn recht ontleent hij overigens aan het feit dat de beek altijd langs Grunsfoort gelopen heeft. Hij ziet niet in, dat de beek tot het klooster zou behoren en dus zou blijven behoren bij de verkochte gronden; trouwens ook uit het biljet van verkoping van de molen bleek niet, dat daarbij het water behoorde. De heren van Gent beweren echter, dat reeds hun grootvader het recht van het water der beek van Gedeputeerden gekocht had, gelijk met de aankoop van het kloostergoed. Deze had trouwens in 1641 nog aan de vrouwe van Grunsfoort precario verleend om de brug over de gracht wat lager te maken, terwijl hij 5 jaar later nog bomen verkocht had, die langs de beek stonden. Bovendien, begin en einde van de beek liepen door gedaagdes grond.

Maar het Hof weet met dit geval toch geen raad, want voorlopig laten zij alles zoals het is, en stellen de zaak uit. Eén ding is voor ons wel duidelijk: de papiermolen bij den Bock is eigendom van de familie van Gent, en die molen kan niet meer op volle toeren draaien als voorheen, doordat het water een voet lager in de beek staat, en dus het rad niet zoveel stuwing meer krijgt. En dit alles is te danken aan de heer van Grunsfoort, die eigenmachtig veranderingen in de bovenloop van de beek had gebracht!

Als op 21 April 1703 door Willem Joseph, Baron van Gent, hiervoor genoemd, het goed Keyenberg als een Zutphens leen wordt opgedragen aan de Staten van het Vorstendom Gelre, wordt hij diezelfde dag met dit goed weder beleend. Tot dit goed behoren dan o.m. de papiermolen bij den Bock „metten molenwijer" (molenkolk) en de korenmolen met het land daartoe behorende. Deze laatste is dan de Hartense molen. Als na het overlijden van W. J. Baron van Gent, heer van Drakenburg, etc. op 30 Dec. 1709 een boedelscheiding plaats vindt, krijgt zijn tweede zoon Frederik Hendrik o.a. de papiermolen waar Lubbert op woont, en zijn vierde zoon Willem Joseph o.a. de korenmolen te Harten.

Volgens het leenregister wordt nu op 22 April 1733 Margaretha Maria van Gent met het goed Keyenberg beleend. Zij is een nicht van W. J. van Gent, die in 1703 dit goed tot leengoed verhief. Zij was gehuwd met M. O. Baron van Schwartsenberg. Het is vooral gedurende de tijd dat zij eigenaresse van de zich langs de beek uitstrekkende gronden is, dat vele papiermolens verrezen of tot bloei kwamen.

De Tegenwoordige Staat [2]) vertelt ons, dat onder Renkum 7 papiermolens zijn. Om te kunnen beoordelen waar deze molens gestaan hebben en wie de eigenaren daarvan geweest zijn, is het noodzakelijk daartoe de Protocollen van Bezwaar [3]) op te slaan. Het resultaat hiervan is, dat wij dan verschillende molens genoemd vinden, welke nader gelocaliseerd moeten worden.

---

1) Arch. Hof van Geld. Pleidooiboek LXI, 262-280vso.
2) J. Wagenaar, Tegenw. Staat (Geld.)
3) Rechterl. Arch. Kwartier Veluwe, nos. 1010-1013

Allereerst iets over de molen van de *Kwadenoord*. Wanneer deze precies gebouwd is, is niet bekend [1]). De eerste keer dat we deze molen genoemd vinden is op 2 Mei 1717, op welke datum de papiermaker Cornelis van Schoonhoven met zijn vrouw de „pampiermolen" met toebehoren voor 2500 gld. van Reynder van Marlee, kochten. Genoemde Corn. van Schoonhoven was gehuwd met Geertje Meyers, en bewoonde als papiermaker deze molen. Om een of andere reden werd door hen de molen op 3 Januari 1732 weer verkocht aan Jacobus Vorster, welke zich daarop als papiermaker gaat vestigen. Op welke wijze, en wanneer deze molen weer in het bezit gekomen is van Corn. van Schoonhoven, is mij niet gebleken, doch zeker is, dat de molen op 22 Maart 1745 door hem verkocht wordt aan Pauwel Schut en diens vrouw Elisabeth Lubberts voor een bedrag van 2700 gld. [2]). De molen wordt dan beschreven als „ompaalt met een wal bepoot met akkermaalshout, streckende geheel langs de wegen uit Harten naar Bennekom en westwaarts langs de bovenbeekswal van de molen van Egbert Aalberts. Tot de molen behoorde dan ook nog een groot stuk weideveld langs de beek. Deze molen blijft nu in de familie Schut, want na de dood van Paul Schut worden zijn dochter en zoon Neeltje en Hendrik Schut, eigenaren. [3]) Deze nemen op 1 December 1780 nog een hypotheek op hun bedrijf van 1200 gld., voor welk bedrag zij Gerrit Griethuizen schuldig zijn. Toch blijken deze Schutten zich daar nogal te hebben kunnen redden, want blijkens het leenactenboek worden zij op 6 Mei 1791 met het water en de grond beleend, „mitsgaders den hof, de wey- en veengronden met den Klaverhoek, samen groot ongeveer 6 morgen, 318 roeden." Dit leen wordt dan aan hen opgedragen door Wilco H. Tj. Camstra thoe Schwartsenberg en Hohelandsberg, voormalig eigenaar van landgoed Kwadenoord, dat door hem toen in gedeelten verkocht werd.

Tot het bezit van dit landgoed behoren behalve bovengenoemde molen, nog een tweetal andere papiermolens. Deze vinden we genoemd in de Leenactenboeken van het Kwartier Veluwe, terwijl bovendien nog genoemd wordt bij het *Everwijnsgoed* „de plaetse waar de afgebrande molen heeft gestaan." Dat is in 1791, wanneer de molen, welke blijkbaar afgebrand is, reeds verdwenen was. Een juiste plaatsbepaling ontbreekt, doch op de eerste topografische kaarten uit 1818 wordt de middelste of tweede beek de „ Afgebrande beek". genoemd. Vermoedelijk kunnen we hierin wel een samenhang zoeken, en de molen voorstellen als te hebben gestaan aan de derde beek, in de onmiddellijke nabijheid van Everwijnsgoed aan de Bennekomse weg.

Zoals reeds gezegd, bestonden er in 1791 nog 2 papiermolens, behorende tot het goed Kwadenoord. De ene wordt beschreven als „de opstand en het recht van grond en water van een huys en *papiermolen* met het binnenwerk, hof en schuur, mitsgaders een streepje weyland langs de beek of de beekwal voor aan de weyde bij de Bergerhoff gehorende." Deze molen wordt op 28 Mei 1791 door Wilco H. Tj. Camstra thoe Schwarsenberg en Hohelandsberg opgedragen aan J. F. Krepel en M. G. Nuyen, echtelieden. Deze belening omvat dus zowel de grond als de molen.

In tegenstelling met de voorgaande, omvat de belening van de andere molen slechts het recht van water en grond. En op die grond staat dan het „huys, papiermolen en berg." Het recht van het water is verbonden aan die

[1]) Een lijst van 1811 vermeldt als stichtingsjaar 1710 (Arch. Franse Tijd, no. 808)
[2]) Paul Schut en gezin waren afkomstig uit Oosterbeek, en worden op 20 Dec. 1745 in Renkum in het lidmatenboek der N.H. Kerk ingeschreven
[3]) Het zijn de jongste kinderen uit het gezin van Paul Schut, geboren resp. in 1746 en in 1744

beek, welke op den Kortenburg liep; dit is de zgn. derde beek, dus de meest westelijke beek. Met deze rechten wordt op 26 Juli 1791 door Baron Schwartsenberg beleend Johanna Elisabeth Evers Vierrevant. Zij doet dit leen op 17 Nov. 1795 over aan Johannes Mulder en diens vrouw Hendrika Stuffkens. Deze molen stond ten zuiden van de *Hartense weg*, waar later de tuin van het café van Lent was, en thans een der gebouwen van papierfabriek van Van Gelder zich verheft. In afwijking van andere beleningen is het eigenaardige hier, dat de papiermaker welke zijn ambacht er in uitoefende, noch eigenaar van die molen was, noch van de grond waarop deze stond. De eigenaar van de grond is dan Baron v. Schwartsenberg, en van de molen de familie Everts Vierrevant. Dit is een Hollandse familie, bekend als lompenhandelaars. Blijkens de naam zijn zij echter van Franse origine en hebben zich vermoedelijk aanvankelijk als zovele andere Franse papiermakers, in de Zaanstreek gevestigd. Waarschijnlijk tengevolge van schulden is deze molen dan ook in hun handen gekomen, want voordien was deze molen (de opstand) eigendom van de papiermakersfamilie Boekelman, welbekend in Renkum. Zo verklaren op 8 Mei 1782 Lambert Boekelman en zijn vrouw, de som van 3000 gld. schuldig te zijn aan de gebr. Evert Jan en Gerhard Everts Vierrevant. Dit kwam hun toe wegens een tweetal obligatiën, resp. uit 1773 en 1775, en was het restant van een schuld, welke reeds ten dele door de leverantie van lompen opgeheven was. Het is tussen 1782 en 1791, dat de molen geheel eigendom van de familie Everts Vierrevant werd. Wanneer deze molen gebouwd is, kan niet bepaald worden, doch zeker is, dat deze molen in 1736 ook reeds in gebruik was.

Behalve nu de hierboven genoemde 4 molens, welke eens tot het bezit van het landgoed den Kwadenoord behoorden, wil ik nog iets nader mededelen over die molens, welke tot het landgoed de Keyenberg behoorden.

Reeds eerder sprak ik over de oudste papiermolen, nl. die bij de herberg den Bock, aan de zuidkant van de Dorpsstraat. Met het recht van water en grond van deze molen wordt op 11 Mei 1791 Peter Epping en zijn vrouw Elisabeth Schut beleend. Deze Peter Epping was op 2 Juni 1781 eigenaar van de molen geworden, doordien hij de opstal hiervan voor 525 gld. kocht van W. H. Tj. Baron van Schwartsenberg. Zoals we al eerder gezien hebben, kwam deze molen in 1709 door versterf aan F. H. Baron van Gent. De molen blijkt door Berend Hendriks als papiermaker bewoond geweest te zijn, want hij verkoopt althans op 20 September 1754 het gaande werk van die molen voor 500 gld. aan M. M. Baronesse van Gent, Vrouwe van Schwartsenberg. Het gaande werk van deze molen bestond toen uit „een asch en wiel, drie platen, vijftien hamers, nevens de bakken, stofkasten en knijp, twee persen en een lijmketel." Hiermede zijn dus zowel de opstal van de molen als de gereedschappen daarin, geheel in handen van de familie v. Schwartsenberg gekomen.

Behalve bovengenoemde molen bij den Bock, heeft ook nog een papiermolen gestaan nabij Onder de Bomen, ter plaatse waar thans nog enkele woningen aan de westkant van de weg staan. Deze molen, „gelegen aan de gemene weg naar Harten", behoorde in 1720 aan Reynder van Marlee. Deze man was tot 1717 ook eigenaar van de Kwadenoordse molen zoals we reeds zagen. Omstreeks 1740 verkoopt hij deze molen aan Neuy Hermsen Houtdorp, eveneens papiermaker. Het schijnt dat dit bedrijf nogal gefloreerd heeft, want in 1749 heeft Neuy Houtdorp zelfs 4 knechts aan het werk, waarmede hij de kroon spande over de andere papiermolens, waarop meest slechts 3 knechts

werk vonden. De opstal van deze molen, met het huis en de schuur worden op 19 Sept. 1754 door Houtdorp en zijn zwager G. Wegenaar voor 900 gld. verkocht aan Bar.sse M. M. van Gent, Vrouwe van Schwartsenberg. Deze laatste is tevens eigenaresse van de grond waarop een en ander staat, alsmede van het water dat de molen drijft.

In datzelfde jaar, nl. op 14 October, wordt de Vrouwe van Schwartsenberg ook eigenaresse van een andere papiermolen. Het is deze molen, welke het begin werd van de huidige papierfabriek van Van Gelder N.V. aan de Beukenlaan, en daarmede de molen die tot op heden, althans naar het bedrijf, is blijven bestaan. Uit de overdrachtsacte blijkt, dat Johan Dibbets de papiermaker, deze molen gebouwd heeft. Zijn dochter Johanna, gehuwd met Egbert Aalbers (of Aalberts), verkoopt deze molen nu voor 614 gld. aan de Vrouwe v. Schwartsenberg. Mogelijk is deze molen in 1720 gebouwd, omdat op deze molen obligaties uitgegeven waren, gedateerd 11 Nov. 1720. De molen blijft nu een onderdeel van het grote landgoed de Keyenberg, en daarmede bezit van de fam. van Schwartsenberg. Pas in 1791 gaat deze molen in andere handen over, doordien op de 3e Juni van dat jaar de gezusters Herx met „den opstand, mitsgaders het recht van water en grond van een koorn- en papiermolen met het binnenwerk", beleend worden. Deze zusters, nl. Elisabeth Charlotta, Anna Theodora en Christina, verkopen enkele jaren later dit eigendom met de waterrechten aan Abraham Pannekoek, welk transport op 27 Jan. 1798 in het leenregister ingeschreven wordt.

Recapitulerend kunnen we dus in de 18e eeuw spreken van een zestal papiermolens onder Renkum. Hierbij merk ik dan op, dat het verschil met de Tegenwoordige Staat, welke 7 molens noemt, zodanig verklaard moet worden, dat de zgn. afgebrande molen tussen 1737 en 1749 afgebrand moet zijn. Met de andere zes molens kunnen we bovendien kennis maken in de lijst of cedule van de huizen en personen, enz., opgemaakt in 1749.[1])

Volgens deze lijst zijn er dan in Renkum de volgende papiermakers die een eigen bezit hebben. Daar is dan Paul Schut van de Kwadenoordse molen, die met slechts 1 knecht werkt, en 1 morgen grond bezit. Tot dit bezit, hetwelk hij in 1745 verkregen had, behoorden 2 haardsteden.

Verder zijn te noemen de gebroeders Boekelman, namelijk Johannes Daniel en Johannes Evert, welke beiden een molen hadden langs de Hartenseweg. De een vooraan op de hoek, en de ander op de plaats van de latere oliemolen. Beiden werkten met 3 knechts, doch eerstgenoemde had ongeveer 4 morgen bezit, en de ander 1½ morgen.

Kort bij deze molens stond die van Egbert Aalberts aan de Beukenlaan, welke aldaar eveneens met 3 knechts werkte. Hij bezat 5 morgen land, waarop 2 haardsteden. Deze grote oppervlakte grond voor een papiermaker vindt zijn oorzaak hierin, dat Aalberts tevens boer was, en dus bouwland bezat.

Zuidelijker, nabij de oude kerk, stond de molen van Neuy Houtdorp, welke daar zijn bedrijf met 4 knechts uitoefende. Behalve de molen had hij nog 1 morgen grond.

En tenslotte de papiermolen achter den Bock, waarin Berend Hendricks met 3 knechts zijn werk had. Deze Hendricks, die 2 morgen grond bezat, was behalve papiermaker ook molenaar, want hij was tevens eigenaar van de Hartense korenmolen.

---

[1]) Arch. Ged. Staten, Kwartier Veluwe, no. 306

Na dit overzicht uit 1749, dat ons een kijkje gaf in de bloeiperiode van de Renkumse papierfabricatie, gaan we nu een goede halve eeuw verder in de geschiedenis. Daarbij valt het ons direct op, dat ook in Renkum de aftakeling in de fabricatie zeer goed merkbaar is geworden. De papiermolen achter de herberg den Bock was sedert 1808 niet meer als papiermolen in bedrijf, en wordt op 13 Aug. 1819 door de fam. Epping verkocht aan Abr. Pannekoek, eigenaar van de molen „de Harten". Hoewel niet meer als papiermolen in bedrijf, schijnt de molen nog tot plm. 1865 bestaan te hebben. Nog in 1853 wordt ten behoeve van de Hartense molen de bepaling gemaakt, dat de molen bij den Bock het beekwater niet mag opstuwen of in zijn loop op enigerlei wijze verhinderen.

De molen, waarop voorheen de Boekelmannen werkten, en die door verkoop in 1795 in handen van Joh. Mulder en diens vrouw kwam, is tussen dat jaar en 1818 omgebouwd tot oliemolen, want in laatstgenoemd jaar wordt hij reeds als zodanig aangeduid. Ook de andere molen daar kort bij, waarin ook eens een Boekelman het papier schepte, moet omstreeks 1800 óf gesloopt zijn, óf althans geheel buiten bedrijf gesteld. Hetzelfde lot onderging ook de molen bij de oude kerk.

De oorzaak van deze plotselinge ondergang moet gezocht worden in de grote achteruitgang in de afzetmogelijkheden van het papier, waarover ik reeds een en ander opmerkte bij de geschiedenis van de Heelsumse papiermolens. Bovendien trok het buitenland veel van onze beste papiermakers aan door de hogere lonen, die daar betaald werden. Zelfs gereedschappen en werktuigen werden soms uitgevoerd, zodat een placaat uit 1781 daar reeds straffen tegen bepaalde.

In 1819 was het in de Veluwezoom zo, dat een volwassen papiermaker 45 à 50 cent per dag verdiende, dat is dus *f* 2,70 per week! Hiertegenover staat dat bv. Duitsland of Engeland 5 à 6 gld. per week betaalden. Ongeveer een derde van het aantal arbeiders was kinderen, welke o.a. het papier en de lompen sorteerden. Deze verdienden 15 à 16 cent per dag! Ik stel mij dan ook voor, dat na overlijden of vertrek van een Renkumse papiermaker, de molen leeg bleef staan, en dat zo'n molen dan na verloop van korter of langer tijd maar gesloopt werd. Dit zal des te eerder geschied zijn, wanneer een molen soms een hiaat vormde in een groot-grondbezit, zodat die bezitter de molen dan aankocht en liet slopen.

Hoe het ook zij, omstreeks 1825 zijn er nog maar 2 van de 7 molens in bedrijf overig, waarvan die van Abraham Pannekoek op Harten wel de belangrijkste is; de andere is de Kwadenoordse molen. In 1841 werkten op beide molens nog 4 knechts, terwijl het lompenverbruik van deze molens resp. 20.000 en 13.000 pond bedroeg. De jaarproductie van de molens bedroeg toen resp. 1000 en 650 riem papier. T.a.v. de Hartense molen vind ik in de Statistieke Beschrijving [1]) nog vermeld, dat op de tentoonstelling van voorwerpen van nationale nijverheid in 1820 te Gent gehouden, een eervolle vermelding geschiedde van het door A. Pannekoek te Renkum ingezonden pakpapier, dat uit de afval van touw en kabels vervaardigd was.

Als in 1832 de eerste kadastrale leggers opgemaakt worden, dan worden daarop in Renkum slechts 2 waterpapiermolens opgenomen. Voorzover er op dat moment dus nog molens waren, zullen ze zeker niet meer in bedrijf geweest zijn.

---

[1]). Statist. Beschr. Gelderland, Arnhem 1826

Uit de 19e eeuw hebben we dus slechts de lotgevallen van 2 molens verder te verhalen. Over de Renkumse of de Hartense beek zelf, is verder weinig bekend. Het enige wat wij van het beloop van deze beek uit de vorige eeuw weten, is, dat in de vergadering van 16 Juni 1853 van de markmeesters te Renkum medegedeeld wordt, dat door de eigenaar van de Kortenburg (dhr. Koopmans uit Amsterdam) ten behoeve van de molen van A. Berends, het water van de Kortenburgse of Verbrande beek op de Renkumse beek is gebracht, en dat er daardoor nu zoveel water in is, dat als de sluis in de Mijntsteeg (Veerweg) om het hoge buitenwater moet worden gesloten, dan de bij de molen bestaande kistdam of overlaat te klein is, en dat dan daardoor de wal van de beek stukloopt. [1])

Nadat een commissie van onderzoek benoemd is, wordt enkele dagen later met Berends de molenaar een overeenkomst gemaakt, dat hij een nieuwe verlaat voor zijn rekening zal nemen en 1/5 in het onderhoud daarvan zal bijdragen, zolang hij tenminste van de Kortenburgse beek zal profiteren. De molen, welke hier oorzaak is van de omlegging van de Kortenburgse beek en de daarmede gepaard gaande overbelasting van de Renkumse beek, zal de korenmolen van Harten zijn, welke aan de beek stond, waar thans de papierfabriek van Van Gelder staat. Toen deze fabriek gebouwd en uitgebreid is, is het oude beekbeloop aldaar geheel omgelegd, en door grote riolen onder de fabriek door gebracht.

Van de twee molens uit de vorige eeuw wil ik eerst de ondergang van de Kwadenoordse molen verhalen. Met zovele anderen, is de betekenis van deze molen in de vorige eeuw eveneens ten onder gegaan, zodat het einde der papierfabricatie er eerder was dan die van de molen zelf. Werden in 1791 Hendrik en Neeltje Schut nog met de molen beleend, reeds omstreeks 1815 is de molen weer door anderen bewoond geworden.

In deze tijd is de molen met een 6-tal ha grond van Nic. Pannekoek, de man die ook eigenaar van de Heelsumse papiermolens is. Als hij in 1829 overlijdt, blijft de molen in het bezit van de erven, totdat tenslotte Nicolaas' zoon Neuy (1803-'77), eigenaar wordt. Hij bewoonde de molen niet zelf, doch een papiermakersknecht bewoonde deze. Zo is de molen in de laatste periode als papiermolen bewoond geworden door Hendrik Capel. Het bedrijf verloopt hier tenslotte door de moeilijkheden waarin de heer Pannekoek was geraakt, zodat hij dit gehele bezit in 1872 verkoopt aan de landbouwer Gerrit van Maanen. De molen blijft als zodanig nog wel bestaan, doch het molenhuis wordt herschapen in een boerderij. Het volgende jaar reeds wordt de heer F. W. C. Koker uit Wageningen eigenaar, gelijk met het gehele landgoed Kwadenoord. Doordat deze veel grond in de omgeving tot bouwland gaat cultiveren, krijgt de nieuwe boerderij meer betekenis, en wordt het aanwezige waterrad nu gebezigd voor aandrijving van een korenmolen. De vroegere papiermakerij is dus nu veranderd in een korenmaalderij. Ook deze vorm van bedrijf verliest zijn betekenis, als in het dorp een stoomkorenmaalderij ontstaat. Als dan ook in 1923 verschillende veranderingen aan de boerderij plaats vinden, wordt ook het laatste teken van de vroegere industrie, — het waterrad —, verwijderd. Thans is het verval in het gegraven beekbeloop nabij de boerderij nog het enige overblijfsel dat aan een vroeger bedrijf herinnert.

---

[1]) Arch. Meent van Renkum, Notulenboek 1835-1895

Geheel anders is het gegaan met de Hartense molen. Hiervoor is reeds opgemerkt, dat met deze molen in 1798 Abraham Pannekoek beleend werd.[1]) Deze heeft de papiermolen in eigendom bezeten tot 1852, waarna Willem Sanders Tzn. eigenaar wordt. A. Pannekoek was blijkbaar niet onbemiddeld, want behalve de molen, had hij in het begin der vorige eeuw nog 10 ha grond in eigendom. Blijkens een gevelsteen, is door dhr. Sanders in het voorjaar 1853 — dus in het volgende jaar nadat hij eigenaar werd — de papiermakerij grotendeels vernieuwd. Dhr. Sanders bewoonde aanvankelijk de oliemolen aan de derde beek, waarvan hij tevens eigenaar was. Hij huwt in 1853 met Corn. Beekman, eerder echtgenote van Joh. v. Pannekoek, uit welk huwelijk zij 2 zoons had, nl. Andries en Willem. Toen dhr. Sanders trouwde, ging hij de villa „de Harten" bewonen aan de Beukenlaan, welks herenhuis hij met de papierfabriek gekocht had. Deze woning is later steeds als kantoor in gebruik geweest. Niet lang heeft zijn vrouw hem terzijde gestaan, want op 27 Juli 1857 sterft zij en wordt op het Renkumse kerkhof begraven. Als tenslotte dhr. Sanders te oud wordt om het bedrijf, dat inmiddels groeide, te beheren (plm. 1865), nemen zijn beide stiefzoons de leiding daarvan op zich. In deze tijd wordt voor het eerst ook stoom toegepast als krachtbron tot aandrijving van de papiermakerij. Andries Pannekoek was helaas geen goed zakenman, en zijn broer trok zich later ook terug. Van een oude papiermolen is dan niets meer te bekennen, want het zijn allemaal nieuwe gebouwen, die verrezen, en reeds lijkt het meer op een fabriek.

Tenslotte gaat dan in 1881 het huis met de papier„molen" en 5 ha grond over in handen van J. M. B. Beuker en F. H. van Moorsel, beiden uit Amsterdam. Maar reeds het volgend jaar wijzigt zich de leiding van het bedrijf, door de oprichting van een firma. Behalve de tweede bovengenoemde eigenaar, treden als firmanten toe de heren J. M. B. Beuker te Amsterdam en Joan Beuker te Renkum. Het bedrijf heet nu Papierfabriek Fa. W. Sanders Tzn. en het totale bezit bedraagt 8 ha grond. Deze firma bezit het bedrijf gedurende een 20-tal jaren, in welke tijd het uiterlijk van de fabriek danig gewijzigd wordt. De oude malerij, nog door water aangedreven, voldoet niet meer, en uitbreiding van het bedrijf is dringend nodig. En waar sinds een 40-tal jaren in ons land reeds stoomkracht werd aangewend bij de papiermachines, en in deze fabriek sinds enkele jaren op bescheiden schaal, daar wordt nu de gelegenheid te baat genomen om het bedrijf in deze zin geheel te moderniseren. Zo ontstaat dan de grondslag voor de huidige papierfabriek. Dit alles geschiedde in de tachtiger jaren. In 1895 vindt nogmaals een belangrijke uitbreiding plaats, en wel in noordelijke richting langs de beek. Hiertoe wordt dan o.m. ook de waterkorenmolen gesloopt, welke door dhr. Sanders in 1856 aldaar gesticht was. De laatste molenaar hierop was Broekhuizen.

Nadat enkele jaren later nogmaals uitbreidingen hebben plaats gevonden, gaat de papierfabriek in 1900 aan de mede-firmant, de heer J. M. B. Beuker te Amsterdam, over, via wien het bedrijf op 1 Nov. 1907 overgaat aan de N.V. Van Gelder Zonen te Amsterdam. Hiermede steeg het producerend vermogen van deze firma — sinds 1784 uit een Zaanse papiermolen gegroeid tot een voor die tijd groot en modern bedrijf —, aanzienlijk.

Als zij echter de fabriek van dhr. Beuker overnemen, beantwoordt de inrichting niet aan de daartoe door hen te stellen eisen, zodat een algehele reorganisatie plaats vindt. Van de 3 aanwezige papiermachines wordt er een ver-

[1]) Sander Schut was toen pachter van de molen

kocht en de anderen gemoderniseerd. Omdat het beekwater daartoe geschikt was, werd besloten de vervaardiging van pakpapier te staken en fijnere soorten te gaan fabriceren. In het begin gaf dit alles veel moeilijkheden, doch sinds 1909 wordt op volle kracht gewerkt.

Tengevolge van de enorme vraag naar courantenpapier wordt de N.V. gedwongen een tweede courantenpapierfabriek bij te bouwen (de andere staat in Velsen). De keus valt daarbij op Renkum, en in 1912 verrijst de zgn. nieuwe fabriek aan de Rijn, gebouwd op het terrein van de voormalige steenfabrieken. In ruim een jaar tijds wordt deze fabriek gebouwd, en wordt als een modelinrichting beschouwd, met de daarbij gelegen houtparken. De bouw stond onder leiding van de architect A. van Driesum. Nadat op 1 Febr. 1912 begonnen is met het graven van de haven en het opspuiten van het terrein, wordt op 10 Juni d.a.v. begonnen met de bouw van de fabriek zelf. Reeds in Juli daarop begint men met de montage van de eerste papiermachine, welke op 26 April 1913 voor het eerst gaat draaien. In dit jaar wordt ook de Fabriekstraat aangelegd en de woningen daaraan gebouwd. Zo veranderde het aspect van de uiterwaarden ten zuiden van de Dorpsstraat wel zeer sterk.

De zgn. oude fabriek aan de Beukenlaan is in 1927 verrijkt geworden met een nieuwe papiermachine van 3 m breedte. De crisis, die kort hierna volgde, drukte ook zijn stempel op de papierfabricatie. Zo ging men in 1931 van alles aan het proberen om draaiende te blijven, en besloot men op de oude fabriek over te gaan tot het vervaardigen van goedkopere houthoudende papieren. In deze tijd werd ook het beloop van de beek boven bij de bocht naar de Hartenseweg omgelegd.

In de Septemberdagen van 1944 trok de vlaag van de oorlog ook over de beide papierfabrieken, en richtte daar zeer veel verwoestingen aan. Toen dan ook na de evacuatie het bedrijf weer aan het draaien moest komen, was er veel te herstellen. Bij de oude fabriek waren enkele gebouwen geheel verwoest, welke in 1948-'50 vervangen zijn door nieuwe en modernere gebouwen. Tenslotte is thans het restant van de oude situatie opgeheven, doordat de villa langs de Beukenlaan gesloopt werd, en vervangen is door een modern kantoorgebouw.

7. De Renkumse meent of mark

Dat de Hervorming van ingrijpende betekenis is geweest voor het gehele bestaan zowel van individu als van de samenleving, is bekend. Het is nu in dit hoofdstuk, dat één van die vele gevolgen wordt besproken, nl. de vorming en het voortbestaan van de Renkumse meent.

Deze meent of mark is van zeer ingrijpende betekenis geweest op de samenleving, waardoor zij op de bevolking van Renkum een zeker stempel heeft gedrukt. Nog heden ten dage, nu de mark reeds lang is opgeheven, blijkt nog iets van die mark-geest in een groot deel van de bevolking te leven. Het saamhorigheidsgevoel is hier dan ook veel groter dan elders in de gemeente.

Het zou dan ook beslist een hiaat zijn, de grote betekenis van de mark hier niet te releveren, laat staan niet haar geschiedenis te verhalen.

Reeds eerder zagen we hoe het klooster verdween, omdat een nieuwe leer de ogen van onze voorvaderen opende voor misstanden in de toenmalige R.K. religie. De vaste goederen van het klooster werden door de overheid in beheer genomen „tot onderholt godtsaliger, ervarener und gelehrter kerkendiener,

uutspanding der almissen, stiftung, operbouwing und verbeterung der scholen und tho conservation der verarmten eerlichen und adelicken geslachten" [1]). Aldus luidt het placaat van 31 Mei 1580.

Zo komen deze kloosterbezittingen omstreeks 1615 onder beheer van Ged. Staten van het Kwartier van Veluwe. Een twintigtal jaren later worden deze goederen in veiling gebracht, waarbij de heren van Grunsfoort en Kortenberg een groot deel aankopen, terwijl de rest — pl.m. 20 ha. — de grondslag wordt voor de Renkumse meent.

Ten behoeve van een goed bestuur over deze meent, wordt uit de „nabueren" een meent-bestuur gevormd, en voorwaarden en conditien vastgesteld. Dit geschiedde 28 Juni 1635. Al spoedig wordt echter de behoefte gevoeld een goed reglement te hebben, waarin de eigendommen en het bestuur van de meent naar behoren geregeld zijn. Pas in 1690 komt dit begeerde reglement tot stand; maar nog vele malen hierna is het gewijzigd en aangepast aan de tijdsomstandigheden.

Vanaf 1635 dateert dus de Renkumse dorpsgemeenschap, welke constellatie behouden blijft tot 1911, in welk jaar de mark ontbonden is.

Het lijkt mij goed om, willen we doel en streven der mark beter begrijpen, eerst het reglement van 3 April 1690 nader te bezien. We krijgen daarbij tevens gelegenheid om verschillende toestanden beter te leren kennen.

Art. 1. Dit bepaalt de te heffen tol bij het laden van verschillende soorten schuiten aan de loswal. Deze tol bestaat uit een geldsbedrag en een half of een heel „vaem" bier. Het bier is voor de meentmeesters en enige naburen, die daartoe gevraagd worden.

Art. 2. In- noch uitheems koopman mag naar de loswal, vóórdat de tol betaald is. De waren welke aangevoerd worden, zijn alleen tol-vrij voor de naburen.

Art. 3. Geen mens mag met zijn kar buiten de gemene weg in de meent komen, op straffe van een half vat bier.

Art. 4. Dezelfde straf ontvangt ieder, die tenen of bandgaarden van de wilgen snijdt.

Art. 5. De meentmeesters mogen het „haar" der wilgen niet verkopen, aleer zij zich overtuigd hebben dat er geen naburen zijn, die ze noodzakelijk zelf nodig hebben om er hun hoven mee af te schermen. De minimumprijs voor het haar van een wilg wordt op een stuiver vastgesteld.

Art. 6. Naar het oordeel van de meentmeester kunnen de naburen opgeroepen worden tot onderhoud van de weg of tot het schoonmaken van de beek. Komt iemand niet, dan kost hem dit een half vat bier en bovendien zijn rechten in de meent. De beek moet twee maal per jaar geruimd worden.

Art. 7. Op de meent mogen geen schapen, paarden of koeien geweid worden op straffe van een half vat bier. Wel mogen er varkens en kalveren komen.

Art. 8. Ieder die van de meent enig gebruik maakt, betaalt het verschuldigde bedrag op tijd aan de oudste meentmeester.

Art. 9. De meentmeesters zijn verplicht elk jaar 6 „puetters" (wilgen) op de meent bij te poten.

Art. 10. Het is aan de meentmeesters toegestaan om de meent in het laatst van Mei af te maaien tot eigen voordeel. Echter moet het gras eerst

[1]) Geld. Placaetboek I, 755

geveild worden, en brengt het daarbij meer dan 3 gld. op, dan moet het ten voordele van de meent verkocht worden.

Art. 11. Ieder die de beek doorsteekt, betaalt 2 tonnen bier en verliest zijn rechten in de meent.

Art. 12. Ieder die tot meentmeester gekozen wordt, betaalt 2 „vaem" bier in het gelag, maar mag dit weer in rekening brengen.

Art. 13. De meentmeesters moeten de hekken, putten en wangen bijtijds laten repareren op straffe van een half vat bier.

Art. 14. Dezelfde straf moeten zij betalen als zij niet jaarlijks hun rekening houden op of omstreeks St. Pietersdag (29 Juni).

Dit reglement eindigt met de woorden „Om dese voors. artyckelen wellsteckelijck nae te komen soo hebben wij nabueren binnen Rencom eenpaerdelijck deze met onze eygen handt ende marcken onderteyckent op dato als voors." Hierop volgen dan 15 onleesbare namen en merken.

Ter verduidelijking van het bovenstaande moge ik hierbij het volgende opmerken. Indien gesproken wordt over de *meent,* dan wordt hiermede bedoeld het ongeveer 20 ha. grote weide-gebied ten zuiden van de Dorpsstraat. In de lengte strekte deze meent zich uit van de Dorenweerdse Juffrenwaard tot aan de Kloosterkamp van Baron van Golstein. De gemene weg door de meent is de Veerweg, vroeger ook meentweg geheten. Artikel 7 is nog al eens gewijzigd, vanwege de onaangename ervaringen welke men met de varkens op de meent had. Daarom besluiten de meentmeesters in 1755 om artikel 7 in zoverre te wijzigen, dat in het vervolg alleen kalveren in de meent geweid mogen worden. Maar ook dit bevredigde nog niet geheel, zodat in 1799 is besloten, dat niemand meer dan één kalf in de meent mag weiden. Dit mag bovendien niet ouder zijn dan een half jaar. Ook mogen geen toegangen vanaf de aangrenzende particuliere tuinen gemaakt worden, doch alles moet via de ingang op de Veerweg, naar de meent.

Hier stonden langs de beek *wilgen,* waarvan ieder jaar het *haar,* d.i. de takken en twijgen, verkocht werd. Dit werd gebruikt door mandenmakers en door de naburen toegepast als vlechtwerk voor terreinafscheiding. Van de „haar"-verkopingen zijn nog rekeningen bewaard over de jaren 1782 tot 1809. Door de verplichting tot jaarlijkse bijpoting van 6 wilgen, bleven deze in stand.

Een andere bate voor de meent was de opbrengst van de jaarlijkse verpachting van het *gras,* waarvan over de jaren 1686-1812 de resultaten bewaard zijn gebleven.

De *beek* was een belangrijk voorwerp in de gemeenschap. Want zij leverde voor mens en beest het drinkwater en bevochtigde bovendien de aanliggende tuinen der naburen, voorzover zij althans aan de zuidzijde van de Dorpsstraat woonden. Vandaar dat deze beek steeds netjes schoongehouden moest worden en doorsteken verboden was. Dit is uiteraard alleen mogelijk geweest, voorzover de beek hoger lag — en nog ligt — dan het omringende weiland. Op 16 Juni 1778 wordt nog besloten te verbieden alle vergravingen van beek en sloten, terwijl verbeurd zal verklaard worden vlas en hennep dat hierin gevonden wordt, en alle wasgoed dat in het gras te bleken ligt.

Tenslotte spreekt artikel 13 nog van de hekken, putten en wangen. Met de *hekken* worden bedoeld de tollen, welke op enkele plaatsen nabij het dorp stonden. Zo stond er b.v. een tol in de Veerweg bij de Dorpsstraat en een aan de Utr.weg, ter hoogte van de van Ingenweg. Sedert 1753 werden deze hekken jaarlijks verpacht. In de vorige eeuw bracht dat gemiddeld 40 gld.

per jaar op, waarbij de pachter nog verplicht was in zijn pachtjaar 15 vrachten gehorde grind te leveren voor verbetering van de Veerweg. Deze tollen zijn per 1 Mei 1900 opgeheven.

De verpachting van het gras, de hekken en het haar der wilgen vond tot 1805 jaarlijks plaats in de herberg „de Swaen", later ook het oude Zwaantje" genoemd. Deze stond op de hoek van de Dorpsstraat en de Kerkstraat, ongeveer waar nu het pand van Hoefsloot is. Na 1805, althans tot 1812 geschiedde dit bij Willem van Deelen, „casteleyn in het Molentje". Waar deze herberg stond is mij niet bekend.

Met het repareren van de wangen (art. 13) is bedoeld het repareren van de grondkeringen van de Dorpsstraat, waar de beek deze kruiste, nl. bij de herberg „den Bock", achter aan de Dorpsstraat. In de rekeningen van de meentmeesters, welke vanaf 1649 bewaard zijn, komen we meermalen posten tegen voor reparatie hiervan. Zo b.v. een rekening van Neuy Pannekoek te Heelsum d.d. 22 Augustus 1762, „voor de schuttinge van de dorper-beek bij den Bock", waarbij door hem een grenen deel geleverd was, lang 20 voet (pl.m. 6 meter).

De *putten* zijn altijd een zorgenkind van de mark geweest. Vele zijn dan ook de uitgaven, hieraan besteed. In Renkum waren vijf van deze gemeenteputten, welke de inwoners het drink- en huishoudwater leverden. Deze putten bevonden zich naast de pastorie (Dorpsstraat 160), tussen de woningen Dorpsstraat 124 en 128, bij no. 90, bij no. 40 en naast no 43 (waar nog tot 1947 een fonteintje stond). Deze putten nu werden jaarlijks schoongemaakt en zonodig hersteld. Blijkens de rekeningen zijn de putten, of althans enkele, geheel vernieuwd. Waarschijnlijk is, dat hierbij de putten gekomen zijn op de plaatsen, hierboven genoemd. Zo werden in 1753 de putten gerepareerd, maar toch was het nodig dat 5 jaar later extra geld bij elkaar gebracht wordt, om weer een nieuwe put te maken. En in 1794 worden alweer enkele putten gemaakt.

Boven de putten stond een juk, waarmede men de emmers in de put kon laten zakken. Deze emmers waren voorzien van ijzeren banden, die blijkens de rekeningen, ook nog al eens vernieuwd moesten worden. Maar daar was de dorpssmid v. Roest goed voor! Zo is er b.v. nog een rekening van 13 Juli 1762 van Bartoldus van Roest „smit tot Renkom", voor het maken van nieuwe banden om putemmers.

Uit hetgeen ik u hiervoor vertelde, zal naar ik hoop, voor u het beeld van de Renkumse mark-gemeenschap duidelijker geworden zijn. Een andere factor, welke zeer gunstig op deze gemeenschap werkte, en welke in het volgende hoofdstuk nog apart besproken zal worden, was het bestaan van het O. L. Vrouwe Gilde, ofwel de Renkumse Schutterij. Waar velen van de schuttebroeders tevens geërfde in de mark waren, en bovendien enkele gildemeesters ook meentmeester, daar kon het bijna niet anders, of de samenwerking moest gunstig zijn. Dit kwam uiteraard aan het dorp ten goede, waarvan ik hier reeds moge noemen de gezamenlijke aanschaf van een brandspuit in 1761 en het regelmatige onderhoud hiervan.

Een nieuw tijdperk voor de mark treedt in, als op 8 April 1835 voor het eerst weer daadwerkelijk als mark-bestuur vergaderd kan worden. Tengevolge van de gewijzigde politieke en staatkundige toestand van ons land, werd sinds 1812 niet meer vergaderd, en leek het, alsof de Renkumse mark had opgehouden te bestaan. Deze situatie heeft om een of andere duistere reden, ruim 20

jaar geduurd. Maar onder de leiding van de meent-meesters C. van Bleek, B. Hendriks en A. Scheffer, is de mark in 1835 weer nieuw leven ingeblazen. Uit de benaming „gemeyne nabueren", ontstaat nu de naam van „gemeynt" (gemeenschap).

Alle bezit van de mark of gemeynt is eigendom van de gezamenlijke eigengeërfden, d.i. ieder die een eigendom in de kadastrale gemeente Renkum heeft. Stemgerechtigde eigengeërfden zijn die eigengeërfden, die dit tenminste een jaar geweest zijn, en meer dan 5 gld. per jaar aan grondbelasting betalen.

Het blijkt echter al spoedig, dat de oude reglementen voor de sterk gewijzigde omstandigheden niet meer deugdelijk zijn. Daarom wordt in de vergadering van 29 Dec. 1845 een nieuw reglement vastgesteld. Hierin wordt o.m. geregeld, dat de mark door 3 markmeesters bestuurd zal worden, gekozen door de stemgerechtigden, en zoveel mogelijk uit de hoofdgezindten. Hun gezamenlijk salaris bedroeg daarvoor 50 gld. per jaar. Bij hen rust de gehele leiding en verantwoordelijkheid, terwijl zij van hun beheer in de jaarlijkse vergadering rekening en verantwoording moeten doen.

De oproep van de stemgerechtigde eigengeërfden geschiedt door aflezing aan de binnen het kerspel gelegen kerken en bij rondklepping door het dorp, uiterlijk één dag voor de vergadering. Deze wordt steeds in de maanden Maart of April gehouden, en zo nodig ook op andere tijden. Reeds zei ik, dat een stemgerechtigde eigengeërfde tenminste 5 gld. grondbelasting moest betalen. Bij een stemming wordt dit nog gespecificeerd. Want was men aangeslagen van 5 tot 40 gld., dan had men maar een stem, betaalde men van 40 tot 150 gld. dan had men 2 stemmen, en ieder die meer dan 150 gld. betaalde, had 3 stemmen.

Op deze wijze georganiseerd, heeft de mark in de vorige eeuw veel kunnen bereiken en is zij voor vele Renkummers tot hulp geweest. Van de vele werkzaamheden, welke tenslotte hun voltooiing gevonden hebben, mogen er hier enkele genoemd worden.

De *aanlegplaats* voor schuiten aan de meentweg was reeds lang een zorgenkind, terwijl er niet eens een gelegenheid was om aangevoerde goederen op te slaan. Het is hierom, dat in de vergadering van 11 Maart 1845 besloten wordt om de kop van de meentweg op te hogen, en daarbij een pakhuis te bouwen. En omdat het toch wel goed was, als er steeds iemand bij aanwezig kon zijn, wordt bovendien nog besloten om een woning aan het pakhuis te bouwen. Zo wordt dan een pakhuis de grondslag voor het huidige veerhuis. Dit wordt na aanbesteding gebouwd door A. Bol te Renkum, voor 1595 gld.; de grondophoging kost de mark 193 gld. De woning aan het pakhuis wordt regelmatig publiek verhuurd, waarbij de meestbiedende de huurder wordt. De naam veerhuis is pas later ingeburgerd. Jan Bol uit Heteren, die reeds jaren met een roeiboot een veerdienst tussen de beide Rijnoevers onderhield, vroeg en verkreeg in 1862 van de mark permissie om in het vervolg aldaar met een pont te mogen aanleggen, waarmede karren en rijtuigen overgebracht konden worden. Vooral hierna heeft de naam veerhuis zijn intrede gedaan.

Zoals bij vele dingen, vragen ook de mark-eigendommen hun onderhoud. Zo b.v. de meentweg; deze wordt in 1856 geheel verbeterd en opgehoogd. Een voorstel van dhr. W. Sanders in dat jaar om een kraan aan de loswal te maken, kan aanvankelijk geen genade vinden in de ogen van de andere geërfden, doch 4 jaar later is hij er toch gekomen.
In 1858 wordt een reglement op de losplaats vastgesteld waarbij tevens het tolgeld geregeld wordt (art. 7). De bewoner van het veerhuis ontvangt jaar-

lijks 24 gld. van het tolgeld, hetwelk hij moet innen van de aangevoerde goederen. Zes jaar later wordt de losplaats grondig verbeterd, en tevens de in de meentweg gelegen sluis vernieuwd.

Na 1868 worden de vergaderingen van de mark enkele malen in het veerhuis gehouden bij v. Beukeren, die het toen bewoonde. Sinds 1895 vindt dit echter aldaar regelmatig plaats bij de heer S. J. W. van Wamel, die ook geerfde in de mark is. In die tijd vindt nog een ramp plaats. Op 12 Jan. 1903 brandt het oude veerhuis met pakhuis geheel af. Maar herbouw volgt datzelfde jaar nog door Joh. Menting, uitgevoerd naar een plan van markmeester v. Scherrenburg.

Hierboven merkte ik reeds iets op over de vergaderplaats van de markvergaderingen. Het is misschien wel interessant mede te delen, waar de vergaderingen in de loop der jaren gehouden zijn. Van 1835 tot 1850 vond dit plaats ten huize van P. v. Honselaar aan de Bellevue (Keyenbergseweg 1), van 1851-'88 bij Theod. van de Water in „de Reizende Man" (Dorpsstraat, waar nu drogisterij van Dongen), en vanaf 1888 tot de ontbinding in 1911, in het veerhuis bij v. Wamel.

Over de *dorpspompen* of -putten sprak ik reeds eerder. De put op het erf bij de pastorie is in 1856 gesloopt, nadat bleek dat hij vrijwel niet meer gebruikt werd en herstel dringend noodzakelijk was. Ook de andere putten behoefden voorziening, want het water dat opgepompt werd, was nu niet direct prima te noemen. Veel is er in de volgende jaren nog over deze putten gesproken en geschreven, totdat in 1905 een dezer putten geheel voor het publiek gesloten wordt wegens ondeugdelijk water. En als er zich bovendien in het volgende jaar een typhus-geval in de Dorpsstraat voordoet, worden door het gemeentebestuur de resterende pompen ook gesloten. Nadat de mark ontbonden is, worden de pompen in 1911 door de gemeente gesloopt,[1]) en wordt er op de plaats van een dezer een fonteintje geplaatst. Op zijn beurt is ook dit fonteintje in 1947 weer verdwenen; het stond voor in de Kerkstraat, voor de etalage van de fa. Hoefsloot.

Van zeer ingrijpende betekenis is de aankoop van de Renkumse heide geweest. Reeds vroeger[2]) sprak ik over deze heide, voorheen domeinbezit, en laatstelijk van de burgerlijke gemeente Renkum. Van dit grote heide-complex wordt met het gilde samen in Oct. 1871, het resterende deel, groot 332 ha gekocht. De heide van de mark strekte zich uit van de Bennekomseweg tot aan de spoorbaan bij de Buunderkamp, en in de breedte vanaf de Bosweg tot aan de grens van de kadastrale gemeente Doorwerth (uitgezonderd de omgeving van de Jonkershoeve en van het Wilhelminapark). Reeds in 1868 werd door het bestuur van de mark in principe tot aankoop besloten, in verband met het grote belang voor de schapenteelt in Renkum. Zo vindt dan in 1871 de definitieve overdracht plaats, waarbij bepaald wordt dat het niet weder-verkocht mag worden, en geen huizen van minder dan 1000 gld. waarde daarop langs de openbare weg (Bennekomseweg) mogen gebouwd worden.

Inmiddels doet het O. L. Vr. gilde afstand van haar portie, omdat zij het over de exploitatie van de heide niet met het mark-bestuur eens kan worden. Slechts een klein deel blijft in haar bezit.

Het is begrijpelijk dat voor een dergelijke aankoop geld nodig is. Dit geld

---

1) Een overwelfde put is nog aanwezig voor het pand Dorpsstraat 141
2) Zie Hfdst. II, 2

kon alleen verkregen worden, als men alle andere bezit verkocht. Daarom wordt daartoe besloten. De eigenlijke meent gaat dan in Febr. 1872 over aan de heer mr. L. H. Buse, welke de weide voor 5611 gld. koopt. De rest — losplaats, veerhuis, meentweg en beek —, wil de gemeente voor 1000 gld. kopen. Hierop gaat men echter niet in. Maar toch wordt datzelfde jaar nog, de meentweg en de losplaats voor 1500 gld. aan de gemeente overgedaan ; de mark moet dan zorgen voor goede pompen. Het veerhuis behoudt men zelf.

Ziezo, nu is er geld, en nu kan het nieuwe bezit geëxploiteerd worden. Om te beginnen wordt nu een reglement op de heidegronden vastgesteld, en wordt A. van Gelder nog hetzelfde jaar voor 32 gld. als bode en opzichter van de mark benoemd.

Aan het reglement ontleen ik nog het volgende.

Art. 17 bepaalt, dat de heide bestemd blijft voor het gebruik der ingezetenen of de eigengeërfden van Renkum, doch altijd met een permissie-biljet van de markmeesters.

Art. 18. Er wordt alleen permissie verleend om de heide te bejagen, te beweiden, of er plaggen of strooisel te maaien.

Art. 19. Voor elk jaar bedraagt de contributie voor een koe 50 cnt., een paard, varken of kalf 25 cnt., een schaap 10 cnt. en een geit of een bok 5 cnt. Indien ingezetenen vóór 1 September van het jaar geen jacht voor het volgende jaar huren, wordt de jacht publiek verhuurd.

Art. 21. Ieder die een permissie-biljet heeft, mag zoveel plaggen of strooisel halen als hij voor zichzelf nodig heeft, maar mag niets aan een ander verkopen of buiten Renkum vervoeren. Boete : 3 gld.

Art. 22. Het maaien van plakturf en heide is verboden.

En dan volgen nog enkele strafbepalingen.

Ook aan dit gedeelte van het reglement is nog vaak getornd.

Speciaal de artikelen 17 en 18 hebben het moeten ontgelden. Het criterium hierbij was : de heide ontginnen of niet. En juist omdat de schapenteelt ook steeds meer in betekenis afnam, leek de ontginning van het geheel of van een gedeelte, voor verschillenden de juiste oplossing. Voor het eerst worden hier uitvoerige discussies over gehouden in 1894, nadat de heer M. Sanders gevraagd had om aankoop van 20 ha heide voor ontginning. In 1908 probeert het Burgerlijk Armbestuur het nog eens voor 20 ha, als werkverschaffingsobject in de winterdag ; ook dit wordt afgewezen. Inmiddels tracht men anderzijds de heide te behouden, door in 1898 deze te verhuren aan het Ministerie van Oorlog, zulks voor de tijd van 6 jaren, om als oefenplaats voor de militairen te dienen. Deze verhuur heeft geduurd tot 1908. Maar hierna kwam de oude strijdvraag weer op : ontginnen of niet ?

De meningen blijven verdeeld, en zelfs nadat in de zomer van 1909 nog een verzoek binnenkomt om aankoop van 40 ha heide bij de Jonkershoeve voor de bouw van een krankzinnigengesticht, wordt dit afgewezen. Maar het einde van de mark nadert, en de factoren van ontbinding worden steeds duidelijker.

Het beslissende moment komt dan ook, als in de vergadering van 19 April 1910 besloten wordt tot opheffing van de mark. En op 10 Juli 1911 wordt in aanwezigheid van ruim 100 geërfden, de laatste vergadering gehouden. De markmeesters krijgen machtiging om alle bezittingen van de mark te verkopen, waarna het batig saldo onder de geërfden zal verdeeld worden. Behalve de pompen, gaat ook het veerhuis en een stuk heidegrond, groot 8 ha, in 1911 aan de gemeente over. Het volgende jaar wordt dit veerhuis echter al

weer verkocht aan Van Gelder's papierfabriek, die toen haar nieuwe fabriek aan de Rijn stichtte. De sproeiwagen, ook eigendom van de mark, wordt voor 200 gld. aan een particulier verkocht, terwijl de heide, nadat eerst overwogen was deze in zijn geheel voor 65000 gld. aan de Ned. Heide Mij te verkopen, in gedeelten aan verschillende particulieren verkocht wordt. In December van datzelfde jaar is reeds 170 ha verkocht, waarvan 30 ha ontgonnen was. In de volgende jaren worden nog regelmatig gedeelten verkocht, zodat in 1915 alle bezit van de mark verdwenen is en van toen af aan particulieren behoorde.

Hiermede is dan het einde van de mark gekomen, waarvan thans slechts de herinnering meer over is. Het archief van de mark is na de ontbinding, in het Rijksarchief te Arnhem gedeponeerd. In de loop der jaren zijn echter nog vele stukken bij aftredende meentmeesters achtergebleven. Op deze wijze zijn tijdens de evacuatie van Renkum in 1944-'45 nog verschillende papieren, die misschien van veel betekenis voor de mark waren, verloren gegaan.

8. Het O.L. Vrouwe-Gilde

Hoewel voor de groei van de Renkumse dorpsgemeenschap van niet zoveel belang als de mark, moge op deze plaats ook nog iets over het gilde of de schutterij verteld worden. Bij de bespreking van de mark kon reeds een enkele keer iets hierover opgemerkt worden. Veel werd door mark en gilde samen bereikt, maar anderzijds vormde het gilde een toch weer geheel op zichzelf staande broederschap, georiënteerd op de R.K. religie. Als zodanig moet dan ook de oorsprong van het gilde gezien worden : ten dienste van de kerk en de dorpsgemeenschap, en gewijd aan O.L. Vrouwe van Renkum.

Van wanneer het gilde dateert, is niet precies te zeggen. De veronderstelling [1]) dat zij ontstaan zou zijn ten dienste van de in 1380 gestichte kapel voor O.L. Vrouwe van Redinchem, is zeer wel mogelijk. Onjuist is echter om hieruit de conclusie te trekken, dat het gilde in dat jaar opgericht zou zijn. Het is even goed mogelijk, dat zulks ongeveer een eeuw later geschied is. Ook in de kerkelijke geschiedenis van Renkum zijn geen data bekend, welke hiermede in verband zouden kunnen staan. Wij zullen het stichtingsjaar dus in het duister van het verleden moeten laten.

Het gilde heeft vroeger, en met name in de 16e eeuw, in een redelijke welstand verkeerd. Althans wanneer we in het archief van het gilde afschriften van koopacten uit die tijd vinden, dan blijkt dat het gilde over verschillende eigendommen beschikte. Zo had men o.m. in 1533 van Goissen Lubbertsz en vrouw 2 akkers land gekocht, gelegen op de Middelkamp, en had men in 1544 een hypotheek van 16 gouden rijders gegeven aan Jasper Jacobsz., waarvoor in onderpand ontvangen was diens huis en hofstede onder Ede. Bovendien had men in 1583 van Konradt Goissensz gekocht een „schaer weyde op Heelsumer broick", dat is een weide, welke door een schaar(e) beesten afgeweid kon worden. Ook had men nog land in de Nude bij Wageningen.

Als er bezit is, dan kan het niet anders of er moeten ook inkomsten en uitgaven zijn. Welnu, deze kunnen we vinden in de bewaarde rekeningenboeken van het gilde. Het eerste rekeningenboek is begonnen in 1656 door gildemeester Gerrit Lambertsen. De uitgaven en inkomsten zijn niet regelmatig op-

---

[1]) J. A. Jolles, Twee schuttersgilden a. d. rand der Veluwe, in Bijdr. Gelre XXXV, 164

getekend, en meerdere malen worden verscheidene jaren overgeslagen. Pas na 1760 wordt regelmatig een gedetailleerde rekening opgemaakt. Over het algemeen is de finantieele toestand niet bijster gunstig, en worden aan het einde van het jaar slechts enkele guldens overgehouden.

Als inkomsten vinden we o.m. vermeld de „pagt van het land tot Wageningen", en van „'t schaer op het Broek" (in 1724 resp. 15 en 10 gld.) ; het entree-geld van nieuwe leden ad. 6 gld., „inganck" genaamd ; en van „buytenluyden" die meeteerden. Het was nl. zo, dat niet-leden van het gilde tegen betaling mochten mee-teren op de jaarlijkse schuttersdag.

Uitgaven worden gedaan voor speciale gilde-voorwerpen, als „den Coninckx hoet", „Coppen en Linten voor Coninck, Tamboer, Speelman en Giltknecht", kannen en koppen, bier en bier-accijns. Betaalden aanvankelijk de meeste leden hun entree-geld slechts ten dele, in 1761 betalen alle nieuwelingen op één na, hun ingang dadelijk geheel. Uit het feit dat toen 124 gld. als zodanig geboekt wordt, kan geconcludeerd worden, dat er toen 21 leden bijgekomen zijn. Zou dit misschien hieraan te danken zijn, dat op initiatief van het gilde in samenwerking met de mark een brandweer gecreëerd wordt ? We lezen althans bij de uitgaven van het jaar 1761 :

„Doe voor de eerste reyse by malkanderen zijn geweest, om over de brandtspuyt te spreeken, voor huysvestinge en verteringe...... 11 gld." En verderop : „Uytgaef aen de brandtspuyt en verder brandtgereedschap. Ingevolge resolutie van den 27 July 1761 vastgesteld zijnde, om met die van de Gemeente van Rencum in 't gemeen te laeten maaken een nieuwe brandtspuyt, brandtspuytehuyssie, en verder brandtgereedschap, is daervoor naemens de Schutterij uytgegeven als volgt Fl. 172-5-." Ten behoeve van deze spuit, welke in Amsterdam gekocht werd, is een huisje tegen het koor van de oude kerk gebouwd.

Over een gebruik van de brandspuit in tijd van nood lezen we niets, maar des te meer over het proberen er van. Dit gebeurde eens per jaar, en droeg dan steeds een gezellig karakter. Meer dan eens is te lezen : „bij het proberen van de spuyt ses vlessen genever", of ook wel : „twee tonnen biers".

Er waren echter wel meer gelegenheden waarbij bier gedronken werd. Een jaarlijks terugkerende uitgaaf voor bier had men ook „by 't bezigtigen van 't pooten in de Neuy" en : „verteert met het gelt ontfange van het inpooten van den Elzenpas". Hieruit blijkt, dat jaarlijks elzen bijgepoot werden op het stuk land in de Nude bij Wageningen, eigendom van het gilde. Het van deze kamp land afkomende elzenhout werd af en toe als „elsen tobakshout" verkocht. Dit bracht blijkens de uitgaven weer onkosten met zich mede voor het omroepen te Wageningen.

In 1766 wordt een nieuw vaandel aangeschaft, en door W. Boekelman, een zilveren beker geleverd voor 16 gld. Dit laatste waarschijnlijk op kosten van de nieuwe koning, die schild of beker gaf. Aan het begin van een koningschap wordt een zeker bedrag betaald, en de rest aan het einde.

De uitgaven van het gilde hebben echter ook wel betrekking op gelegenheden, waarbij de schutters onder aanvoering van hun koning formeel optraden. Zo vinden we o.a. ook de volgende posten : „Den 8sten Maart 1788 by de vreugd-bedryving wegens de verjaring van Sijn Doorlugtige Hoogheid betaald aan alle gemaakte onkosten gezamenlyk met de gemeente voor de helfte Fl. 48-12-". En in het jaar daarvoor : „Voor het houden van de wagt of patroeille by den doormarsch van die Pruyssische troupen Fl. 2-9-" en ten-

slotte in 1795 : „By het groen maken en oprigten van de vryhijtsboom voor de ½ schijd aan bier Fl. 6-".

Na de omwenteling in de Franse tijd moeten op bevel van de nieuwe regering in 1798 alle schuttersgilden ontbonden worden, want bij de uitgaven van dat jaar lezen we nog : „karvragt en vertering tot transportering van de boeken en papieren na Arnhem de ½ schijd Fl. 1-5-." Waarschijnlijk heeft de regering toch niet veel gevaar in de schutterij gezien, want reeds het volgende jaar herleeft het gilde weer, en gaat nu een nieuwe, zij het wat andere tijd, tegemoet. Anders ook al hierom, omdat reeds sinds de reformatie de gehele opzet van de schutterij veranderd was. De trouw aan de patrones was verdwenen en de mannen van de schutterij waren niet meer dan schutters, die een dorpstraditie voortzetten. Het was een hervormd gilde geworden, waarbij de religieuze achtergrond verdwenen was. Van daaruit is het dan ook gemakkelijk te verklaren, dat het gilde tevens een soort vrijwillig brandweercorps is geworden. De aanwezigheid van R.K. leden betekende niet meer dan een saamhorigheidsgevoel.

Om echter weer tot de materiëele zijde van het gilde terug te keren, achter in het rekeningenboek dat tot 1835 loopt, zijn nog aantekeningen te vinden over het gilde-zilver. Zo lezen we b.v. „Ano. 1703 den 21 Juny hebben de sammtelicke gyldebroeders het sylverwerck naegesien en bevonden, datter sijn sóo groot als kleyn seven en veertigh sylver plaeten". Van al dit zilver, zowel platen als bekers, ook van die uit de 18e eeuw, is niets meer aanwezig. Wat na de ontbinding van het gilde in 1910 door aankoop naar het Gemeente-museum in Arnhem verhuisde, is vrijwel alles uit de vorige eeuw.

De organisatie en het werk van het gilde wordt vastgesteld in de vergadering van 22 Jan. 1851. Dit reglement omvat o.m. het volgende:

Art. 1/2. Het bestuur bestaat uit 2 gildmeesters en een secretaris.

Art. 3. De inkomsten dienden in de eerste plaats voor het onderhoud van de brandblusmiddelen. Bleef er geld van over, dan kon dit gebruikt worden om er van te teren of op te trekken.

Art. 4. De dag tot het doen van de rekening wordt vroeg genoeg van te voren bepaald, opdat voor die dag de brandspuit beproefd kan worden. Daardoor weet men hoeveel geld voor het herstel nodig zal zijn.

Art. 5. Elk lid is verplicht om in geval van brand, zich direct naar de spuiten te begeven.

Art. 6. Niet-leden kunnen de spuit voor 30 gld. lenen, waarvan mark en gilde ieder de helft ontvangen.

Art. 7. Iedereen kan lid worden, hetzij in of buiten het kerspel Renkum wonende. Het entree-geld bedraagt 6 gld. en is voorts bij overlijden van hem of zijn vrouw 60 cents verschuldigd voor z.g. doodschuld.

Art. 8. Men is na inschrijving onmiddellijk verplicht, bij brand te assisteren, doch pas gerechtigd tot meeschieten, wanneer men de volle contributie betaald heeft.

Art. 9. Buitenwonenden hebben geen stem in de vergaderingen.

Art. 12/13. Bij het rekening doen wordt tegelijk beslist, of dat jaar geteerd en vogelgeschoten zal worden. Wie daaraan willen deelnemen, moeten 14 dagen van te voren dit aan de kapitein berichten. (Laatstgenoemde wordt daartoe „als van ouds" benoemd).

Uit het bovenstaande blijkt onder meer dus, dat de brandweer een van de meest wezenlijke elementen van de schutterij is. De schutters zijn ook brandweerlieden. Over deze brandweer nog het volgende.

In 1853 sloeg het gemeentebestuur begerige blikken op de voorbeeldige Renkumse brandweer, en wilde deze overnemen. De toenmalige burgemeester, mr. J. de Beyer meende, wilde hij het brandweerwezen geheel in orde brengen, de vrije hand te moeten hebben. Gilde en mark gaan daar echter niet op in, en richten in het volgende jaar een vrijwillig brandweercorps op. Voor het inmiddels naar het oosten groeiende dorp, is de plaats voor het brandspuithuisje niet meer geschikt, daar tegen de oude kerk. Daarom wordt besloten een nieuw huisje te laten bouwen tussen de schuur van herberg „de Zwaan" en de weg naar de Bellevue (Kerkstraat). Dhr. Ramondt, eigenaar van de herberg, staat de grond daartoe onder bepaalde voorwaarden, gratis af. Zo komt het huisje er, hetgeen later verbouwd is en waar tot voor enkele jaren de drukkerij van v. Woerkom in gevestigd was (thans opgenomen in het pand van de fa. Hoefsloot).

De met veel enthousiasme opgerichte vrijwillige brandweer is echter geen lang leven beschoren geweest. Zes jaar later, in 1860, besluit men deze op te heffen. Want hoe ijverig de spuitgasten ook waren, zij bezaten niet de macht om zelfstandig te kunnen optreden. Maar, nu wilde de burgemeester niet. Hem wordt dan bericht, voornemens te zijn om aan het einde van de vastgestelde termijn toch af te treden. Onder elkaar wordt dan afgesproken om, alleen als het gemeentebestuur niet toegeeft, het blussingswerk op de oude wijze voort te zetten. Op een schrijven van de burgemeester wordt tenslotte op 6 Febr. 1866 besloten, het brandspuitenhuisje met brandspuiten en andere blusmiddelen, te verkopen. De gemeente nam toen dit alles voor 600 gld. over. Zo is de brandweer van de Renkumse dorpsgemeenschap eigendom van de burgerlijke gemeente geworden.

Reeds in het begin van dit hoofdstuk deelde ik mede, dat tot het bezit van het gilde ook de schaar-weide in het Heelsummerbroek behoorde. In 1850 liet Baron van Brakell van Doorwerth op deze weide zijn schapen weiden, zonder dat hij daartoe gerechtigd was. Hierom doen de broeders hem een proces aan, en besluiten tot verkoop van dit bezit. De baron biedt daarop 500 gld. voor deze weide, benevens betaling der proceskosten. Hierop wordt niet ingegaan, daar een ander, hoger bod ontvangen werd. Tenslotte gaat de weide in 1858 toch over aan het bezit van de Doorwerth, nu aan mevr. douarière v. Brakell, voor 800 gulden.

Zoals we al zagen, bepaalde art. 12 van het reglement, dat bij het rekening doen, tevens uitgemaakt zal worden, of geteerd en vogelgeschoten zal worden. Vanaf 1852 is dat regelmatig medegedeeld; er zijn jaren dat er alleen geteerd wordt, maar ook jaren dat èn geteerd èn opgetrokken wordt. Meestal is er te weinig geld in kas, en dan gaat het teren vóór. Soms gebeurt het, dat noch geteerd, noch opgetrokken wordt. Dat teren was een jaarlijks terugkerend festijn, waaraan in de vorige eeuw ook de vrouwen deel namen. Zelfs lezen we van het teren in 1867, dat de kinderen tussen 3 en 5 uur des middags ook mee mochten doen! Gewoonlijk vond het vogelschieten en teren plaats op of omstreeks 24 Augustus, op een vaste plaats.

Over die plaats nog het volgende. Reeds lang werd uitgezien naar een eigen gilde-huis, omdat in Renkum geen geschikte teer-gelegenheid aanwezig was. Daarom wordt in 1859 besloten om zelf een lokaal te bouwen, of daarvoor een hypotheek beschikbaar te stellen. Het volgende jaar besluit de mark daarop om een localiteit aan het veerhuis te bouwen, welk plan echter niet tot uitvoering komt. Het jaarlijkse bierdrinken vindt steeds plaats in „het Zwaantje" in de Kerkstraat hoek Dorpsstraat, waar ook de mark een tijd lang ver-

gaderde. Maar het ongemak is, dat er bij deze herberg-boerderij, bijna geen ruimte voor een feestterrein is. Daarom wordt uitgezien naar een geschiktere gelegenheid. Deze wordt in 1869 gevonden en verkregen door de aankoop van de oude hooischuur van Otto Jansen, met 32 roeden land. Deze wordt gekocht voor 1175 gld. en is gelegen aan de Keyenbergse weg (nu Kerkstraat), schuin tegenover de toen pas gebouwde N.H.-Kerk.

Nadat de schuur geheel verbouwd is, o.a. wordt een ruim voorhuis aangebouwd, kan in 1875 aldaar de eerste vergadering gehouden worden. Men heeft nu een eigen gilde-huis, en jaarlijks staat op het land ten zuiden daarvan de draaimolen, en wordt een vrolijke dag in kermisstemming gehouden. Echter, de eerste jaren niet direct. Want om de bouwkosten te kunnen betalen zag men zich genoodzaakt, gedurende 6 jaren niet te teren. Van teren komt trouwens niet zo erg veel meer, maar het wordt meer een „avond-bierdrinken". Het Gildehuis wordt steeds verhuurd; eerst woont J. Karsch er in, welke daar een stalhouderij heeft en tevens leeft van de opbrengst van het café, terwijl E. v. d. Born in 1881 hem in de zaak opvolgt.

Het gilde raakt echter in verval, de schuttersfeesten worden steeds minder gehouden, en het ledental loopt terug. Men is hierdoor doorlopend krap bij kas, zodat in 1883 besloten wordt om de bezittingen van het gilde te verkopen. Het gilde-huis wordt dan verkocht aan v. d. Born (de vader van de tegenwoordige), en de zg. „schutterij-dennen" aan dhr. Tjarda van Starkenborch Stachouwer. Dit laatstgenoemde bezit is nog een overblijfsel van de met de mark gezamenlijk uitgevoerde aankoop van de Renkumse heide [1]). Het hiertoe benodigde geld verschafte het gilde zich door de verkoop van haar bezit in de Nude te Wageningen. Maar omdat zij het niet met de mark eens kon worden over de exploitatie van de heide, doet zij haar aandeel weer over aan de mark, uitgezonderd ruim 11 hectaren aan de Bennekomse weg, tussen de Telefoonweg en de weg naar Kwadenoord (waar nu o.a. het voetbalveld). Omdat toen nog een groot gedeelte beplant was met dennen, werd dit stuk de schutterijdennen genoemd.

Nadat dan deze bezittingen van het gilde verkocht zijn, blijft er nog maar een klein kapitaaltje en een drietal renten over. Evenals gelijktijdig bij de mark, zet ook hier het proces van ontbinding zich steeds meer door, totdat in de vergadering van 19 April 1910 de ontbinding definitief wordt, en daardoor het O.L.Vrouwe gilde uiteen viel. Het geld-bezit wordt onder de broeders verdeeld, en het zilver [2]) gaat door aankoop over naar het Gemeentemuseum te Arnhem.

De papieren waren gedeeltelijk al van 1899 af in bruikleen op het Rijksarchief te Arnhem, en een ander deel is in datzelfde jaar, met het huis waarin het zich bevond, verbrand.

Het gilde is echter weer herleefd. Op initiatief vooral van de heren Herkuleyns en Campman, e.a., is op 18 Maart 1935 het O.L. Vrouwe gilde heropgericht. Daarmede is een oude dorpstraditie voortgezet. Wel is thans de opzet anders dan in de vorige eeuw, doch dit vindt zijn oorzaak hierin, dat weer geheel teruggegrepen is naar de periode voor de Hervorming, en dus georiënteerd is op de R.K. religie.

Het huidige gilde stelt zich, behalve het beoefenen der schietsport, ook ten doel de bevordering van de devotie van O.L. Vrouwe van Renkum, door het

---

1) Zie hierover nader op blz. 218
2) Voor een beschrijving, zie: Jolles, a. v., blz. 169

deelnemen aan en het opluisteren van R.K. kerkelijke plechtigheden. Haar leden zijn dan ook allen Rooms-Katholiek. Het gilde bestaat uit een proost (de pastoor), een deken (de voorzitter), twee gardianen (secretaris en penningmeester), twee gildemeesters en ten hoogste 35 gewone leden (de schutters). Als gildehuis heeft men tegenwoordig hotel Campman, in de tuin waarvan ook jaarlijks de schuttersfeesten plaats vinden.

De gildedag wordt gehouden omstreeks O.L. Vr. Hemelvaart. Daarbij trekt men vanaf het gildehuis eerst naar de (R.K.) kerk, waar onder schutters-ceremonie de H. Mis wordt bijgewoond. Hierna vindt dan bij het gildehuis het koningschieten plaats. De dag wordt besloten met een gezellige bijeenkomst en een maaltijd.

Het bestaan en de werkwijze van dit gilde is vastgelegd in statuten en een huishoudelijk reglement, dat laatstelijk gewijzigd is in de ledenvergadering van 10 Februari 1949.

9. De groei van het dorp na 1800

Alvorens over de groei van het dorp na 1800 te spreken, is het misschien goed, eerst nog eens iets uit de tijd van vóór 1800 te memoreren. Hierdoor is de ontwikkelingslijn ook gemakkelijker te volgen.

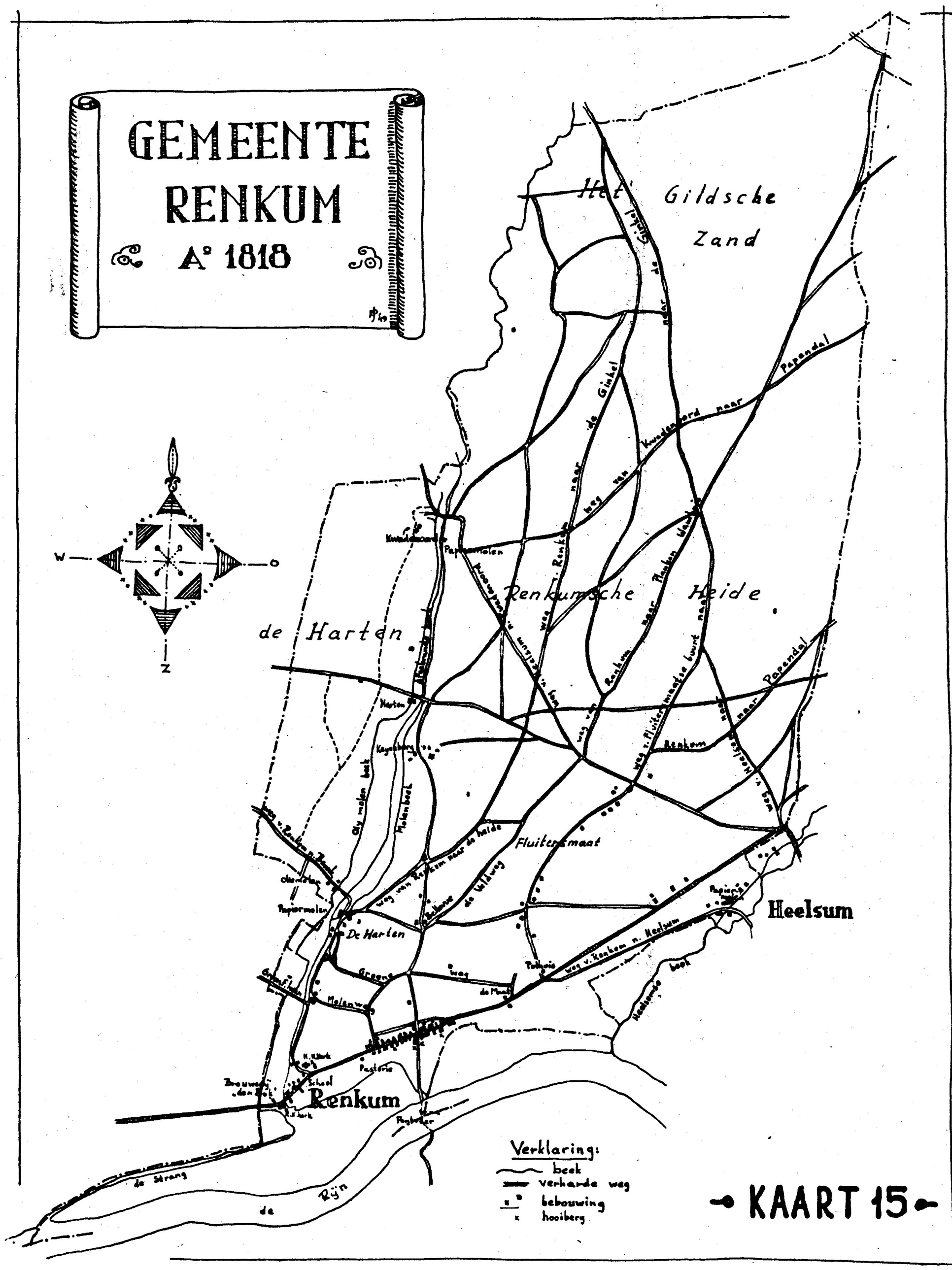
Voor het gemak zullen we dan maar in de 16e eeuw beginnen, toen Renkum nog zeer onbeduidend gehucht was, en zijn naam uitsluitend dankte aan het St. Maria's klooster met het miraculeuze beeld. Behalve de geestelijke macht in het klooster, was er bovendien de wereldlijke macht op het kasteel Grunsfoort, waarbij in die eeuw ook Kortenberg nog kwam. Behalve dan een kleine kern van het dorp, was er nog de buurschap Harten, terwijl oostelijk daarvan de domeingronden zich eindeloos uitstrekten.

Hoe onbeduidend Renkum in die tijd was, bewijst wel het geringe bedrag dat dit dorp moest opbrengen in de schatting van het jaar 1547. Moest het gehele richterambt Veluwenzoom 1550 gld. opbrengen, die van Renkum (één der 13 dorpen), werd daarbij aangeslagen op 25 gld., 6 stuivers en 11¼ penning. De uitheemsen (dat zijn degenen die eigendommen in de plaats hebben, doch elders wonen) moesten er echter 100 gld., 8 penningen opbrengen; dat is dus bijna 4 maal zoveel! Hieruit blijkt dus wel, dat de Renkummers zelf weinig op konden brengen.

De tweede helft van de 16e eeuw gaat ook aan Renkum niet onopgemerkt voorbij. Zo wordt de schout van Renkum op 20 Mei 1573 gelast om het veer uit de vaart te nemen, zulks op last van de stadhouder Gillis van Barlaimont.[1]) Deze vreesde een inval van de troepen van de Prins van Oranje in de Veluwe; deze troepen waren toen te Buren in de Betuwe gelegerd.

Veel ellende ondervinden de Renkummers van de strooptochten van de ruiters van Berrichem, welke Spaanse bende steeds weer opnieuw de Veluwezoom onveilig maakte. Hierom worden tenslotte op de landdag te Zutphen in Juli 1583 plannen besproken, om aan deze tochten een einde te maken.[2]) Dit is blijkbaar niet gelukt, want nog diezelfde winter blijkt het slot Grunsfoort door de vijand bezet te zijn, en voelt Wageningen er niets voor om met de muitende troepen, die binnen haar muren zijn gelegen, er op uit te trekken.[3])

1) P. Nijhoff, Reg. Arch. Arnhem (1864), blz. 266
2) Landdagrecessen no. 13, blz. 346, v.v.
3) Als noot 1), blz. 370

GEMEENTE
RENKUM
A° 1818
Het Gildsche Zand
Renkumsche Heide
de Harten
Fluitersmaat
Heelsum
Renkum
De Harten
de Rijn
de Strang
Verklaring:
beek
Verharde weg
bebouwing
hooiberg
KAART 15

In deze woelige tijden met wisselende krijgskansen, is het begrijpelijk, dat geen enkele plaats er zonder ongelukken afkomt. Het schijnt dat in Renkum een afdeling Franse ruiterij ingekwartierd is geweest welke behoorde tot het Nederlands-Franse leger van Prins Frederik Hendrik, waarmede hij zijn aanvallen op de zuidelijke Nederlanden ondernam. Althans in de schatcedulen van Renkum over 1636, wordt nog een bedrag van 30 gld. opgenomen „tot vergoedinge van moetwillige schade bij de franse Ruyterije", terwijl over het volgende jaar een bedrag opgenomen is „wegens de inlegeringe van de franse Ruyterije" [1])

We zullen ons echter niet verder meer inlaten met historische gebeurtenissen, welke van invloed op het dorpsleven waren, doch ons verder uitsluitend bepalen bij de economische ontwikkeling van het dorp.

Van grote invloed op de ontwikkeling, vooral in de 18e eeuw, waren de talrijke papiermolens, welke op verschillende plaatsen langs de Renkumse beek stonden. Uitvoerig is hierover reeds in dit hoofdstuk geschreven, zodat ik hier volstaan kan met slechts te wijzen op het economische belang voor Renkum. Behalve nog een korenmolen, bestond er overigens vóór 1800 nagenoeg geen industrie.

De Tegenwoordige Staat vermeldt in 1741, dat „Renkum een lang dorp is met een stenen straatweg. Ook heeft men er enige goede huizen." De rest der woningen zal zo onbetekenend geweest zijn, dat zij het nader noemen niet waard waren!

Als we dan zo omstreeks 1800 de balans moesten opmaken, dan zouden we tot de conclusie moeten komen, dat Renkum een bescheiden boeren-dorpje was, waar de inwoners (in 1795 waren dat er 408) in hoofdzaak van wat landbouw en schapenhouderij bestonden.

Het is dan ook in hoofdzaak na 1800, dat Renkum zich in alle opzichten gaat ontwikkelen, waartoe verschillende factoren hun invloed uitoefenen, zoals we hieronder nader zullen zien.

a. algemeen.

In het begin van de 19e eeuw is ruim de helft van de gehele oppervlakte der (later) kadastrale gemeente Renkum nog eigendom van de Domeinen. Een 65 ha is dan in erfpacht uitgegeven aan verschillende mensen, welke gronden meest in cultuur gebracht worden. Een enclave in het domeinbezit vormde de eigendom van een 83 ha groot heideveld, waar nu de Jonkershoeve is gelegen, in 1830 eigendom van de Arnhemmer A. Alphers, welke deze „lap" van de domeinen had aangekocht. Tegen de Wageningse grens lag het (toen) 194 ha grote bezit de Keyenberg. De middenmoot van Renkum, d.w.z. tussen de Schaapsdrift en de Dorpsstraat, en tussen de Beukenlaan en de v. Ingenweg-Bram Streeflandweg, werd geheel beslagen door kleinere, particuliere eigendommen.

Een indruk van de aard der Renkumse bebouwing verkrijgt men, wanneer we bedenken dat van de 117 woningen in 1811, er alleen al 50 in de Dorpsstraat stonden, d.w.z. bijna de helft van het totaal aantal woningen. Deze woningen in de Dorpsstraat waren vrijwel allen boerderijen, waarbij een hooiberg, o.d. prijkte. Hierdoor is het ook begrijpelijk, dat Nijhoff in 1821 van een boers dorpje spreekt. Hoe Renkum er overigens in het begin van de vorige eeuw uitzag, toont u kaart 15, welke ons de situatie van 1818 weergeeft. Van

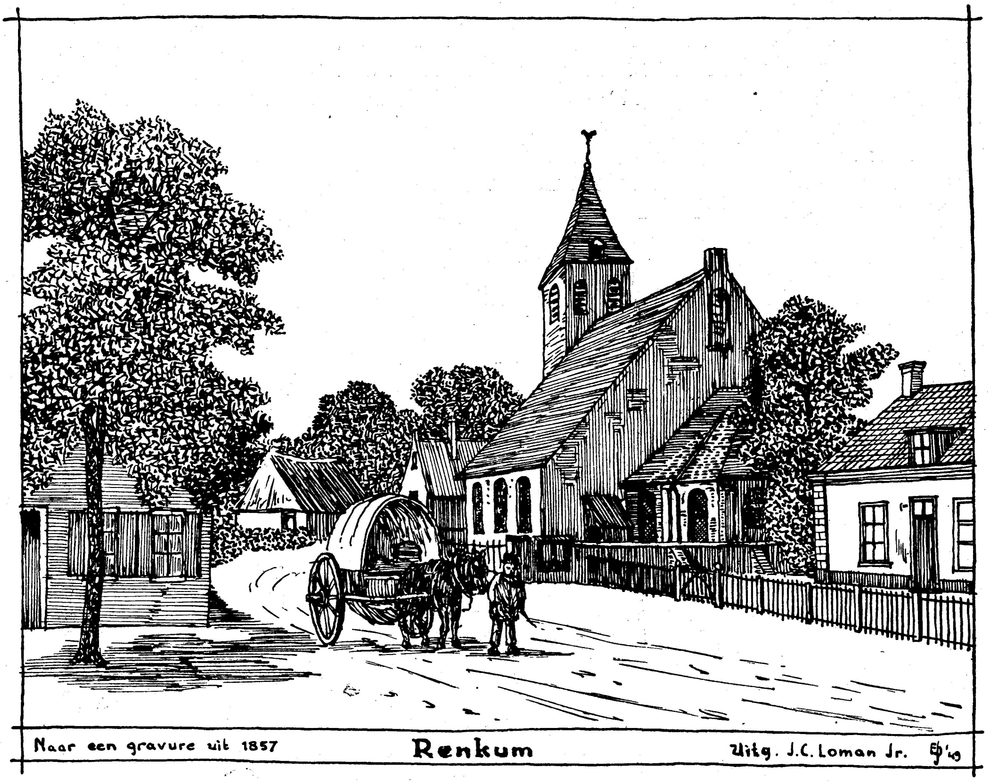
[1]) Dr. Graswinkel, Arch. Arnhem, Invent. no. 5929

de daarop aangegeven bebouwing is practisch niets tot ons overgekomen. De Kosterie van 1694 ging in 1944 verloren, waarmede tevens het laatste gave gebouw uit vroeger tijden verloren ging.

In de Dorpsstraat kennen we nog enkele oude gebouwen, welke echter meest allen geheel zijn verbouwd, zodat veelal alleen het achterhuis nog in de oude vorm resteert. Zo noem ik Dorpsstraat nos. 146-148, 129-131, 126 (voorhuis plm. 1880, met oudere balkankers), no. 109-111 (nieuw voorhuis), en no. 87-89 (in de vorige eeuw en later verbouwd; dit is het oude huis „het Molentje", omstreeks 1800 een herberg, waar de post voor het gehele dorp bezorgd werd, en waar die dan afgehaald kon worden). Wat er meer aan oude bebouwing gestaan heeft, is in de loop der jaren verdwenen en vervangen door nieuwere panden.

Ten noorden van de Dorpsstraat strekten zich tot aan de Brinkweg en de Reymerweg bouwlanden uit. Het eigenlijke dorp Renkum eindigde voorbij boerderij de Maat (gesloopt plm. 1910), bij de tol aan de Utr.weg (waar nu het kerkje van de Protestantenbond staat).

Ook in de Fluitersmaat stonden reeds zeer vroeg woningen, welke echter hun tijd niet meer overleefd hebben. Toch is deze omgeving door z'n natuurlijke ligging een der meest karakteristieke delen van Renkum gebleven, hoewel thans de meeste oude bebouwing uit de tweede helft der vorige eeuw dateert.

Afb. 22. Renkum, met links de bekende lindeboom, waarachter de in 1944 verdwenen kosterie, en rechts de in 1864 gesloopte Ned. Herv. Kerk. Uit: A. J. v. d. Aa, Ons Vaderland en zijn bewoners, 1857.

Als v. d. Aa[1]) in 1847 Renkum beschrijft, dan vertelt hij ons, dat het „sedert korte jaren van een armoedig boerengehucht in een welvarend, met goede huizen prijkend, dorp veranderd is." Ook hem viel de structuur van het dorp op, want hij zegt verder: „Het dorp bestaat uit 2 buurten; in de westelijkste of de kom van het dorp, staan de beide kerken en een 10-tal huizen. De eigenlijke dorpsbuurt ligt 5 min. oostelijker en is een regte, dubbele rij van aan elkander gebouwde huizen ter weerszijden van de weg". De dorpsschool bij de Kosterie, waar de Renkumse jeugd haar onderwijs ontving, telde toen 90 leerlingen, welk aantal een 10-tal jaren later reeds tot 150 gestegen was.

Zo wist Renkum zich dan van een boers dorp te ontwikkelen tot een „groot en welvarend dorp" (beschrijving van 1882). De uitbreiding der industrie, en speciaal na 1870 ook de steen-industrie trok meer arbeiders, zodat bouwlanden werden verkocht voor bouwterrein. Langzaam maar zeker werd de bebouwing in het centrumgebied van Renkum dan ook groter, en de aanleg en het ontstaan van nieuwe wegen vergrootte dit nog meer.

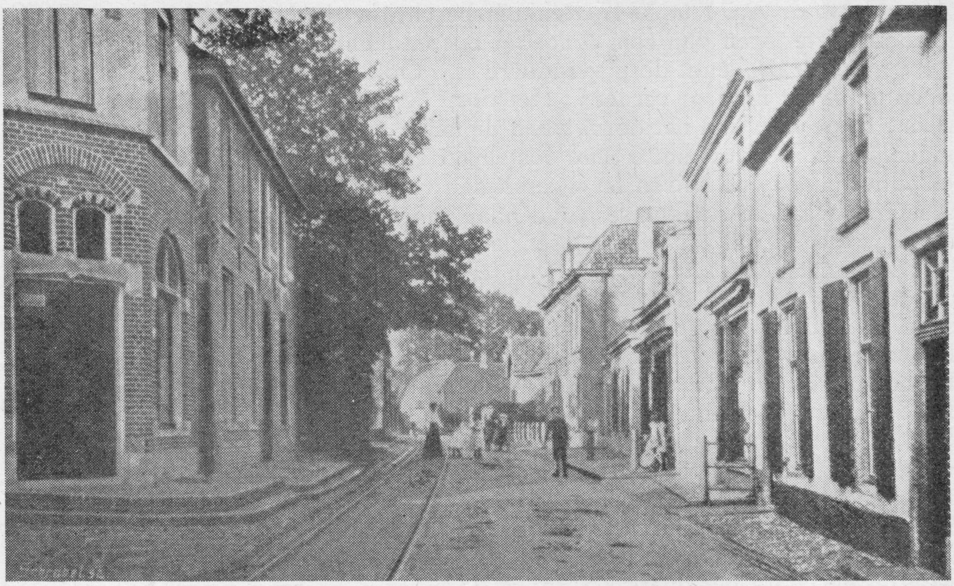
Zo ontstond na de aanleg van de Nieuweweg in 1872, aldaar een bebouwing. Langs de Dorpsstraat en de Utr.weg ontstonden de woningen van de fabrikanten en de dorpsnotabelen. Ik denk hier b.v. aan de villa's ten westen van de Nieuweweg voor de steenfabrikanten, het in 1886 geheel verbouwde „Rijnzicht" van de familie Buse, in welk jaar diens dochter huwde met dhr. Le Maitre, de latere bewoners, en dat in deze eeuw als hotel werd ingericht; de villa's Dorpsstraat 83-85 van de fam. Ploem, waarin mej. Ploem later haar kostschool hield (in 1913 tot dubbel winkelhuis verbouwd). Verder het in 1843 gebouwde Ee-wil-ka van de fam. Ploem, hetwelk in 1903 door de R.K. Kerk werd aangekocht, en sindsdien Sancta Maria heette. Dit gebouw is echter in 1950 gesloopt en vervangen door het huidige klooster.

Even westelijk hiervan werd in 1861 de nieuwe (openbare) dorpsschool gebouwd, annex onderwijzerswoning. De laatste is na ernstige beschadiging in 1944, in 1949 gesloopt, terwijl het schoolgebouw, na in 1882 en 1895 vergroot te zijn, in 1928 aan de Herv. Gem. is overgegaan. Ook een bewaarschool is er achter gebouwd.

Over scholen gesproken, een tweede school kreeg Renkum in 1882 door de bouw van de Chr. School met onderwijzerswoning aan de Kerkstraat, hoek Groeneweg. Een tweede openbare school werd in 1913 gbouwd aan de Nieuweweg. Aan de Groeneweg is sedert midden vorige eeuw ook een dichtere bebouwing ontstaan, waarvan de meeste woningen nog bestaan, zo o.a. de nos. 29 (1856), no. 39-41 (1858), no. 49-51 (1852), no. 40 (1884), no. 68-70 (1854). Van de oudere bebouwing aan de Kerkstraat noem ik nog de nos. 84 en 94-98 (1882), no. 102-106 (1884) en de nos. 186-192 (1886). De boerderij Keyenbergseweg 13 dateerd blijkens de jaartalankers van 1844.

Na 1880 ontstonden ook langs de Hogenkampseweg meerdere woningen, evenals in de omgeving van de omstreeks deze tijd ontstane Doornenkampseweg. Een merkwaardige woning is nog Th. de Bockweg 1 welke van 1859 dateerd. Schuin hiertegenover, in de punt tussen Utr.weg en laatstgenoemde weg, lag het bekende „Gelria". Dit huis, in de tweede helft der vorige eeuw eigendom van de wijnhandelaar Hoed, werd door hem omstreeks 1895 gesloopt, en door een nieuwe woning langs de Utr.weg vervangen. In 1898 werd deze woning door dr. Marx aangekocht, en het jaar daarop werd bij de woning een sanatorium gebouwd, hetwelk dienst deed als Kurhaus Bad Heelsum. Het

[1]) v. d. Aa, Aardrijksk. wdbk., t.p.

Afb. 23. De Dorpsstraat in Renkum, zoals deze er vóór vijftig jaren uit zag. Op de achtergrond rechts het huidige hotel Rijnzicht. Links vooraan de plaats, waar thans de firma Hoefsloot haar zaak heeft.

werd in 1915 als herstellingsoord verkocht, waarna het als zodanig in de loop der jaren verder dienst deed, totdat het, na in 1944 zwaar beschadigd te zijn, in 1949 is gesloopt geworden.

Uit de toename van het grote aantal in de vorige eeuw gebouwde woningen, zult u ook reeds begrepen hebben, dat het aantal inwoners sterk toenam. Telde het dorp Renkum in 1811 nog 360 inwoners en in 1847 840 inw., in 1872 was dit reeds toegenomen tot 1907 inwoners, waarvan er 822 in de onmiddellijke dorpskern woonden. En in 1909 was dit aantal reeds bijna verdrievoudigd!

Ook aan de buitenkant van Renkum werd gebouwd. Zo werd in 1861 geheel geisoleerd op de Renkumse heide door Baron van Brakell de Jonkershoeve gebouwd, met schuur en een tweetal schaapskooien.

In 1884 worden even geisoleerd, de boerderij de Buunderkamp en de villa de Buunder, gebouwd. De boerderij de Buunderkamp werd bij wijze van proef door dhr. Heldring op de zandgrond gebouwd, voor melkvee en kaasmakerij. Dit experiment is echter een mislukking geworden, zodat de boerderij ten dele is afgebroken. De rest werd in 1896 door dhr. Smit verbouwd tot pension, en in 1904 door dr. Adriani ingericht als rust- en herstellingsoord. De laatste 20 jaren wordt het als hotel geëxploiteerd door dhr. Evers. Ten behoeve van de Buunderkamp werd omstreeks 1913 een gelijknamige halte door de Ned. Spoorwegen aldaar geschapen, welke echter een 20 jaar geleden reeds weer opgeheven werd.

De 19e eeuw eindigde voor Renkum met een verbetering ten algemene nutte in de vorm van de bouw van de gasfabriek aan de v. Ingenweg. Dit ge-

schiedde in 1899, waardoor heel Renkum van gas voorzien werd. Dit gemeentelijke gasbedrijf werd in 1925 overgenomen door de Ned. Continental Gas Mij, eigenaresse van het Oosterbeekse gasbedrijf. Nadat in 1927 de persleiding vanaf Oosterbeek naar Renkum gereed gekomen was, werd hierna Renkum vanuit Oosterbeek van gas voorzien.

In deze eeuw groeide Renkum geleidelijk, en ontstonden er steeds meerdere woningen. Echter hoofdzakelijk in de dorpskern, waardoor zich hier de grootste wijzigingen in het dorpsbeeld voltrokken. Buitenaf veranderde weinig. Nieuwbouw vond uitsluitend plaats bij de Willebrordweg, de Enkweg en de Meester v. Rennesweg.

Zo ontwikkelde het dorp zich jaar na jaar, naar aard en behoefte. Bij een in 1942 gehouden woningtelling, beschikte Renkum over 970 arbeiderswoningen (incl. een 40-tal boerderijtjes), 657 middenstandswoningen, 151 winkelhuizen en 85 grotere woningen, in totaal dus 1863 woningen. Procentueel is dit 52.1 %, 35.3 %, 8.1 % en 4.6 %.

De ontwikkeling kwam tot stilstand tijdens de tweede wereldoorlog. Vòoral de luchtlandingen in 1944 en de daarop gevolgde evacuatie hebben onuitwisbaar hun stempel op dit gebied gedrukt. Veel, waar jaren aan gewerkt was, werd radicaal verwoest. Het was dan ook een grote achterstand, die na de evacuatie weer ingehaald moest worden. Speciaal de Dorpsstraat, waar geslachten aan gebouwd en verbouwd hadden, moest grotendeels weer opgebouwd worden. Als gevolg van materiaalschaarste en anderszins heeft het tot 1950 geduurd, aleer de grootste hiaten in de bebouwing gedicht waren. Als gevolg van een en ander is thans een vrijwel geheel nieuwe Dorpsstraat ontstaan. Het dorpspleintje en de Mr. de Beyerstraat zijn nieuw ontstaan als gevolg van het wederopbouwplan.

In verband met de grote woningnood werd dadelijk na de re-evacuatie begonnen met het herstellen der vele licht- en zwaar beschadigde woningen. Ook noodwinkels werden gebouwd, en grote complexen arbeiderswoningen verrezen in 1947 en 1948 op de terreinen tussen de Groeneweg en de Reymerweg (in totaal 76 woningen), gebouwd door het gemeentebestuur, ter leniging van de woningnood.

Tengevolge van deze woningbouw ontstonden de dr. Haverkorn van Rijsewijkweg, de Joan Beukerweg en de Pastoor Woltersweg. Tenslotte werden in 1949 nog een 70-tal zgn. „Welschenwoningen" gebouwd in het gedeelte tussen de Hogenkampseweg en de Bram Streeflandweg. Hierdoor werd meer noordelijk een aparte kern geschapen, welke wel drastisch ingreep in het mooie dal-gebied van de Fluitersmaat. De ontlokte critiek was dan ook begrijpelijk, omdat hier een der karakteristieke gedeelten van Renkum geschonden werd. Hard is gewerkt aan het herstel en de herbouw, zodat thans een hernieuwd Renkum als een waardig dorp in de trits van de dorpen in de gemeente Renkum blijft opgenomen. En de nijvere bevolking zal verknocht blijven aan de grond, die reeds hun voorvaderen bewerkten.

b. de industrie

Ten aanzien van de industrie heeft Renkum een grote vlucht genomen, zij het dan ook niet direct na 1800. Juist om de grote betekenis van de industrie voor dit dorp, is het goed daar eens meer aandacht aan te schenken. Uiteraard hebben in de eerste plaats de oude papier-industrieën betekenis, maar daarnaast zijn toch nog andere takken van industrie ook van belang. Omdat

de betekenis van de *papier--industrie* reeds uitvoerig geschetst is in dit hoofdstuk onder no. 6, moge ik hier volstaan, met daarnaar te verwijzen.

Behalve deze industrie kunnen in het begin van de 19e eeuw nog vermeldt worden een bierbrouwerij, een water-korenmolen en een *water-oliemolen*. Laatstgenoemde industrie was ontstaan uit de papiermolen van Lambert Boekelman, en sinds 1795 eigendom van Joh. Mulder. Doordien de papiermolen als zodanig niet meer gebruikt werd, is deze omstreeks 1810 omgebouwd tot oliemolen voor de winning van olie uit lijn- of raapzaad. Deze molen kwam omstreeks 1825 aan Aart Berends, olieslager te Renkum, welke tot 1855 eigenaar bleef. Hij verkocht hem daarop aan de Wageningse fabrikant M. Pannekoek, welke op zijn beurt de molen in 1864 weer overdeed aan J. v. d. Heuvel in Renkum. Deze bouwde in 1867 de water-oliemolen zodanig om, dat deze in het vervolge door stoomkracht gedreven werd. Deze industrie heet nu verder de N.V. Stoom-Olieslagerij „Harten", en komt na 1872 nog in vele handen. Zo verkoopt o.a. dhr. G. C. Sprengler (directeur, welke ook voor zich de villa Hartenseweg 20 liet bouwen) het plm. 3 ha grote bezit in 1882 aan W. Sanders, firmant van de juist daarbij gelegen papierfabriek van de Fa. Sanders. Deze laat in het jaar daarop een grote loods bijbouwen, en gáat het bedrijf inrichten als houtzagerij t.b.v. de papierfabricatie. In 1891 wordt alles echter weer verkocht, nu aan J. W. Reehorst uit Haarlem. Na een faillissement worden ten slotte in 1898 de molen, het huis, het pakhuis en de waterrechten (de door het gebied van de Keyenberg lopende Oliemolenbeek behoorde tot de molen) verkocht. De fabriek wordt afgebroken, en vervangen door een café (later van Lent), welk café inmiddels in 1944 tengevolge van de oorlogshandelingen verwoest werd. De oliemolen stond oostelijk van de beek, ten zuiden van de Hartense weg.

Kort bij deze oliemolen, echter meer langs de Beukenlaan, was de *water-korenmolen* gelegen. Hoewel dit niet de enigste korenmolen was, is in deze molen toch het oudste bedrijf terug te vinden. Zoals reeds is opgemerkt, wordt deze molen reeds op een kaart van 1570 aangegeven. De geschiedenis van deze molen loopt verder parallel met die van de papiermolens, waarnaar dus verwezen moge worden. Als dhr. Sanders in 1853 zijn papiermakerij geheel opnieuw opbouwt, wordt daartoe de ernaast gelegen eeuwenoude korenmolen gesloopt, en door hem pas in 1856 vervangen door een andere, welke een eindweegs noordelijker, langs dezelfde beek gebouwd wordt. Deze molen verdwijnt in 1895 weer, als de papierfabriek opnieuw aanzienlijk vergroot moet worden.

Nadat de oude molen in 1853 gesloopt was, werd echter door dhr. Hulshuizen op zijn terrein aan de Molenweg, nabij de Kerkstraat, een nieuwe korenmolen gebouwd, welke nu geen water-, doch een windmolen werd. Deze molen, later overgegaan in het bezit van de fam. Roozenboom, bestaat thans nog. Althans de romp hiervan, want zowel de kap met de wieken, als de ombouw, zijn tengevolge van de oorlogshandelingen verwoest en verdwenen.

Een derde korenmolen heeft Renkum nog gehad in de Kwadenoordse molen, welke echter slechts gedurende het laatste kwart van de vorige eeuw als zodanig heeft dienst gedaan. Behalve de hiervorengenoemde molens, was in Renkum nog een ander bedrijf gevestigd, nml. een *bierbrouwerij*. Deze industrie was annex aan het bekende logement en herberg „de Bok", welke herberg op een kaart van 1649 reeds voorkomt. Deze herberg stond vroeger, waar thans het huis Redinchem staat, namelijk aan de zuidzijde van de Dorpsstraat. Willem Offenberg, een welgesteld zakenman, kocht omstreeks 1815 niet

alleen de herberg de Bok, maar de gehele omgeving aldaar, zodat hij zich eigenaar van ruim 30 ha grond kon noemen. Hij is het geweest, die de oude herberg de Bok heeft gesloopt, nadat door hem omstreeks 1825 een nieuw logement aan de noordzijde van de Dorpsstraat was gebouwd. Aan dit logement verbond hij tevens een bierbrouwerij. Deze was zeer gunstig gelegen, niet alleen uit verkeersoogpunt, doch ook in verband met de aanwezigheid van het heldere beekwater, benodigd voor de aanmaak van de mout. De oorzaak van deze industrie moet wel gezocht worden in de toen zeer hoge accijnzen op het Duitse bier, waardoor velen hun toevlucht namen tot het zelf vervaardigen van bier.

Het nieuwe logement de Bok, annex bierbrouwerij, bleef in het bezit van de familie Offenberg tot 1859, in welk jaar het bedrijf overgedaan werd aan H. H. Christiani, bierbrouwer te Renkum. In datzelfde jaar koopt laatstgenoemde van de kerkvoogdij der Ned. Herv. Gem. ook nog een stukje Kosterijland ter grootte van 12 à 15 roeden, gelegen naast de R.K. Kerk. Op dit terrein wordt dan in 1863 een nieuwe brouwerij (nu „Meta", Dorpsstraat 189) gebouwd. Als dit nieuwe bedrijf functionneert, wordt de Bok met de oude brouwerij in het jaar daarop verkocht aan H. W. Leygraaf. Het huis wordt dan geheel omgebouwd tot dubbel woonhuis, in welke vorm het thans nog verkeert. De nieuwe brouwerij komt later ook in handen van dhr. Leygraaf, welke voor zich gelijk met de brouwerij, reeds in 1863 daarvóór het herenhuis liet bouwen. Omstreeks 1875 wordt het achtergedeelte der brouwerij afgebroken, en gaat de woning dienst doen als R.K.-pastorie. Het bedrijf is omstreeks 1900 opgeheven, doch de nog aanwezige grote kelders wijzen nog op de aard van het bedrijf.

Bovengenoemde industrieën zijn het dus geweest, die in de 19e eeuw de grondslag hebben gelegd voor de latere industrieën. Het behoeft geen betoog, dat naast de hierboven genoemde bedrijven, nog verschillende andere neringdoenden in Renkum en Heelsum hun werk vonden. Hierbij denk ik aan timmerlieden, smeden, wagenmakers, metselaars, e.d., terwijl langs de beek bij Onder de Bomen, enkele wasserijen en blekerijen gevestigd waren. Toch was Renkum in het midden van de vorige eeuw nog geen uitgesproken industriedorp. Want velen vonden hun bestaan nog in de landbouw en de veeteelt. Met dit laatste bedoel ik dan het houden van schapen en geiten op de domeingronden, en koeien op de meentweide. De aan de Dorpsstraat gelegen woningen waren dan ook voor het merendeel nog boerderijen. Na 1870 gaat dit alles zich echter wijzigen, als ook de *steen-industrieën* ontstaan. Het gebied ten zuiden van de Dorpsstraat, behoorde, uitgezonderd een 20 ha van de Renkumse meent aan de Veerweg, geheel toe aan de Erven Baron van Golstein te Utrecht. Als de Renkumse meent in 1872 aan mr. L. H. Buse verkocht is, zijn daarmede alle uiterwaarden in handen van welgestelde kooplieden, waarmede tevens de grondslag voor de steen-industrie gelegd is. De Jufferswaard (28 ha) is in handen van de Arnhemse bankier H. Wolff, de Kloosterkamp in handen van de Heterense steenfabrikant R. van Wijck (20 ha) en de Renkumse steenfabrikant M. Mijnlieff (7 ha), en de Kleikamp in handen van mr. Farncombe Sanders uit Utrecht (25 ha). Op dit klei-rijke gebied, ontstaan dan in 1872 een 3-tal steenovens, terwijl twee jaar later ook de oven van dhr. Wolff in de Jufferswaard gebouwd wordt. Zo had Renkum in 1875 dus reeds 4 steenovens. Van deze ovens kan nog medegedeeld worden, dat die in de Jufferswaard in 1944 verwoest is, en thans nog een ruine ; hij is

eigendom van de fa. Ariens en v. d. Loo. De tweede oven in westelijke richting is gesloopt toen de fa. Van Gelder in 1911 dat terrein voor een nieuw te bouwen papierfabriek aankocht. De derde bestaat nu nog als de steenfabriek „De Kleikamp", terwijl de vierde na in 1916 geheel herbouwd te zijn, omstreeks 1935 is gesloopt geworden bij gebrek aan grondstof.

De directeuren van deze steenfabrieken, lieten voor zich ook woningen bouwen, waarvoor zonder uitzondering de Dorpsstraat en de Utr.weg de aangewezen plaatsen waren. Deze woningen werden geheel in de geest van die tijd als gepleisterde „stadshuizen-buiten" gebouwd en crème gesausd of geschilderd.

Zo liet dhr. Mijnlieff in 1873 voor zich de grote villa Dorpsstraat 159-161 bouwen, met de daarbij behorende koetshuis, broeierijen en tuin (aan de Nieuweweg), dhr. Reymer in datzelfde jaar zijn villa Redinchem (Dorpsstraat 192) en de heer van Wijck zijn villa Welgelegen (Dorpsstraat 163).

Behalve deze woningen voor de fabrikanten, werden ook woningen voor en door de arbeiders gebouwd. Zo ontstonden vooral in de Fluitersmaat, waar de grond zeer goedkoop was, vele arbeiderswoningen, die door de steenfabriekarbeiders vaak in hun vrije tijd door hen zelf werden gebouwd.

Van de meest typische woningen kunnen genoemd worden Bram Streeflandweg 149 (1856), nos. 64, 104, 87-89 en 136-138 (allen rond 1875) en no. 111-113 (1885). Doch ook werden door de steenfabrikant zelf wel woningen voor zijn arbeiders gebouwd, zoals b.v. de in 1873 gebouwde zgn. „Tien Zinnen" aan de Bram Streeflandweg, welke woningen in 1947 wegens onbewoonbaarheid gesloopt zijn.

Het voorgaande zal nu wel duidelijk gemaakt hebben, dat Renkum aan het einde der vorige eeuw zijn definitieve ontwikkeling had doorgemaakt van landbouwersdorp tot een industrieplaats. De bevolking bestond dan ook in hoofdzaak uit de arbeiders der resp. fabrieken (plm. 60%), met daarnaast een zeker percentage aan middenstanders, en verder uit enkele fabrikanten en grootgrondbezitters.

Een overzicht van de ontwikkeling der industrie in deze eeuw, moge het ontwikkelings-overzicht besluiten. Als belangrijkste object wil ik hier nog even vermelden de bouw van een tweede papierfabriek van Van Gelder, en wel in de uiterwaarde langs de Rijn, omdat dit de meest geëigende plaats is in verband met de aanvoer van de grondstoffen voor de papierfabricatie. De aldaar aanwezige steenoven van v. Wijck werd daartoe afgebroken.

Zo wordt in 1913 eerst de Fabrieksstraat aangelegd, de stenen duiker over de beek gebouwd en de 4 woningen aan deze weg. Inmiddels was ook met de bouw van de fabriek begonnen, welke nog datzelfde jaar voltooid werd. Ten behoeve van het steeds groeiende arbeidertal, werkende op de papier- en steenfabrieken, wordt door de vereniging „Volkshuisvesting" in 1913 15 woningen aan de Doornenkampseweg (no. 3-31) gebouwd, en in 1919 42 woningen aan de Hogenkampseweg. Deze woningen worden in 1923 nog vermeerderd met 24 woningen van de St. Joseph-stichting, waardoor in de omgeving van de Reymerweg reeds een vrij dichte bebouwing ontstond.

Inmiddels is de industrie-vestiging ook doorgegaan, hetgeen wel moge blijken uit onderstaand staatje, waarbij als norm is aangenomen fabrieken of werkplaatsen met 5 of meer arbeiders, waarbij het bedrijf valt onder de Veiligheidswet, en gesplitst is naar de dorpen Renkum en Heelsum.

Uiteraard wordt bij deze cijfers het grootste percentage ingenomen door de arbeiders in de steen- en papierindustrie. Zo had Renkum in 1928 b.v. 3

dorp	1915		1920		1928		1950	
	fabrieken	arbeiders	fabrieken	arbeiders	fabrieken	arbeiders	fabrieken	arbeiders
Renkum	6	463	7	823	7	1004	8	967
Heelsum	3	99	4	131	5	131	5	112

steenfabrieken met 151 arbeiders en 2 papierfabrieken met 832 arbeiders, terwijl Heelsum in laatstgenoemde branche in 2 fabrieken 97 arbeiders had werken. Bedroeg het aantal mannen en vrouwen, die in 1928 in de industrie en nijverheid te Renkum-Heelsum werkten, plm. 1500, in 1947 was dit aantal reeds opgelopen tot 2186 arbeiders. Uit het voorgaande volgt, dat de toename van de beroepsbevolking uitsluitend te danken is aan de vestigingen van klein-industrie.

Zoals met vele andere dingen, heeft ook de oorlog schuld aan de stagnatie in de industrie-ontwikkeling te Renkum. Want na de evacuatie bleek veel beschadigd of vernield. De papierfabrieken zijn echter al weer hersteld en gemoderniseerd. Daarentegen is nog maar één steenfabriek in bedrijf gesteld. De grotere groep van neringdoenden heeft echter niet stil gezeten, en hun bedrijven of bedrijfjes worden allen reeds weer in normale banen geleid.

Tenslotte vindt u hieronder nog een overzicht van de ontwikkeling van de bevolking der kadastrale gemeente Renkum, sinds 1795, voorzover bekend, tevens gesplitst naar godsdienstige gezindte.

jaar	aantal inwoners	N.H.	R.K.	andere kerkgen. sch.	geen kerk	aantal woningen
1795	458	332	126	geen	—	
1811	503	372	130	1	—	117
1821	586					
1847[1]	940	686	236	18	—	207
1872[2]	1907	1411	448	48	—	
1909	4908					
1930	7106					
1948	8500[3]	3890[4]	2470[4]	1450[5]	690[4]	1800[3]

In het jaar 1809 werden eveneens volkstellingen gehouden, waarvan de gespecificeerde lijsten naar de buurschappen nog bewaard zijn[6]. In dat jaar gaf Renkum dan het volgende beeld van de bevolking:

buurschap	totaal inwoners	N.H.	R.K.	andere kerkgen.
Heelsum	59	50	9	geen
Renkum	360	244	116	
Harten	24	23	1	
Kwadenoord	10	10		
Fluitersmaat	33	26	7	
Totalen	486	353	133	geen

1) Naar v. d. Aa, Aardr.k.wdbk.
2) Naar P. Witkamp, Aardr.k.wdbk.
3) Afgerond
4) Deze cijfers zijn procentueel
5) Hiervan zijn 750 Gereformeerden
6) Aanwezig in R.A., Arch. Franse Tijd, no. 770

Bovenstaande cijfers spreken voldoende voor zich, dan dat hierop nog commentaar nodig zou zijn. Renkum blijkt in ruim 100 jaar bijna vertienvoudigd te zijn, hetgeen wel een sterke groei voor een dergelijk dorp betekend. De achtergrond van dit alles is en blijft echter de industrie.

10. Kerkgeschiedenis van Renkum na 1820

a. de Ned. Herv. Kerk

In dit hoofdstuk, onder 3, hebben we de geschiedenis van de Ned. Herv. Kerk verhaald tot in het begin van de vorige eeuw, en wel nader tot 1823, in welk jaar ook in Renkum een kerkvoogdij het beheer van de kerkelijke eigendommen in het vervolg op zich gaat nemen.

Omdat in genoemd hoofdstuk het laatst sprake was van de *kosterie*, wil ik hier het eerst daar iets over vertellen.

Zoals u zich zult herinneren, dateerd het gebouw uit 1694, terwijl in het midden van de 18e eeuw belangrijke wijzigingen aangebracht waren. De kosterie met het annex schoolvertrek wordt door het kerkbestuur in 1824 in overleg met de Domeinen, van de burgerlijke gemeente overgenomen, aan welke het sinds de Franse overheersing was toegewezen. De kosten dezes bedragen dan 250 gld. (!), maar bij de koop wordt bepaald, dat alles zo moet blijven, totdat een nieuwe school gebouwd wordt. In verband met de vele klachten van de schoolmeester over de school, wordt reeds datzelfde jaar achter de kosterie een nieuwe school gebouwd (waar nu de woningen Dorpsstraat 183-187). Het jaar daarop wordt het oude lokaal omgebouwd tot een kamer voor de meester.

Nadat in 1858 een nieuwe school door de gemeente gebouwd is, verliest het oude schoollokaal geheel z'n betekenis, zodat in 1863 besloten wordt om deze voor afbraak te verkopen. De kosterie is verder zonder ingrijpende wijzigingen gebleven wat zij was totdat ze in 1944 onder geweld van 't granaatvuur bezweek. De laatste resten van dit gebouw zijn in 1945 opgeruimd, en slechts een kale, ruig begroeide plaats wijst op een vroegere bebouwing. De in 1813 voor de kosterie geplante lindeboom, welke in 1903 aan het gemeentebestuur is overgedragen, heeft de ramp overleefd.

Ook de *pastorie* heeft haar geschiedenis, zoals we al eerder gezien hebben. Doordien het oude gebouw zoveel onderhoudskosten vraagt, wordt in 1823 besloten tot de bouw van een nieuwe pastorie. Deze wordt in hotel „den Bok" aanbesteed voor een bedrag van 3775 gld. en gegund aan de aannemer W. Tollemeyer uit Huissen. De oude pastorie wordt daarop gesloopt, en op de plaats van de oude, verrijst nog datzelfde jaar een nieuwe pastorie. Dit gebouw bestaat thans nog, ook al doet 't reeds geruimen tijd geen dienst meer als pastorie (Dorpsstraat 106). De naast deze woning staande schuur wordt in 1838 verlengd — nog duidelijk te zien — met een cathechiseer- en vergaderlokaal, waaraan toen dringend behoefte bestond. In de kerk was een dergelijke localiteit niet aanwezig. Evenals de kosterie, heeft de pastorie in de gemoedelijke, rustige 19e eeuw geen schokkende gebeurtenissen ondergaan. Zelfs in de oorlogsdagen van 1944 is het gebouw niet ernstig beschadigd.

De oude pastorie is een groot ongerieflijk huis, zodat bij het beroepingswerk nog al eens moeilijkheden ondervonden werden. Daarom werd in 1930 door het kerkbestuur de villa Utr.weg 117 voor pastorie aangekocht en daarvoor geschikt gemaakt, welke villa thans nog als zodanig dienst doet. De oude pastorie werd in datzelfde jaar verkocht aan Ir. G. H. Snethlage te Goes.

Het eerste werk aan het *kerkgebouw* na de instelling van een kerkvoogdij, was in 1823 het herstellen van het leien kerkdak en de pannen, het vernieuwen van de leibedekking der toren, de reparatie van het muurwerk der kerk en de kerkhofmuur, en het vernieuwen van de lage zolder in de kerk. Dit werk is tegelijk met het bouwen van de nieuwe pastorie gegund aan dezelfde aannemer, voor 600 gld. Dit zijn dan de eerste onkosten die de kerkvoogdij aan het gebouw ten koste legde. Nadien zijn nog meerdere onkosten gevolgd, zodat op de jaarlijkse opgave van de „kerkfabriek" aan het Prov. College, in 1834 medegedeeld wordt, dat „het Kerkgebouw is seer slegt, zo zelfs dat buitengewone reparaties niet genoegzaam zijn, maar er reeds lang een plan is geweest om hetzelve geheel te vernieuwen, welk plan evenwel tot hiertoe om onderscheidene redenen niet ten uitvoer is gebragt geworden, vooral niet omdat de nodige fondsen daartoe niet voorhanden zijn".

In de loop van de jaren groeit echter steeds meer het verlangen, om een nieuw en grootser kerkgebouw te bezitten. Van het kerkgebouw, zoals we dat op afb. 22 nog afgebeeld vinden, wordt in 1858 nog uitdrukkelijk bepaald, dat dit niet meer voldoet aan de behoeften van de gemeente.

Nu de begeerte naar een nieuw gebouw eenmaal zo sterk is, wordt alles in het werk gesteld, dit doel te verwezenlijken. Nadat verschillende voorbereidende schikkingen getroffen zijn, kan ds. Gann Dun in Maart 1860 van de kansel mededelen, dat reeds 7500 gld. was ingezameld. Als de gemeente nu wilde zorgen, dat voor 15 Juni a.s. de nodige gelden bijeen zijn, dan zal de kerk op het daartoe gekozen terrein gebouwd worden. Komt het geld niet bijeen, dan zullen zij het „aan zichzelf te wijten hebben dat aan een lang en teregt gevoelde behoefte" niet is voldaan.

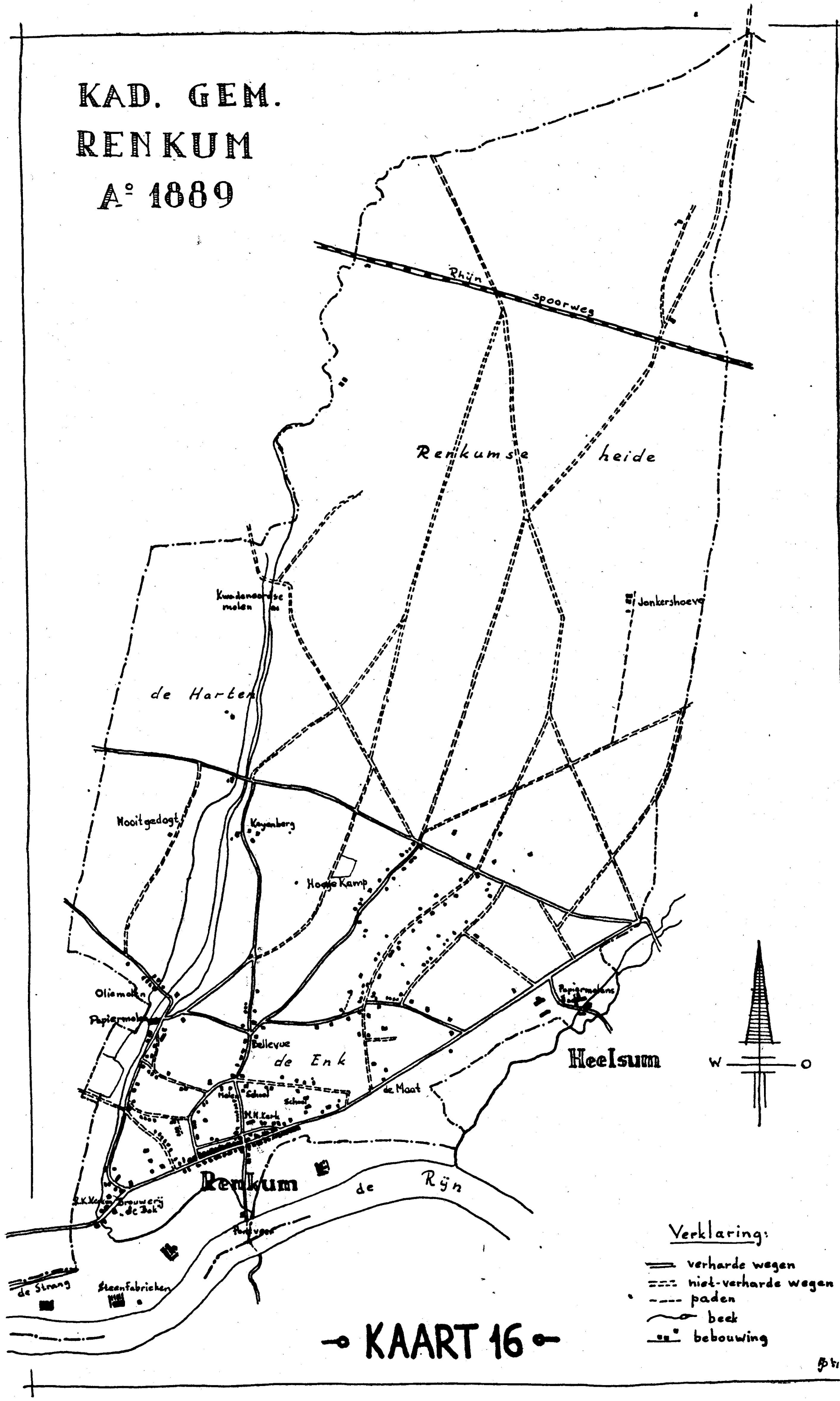
Over die plaats nog het volgende. In overleg met de architect, dhr. Kamperdijk uit Utrecht, welke als deskundige ook reeds geadviseerd had om de oude kerk niet meer te restaureren, was de bouwplaats gekozen.

Die plaats is een onderwerp van vele besprekingen geweest, waarbij tenslotte definitief is besloten, de kerk te bouwen aan de weg van Renkum naar de Keyenberg (nu de Kerkstraat). Kort bij het dorp lag aan de oostzijde van die weg een stuk pastorie-land, hetwelk daar geschikt voor was. De predikant, die daardoor in zijn tractement beknot zou worden, gaf zelf toestemming tot dit plan mits hij schadeloos gesteld zou worden. Dit is dan ook gebeurd.

Het zou echter nog 4 jaar duren, voor dat de kerk in gebruik genomen kon worden. Want nadat het oorspronkelijke plan van lente 1860 gestrand is, wordt door de architect in de winter 1860-'61 een tweede plan gemaakt. Na aanbesteding wordt daarmede in de zomer tot uitvoering overgegaan. Reeds spoedig moet het werk daarop weer gestaakt worden, want het Prov. College weigert zijn goedkeuring. Het is inmiddels al Januari geworden en wat nu? Pogingen om een provinciale collecte te houden, falen.

Dan maar weer een vereenvoudigd plan gemaakt. Zo ontstaat dan het derde plan, hetwelk op 6 Aug. 1862 wordt aanbesteed. De kosten van dit gebouw zullen nu plm. 19000 gld. bedragen. Dat is aanmerkelijk goedkoper dan de eerste plannen.

Nadat eindelijk in September het benodigde bedrag in de gemeente ingezameld is, verkrijgt men van het Prov. College toestemming tot de bouw. De giften blijven nog steeds binnen vloeien, zodat in Juni van het volgende jaar ook besloten kon worden om een toren op de kerk te maken, zij het dan ook een van bescheiden omvang.

KAD. GEM.
RENKUM
A° 1889
Rhijn spoorweg
Renkumse heide
Jonkershoeve
de Harten
Nooitgedogt
Keyenberg
Hooge Kamp
Oliemolen
Bellevue
de Enk
School
N.H. Kerk
de Maat
Heelsum
Renkum
de Rijn
Brouwerij de Bok
Steenfabrieken
W
O
Verklaring:
verharde wegen
niet-verharde wegen
paden
beek
bebouwing

KAART 16

Zo wordt in de zomer van 1863 begonnen, of eigenlijk voortgezet, met de bouw van de kerk. Door de hand van aannemer Lamers uit Renkum verrijst dan het gebouw, zoals we dat allen tot 1948 gekend hebben : een pretentieloos gebouw, gegroeid en vervormd door zuinigheid. Kortom : een ongezellig zaalgebouw.

In het voorjaar komt het nieuwe gebouw gereed, zodat ds. Gann Dun op 13 Maart 1864 voor het laatst in de oude kerk preekt, terwijl op 3 April d.a.v. de eerste dienst in het nieuwe gebouw gehouden wordt.

De oude kerk vindt een roemloos einde. Aanvankelijk bestonden er plannen om de oude kerk aan de R.K. Gemeente te verkopen, maar na de bezwaren van ds. Gann Dun wordt hiervan afgezien. Nog voor dat de nieuwe kerk voltooid is, wordt de oude reeds — het was 18 Jan. 1864 — publiek voor sloop verkocht ten overstaan van notaris Hondius. Niet alles behoorde bij de sloop.

De oude klok en klepel, samen 761 kg wegende, worden in Dec. '63 al naar de fa. Petit en Fritsen te Aarle-Rixtel gezonden. De bedoeling is namelijk, dat van de klokspijs der oude klok een nieuwe voor de andere kerk gegoten zal worden, omdat de oude klok te groot zou zijn voor het kleine torentje van de nieuwe kerk. De nieuwe klok wordt aanmerkelijk lichter, nl. slechts 325 pond.

De koperen kerkkronen en het andere koperwerk (samen 48 kg) worden in Maart '64 verkocht aan een opkoper uit Utrecht. Terwille van de sloping deelt het gemeentebestuur mede, dat zij geen bezwaar hebben om afstand van de oude toren te doen, echter onder voorwaarde, dat zij het oude uurwerk behoudt, en een nieuw in de nieuwe toren zal laten aanbrengen, waarbij ze dan het vrije gebruik van de klok behoudt, en daarom een sleutel van de toren moet hebben.

Zo komt tenslotte sloper Eertkamp in April '64 en voltrekt het vonnis aan de kerk, waartoe reeds 4 jaar geleden besloten was.

Slechts één voorwerp werd als aandenken bewaard. Bij het slopen van de kerk vond men n.l. onder de pleister van het muurwerk nog een oude steen met beeldhouwwerk. De steen was erg beschadigd. Waarschijnlijk was dit een zgn. devotiesteen uit de tijd van voor de Hervorming, welke later opzettelijk is beschadigd, zoals meer gebeurde, en daarna is „ondergesmeerd". Deze steen kreeg hierop een plaatsje in de nieuwe kerkeraadskamer. Thans is er echter niemand meer, die nog enige herinnering aan deze steen heeft.

De nieuwe kerk heeft in de loop van haar 84-jarig bestaan geen veranderingen ondergaan. In de tachtiger jaren is de kerk inwendig verrijkt met een orgel en met verlichting.[1]) Was dit aanvankelijk gasverlichting, later is dit vervangen door electrisch licht. En in het torentje kwam nog een tweede klok, kleiner dan de eerste. Zo was dit gebouw tot September 1944 een baken in het dorp, en kende iedereen het gebouw, zoals we het zien afgebeeld op afb. 24.

In de donkere Decemberdagen van 1942 is de kerk van haar klokken beroofd. Op last van de Duitsers zijn deze, evenals op zovele plaatsen, uit de toren gehaald. Pogingen, door enkele jongelui in het werk gesteld om de klokken te laten „onderduiken", mislukten.

De grootste klappen krijgt de kerk in de befaamde Septemberdagen 1944. De daarop volgende evacuatie doet er ook geen goed aan, zodat het gebouw

---

[1]) In de in 1864 gesloopte kerk is nimmer een orgel geweest

na de terugkeer in 1945 gehavend, geplunderd, beschoten en verregend is. Het toch al zo smakeloze gebouw staat nu geheel in zijn armoedigheid in het Renkumse dorpsbeeld.

Maar wat nu ? Na veel veel wikken en wegen, wordt toestemming verkregen om een nieuw kerkgebouw te bouwen, zodat het gehavende gebouw gesloopt kan worden. Hierna wordt in 1949 het huidige kerkgebouw opgetrokken naar een ontwerp van architect H. Roodenburg uit Amsterdam. De kerk is op dezelfde plaats van de gesloopte kerk gebouwd, doch is thans veel groter, en heeft bovendien een behoorlijke vergadergelegenheid er bij gekregen.

Na zo een en ander vertelt te hebben over de kosterie, de pastorie en het kerkgebouw, wil ik tenslotte nog enkele dingen aantippen over verschillende kerkelijke aangelegenheden.

In de eerste plaats geef ik hieronder een lijst van de predikanten, die na het vertrek van ds. Wunder in 1817, de Renkumse gemeente gediend hebben :
J. A. Smits, ber. v. Neerbosch 1817, overl. 1857
H. Gann Dun, ber. v. Scheveningen 1859, overl. 1868
B. Mossel, ber. v. Nederhorst den Berg 1869, overl. 1877
E. E. Gewin, ber. v. Abcoude 1879, vertr. n. Utrecht 1884
D. M. Boonstra, ber. v. Warnsveld 1885, vertr. n. Oud-Alblas 1886
D. Cladder, ber. v. Gramsbergen 1888, vertr. n. Schoonrewoerd 1891
Chr. Ynzonides, ber. v. Ouderkerk a/d IJssel 1892, vertr. n. Elburg 1901
Gerh. Nijhuis, ber. v. Veenendaal 1901, overl. 1908.
H. A. Heyer, ber. v. Staphorst 1908, vertr. n. Vlaardingen 1916
Dr. J. D. de Lindt van Wijngaarden, ber. v. ...... 1916, vertr. n. 1918
P. de Looze, ber. v. Barneveld 1918, vertr. n. Waddinxveen 1930
B. N. B. Bouthoorn, ber. v. Putten 1930, vertr. n. Huizen 1933
W. Deur, ber. v. Schoonhoven 1934, vertr. n. 's-Gravenhage 1953
A. Th. Rothfusz, ber. v. Delft 1953 tot heden.

Tot de Renkumse gemeente heeft tot 1920 ook het dorp Heelsum behoord, welke beide dorpen dus ieder wel over een eigen kerkgebouw beschikten, doch tesamen door één predikant en één kerkeraad bediend werden. Deze kerkeraad is later pas gevormd, want in 1810 althans bestond er nog geen kerkeraad. Wel waren er toen reeds 4 diakenen, namelijk uit elk dorp twee. Later, na de vorming van de kerkeraad, was er uit elk dorp een gelijk aantal ouderlingen en diakenen. Verder hadden beiden hun koster, voorzanger, en diaconiefonds, evenals eigen doop- en trouwboeken. Dit alles was een gevolg van de bijzondere positie van Heelsums kerk, waarop hier verder niet ingegaan zal worden.[1])

De Renkumse gemeente telde in 1719 in het geheel 257 leden, t.w. 138 in Renkum zelf, en 119 in Heelsum-Doorwerth. In 1810 was dit aantal al gegroeid tot resp. 353 en 252 leden, en in 1903 bedroeg dit aantal reeds 5205 leden. Hierbij komen dan nog 346 leden uit Heelsum-Doorwerth, zodat op een gezamenlijke bevolking van 8690 inwoners, er 5551 lid zijn van de N.H. Kerk. Thans is dit aantal (buiten de Heelsummers nu) plm. 3200 leden.

Tot de inkomsten van de kerk behoorden o.m. verschillende zgn. korenuitgangen, welke een totaal van 12 mud en 3 schepels opleveren, ofwel plm. 50 gld. Deze korenuitgangen bestonden uit een gedeeltelijke opbrengst van het land, dat door de kerk verpacht werd, en gingen uit onderscheidene onbe-

---

1) Zie hierover wat ik reeds opgemerkt heb in hfdst. III, 6

Afb. 24. De (tweede) Ned Herv. Kerk te Renkum, gezien vanuit het zuid-westen. Deze kerk is na zware beschadigingen in 1944 opgelopen te hebben, in 1948 gesloopt en door het huidige kerkgebouw vervangen.

kende stukken land, gelegen onder Wageningen, Bennekom en Ede. Terwille van de moeilijke administratie hiervan, worden in 1857 de kerkmeesters gemachtigd deze uitgangen uit te kopen. Het heeft echter nog wel tot 1870 geduurd, voor dat alles uitgekocht was. Soortgelijke inkomsten had de kerk ook uit de opbrengst van de helft van 7 tiendblokken, waarvan de andere helft aan de Domeinen kwam. Deze tiendblokken (onder Renkum), waren de Klooster-

kamp, het Molen- en Maatsblok, de Kleine en de Grote Omloop, en de Hoender- en Tabakstiend.

Het tractement van de predikant bestond, behalve uit de rijksbijdrage, uit de bovengenoemde opbrengsten en andere emolumenten. Hiertoe droeg ook de heer van Doorwerth nog 100 gld. bij, benevens het recht om een paard in het aan hem toebehorende Heelsumse broek te weiden. Maar in 1850 weigerde Baron van Brakell hieraan te voldoen, hoewel dit in de koopacte van de heerlijkheid Doorwerth opgenomen was. In Juni 1851 verkreeg het kerkbestuur toestemming om over deze kwestie te procederen. Dit geschiedde hierna, waarbij het proces door Baron van Brakell verloren werd. Omdat hij tegen deze beslissing niet in beroep kwam, bleef het vroegere recht dus gehandhaafd. Niettemin verzocht Douair. van Brakell in het voorjaar 1858 om het recht van een schaarweide af te mogen kopen. Daar we later omtrent dit recht niets meer vernemen, veronderstel ik, dat dit toen ook inderdaad toegestaan is. De 100 gld. bijdrage in het predikantstractement verviel, toen de gemeente in 1920 gesplitst werd. Tot de kerkelijke bezittingen behoren thans behalve de kerk en de pastorie ook nog enkele woningen aan het Kloosterpad, behorende tot de Diaconie van de N.H. Gemeente.

b. *de R.K. Kerk*

Alvorens iets uit de geschiedenis van de R.K. Kerk na 1820 te vertellen, is het noodzakelijk hierbij eerst de voorgeschiedenis daarvan te memoreren.

Nadat tengevolge van de Hervorming de R.K. godsdienst geheel uit het openbaar verdwenen was, werd alle bezit verdeeld, en had hiermede in alle opzichten deze religie opgehouden te bestaan. Pas in de 17e eeuw doen rondtrekkende priesters weer van zich spreken.

Men moest echter oppassen, want één onvoorzichtige uitlating, en de overheid arresteerde de onruststoker. Niettemin hadden in het midden van de 17e eeuw reeds velen aanhangers van de R.K. religie in onderscheidene dorpen zich aaneengesloten, om gezamenlijk een priester te kunnen benoemen. Zo verzorgden verschillende priesters Jesuieten de Veluwe, en daarmede ook Renkum. In 1662 vermeldde van Neercassel, dat een nieuwe vicaris, een vast priester, op huize Grunsfoort zijn brandpunt had. Deze vicaris overleed op 14 September 1666, en was vermoedelijk de Arnhemmer Franciscus Beltjes.

Zijn opvolger in dat jaar, benoemd tot pastoor te Wageningen, is de Utrechtenaar Gerard de Bruyn. Ook hij werkte vanuit Grunsfoort. De wijdte, waarover de werkkring van deze pastoor zich uitstrekte zien wij in zijn doopboek, dat bij afschrift te Heteren werd bewaard, met genoegzame juistheid aangegeven. Hij doopte namelijk behalve op de kastelen Grunsfoort, Lievendaal en de Blauwe Kamer, ook kinderen te Wageningen, Rhenen, Lexmond, Renkum, Heelsum, Doorwerth, Oosterbeek, Bennekom, Heteren, Randwijk, Hemmen, Indoornik, Zetten, Homoet, Kesteren, Wolferen, Dodewaard, Hien, Opheusden, Andelst, Ochten, Driel, Herveld en Aalst. Het eerste kind werd gedoopt op 24 Augustus 1666 en de laatste op 18 Augustus 1678. Dit uitgestrekte gebied, dat dus de midden-Betuwe en de Z.W. Veluwe omvatte, heette de statie Wageningen. De opvolger van pastoor de Bruyn was Laurentius Pilsen uit Huissen, die echter slechts twee jaar (1678-1680), zijn herderlijk werk alhier kon verrichten. Na hem is de veel bekendere Philippus Tuchscheer, afkomstig uit Emmerik, pastoor van Wageningen geweest (1680-1728). Ook hij werkte op Grunsfoort. Zijn eerste doop verrichtte hij op 26 Juli 1680, en de laatste op 1 Augustus 1728. Hij stond met het grootste deel van de pries-

terschap aan de zijde van de apost. vicaris Petrus Codde, tegen wie verdachtmakingen ingebracht waren. De steeds groeiende omvangrijke gemeente kon hij niet langer meer alleen verzorgen.

Bij de opgave van de pastoors van de zgn. Hollandse zending in 1726, wordt hij pastoor van Renkum genoemd, met 250 communicanten. Bij dit aantal zijn echter ook die van Wageningen inbegrepen ; de pastoors worden trouwens steeds genoemd als pastoor van Wageningen en Renkum.

Op 14 Februari 1729 werd de statie gesplitst in Beneden- en Boven-Rijn, terwijl dit laatste deel nog weer gesplitst werd in een Stichts- en Gelders deel. Het Gelderse deel kreeg toen Henr. Joh. Graes als pastoor, met Wageningen als standplaats.

Hiervóór is reeds opgemerkt, dat Grunsfoort een geestelijk centrum was, van waaruit veel kerkelijke arbeid plaats vond. Maar ook Kortenberg is wel genoemd. Knuttel schrijft daarover : „Verder moet hier nog worden bemerkt, dat in November 1719 door de mannen der wet naast Grunsfoort ook de Cortenbergh werd genoemd als kerkoord, hetgeen toen bij een ontwerp van vervolging der Roomsen in aanmerking kon komen. [1]) Of Kortenberg werkelijk kerkoord is geweest, is niet zeker bekend. Daar woonde toen de schoonzoon van de heer van Grunsfoort. Vijf kinderen van de Kortenberg werden tussen 1704 en 1711 in de kapel van Grunsfoort gedoopt. [2])

Op 26 December 1726 overleed de heer van Grunsfoort. Hierna zal de pastoor wel van het kasteel geraakt zijn. Waar hij verder gewoond heeft, is niet zeker te zeggen; het blijkt echter een woning te zijn, waarin kerk gehouden werd. Deze stond achter de villa „Redinchem" aan de Dorpsstraat.

Pastoor Graes was hier reeds in Februari 1727 gekomen als hulp voor pastoor Tuchscheer, en behield deze omgeving ook na de splitsing van de statie, zoals ik hiervoor reeds opmerkte. Graes legde toen z'n trouwboek aan en schreef aan het begin daarvan : „Nomina eorum, qui matrimonium contraseerunt coram me ex locis Wageningen, Rencum et Bennecum." Omdat in datzelfde jaar al sprake is van een huwelijk „in facie ecclesia", heeft dit tot de veronderstelling geleid dat toen reeds een of andere vorm van een kerkje zou hebben bestaan.

Inmiddels was de overheid al soepeler geworden t.a.v. de uitoefening van de R.K. religie, want bij placaat van 19 October 1731 werd deze, zij het onder allerlei beperkende bepalingen, toegestaan.[3]) Als gevolg hiervan neemt het zielental van de parochie Wageningen toe, en wordt in een verslag van 1758 door Z.H. de nuntius Molinari gezegd, dat Wageningen „zijn eigen bedevaartsplaats heeft buiten de poort, alwaar ook de herder woont. Renkum heeft zijn godshuis in het dorp, waar op alle zon- en feestdagen dienst moet zijn. De pastoor staat aldaar over 264 communicanten." [4])

Als in 1763 de burgemeester van Wageningen protesteert tegen de uitoefening van de R.K. godsdienst, dan is daarbij ook sprake „van de Roomse kerk, die eertijds op den huize Grunsfoort geweest is tot voor enige jaren, toentertijd een paaps heer toebehorende, deze is hetzelfde, die nu te Renkum in den Bok verplaatst is." Deze uitlatingen zijn later dan ook weer aanleiding geworden tot het spreken over een schuilkerk te Renkum.

---

[1]) Knuttel, Toestand der Katholieken, II, 94
[2]) Ned. Familieblad XVI, 380
[3]) Geld. Placaetboek III, kolom 495
[4]) Arch. Aartsbisdom Utrecht VIII, 143, 365

Na het overlijden van pastoor Graes op 18 Oct. 1763, hebben tot 1820 de volgende pastoors de parochie Wageningen bediend:

J. B. Thijssen (1763-1776)
Th. Krechting (1776-1797)
P. H. Haering (1797-1819)

Tijdens deze laatste pastoor wordt in Oct. 1810 door de landdrost een enquette gehouden [1]), waaruit de volgende toestand van de parochie Wageningen blijkt.

„De statie omvatte 540 zielen, waaronder Harten en Kortenberg met 22 zielen. De gemeente Renkum met 165 zielen was gecombineerd met die van Wageningen; onder de kerk van Renkum behoorden ook Doorwerth en Heelsum, waarin samen 35 zielen waren."

Het Wageningse kerkje was te klein om allen te bevatten. Er kwamen daar ook velen ter kerk, die eigenlijk elders behoorden. En ook, omdat in Wageningen maar één mis werd gedaan „wegens een koude kerk" die hieraan annex is (bedoeld is de Renkumse kerk), waar de pastoor de tweede mis moest lezen en de tweede keer moest preken.

Zo zijn we dan toch gekomen aan de geschiedenis van de R.K. Kerk na 1820. De Wageningse pastoors blijven hun zorgen ook over Renkum uitstrekken. Van deze pastoors zijn te noemen:

D. L. Daamen (1819-1824)
J. M. Baal (1824-1829)
F. Cremer (1829-1837)
J. A. Taabe (1837-1875)

Het is deze laatste pastoor, aan wie de Renkumse kerk haar ontstaan te danken heeft, en die zeer veel gedaan heeft, tot heil van zijn parochianen.

De woning achter het logement de Bok, die al reeds geruimen tijd als kapel dienst deed, werd aftands, en vroeg daarom dringend verbetering. In 1838 wordt dit gebouw beschreven als een klein, onaanzienlijk, bouwvallig kerkje. Pastoor Taabe vond een nieuw kerkje dan ook dringend nodig. Hij wist het met een smeekschrift en zijn beleid bij Z.M. Koning Willem I zover te krijgen, dat voor de bouw van een kerkje 6000 gld. toegezegd werd. Er werd echter één voorwaarde hieraan verbonden, nl. dat het kerkje watervrij zou moeten staan. Hierom werd door pastoor Taabe het oog geslagen op een stuk kosterie-land, aan de noordzijde van de Dorpsstraat, welk land hoog gelegen was, en waar zeker geen gevaar voor overstromingen zou bestaan, gelijk voorheen. Hij wendde zich hierom bij schrijven van 3 Juli 1837 tot de kerkvoogdij van de N.H. Gem. te Renkum, eigenaresse van die grond, om toestemming tot aankoop voor de bouw van een kerk. In de vergadering van 23 Sept. van dat jaar werd hierop beslist, om de bedoelde grond voor 200 gld. te verkopen. Als overweging hierbij gold: liever de Roomsen met de kerk daar, dan elders, waar wij het misschien minder prettig zouden vinden. [2])

Zo kon dan het kerkje gebouwd worden op de begeerde plaats. Thans staat hier een particuliere woning, doch resten van het kerkhof zijn nabij de woning nog te vinden.

Op 29 Sept. 1840 kon door pastoor Taabe het kerkje plechtig ingewijd worden en opgedragen aan Maria Hemelvaart [3]). v. d. Aa beschrijft het kerkje als een klein en net gebouw, met een smal en vierkant kloktorentje op de voor-

[1]) Arch. Franse Tijd, Landdrostarch., no. 1195
[2]) Notulenboek Kerkvoogdij 1824-1869, t.p.
[3]) G. Goossen, Renkum, Geld. Volksalm. 1867, 135

gevel en van een orgel voorzien. Goossen [1]) licht ons nog meer in, door te vertellen dat het kerkje „in het bezit is van een welluidend orgel en een sierlijk altaar, terwijl de wanden prijken met voorstellingen van het laatste lijden en sterven van Jezus. De dienst wordt door de geestelijken van Wageningen waargenomen".

Pastoor Taabe heeft zijn levenswerk niet meer bekroond gezien; hij overleed in 1875. Omdat één pastoor de steeds groeiende gemeente niet meer kon overzien, werden nu stappen ondernomen, om het Renkumse kerkje tot zelfstandige parochiekerk verheven te krijgen. Dit gelukte, zodat op 31 Maart 1875 Renkum een zelfstandige parochie werd. De eerste pastoor van deze gemeente werd toen kapelaan H. W. van Leeuwenberg.

Nu men een eigen pastoor had, moest er ook een pastorie komen. Hiertoe werd aan de zuidzijde van de Dorpsstraat, schuin tegenover de kerk en westelijk van Campman in 1875 een pastorie gebouwd. Deze woning is in 1944 verwoest, doch deed sinds 1885 al geen dienst meer, omdat na die tijd de villa „Meta", naast de kerk, als pastorie dienst deed.

Door de groei van de gemeente werd het kerkje van 1840 tenslotte te klein, zodat in 1881 een beduidende vergroting werd uitgevoerd. Maar, naarmate het einde van de vorige eeuw naderde, werd toch de behoefte gevoeld aan een groter en moderner kerkgebouw. Zo werd in 1900 bij het 25-jarig bestaan reeds een grote som gelds aan het kerkbestuur aangeboden voor een nieuwe kerk.

Pastoor Leeuwenberg overleed 13 Dec. 1900 en werd opgevolgd door C. F. Th. Laarhoven. Deze pastoor heeft de eerste voorbereidselen getroffen voor de bouw van de nieuwe kerk. Zijn opvolger, Henr. B. G. van Leer (1909-1916) heeft eveneens de kerkbouw niet meer meegemaakt. Deze eer is te beurt gevallen aan de allen nog welbekende pastoor M. H. J. Wolters (1916-1946). Aanvankelijk werd hiertoe in 1917 een stuk bouwland aangekocht van mevr. de wed. P. G. Ploem-Oorthuis, gelegen ten noorden van de Utr.weg, even westelijk van de school. Deze grond is door aankopen vergroot, zodat in 1920 reeds ruim 5½ ha grond eigendom was.

Nadat voldoende gelden bij elkaar gebracht waren, kon begonnen worden met de bouw, zulks naar een ontwerp van architect Jos. Cuypers uit Amsterdam. Nadat de bouw voltooid was, vond op 11 Sept. 1923 de kerk-consecratie plaats, waarbij hij gewijd werd aan O.L. Vr. ter Hemelopneming. Ook een nieuwe pastorie werd nabij de kerk langs de Utr.weg gebouwd, waartoe een oudere woning ter plaatse gesloopt werd. Deze woning behoorde eveneens tot het aangekochte bezit van de wed. Ploem, genaamd „Lemgo".

Het oude kerkje aan het andere einde van het dorp kon nu gesloopt worden, waarbij waarschijnlijk zowel het altaar als het orgel, en zeker een communiebank overgegaan zijn naar de nieuwe kerk. Van het oude altaar worden thans nog de houten beeldjes van de H. Maagd en een tweetal engelen bewaard in de pastorie. Zowel altaar als orgel zijn thans vernieuwd, als gevolg van de oorlogshandelingen in 1944, waarbij het kerkgebouw zeer beschadigd is. Een heuglijke gebeurtenis vormde in 1928 de feestelijke terugkeer van het „miraculeuze" Mariabeeld, hetwelk omstreeks het midden van de 17e eeuw uit Renkum naar Utrecht ontvoerd is. [2]) Blijkens gevonden aantekeningen was dit beeld bewaard gebleven in het Predikheren-klooster in de Walsteeg te

---

[1]) G. Goossen, Renkum, Geld. Volksalm. 1867, 135

[2]) Zie over dit beeld tevens hfdst. IV, 2

Utrecht [1]). Nadat het beeldje later in handen van verschillende bezitters is geweest, kwam het tenslotte via de familie Stolk uit Huis ter Heide weer in Renkum terecht, waar het thans nog aanwezig is. De parochie staat thans nog onder leiding van de Zeereerw. heer pastoor G. J. Jansen, omvattende de dorpen Renkum en Heelsum, en telt plm. 3300 zielen.

c. Andere kerkgenootschappen.

De Doleantie van 1886 had ook in Renkum zijn aanhangers gevonden, misschien wel mede door het progressieve Veluwse dorpje Kootwijk, dat hierin voorgegaan was. Het is niet de bedoeling op deze plaats nader in te gaan op de geestelijke achtergrond van de Doleantie, waaruit ook Renkum's *Gereformeerde Kerk* ontstaan is. Het schijnt dat vooral de prediking van ds. Cladder in de N.H. Kerk, in die tijd niet bevorderlijk is geweest om de breuk, die reeds tussen verschillende kerkleden ontstaan was, te verbeteren. Integendeel, ze is juist oorzaak geworden, dat een groep zich afscheidde van de Ned. Herv. Kerk, waardoor op 15 Juni 1889 een eigen Geref. Kerk geïnstitueerd kon worden. Deze kerk werd getrokken bij de classis Arnhem, en nam reeds zeer spoedig in ledental toe. Een tiental jaren na de instituering telde de Geref. Kerk reeds bijna 300 leden. De jonge gemeente had inmiddels geen gras laten groeien over haar voorgenomen plannen, want een eigen kerkgebouw was tenslotte een belangrijk ding. Een daartoe gevormde commissie kocht nog in hetzelfde jaar van de instituering een stuk bouwland aan van J. P. Crum uit Heelsum, gelegen tegenover de korenmolen van Rozeboom, aan de noordzijde van de Molenweg.

Reeds in het jaar daarop kon overgegaan worden tot de bouw van een, zij het dan zeer sober, kerkgebouw, terwijl in datzelfde jaar ook besloten werd tot aankoop van een pastorie. Men wilde graag een predikant, maar hiertoe was immers een pastorie nodig. Deze werd gevonden door het naast de kerk gelegen huisje aan te kopen van veldwachter S. van Zoest, juist op de hoek van de Molenweg en de Kerkstraat.

Ds. de Vlieg werd in 1900, nadat de gemeente ruim een jaar vacant was geweest, vervangen door ds A. v. d. Sluys. De kerkelijke gemeente breidde zich inmiddels steeds meer uit, zodat vergroting van het kerkgebouw ook noodzakelijk werd. Een zijvleugel werd op 7 December 1902 in gebruik genomen. Sinds deze tijd is de gemeente bediend geworden door de volgende predikanten :

W. B. Renkema (1907—1912)
G. v. d. Zanden (1913—1920)
H. Z. de Mildt (1921—1943)
B. D. Smeenk (1943—1948)
A. Plaatsman (1947—1952)
J. Brouwer (1952—heden).

De pastorie aan de Molenweg, het statig aandoende, doch pretentieloze gebouw, werd na de evacuatie ingewisseld voor een nieuwe en moderne pastorie aan de Utr.weg. Dit gebouw, gebouwd in 1924 door arch. Eschauzier uit Bussum, werd in 1947 door het kerkbestuur aangekocht. Dit had tevens tot voordeel, dat de predikant, die ook over Heelsum zijn zorgen moet uitstrekken, korter bij de nieuwe kerk, woont. Want inmiddels is in 1928 voor de steeds groeiende Geref. Kerk, onder leiding van arch. E. Reitsma uit Groningen, een nieuwe en practischer kerk gebouwd. Reeds het jaar tevoren was daartoe een stuk bosgrond aangekocht van de heer A. Hunnik uit Rot-

---

[1]) Arch. Aartsbisdom Utrecht IX, 221

terdam, gelegen nabij „Gelria", tegenover de villa Voortstreven. Deze nieuwe plaats moest uiteraard mede hierom gekozen worden, omdat ook vele Heelsummers lid van de kerk waren, en dus steeds de grote afstand naar Renkum moesten afleggen. Laatstgenoemde categorie wilde hierom eerst zelf een kerkje bouwen, doch door de bovengenoemde oplossing bleef de kerkelijke gemeente ongedeeld bewaard, en lag het kerkgebouw nu meer centraal.

Het oude kerkgebouw, dat in 1929 aan dhr. Wernand verkocht werd, is sindsdien gedegradeerd tot timmerwerkplaats, terwijl de pastorie in andere handen is overgegaan. De Geref. Kerk van Renkum-Heelsum telt thans pl.m. 850 leden.

De *Ned. Protestantenbond,* opgericht in 1870, kreeg in de dertiger jaren ook in Renkum haar aanhangers, omdat volgens verschillenden de vrijzinnige prediking voor deze plaats wel noodzakelijk was. Deze richting vormt daarmede weer een tegenhanger van de Geref. Kerk, die het ook niet kon vinden met de prediking in de Ned. Herv. Kerk. De eerste jaren van het bestaan van de gestichte afd. Renkum van de N.P.B., werden kerkdiensten gehouden in de Openbare School, doch later kon tot eigen kerkbouw worden overgegaan. Zo werd onder arch. G. Feenstra uit Arnhem, in 1936 aan de noordzijde van de Utr.weg, nabij de van Ingenweg, een kerkje gebouwd, hetwelk uit architectonisch oogpunt zeker aantrekkeijlk is.

Zo is dan het ontstaan en de ontwikkeling verklaard van de verschillende kerkelijke gezindten; die allen hun eigen kerkgebouw in Renkum hebben, en ieder voor zich een bepaald deel van de bevolking geestelijke bijstand bieden.

11. Het Renkumse deel van Heelsum

Het lijkt mij goed, hier nog een kort woord te wijden aan dat deel van Heelsum, hetwelk onder het schoutambt Renkum behoorde. De enige verbinding welke overigens met Renkum bestond, was de Utr.weg, waar over de weinige Renkumse Heelsummers zich begaven, als zij hun belastingen bij de schout moesten gaan betalen. Overigens was dit deel geheel georiënteerd op het Doorwerthse deel, waar ook de kerk stond.

Het Renkumse deel gaat pas betekenis krijgen, als omstreeks 1710 een tweetal papiermolens aan de noordzijde van de beek gebouwd worden, waartoe de noordelijke beek-arm gegraven wordt (langs Aan de beek). Langs deze „beek" ontstaan dan ook nog een drietal arbeidershuisjes, zodat dan met de molens en de schuren op het Renkumse gebied een afsluiting van de bebouwing van Heelsum is ontstaan. We treffen dan ook hier de eerste particuliere grondeigendom in Heelsum aan. Dit gedeelte behoorde, evenals de gehele strook ten zuiden van de Utr.weg aan de familie Pannekoek, eigenaren van de papiermolens. De rest van Heelsum, waartoe ik dan reken het gebied ten noorden van de Utr.weg, tussen de heerlijkheid Doorwerth en de Fluitersmaat, behoorde toe aan de Domeinen, en bestond uit uitgestrekte heidevelden, met slechts hier en daar wat boomgroepen.

Als in 1831 het kadaster opgemaakt wordt, is van dit deel domeinbezit reeds 43 ha in erfpacht uitgegeven, gelegen tussen de van Ingenweg en de (tegenwoordige) Prins Bernhardlaan. Hiervan was 21 ha uitgegeven aan Nic. Pannekoek, en 10 ha aan P. van Kesteren. Deze gebieden grensden

aan de reeds aan hen aldaar gelegen, toebehorende gronden, tesamen groot 8 ha.

Laatstgenoemd erfpachtsgoed omvatte het latere landgoed „Heidestein", waarbij toen dus reeds een bouwmanswoning behoorde. Behalve deze woning stond even oostelijk daarvan ook een woning, het latere *„Solbakken"*. Dit huis was de ouderlijke woning van de papiermakersfamilie Pannekoek, aan welke familie het reeds in de 18e eeuw behoorde. In 1859 komt het huis door koop uit handen van de gebr. Pannekoek aan Neuy Pannekoek, die toen ook in datzelfde jaar het tegenwoordige huis deed bouwen. De familie Pannekoek bleef dit huis bewonen tot 1885, toen het in eigendom overging aan N. J. F. Kamperdijk, toen reeds eigenaar van de er tegenover gelegen stoom-papierfabriek. Deze laatste heeft veel ter verbetering van het huis gedaan, en bracht het door verbouwing in de huidige vorm.

In deze eeuw komt het na verloop in 1906 aan dhr. C. F. Frowein, die het huis de naam „Solbakken" gaf. Na diens dood wordt het in 1925 verkocht, en komt het nadien nog vele malen in andere handen.

Het landgoed *„Heidestein"* is ontstaan uit het voormalige domeinbezit, doordien in 1810 pl.m. 10 ha. woeste grond in erfpacht uitgegeven werd aan P. van Kesteren, rentmeester van Doorwerth, te Renkum. De bouwmanswoning met pl.m. 5 ha. was reeds zijn eigendom, zodat nu een aaneengesloten bezit ontstond van ruim 15 ha., waarmede dan het landgoed zijn huidige omvang verkreeg. Een gedeelte van dit landgoed wordt al spoedig tot bouwland ontgonnen. Het tegenwoordige huis wordt door hem gebouwd, en voorzien van een naam, ontleend aan de omgeving waarin het ontstond.

Zo wordt het landgoed in 1849 verkocht aan de welgestelde Renkummer R. P. van Vollenhoven, die het landgoed door ontginning (in 1859-60) en aanplantingen, tot een aantrekkelijk bezit weet te maken. De omgeving van het huis wordt in de Engelse parkstijl aangelegd en beplant. „Heidestein" is door verschillende papiermakers bewoond geweest, o.a. ook door enkele Pannekoeken. Inmiddels is het landgoed in 1866 van eigenaar verwisseld, en is dr. A. Maas uit Schiedam eigenaar geworden. Na diens dood wordt het in 1871 geërfd door zijn zoon S. A. Maas, mede-eigenaar van een der Heelsumse papiermolens. Hoewel hij het landgoed het volgend jaar reeds verkoopt aan Jonkvr. E. Tjarda van Starkenborch Stachouwer, blijft hij het nog vele jaren bewonen. Jonkvr. Tjarda blijft eigenaresse, totdat na haar dood in 1916 het landgoed door vererving aan haar neef Jhr. S. Tjarda van Starkenborch komt. In het bezit van deze familie is het landgoed gebleven tot 1950, toen de gemeente Renkum het aankocht. Het herenhuis met de directe omgeving was inmiddels in 1935 reeds door dr O. Visser aangekocht.

Een derde woning aan de noordzijde van de Utr.weg ontstond omstreeks 1860, als door Neuy Pannekoek de villa *„Bergzicht"* gebouwd wordt (Utr.weg 37). Nadat deze woning omstreeks 1875 geheel verbouwd is, wordt zij later tot pension ingericht.

Aan de zuidzijde heeft de bebouwing zich weten uit te breiden door de in 1840 gebouwde wind-papiermolen van de gebr. Pannekoek. Ten zuiden van deze molen werd later nog weer een blok van 8 arbeiderswoningen gebouwd, welke in 1899 afgebrand zijn, en hierna vervangen door het huidige blok van 6 woningen (Elleboog 1-6). De oude arbeidershuisjes bij Aan de beek verdwenen in het laatst van de vorige eeuw, terwijl op de plaats van één dezer een kostschool verrees, thans bekend als het kinder-koloniehuis. Voor

nadere bijzonderheden omtrent de papiermolen moge ik nog verwijzen naar hoofdstuk III, no 3, alwaar reeds uitvoerig op een en ander is ingegaan.

In de 18e eeuw heette het gedeelte ten oosten van de Kerkweg, de Wamels Enk (1712), waaruit dus geconcludeerd mag worden, dat daar reeds in die tijd bouwland aangelegd was van of voor zekere Wamel. Deze Wamels Enk is in 1782 eigendom van de vrouwe van Doorwerth, Gravin van Aldenburg. Het was toen in pacht bij de wed. Pannekoek, en heette gelegen te zijn tussen de limieten van Doorwerth en de weg naar de Hoge Enk.

Wat overigens de wegen betreft, hieraan was Heelsum uiteraard niet rijk. De belangrijkste weg was die van Doorwerth over de beek naar Renkum, en verder de Utr.weg, die in 1820 bestraat werd. Omstreeks deze tijd is ook de eerstgenoemde weg bij de papiermolens omgelegd naar het noorden, waardoor de huidige Kerkweg ontstond.[1]) In aansluiting hierop ontstond een pad over de heide naar de Fluitersmaat, welke door haar ligging meer op Heelsum, dan op Renkum aangewezen was (kaart 15). In dit pad is de latere Prins Bernhardlaan weer terug te vinden, en mogelijk ook de hierboven reeds genoemde „weg naar de Hoge Enk".

De aftakeling van de papierindustrie in Heelsum in de tweede helft van de vorige eeuw, vindt ook zijn terugslag op het particuliere bezit, en daarmede tevens op de ontplooiing van het dorp. De grote bezittingen van de Pannekoeken verschrompelen geheel, zodat het gedeelte ten zuiden van de Utr.weg in kleine particuliere bezittingen uiteenvalt. Alleen tegenover Heidestein vinden we nog een stuk van 5½ ha grond, toebehorende aan J. G. H. v. d. Dussen, rentmeester van Doorwerth. De rest opende hierdoor dus toen reeds perspectieven voor bouwmogelijkheden. Slechts ten noorden van de Utr.weg was omstreeks 1880 nog weinig veranderd. Het heideveld tussen Heidestein en de Prins Bernhardlaan behoorde toen aan R. van Wijck, steenfabrikant te Heteren. Oostelijk daarvan behoorden tot de grenzen van Doorwerth alle gronden aan mevr. Conrad te Utrecht, welke gronden van het domeinbezit afkomstig waren.

Tot omstreeks 1900 verandert er weinig in het gemoedelijke, rustige Heelsum. Maar daarna begint de ontplooiing, en wordt Heelsum steeds meer een eigen dorp, zowel door de geaardheid van de bewoners als van de bebouwing. Vooral tussen de jaren 1900 en 1910 worden vele villa's gebouwd, in hoofdzaak langs de toen zeer in trek zijnde Utr.weg. Maar ook ontstonden na 1902 verschillende woningen aan de Kastanjelaan, welke door particulier bezit aangelegd werd voor bouw-speculatie. In 1907 wordt deze weg verhard en in gemeentebezit overgenomen. Eveneens bouw-speculatie doet in 1905 het Wilhelminapark ontstaan, en worden ten behoeve van de bouwpercelen, aldaar wegen aangelegd, waardoor de Hyacinthenlaan, de Tulpen-, Crocussen- en Narcissenlaan ontstaan. In 1906 wordt ook de Grintweg (nu Ottoweg) verhard.

In 1909 krijgt Heelsum zelfs reeds een eigen Chr. School aan de Ottoweg. Omdat tussen de Lindelaan te Renkum en de Patrimoniumweg te Heelsum nog vrijwel geen bebouwing aanwezig was, had Heelsum met haar twee

---

[1]) Hoewel op de eerste kadastrale kaart, getekend in 1818, de oude weg nog is aangegeven (zie kaart 15), zou uit de verkoopacte van het erf en goed de Maat van 5 Dec. 1800 opgemaakt kunnen worden, dat de weg toen reeds niet meer in gebruik was, want tot de verkoop behoorde toen eveneens de „strook akkermaelshoudt tusschen het Heelsumsche Broek en de Uyterse weg, mitsgaders de grond daer de allee van Heelsum nae Rencum gestaen heeft".

papierfabrieken, haar weinige arbeiderswoningen en vele villa's een geheel eigen karakter gekregen. Als gevolg van het door Ir. Jos. Cuijpers in 1920 gemaakte uitbreidingsplan, ontstaan hierna de Zwarteweg (nu Prins Bernhardlaan), de Kamperdijklaan en de Parallelweg. Komen langs de laatstgenoemde particuliere weg slechts arbeiderswoningen, langs de andere wegen ontstaat villabouw, vooral in de dertiger jaren.

Pas na 1923 gaat Heelsum zich meer op Renkum oriënteren, vooral door de bouw van de arbeiderswoningen aan de Doornenkampseweg en de Patrimoniumweg. Anderzijds tracht de opkomende middenstand haar dorp een eigen beeld te doen behouden. Ook het pensionbedrijf wordt naarstig uitgeoefend, hetgeen op zichzelf weer gunstige invloed heeft op de vestigingen van buitenaf.

In de dertiger jaren gaat de villabouw con amore, zodat reeds een geheel gesloten bebouwings-gebied is ontstaan tussen de Prins Bernhardlaan en het Wilhelminapark, alsmede ten zuiden van de Utr.weg en langs de Patrimoniumweg. Zo had Heelsum een eigen karakter gekregen als rustig en vriendelijk villa-dorpje.

Totdat de oorlog komt, en wreed verwoest wordt, wat soms moeizaam opgebouwd was. Vele woningen worden licht of zwaar beschadigd, enkelen worden geheel verwoest. De grote papierfabriek van Kamperdijk brandt grotendeels uit, en overal is er een troosteloze ravage. Maar in de jaren 1945-1948 is hard gewerkt, en werden bijna alle lidtekens weer weggewerkt. Als gevolg van het nijpende woningtekort werden, behalve een tweetal Maycretewoningen aan de Torenlaan, en een 24-tal woningwetwoningen aan de Doornenkampseweg en de Anthonie Kroonweg gebouwd, terwijl thans nog een 34-tal woningwetwoningen aan de Kamperdijklaan en de A. Kroonweg gebouwd worden. Deze laatste weg is in 1948 aangelegd ten behoeve van de woningbouw.

Zo is dan dit deel van Renkum tot het Heelsum geworden, zoals wij dit thans kennen. We kunnen dan haast niet begrijpen, dat in 1798 op het Renkumse deel van Heelsum nog maar 59 mensen woonden. In 1811 was dit aantal nog hetzelfde, verdeeld in 50 Ned. Herv. en 9 R.K. Hoe groot de vooruitgang hierna wel geweest is, moge blijken uit de verdere bevolkingscijfers. Hoewel hierbij de op Doorwerths gebied wonende Heelsummers medegerekend zijn, geeft dit toch een beeld van de ontwikkeling, temeer daar de toename alleen op Renkums gebied plaats vond. Had Heelsum in 1840 nog maar 120 inwoners, in 1872 bedroegen dit er 155 en thans zijn dit er al ruim 1600 geworden.

Uit het bovenstaande moge dus wel blijken, hoezeer Heelsum van het industriedorpje van 100 jaar geleden uitgegroeid is tot het villadorp van tegenwoordig.

12. Wegen en verkeer

De slagader van de Renkumse samenleving is zonder enige twijfel de Dorpsstraat. Deze weg vormt niet alleen de kern van het dorp, waaromheen zich het culturele en economische leven van het dorp afspeelt, doch bovendien is ze de oudste en vroegst bestrate weg in het dorp.
Immers reeds de Tegenwoordige Staat (1741) maakt er gewag van, dat het dorp een stenen straatweg heeft. Ook de Geographische Beschrijving (1772) memoreert dit. De Dorpsstraat vormt een onderdeel van de grote verkeersweg tussen Arnhem en Wageningen, welke weg zeer oud is. Waar in het algemeen

de wegen in de 18e eeuw nog gewone onverharde zandwegen waren, maakte de Dorpsstraat hierop toen al een gunstige uitzondering, die zeker het vermelden waard was. Er bleef echter een zwakke plek in deze weg, en dat was aan het einde, nabij het café „den Bok". Daar daalde de weg, namelijk door het beekdal, totdat deze onder aan de Wageningse Berg weer begon te stijgen. Dit gedeelte weg is met de algehele verbetering en bestrating van de Utr.weg tussen Wageningen en Arnhem, in 1820 zeer verbeterd. Want dit stuk van de weg stond 's winters bij hoog water meermalen blank, hetwelk een overtocht wel erg bemoeilijkte. Reeds in 1794 schijnen plannen tot verbreding en verbetering van de weg ter plaatse bestaan te hebben, want de Staten van het Kwartier Veluwe kopen op 3 April van dat jaar van P. M. Thomas voor 1245 gld. en van J. F. Krepel voor 150 gld. een strook weiland met wilgen langs de noordzijde van de Utr.weg, tussen de Bok en de Wageningse berg.[1])

Om het euvel van het onderlopen van het land en de weg te verhelpen, werd bij de verbetering ter plaatse een dam of dijk opgeworpen, zodat het peil van de weg hoger kwam te liggen, en daardoor ook droog bleef. Omdat de weg juist langs de, aan de zuidzijde daarvan gelegen herberg de Bok liep, kreeg deze dam of dijk in de volksmond de naam van Bokkedijk, welke naam thans nog in gebruik is. Een volgende verbetering was de vervanging van het primitieve houten bruggetje over de beek, door de doortrekking van het wegdek, waarbij de beek met een riool onder de weg werd doorgevoerd. Vóór dien was de situatie zo, dat „door den gemenen weg een stroomend watertje liep, dat met planken dichtgelegd wordt, om er over te konnen rijden."[2]) Deze toestand was dus niet bepaald confortabel, en kostte bovendien in vroeger eeuwen de Meent van Renkum regelmatig onderhoud. We vinden in de rekeningen van de Meent althans meermalen een post voor „herstel van de Schuttinge van de dorperbeek bij den Bok".[3]) Zo wordt op 22 Aug. 1762 nog een bedrag betaald aan Neuy Pannekoek uit Heelsum, voor een grenen deel, lang 20 voet (plm. 6 meter), voor bovengenoemd doel. Dat de meent voor het onderhoud van de „schutting" zorgde, is wel begrijpelijk, omdat zij de rechten over de Renkumse beek bezat, alsmede het onderhoud van die beek.

Behalve de Dorpsstraat, typerend voor Renkum, is de Bennekomseweg eveneens van vroege datum. Op de door Thomas Witteroos in 1570 getekende kaart van de Mofft komt de Bennekomseweg nog niet voor; wel echter op de kaart van Nic. en Arn. van Geelkerck uit 1649. Hieruit mogen we afleiden, dat de Bennekomseweg die Doorwerth met Bennekom verbindt, ontstaan is in de eerste helft van de 17e eeuw. Zij liep dwars door de domeinbossen de Mofft, door de buurschap Harten en door de uitgestrekte heidevelden van de Fluitersmaat, naar de oude Utrechtseweg, nabij Heelsum.

Verder moeten we als oudste Renkumse wegen nog noemen degenen, die we thans kennen als Onder de Bomen (waarom die vreemde naam?), de Beukenlaan, de Hartenseweg, alsmede de Achterdorpsstraat en de Kortenburgse laan (vroeger het Papenpad genoemd). Deze wegen komen ook reeds voor op de kaart van 1570, terwijl ik reeds eerder opgemerkt heb, dat het O.L. Vr. dijkje uit 1539, identiek is aan de Kortenburgse laan.[4])

Pas nadat de woeste domeingronden steeds meer in erfpacht of anders-

1) Rechterl. Arch. Kwartier Veluwe, no. 1013
2) Tegenw. Staat (1741), terwijl ook v. d. Aa dit nog vermeldt (1847)
3) Arch. Meent Renkum, no. 10-13
4) Zie daarover hfdst. I, 3

zins uitgegeven zijn, en als gevolg daarvan grote gebieden ontgonnen worden en in cultuur gebracht, ontstaan meerdere paden, die later tot „wegen" gepromoveerd worden. Een van de bekendste hiervan is wel de huidige Kerkstraat-Hogekampseweg. Deze kreeg ook betekenis als interlocale verbinding tussen Heteren, via Renkum, de Renkumse heide, het Gildse zand, naar het Planken Wambuis.

Een ander pad ten behoeve van het interlocaal verkeer, is het zgn. Ginkelse pad over de heide vanaf Heelsum naar de Ginkel. Omstreeks 1820 verdween een oude, veel gebruikte weg. [1]) Dit was de weg van Renkum naar Doorwerth, die ter hoogte van de v. Ingenweg schuin van de Utr.weg afboog, en dan rechtstreeks naar Heelsum liep (zie kaart 15). In die tijd werd namelijk om een of andere reden die weg in Heelsum omgebogen naar de Utr.weg, waardoor de huidige Kerkweg ontstond. Mogelijk moeten we als oorzaak daarvan aanwijzen, de last die de terreinen van de toen nog florerende papiermolens van Pannekoek i.v.m. eventuele uitbreiding van het bedrijf daarvan zouden ondervinden.

Hoe de situatie omstreeks 1829 was, toont u kaart 15. Het groot aantal „wegen" op de Renkumse heide, hetwelk wij omstreeks die tijd aldaar vinden, zijn niet anders dan onbeduidende paadjes, in hoofdzaak betreden door herders, die met hun schapen de heide afgraasden.

Overigens vinden we op deze kaart de meeste wegen, die we thans nog als zodanig kennen. De meeste wegen hadden vroeger nog geen namen, vooral omdat ze zelfs op de naam weg, nog geen aanspraak konden maken. Een tweetal uitzonderingen zijn de Groeneweg en de Molenweg. De eerste liep van de Beukenlaan tot aan de Maat, zodat de Brinkweg en een gedeelte van de Molenweg, ook tot de Groeneweg of de Groenestraat — zoals hij omstreeks 1800 wel genoemd wordt — behoorden. De Molenweg omvatte de Beukenlaan, Groenendaalseweg en de Leeuwenstraat.

Naarmate het verkeer gaat toenemen en de bevolking zich uitbreidt, wordt sterker de behoefte gevoeld de wegen in een goede staat te doen verkeren. Daartoe worden enkele van de belangrijkste wegen verhard, waardoor de zgn. grintwegen ontstaan. Omstreeks 1870 kennen we dan als zodanig verharde wegen: Onder de Bomen, Beukenlaan, Hartenseweg, Veerweg, Kerkstraat, Hogenkampseweg, Reymerweg, Theophile de Bockweg, Bennekomseweg, Telefoonweg en de Kerkweg in Heelsum. In deze laatste weg bevond zich een houten bruggetje over de Heelsumse beek, welk bruggetje in 1902 door een stenen vervangen is, en na de verwoesting in 1940 door de huidige brug.

Behalve vorengenoemde wegen, konden bij het opmaken van de door de overheid voorgeschreven wegen-leggers, in 1889 de volgende openbare wegen reeds verhard genoemd worden: de Molenweg (incl. de later zogenoemde Leeuwenstraat), de Achterdorpsstraat, de Waterweg en de weg van de Bellevue naar het Planken Wambuis (Hogekampseweg). Naast deze wegen bestonden dan nog als nietverharde openbare wegen de Zijtak-Molenweg (Groenendaalseweg), de Schaapsdrift, de weg naar Kwadenoord, de Fluitersmaatseweg (nu van Ingenweg en Bram Streeflandweg), de Nieuweweg

---

[1]) Zie ook hetgeen ik hierover op blz. 249 reeds opmerkte.

(Doornenkampseweg) en het Papenpad (Kortenburgselaan) met het houten bruggetje over de beek, hetwelk tegenwoordig van steen is.

Het net van deze verharde wegen werd in de jaren 1893/95 uitgebreid door de verharding van de weg over de Mussenberg (Bergerhof), de Brinkweg en de Grunsfoortselaan (thans Nieuweweg). Deze laatste weg werd in 1872 door Graaf van Rechteren van Kortenburg aangelegd als een particuliere weg over zijn terrein vanaf de Dorpsstraat naar de reeds bestaande laan oostelijk van de Beukenlaan naar zijn herenhuis.

De overige toen bestaande wegen waren toen alle nog onverhard (zie ook kaart 16). De Groeneweg, welke steeds meer betekenis verkreeg als verbindingsweg vanaf Heelsum, werd in het begin van deze eeuw verhard, en ging in 1915 in gemeente-eigendom over.[1]) Het oostelijk deel van deze weg was daarvoor door het land van Ploem recht doorgetrokken naar de Utr.weg. Als gevolg van het uitbreidingsplan van Ir Jos. Cuypers in 1920, ontstonden nog de Grunsfoortseweg, de Kloosterkampweg, de Willebrordweg, de Enkweg, de Meester van Rennesweg, de Dankmeyerweg en de Petronellaweg. De brede aanleg van de Kloosterkampweg en het oostelijk deel van de Groeneweg herinneren nog aan het plan om een grote weg noordelijk om de kerk van Renkum heen te leiden ter ontlasting van de Dorpsstraat.

Veranderingen vonden in de twintiger jaren aan het wegennet overigens niet meer plaats, behalve dan de verbeteringen zoals asfalteren, e.d. De grootste verbetering onderging de nauwe Dorpsstraat, toen in 1928 alle voortuintjes door de aangrenzende eigenaren werden afgestaan. Hierop werd in 1929 van gemeentewege aan beide zijden de trottoirs aangelegd. Nog meer verbeterde de Dorpsstraat, nadat in 1937 de electr. tram tussen Rhenen en Oosterbeek opgeheven werd, waarop de tramrails uit de bestrating verdween. Een grote verbetering was nogmaals die van 1950, toen als gevolg van het Wederopbouwplan, het ruime kruispunt met de Kerkstraat en de Veerweg ontstond.

Als na de oorlog 1940-'45 de Renkumse bevolking naar z'n haardsteden terugkeert, zijn vele woningen verwoest, zodat de overheid daarin voorziet door woningwetbouw. Tengevolge daarvan ontstaat tussen de Reymerweg en de Groeneweg een zeer behoorlijke bebouwing waarbij in 1948 een drietal wegen ontstaan, nl. de Joan Beukerweg, de Pastoor Woltersweg, en de Dr. van Haverkorn van Rijsewijkweg. En als hierna in 1949 nog een 70-tal Welschenwoningen gebouwd worden tussen de Hogenkampseweg en de Br. Streeflandweg, ontstaat daar het zgn. „witte dorp", waardoor zich de Meester van Grolweg slingert.

In samenhang met de wegen, en wel speciaal de Utr.weg, tenslotte nog iets over de aanleg van de trambaan. Dit geschiedde in 1885 door de Ooster Stoomtram Mij. (O.S.M.), ten behoeve van de door haar geprojecteerde verbinding Wageningen-Oosterbeek, welke door een stoomtram moest onderhouden worden. In dat jaar werd ook het viaduct bij de Veentjesbruggen aangelegd. In 1922 is de tram geëlectrificeerd, waartoe langs de Utr.weg masten voor de bovenleiding verrezen. Inmiddels was in 1900 de Ned. Buurtspoorweg Mij. (N.B.M.) opgericht, welke de concessies van de O.S.M. over-

[1]) De Groeneweg liep aanvankelijk via de Maatweg op de Utr.weg, maar doordien het gemeentebestuur in 1912 bouwvergunningen weigerde te verlenen in de staat waarin deze weg toen verkeerde, werd dit voor de eigenaren der aanliggende gronden aanleiding, om de weg in de huidige vorm door te trekken, deze te verbreden en te verharden.

genomen had. Nadat sinds 15 October 1935 al geleidelijk met bussen gereden werd op het traject Arnhem-Wageningen, werd op 1 Februari 1937 de tram op dat traject voorgoed opgeheven. Hierop is met bekwame spoed de baan tussen Rhenen en Oosterbeek opgebroken, welke hierdoor sinds het voorjaar 1938 geheel verdwenen is.

Een geheel eigen betekenis heeft in het verkeersvraagstuk steeds de rivier de Rijn ingenomen, welke overigens van zeer groot belang was en nog is voor de papierindustrie, en vroeger ook voor de steenindustrie.

HOOFDSTUK V

VAN BARRE WILDERNIS TOT LIEFLIJK DORP

1. Oosterbeek als Ostbac

Wanneer we iets over Oosterbeek gaan mededelen, dan kunnen we ver in de historie teruggaan, zelfs tot de tijd, toen de beruchte Vikings ons land nog niet met hun plundertochten geteisterd hadden. Reeds zeer vroeg treffen we in deze omgeving sporen van bewoning aan. Ik denk hierbij zowel aan de grafheuvels op de Bilderberg, waaruit verschillend vaatwerk opgediept werd in de twintiger jaren, als aan èen baggerfondst uit de Rijn in 1892, toen een paardentuig en zilveren voorwerpen, waarop o.a. de naam „Mutilis" voorkwam, in het daglicht kwamen.

Deze Mutilis, een Romeins cohorte-aanvoerder, was wellicht afkomstig uit het kamp te Eliste, het tegenwoordige Elst.

Een zeer belangrijke vondst, die de hoge ouderdom van Oosterbeek bevestigd, is de muntenvondst van 1811. In dat jaar vond men namelijk langs de noordzijde van de Utrechtseweg, bij 't uitrooien van akkermaalshout, op 3 voet onder de grondslag, niet minder dan 246 Romeinse munten. [1]) De munten, die in 1840-'42 door de heer D. J. van Lennep beschreven zijn, kunnen als volgt verdeeld worden :

Hadrianus	16
Sabina	10
L. Aelius Caesar	2
Antonimus pius	66
Faustina minor	27
M. Aurelius	51
Faustino minor	27
Lucius Verus	12
Lucilla	11
Commodus	17
Crispina	5
Didia Clara	1
Sept Severus (9e j.)	1
Totaal	246

De schat moet dus tijdens Severus (146-211) begraven zijn, hetgeen betekend, dat omstreeks 205 de eigenaar dezer munten in Oosterbeek moet vertoefd hebben.

Op welke wijze is onbekend, doch in de 8e eeuw moet de Veluwezoom

[1]) W. Pleyte, Nederl. Oudheden, Leiden 1877

eigendom geweest zijn van de dappere en beruchte Saksische vorst Wittekind of Widukind (pl.m. 740-810). Want als hij geen eigenaar van deze streek was, hoe kon dan zijn zoon z'n goederen te Oosterbeek weggeven? Deze Wittekind is zeer berucht geworden door zijn herhaaldelijke oorlogen tegen Karel de Grote. De overlevering vertelt, dat hij, na tenslotte voorgoed door Karel de Grote overwonnen te zijn, gedoopt is, waarna hij zijn wapenembleem dat getooid was met een zwart steigerend paard, liet veranderen in een wit, steigerend paard. Het is dit laatste embleem, dat thans nog het eerste kwartier van het wapen der gemeente siert.

De eerste positieve mededeling over Oosterbeek is, dat op 25 December 834 Wittekind's zoon Wibrecht of Wobrad en zijn kleinzoon Walther een schenking aan de St. Maartenskerk te Utrecht doen. [1]) Tot deze schenking behoorde dan o.m. de „villa Ostbac". Als gevolg hiervan werd de „villa" of onversterkte bouwhoeve Oosterbeek, een rechtstreeks geestelijk bezit, waarover het kapittel van St. Maarten dus het beheer voerde.

Behalve het onroerende goed zelf, werd door gravin Adela, de echtgenote van de Renkumse graaf Imad, tijdens het bestuur van Utrecht 19e bisschop Adelbold (1010-1026), de kerktiend van Oosterbeek aan hem geschonken. [2]) De bisschop schonk deze tiend echter weer aan de St. Paulus-abdij te Utrecht. Het is ook in deze tijd, dat de zo bekend geworden pastoor Bernuphus te Oosterbeek zijn herderlijk werk verrichtte, over wien hierna nog gesproken zal worden.

De „villa" Oosterbeek lag temidden van de uitgestrekte gronden, toebehorende aan de keizer, en later aan de graven van Gelre. Dat ook deze graven te Oosterbeek hun bezittingen hadden, bleek wel na de nederlaag van Graaf Gerhard III in 1202, toen deze na een oorlog tegen de Utr. bisschop Dirk II (wellicht om het bezit van de genoemde „villa"?) in dat jaar gevangen genomen werd door hertog Hendrik I van Brabant, die de Utr. bisschop te hulp gesneld was. Graaf Gerhard herkreeg zijn vrijheid, door zijn goederen, waartoe ook die te Oosterbeek genoemd worden, op te dragen aan de hertog van Brabant als zijn leenheer. Hierdoor werd Oosterbeek zowel een leen van de Utr. bisschop als van de Brabantse hertog.

Van de tol, die reeds in die tijd in Oosterbeek aanwezig was, werd door de Rooms-Koning Frederik II in 1220 aan Deventer en Salland, vrijdom gegeven.

Van grote invloed is geweest, de verkoop van de heerlijkheid in 1342. Hertog Reinald II had de grenzen van zijn bezit weten uit te breiden door verschillende aankopen, ruilingen en inbeslagnamen. Nadat hij door aankoop ook eigenaar geworden was van het hoge rechtsgebied over Hoevelaken, koopt hij op 18 Maart 1342 van Frederik, heer van Baer [3]) het hoog en laag gericht te Velp, en het halve gericht Oosterbeek. Sedert deze aankoop kwam Oosterbeek dus met Velp, voorgoed tot Gelderland.

„Reinald, hertog van Gelre bekent aan Frederik, heer van Baer, wegens de koopprijs schuldig te zijn 1800 pond kleine penningen, zich, nevens anderen, tot betaling dezer som in zekere termijnen onder verband van leisting, verplichtende [4]). Deze vorm van betaling hield in, dat niet bij de koop gelijktijdig betaald werd, doch dat betaling zou volgen op het moment en ter

---

[1]) Oorkondenboek Sticht I, no. 62
[2]) Sloet, Oorkondenboek, no. 166
[3]) Zie over hem ook hetgeen opgemerkt is op blz. 72.
[4]) Nijhoff, Gedenkw.heden I, no. 384 en 385

plaatse waar de schuldeiser, — hier de heer van Baer — die zou wensen.

Tengevolge van deze koop, had Oosterbeek dan ook verder geen eigen heren meer, en werd de heerlijkheid met het domein verenigd. Omdat echter de leenplicht t.o.v. de bisschop bestond, beloofde de heer van Baer bij de bisschop een goed woord te doen.

In grote trekken genomen, is de Veluwezoom, en daarmede ook Oosterbeek, in de middeleeuwen het onvervreembaar bezit geweest van de Gelderse hertogen. Het is dan ook begrijpelijk, dat hier verschillende tynshoeven gevonden werden, waarvan de Dusinkhof de bekendste en ook wel de belangrijkste is [1]). Naast deze hoven waren er dan verder ook nog de uitgestrekte heidegronden en de domeinbossen. Over deze zgn. regalien is reeds eerder uitvoerig gesproken, zodat hier niet nader op ingegaan zal worden.
Slechts wijs ik nog in dit verband op het feit, dat hertog Arnold van Gelre op 25 Mei 1448 erkende, 1450 rijnsguldens schuldig te zijn aan Heynrick van der Helle, waartegenover hij zijn schuldeiser een jaarrente verzekerde van 100 rijnsguldens uit zijn tynsen o.a. te Oosterbeek.

Naast de eigendommen van de hertog, bestonden er ook al vroeg particuliere eigendommen. Ik denk hierbij aan de gronden van Wijnand van Arnhem, waar in 1392 het klooster Mariendaal op gebouwd zou worden. Verder aan de goederen die de Commanderij van St. Jan te Arnhem, alhier had, waarbij met name te noemen zijn het goed Dreden of Dreyen in 1305, en de korenmolen in het dorp. Deze molen had de Commanderij op 1 Januari 1304 gekregen van Arnold van Nyenbeek, commandeur te Arnhem, onder voorwaarde dat nog een priester zou worden aangesteld, die dagelijks een zielmis zou opdragen voor hem en zijn broer. [2]) Naast deze goederen wordt op de kaart van Thomas Witteroos uit 1570 ook nog gesproken over de „struwellen van St. Jan". Dit hakhout grensde oostelijk tegen de hegge het Stenen Kruis, en is later als de Geelkerkenkamp bekend. Verder was er in Oosterbeek het zgn. erf van Altetus. Een rente van 1 pond 's jaars, gaande uit dit goed, werd door Johannes, zoon van Johannes de Koster te Oosterbeek en Clementia zijn echtgenote, op 7 Mei 1335 verkocht aan Arnoldus Scriver.

Deze Arnoldus „dyen scriver" — de schrijver — werd op 9 April 1343 ook nog eigenaar van een rente van 1 pond kleinpenningen 's jaars, gaande uit het erfdeel van Gerardus van den Berghe te Oosterbeek, geheten „Costers Bongart", en gelegen in de boomgaard naast de kerk. Deze rente gaande uit de „kosters boomgaard" werd door Arnt Scriver op 5 December 1391 overgedragen aan Dyrc Johanszoon, priester, ten behoeve van de vicarissen in de oudste kerk te Arnhem, voor het houden van memorien voor Stine Scriver, zijn moeder [3]). Behalve een rente uit de „kosters boomgaard" wist Scriver nog een rente te verkrijgen. Want op 10 Januari 1349 verkopen Gerhardus, gent Stitop, Lyza zijn echtgenote en Reynirus, Lyza's zoon, aan Arnoldus dyen Scriver een rente van 1pond kleinpenningen 's jaars, gaande uit huis en erf, gelegen onder de linden in Oosterbeek, naast de kerk. Deze rente wordt door Scriver op 21 Februari 1404 vermaakt aan de vicarissen van de oude kerk te Arnhem, voor het houden van zielmissen voor zichzelf en zijn broer Johan. [4])

Oosterbeek is vanaf de vroegst bekende tijden een klein en eenvoudig

[1]) Over deze hof zie nader onder hfdst. II, 1
[2]) Arch. Comm. St. Jan. Reg. no. 25 en Inv. no. 321
[3]) Arch. Arnhem, Reg. no. 392
[4]) Arch. Arnhem, Reg. no. 483

dorpje geweest. Slichtenhorst noemt het in 1654 „een geringe vlek ofte bouwerschap bij de stad (Arnhem)". En Halma [1]) weet ons nog te vertellen dat het zó gering was, dat toen 1547 geheel Gelderland de som van 75000 gld. moest opbrengen, het kwartier van Arnhem of de Veluwe, daarin op 17108 gld. geschat was, de steden daarbij inbegrepen. Van de laatstgenoemde som moest de Veluwezoom — één der 3 delen van het kwartier — 1550 gld. opbrengen, waarvan Oosterbeek — één der 13 dorpen daarin — niet meer bijdroeg dan 18 gld. 2 st. en 8¼ penning.

Als Slichtenhorst Oosterbeek een geringe vlek noemt, dan merkt hij ten aanzien van de naam nog op: „ofte liever Haisterbach (gelijk de oude brieven het noemen, om de menigte van heysters en de eyken struycken)". Sinds Slichtenhorst is door meerderen de naam Oosterbeek dan ook aldus verklaard. Ik meen echter, dat hier geen enkele positieve grond voor aan te voeren is. De benamingen die we in de verschillende charters vóór 1500 aantreffen, geven: Ostbac, Hostbac, Osterbac, Oosterbac, Oosterbeeck, Oisterbeeck en Oosterbeke. De huidige naam Oosterbeek is dus een zuivere weergave van de vroegere benaming; hoogstens zou Oostbeek gezegd kunnen worden. Het oudste tijdperk van Oosterbeek wil ik besluiten met het ontstaan van het goed ter Aa, waarvan het „herenhuis" aan de Benedendorpsweg, nabij de kerk stond. Dit goed, dat vrijwel geheel zuid-west Oosterbeek omvatte, behoorde later aan het geslacht Bentinck, die zich daarom Bentinck van ter Aa noemde.

Dat dit gebied zich geheel tot Doorwerth uitstrekte, wordt wel duidelijk door de oude benaming van het Seelbeekdal, nl. Gat van ter Aa. Deze benaming vinden we al, als Doorwerth in 1402 een leengoed wordt. Over de bloeiperiode van dit goed in de 16e en 17e eeuw, is mij helaas niets bekend. Des te meer over de aftakeling ervan, waartoe wij in het vervolg nog gelegenheid zullen krijgen daarop te wijzen. In de 16e eeuw is er behoudens de domeinbossen, reeds niet veel meer van het vroegere hertogelijke bezit over, en behoort vrijwel alles in particuliere handen. Hiermede kan dan een einde gemaakt worden aan dit overzicht, waarna eerst enkele andere aspecten van de geschiedenis naar voren zullen komen.

2. Kerkgeschiedenis (tot plm. 1820)

Het was in de tiende eeuw, dat ter plaatse aan de huidige Benedendorpsweg een stenen kerkje gebouwd werd, welke de kern werd van het huidige gebouw. Ik veronderstel dat reeds vroeger, als gevolg van de prediking van mannen als Willebrord, Bonifacius, Werenfried en Liudger, aldaar een bescheiden houten kapelletje werd gesticht. In dat kapelletje zullen de eerste bekeerlingen geluisterd hebben naar de Evangelieprediking.

Toen de Noormannen in 847 zelfs tot Meinersdijk bij Arnhem doordrongen en dat plunderden en verwoesten, zullen ze zeker ook wel het kleine Hosterbach „aangedaan" hebben. Immers het kleine kapelletje, zichtbaar vanaf de rivier, moet hun een doorn in het oog geweest zijn. Na die verwoesting hebben de weinige bekeerlingen (of waren het er velen?) het kerkje nog niet herbouwd, waaraan de onzekere tijden door de steeds weerkerende Noormannen, zeker niet onschuldig geweest zullen zijn. Dit alles berust uiteraard slechts op

[1]) F. Halma, Tooneel der Ver. Ned., 1725

veronderstellingen, omdat over dat vroegste kapelletje geen enkele zekerheid bestaat.

Meer zekerheid bestaat er over het stenen kerkje, hetwelk ik zoëven noemde. Dit kerkje, vermoedelijk bij de bouw direct tot parochiekerk verheven, vinden we thans nog terug in het schip van de tegenwoordige kerk. Het is tengevolge van de verwoesting en vernieling van het kerkgebouw in de Septemberdagen 1944 en de daarop gevolgde tijd van evacuatie, roof, enz., dat het mogelijk werd om in 1946 in het kerkje opgravingen te verrichten. Dit geschiedde door de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek onder leiding van drs. P. Glazema. Toen pas zijn dingen aan het licht gekomen, welke thans medegedeeld kunnen worden. In dit opzicht kunnen we dan ook eigenlijk wel dankbaar zijn voor de gemaakte vernielingen.

Het oude kerkje dan, zonder toren of koor, was pl.m. 7 x 17 meter groot. De muren, 60 cm dik, werden opgetrokken van grote, nagenoeg vierkante blokken tufsteen, welke zonder spouw of gietwerk werden samengevoegd. Ze zijn gefundeerd op een laag kleinere veldkeien in mortelspecie. Betrekkelijk kleine, hooggeplaatste rondboogvensters lieten het daglicht tot de kerk toe. Deze vensters waren, voorzover in 1946 bij de boven de hoofdingang geplaatste vensters geconstateerd kon worden, aan de hand van afdrukken in de kalk, voorzien van houten kozijntjes met middenstijl. Op een der binnen-neggen bleek toen ook nog een Romaanse, vegetatieve schildering aanwezig te zijn. Trouwens ook op de binnenzijde van de zuidmuur van het schip bleken belangrijke, in 1946 niet meer voor conservering vatbare, muurschilderingen aanwezig te zijn. Daar vond men b.v. twee, naar elkaar toegewende koppen, met gele rood-omrande aureolen. Vermoedelijk zijn dit voorstellingen van engelen geweest. Ook enig lijnwerk in zwart en rood werd gevonden, zodat we het oude kerkje voor kunnen stellen als inwendig versierd met fresco's.

Het kerkje was, gezien de vrij dunne muren, gedekt met een pannendak, waarbij de dakconstructie vanuit de kerk zichtbaar was, zoals dat bij vele oude basilieken gewoon was. Gewelven ontbraken dus. Bij de opgravingen in de kerk vond men dan ook nog dakpanfragmenten in de zandbodem, die het bewijs leverden, dat het kerkje inderdaad met pannen is bedekt geweest, en wel van het Romeinse tegula- en imbrex-type.

Een zeer merkwaardig deel van het kerkje was de koorsluiting. Inplaats van de gebruikelijke halfronde sluiting, was dit kerkje uitwendig recht gesloten en inwendig tri-absidiaal. Dit betekend, dat er drie halfronde absiden of altaarnissen naast elkaar waren. De middelste hiervan was iets breder dan de anderen, en zal waarschijnlijk het hoofdaltaar bevat hebben. Omdat nergens in ons land een soortgelijke bouw gevonden is, moet het Oosterbeekse kerkje hierin als een unicum beschouwd worden.

Uitkomende in de noordelijke absis bevond zich in de noordmuur op geringe hoogte boven de vloer een ronde opening met kruisijzer, middellijn pl.m. 40 cm. Deze opening moet beschouwd worden als een zgn. hagioscoop. Dit Griekse woord betekend: waardoor men het heilige ziet. Omtrent doel en wezen van deze opening bestaan verschillende theorieën, welke wij echter hier niet zullen behandelen. Opgemerkt zij nog, dat bedoelde opening ook wel leprozenvenster genoemd werden.

In de noordelijke absis vond men in 1946 nog een gedeelte van een rode mortelvloer, waarin zich de „moet" aftekende van een altaarvoet. In deze nis zal dus het nevenaltaar geplaatst geweest zijn. In het midden van de lemen vloer der kerk lag een veelhoekige steen van trachiet, welke de opening afdekte

van een grote 10e eeuwse gebakken kogelpot. Deze steen, welke een dikte van pl.m. 10 cm. heeft, was taps doorboord, waarbij de doorsnede van het gat ongeveer 5 cm was. De kogelpot, wijd en hoog plm. 30 cm, gehuld in 'n mantel van witte mortel, stond weer op een ouder, trechtervormig putje van 80 cm. diep, gevormd door verticaal op elkaar geplaatste veldkeien. Mogelijk was dit een op een vóór-christelijke put geplaatst sacrarium, waarin niet meer bij de kerkdienst gebruikt gewijd water werd weggegoten. Bovengenoemde pot en put werden in 1946 tijdens de opgravingen ontdekt, waarbij tot grote teleurstelling van de ontdekkers, de pot niet anders bevatte dan zand. Ook infiltratie van de ondergrond was toen niet waarneembaar.

Aan dit vorenomschreven kerkje in haar oudste verschijningsvorm, zal onvergetelijk de naam van een der oudste priesters verbonden blijven, nl. van Bernulphus. Waarschijnlijk als gevolg van de prediking van een of meerdere heidenpredikers was dit oude kerkje ontstaan, terwijl reeds zeer vroeg hier een kerk geinstitueerd moet zijn, welke door de bisschop tot parochiekerk verheven werd. Althans in 1026 maken we reeds kennis met de zojuist genoemde priester Bernulphus.

Deze priester, die later tot bisschop verheven werd (1026-1054) is het middelpunt van een zeer oude legende, die thans nog steeds de belangstelling van velen heeft. Deze legende moge dan hierom kortelijk gememoreerd worden.

In 1026 toog keizer Koenraad II met keizerin Gisela, die in blijde verwachting verkeerde, naar Utrecht. Hem riepen daar gewichtige zaken, daar er twist viel te beslechten over een bisschopskeuze. Bij Oosterbeek werd de keizerin onwel; zij moest daar achter blijven. De goedhartige pastoor Bernulphus, een trouwe verzorger en ook goede geneesheer voor zijn kudde, wijdde aan de keizerin eerbiedig zijn zorgen. Naar men zegt, schonk Gisela kort hierop in de pastorie, het leven aan een zoon, de latere keizer Hendrik III. Spoedig daarna maakte Bernulphus zich gereed, om ondanks de gevaren, in die dagen aan zo'n reis verbonden, naar Utrecht te gaan om de keizer aldaar het blijde nieuws te gaan vertellen. Keizer Koenraad zat bij zijn komst in onzekerheid terneer. Hij wist nog niet welke der candidaten hij als bisschop zou aanwijzen. Toen nu pastoor Bernulphus met de goede tijding verscheen, kreeg de keizer een inval en benoemde hem in de opengevallen plaats.

Deze legende is zowel fel verdedigd als becritiseerd. Nijhoff [1]) deelt ons mede, dat deze geschiedenis o.a. bewaard wordt door een in monnikenlatijn geschreven grafschrift op een pilaar in de door Bernulphus gestichte Pieterskerk te Utrecht. De waarde, welke aan deze legende toegekend kan worden, blijkt niet bijzonder groot te zijn. Het is hier echter niet de plaats, daarop uitvoerig in te gaan.

Reeds in de 12e eeuw, dus in de Romaanse periode, werd de kerk naar het oosten vergroot door de aanbouw van een plm. 8 meter diep, versmald, halfrond gesloten koor. Daarbij zal de hoofdabsis van de oude kerk opgeofferd zijn, en vervangen door een zgn. triomfboog. Deze boog, zoals die thans na de restauratie weer aangebracht is, vormde steeds de overgang tussen schip en koor. Of de zij-absiden toen intact gebleven zijn, is moeilijk meer na te gaan. Het hoofdaltaar zal in elk geval naar de nieuwe absidiale beëindiging overgeplaatst zijn. Dit koor was, evenals de kerk, gebouwd van tufsteen. Echter met dit verschil dat hierbij gietwerk van kiezelstenen en witte mortel werd toegepast. Op de plaats waar dit koor gebouwd werd, was vóórdien reeds begraven,

---

[1]) Nijhoff, Wandelingen, blz. 49 noot (1824)

en de minder goede fundatie van dit koor op die vergraven grond noodzaakte, dat in de 13e eeuw van baksteen twee steunberen tegen het koor aangebouwd moesten worden. Vermoedelijk gelijktijdig met de aanbouw van het koor is de thans nog bewaarde hoofdingang verbouwd tot ongeveer zijn huidige gedaante. Evenals bij het koor werd ook hier gietwerk van kiezelstenen toegepast. De vroegste deurbekroning, dus de oorspronkelijke, is m.i. terug te vinden in de schuinoplopende geprofileerde tufstenen band, welke de tympan van rode Wezer-zandsteen bekronen. Deze bekroning is thans in- en uitwendig nog terug te vinden in de boogvulling van de huidige bekroning.
Deze nieuwe 12e eeuwse ingangspartij werd voor een dorpskerk wel zeer rijk uitgevoerd met basementen, terugvallende pilasters en rondboogvormige bekroning. Tengevolge van deze bouwwijze werden enkele vensters gedeeltelijk gedicht of ingekort. De in deze deuropening aangebrachte houten deuren, konden afgesloten worden met een zware houten slotboom, welke aan de binnenzijde was aangebracht in daartoe gespaarde gaten in de negge, thans nog aanwezig.

Pas in de volgende eeuw, misschien gelijktijdig met de torenbouw zal de halfronde bekroning aan de buitenzijde verhoogd zijn met de vierkante beeindiging van baksteen met de zgn. speklagen van tufsteen. De daarboven aanwezige kerkvensters zullen toen geheel gedicht zijn.

Een volgende phase in de ontwikkeling van de kerkbouw was de aanbouw van een westtoren in de 14e eeuw. Hiertoe werd de westgevel van de kerk grotendeels afgebroken, waarna de toren gebouwd werd zoals deze in hoofdzaak thans nog is, d.w.z. met de aangebouwde traptoren. De toren is plm. 7 meter in het vierkant, en bestaat uit 3 geledingen op een basement. Hij is gebouwd van baksteen, en geheel bekleed met een 10 cm dikke laag van tufsteen. De oorzaak hiervan zal gezocht moeten worden in de duurdere aanvoer van tufsteen tegenover het goedkopere bakken van stenen, hetgeen ter plaatse kon geschieden. Uiterlijk wilde men blijkbaar de toren bij de kerk laten aanpassen, zodat aan de tufsteenbekleding de voorkeur werd gegeven.

Opmerkenswaard is hierbij nog, dat het basement is samengesteld van gelijke stukken tufsteen, als waarvan de kerkmuren gebouwd zijn. De eerste geleding is daarop samengesteld van regelmatige lagen tufsteen, aanvankelijk dik 20 cm, doch hoger op 15 cm. De vlakke tweede geleding heeft dezelfde regelmatige lagen, doch nu slechts 10 cm dik. De derde geleding, waarin zich de galmgaten bevinden, heeft aan de vier zijden twee ondiepe spaarnissen. De penanten daartussen zijn samengesteld als het basement, terwijl de vullingen van de spaarnissen hetzelfde gelaagd zijn als de tweede geleding. De middenpenant heeft aan elke zijde van onder een verbrede voet.

Boven in de toren zal gelijk met de bouw een klok gehangen zijn. Althans er is alle reden dit aan te nemen. Immers werd met de opgravingen in het kerkruim nabij de toren, de kleivorm van de klok gevonden, met de daarbij behorende stookplaats waarin zich nog houtskool bevond. Voorwaar een zeldzame vondst!

Onder in de toren bevindt zich een kruisribgewelf, waarvan de ribben rusten op eenvoudige kraagstenen en aan de bovenzijde tegen een sluitsteen eindigen. De ingang tot het boven het torengewelf gelegen gedeelte, bevindt zich in de traptoren. Deze is inwendig geheel van baksteen met een dito wenteltrap. Evenals elders, zal ook hier de toren dienst gedaan hebben als bergvrede of vluchttoren. De toreningang aan de westzijde was er toen uiteraard nog niet, zodat de toren dan ook alleen vanuit de kerkruimte bereikbaar was.

Zijn derde uitbreiding vond de kerk in de vervanging van het tufstenen koor door een groter, bakstenen koor. Deze vervanging moet in de 15e eeuw hebben plaats gevonden. Waarom dit geschiedde kan moeilijk worden vastgesteld, doch aannemelijk is, dat gedurende de befaamde Hoekse- en Kabeljauwse twisten in het Gelderse, omstreeks 1420 de kerk gedeeltelijk vernield is, waardoor het noodzakelijk werd het koor opnieuw op te bouwen dit geschiedde toen van baksteen, in Gotische vormen.

Dit koor, dat nog iets breder dan het schip was, bestond uit twee traveeën en een 5/8 gesloten absidiale beëindiging. Deze beëindiging is thans nog op het kerkterrein zichtbaar. In deze vorm nu, hij was toen in het geheel plm. 37 meter lang bij een breedte van 7 meter, is het kerkgebouw bewaard gebleven tot 1865. In dat jaar werd het gebouw ingrijpend veranderd. Alvorens echter deze veranderingen te bespreken, wilde ik eerst nog enkele andere dingen uit de geschiedenis van de Oosterbeekse kerk verhalen.

Van de geestelijken, welke na Bernulphus hier pastoor geweest zijn, zijn er slechts enkelen met name bekend. Zo noem ik

Henrick van der Huete, 1362;
Arndt Brodeland, 1416;
Willem die Haen, 1482 en 1497;
Goert Meynten van Gennep (vice-cureit), 1539;
Arndt van Heerde (vice-cureit), 1548;
Goessen Lubbertss, 1549;
Harmen Henricks, 1563;
Henrick van Maenen, 1570.

Van deze pastoors zijn niet anders dan hun namen bekend. Zij hebben echter gedurende enige eeuwen gewerkt aan het zielenheil van de Oosterbekers, en zijn dus gedurende die tijd met deze mensen vergroeid geweest. Echter niet alleen de Oosterbekers werden door hen „bewerkt", doch ook de Drielenaren.

Het is namelijk zo, dat vroeger tot het kerspel Oosterbeek ook de maalschap Driel behoorde. De pastoor die dus hier zijn herderlijk werk verrichte, was ook geroepen om van tijd tot tijd de Rijn over te trekken, en daar aan de andere zijde van de dijk dat deel van zijn parochianen te bezoeken en bij te staan. Omgekeerd moesten de Drielenaren te Oosterbeek ter kerke.

Ten behoeve van deze communicatie tussen de beide Rijnoevers lag steeds een vaartuig gereed, het kerkschip genaamd. De overvaart-plaats was daar, waar thans nog het Drielse veer is. Pas toen Driel omstreeks 1470 een eigen parochie werd en daarmede ook een eigen kerk kreeg, werd dit schip, althans als kerkschip, overbodig. Daarna bleef het echter als veerboot in gebruik.

Het veer werd tenslotte op 18 Februari 1669 door het kerkbestuur voor 4500 gld. verkocht aan de stad Arnhem, zulks met het aangrenzende huis, hof en grond. De betaling zou geschieden op een schuldbekentenis van 3500 gld. ten laste van de stad Arnhem, terwijl 1000 gld. in contanten zou worden uitbetaald. Deze verkoop werd door het Hof van Gelderland bekrachtigd. [1])

Met de inkomsten van de kerk schijnt het vroeger ook niet al te rooskleurig geweest te zijn. Althans Jutta van Asperen, weduwe Robert van de Dorenweerd, was getroffen door de sobere inkomsten van de kerk, en begiftigde deze daarom in 1416 met enige goederen ten behoeve van het zieleheil van

---

[1]) Arch. Hof, Commissienboek V, 226

wijlen haar man en zijn voorvaderen en ter ere van God en de heilige Moeder Gods. Aan deze laatste was namelijk de parochiekerk gewijd. Genoemde vicarie werd de O.L. Vr.-vicarie genoemd en werd op 15 Juni „geconfereerd" aan Jorden van de Pavort. Ook op het altaar van St. Petrus en Paulus was een vicarie gevestigd. Hiervan waren in 1535 de kinderen van Frederik van Voorst en Walravia van Haeften — heer en vrouwe van Dorenweerd — de collators. Tot die tijd was Willem Kerkhoff, voorheen pastoor van de kerken te Wolfheze en Heelsum, en toendertijd te Nijmegen, vicaris. Op 7 Mei 1535 werd in de plaats van vorengenoemde, als vicaris benoemd Hendrick Vaigts van Gladbach, priester van het bisdom Keulen en kapelaan op het kasteel Doorwerth.

De vicarie werd op 18 Juni 1617 „geconfereerd" aan Johan de Ruyter, doch blijkt op 1 Juli 1630 nog toe te behoren aan Johan Rademaecker, die te Harderwijk ter schole gaat. [1]) Twaalf jaar later ontstond er voor het Hof van Gelderland nog een proces over deze vicarie, tussen Godeschalckius Altius als eiser, contra Engel Kreyevanger, rentmeester van Doorwerth als gedaagde. Eiser vorderde voor zijn zoon de begeving der vicarie op, omdat de gedaagde de vruchten der vicarie genoot, nadat Rademaecker als predikant te Maastricht was beroepen. Genoemde vruchten doelden op een jaarlijkse erfpacht van 12 gld., gaande uit een hofstede te Oosterbeek, bij de kosterie gelegen. Deze werd toen verpacht aan Gerrit Hendriks, die op 23 Juli 1664 van het Hof toestemming ontving om aldaar te blijven wonen. [2])

Tot de inkomsten der kerk behoorden vroeger ook tienden, gaande uit het goed Hoog Oorsprong. In het jaar 1485, toen Johan van Renesse daar eigenaar van was, zijn deze tienden afgekocht met toesteming van de collator der kerk en van de bisschop.

Uit de tijd van overgang is van Oosterbeek zeer weinig bekend. De hiervoor genoemde pastoor Henrick van Maenen (1570) zal vermoedelijk wel de laatste pastoor vóór de Hervorming geweest zijn. Of hij met de „nye lere" is meegegaan, dan wel dat hij van zijn post ontslagen is, is onbekend. Het eerste licht dat voor ons opgaat over de tijd van overgang is, dat de „hervormde" Oosterbekers stonden onder de herderlijke zorg van de Renkumse predikanten.

Zoals we reeds bij de kerkgeschiedenis van Renkum gezien hebben, [3]) werd in 1593 Cornelium Pollert genoemd als predikant van Renkum en Oosterbeek. Deze schijnt in 1598 weer vertrokken te zijn, en wordt opgevolgd door Hubertus Arnoldi Heinsberg (1598-1605) en Bartholomeus Schrantzius (1605-1609).

Toen laatsgenoemde predikant te Oosterbeek was, werd het kerkgebouw in de jaren 1607 en 1608 geheel gerestaureerd en van een nieuwe kap voorzien. Het bewijs hiervan kunt u thans nog zien aan de oostelijke torenmuur, waarin zich nog duidelijk de „moet" aftekent van de vroegere dakhelling omdat het dak plm. 60 cm lager gemaakt werd.

In 1609 kreeg Oosterbeek door de goede zorgen van Arnhems eerste predikant Johannes Fontanus, haar eigen predikant. Hij wist nl. te bewerken dat Engelbertus Aegidii tot predikant beroepen werd.

Reeds eerder schijnen echter pogingen in het werk gesteld te zijn om Oosterbeek aan een eigen predikant te helpen. Op 26 Maart 1599 ontving de

1) W. Wijnaendts van Resandt, Vicarieën in Gelderland.
2) Arch. Hof, Commissienboek V, 168
3) Zie blz. 174

schout althans een missive van het Hof [1]), en bestemd voor de kerkmeesters van Oosterbeek, waarin werd medegedeeld dat het Hof een predikant zou zenden om op de biddag voor de gemeente op te treden, en waarbij hun verzocht werd dit tevens als een proefpreek te willen beschouwen.

Deze proefpreek is schijnbaar niet in goede aarde gevallen, en zo wordt het nog 1609, alvorens de eerste predikant komt. Omdat het arbeidsveld in Oosterbeek nog niet zo groot was, zou ds Aagidii tevens hulpprediker te Arnhem blijven. Finantieel had dit voor hem ook nog voordelen, want Oosterbeek kon hem niet meer dan 150 gld. uitkeren. Zo kreeg Oosterbeek per 1 October 1609 zijn eerste predikant. Zij behield deze tot 1617(in welk jaar ds. Aegidii als predikant te Arnhem benoemd werd. Maar, zo lezen we in de besluiten van de classis dd 30 Januari 1617, „dat synen laste sal verblyven die sorghe, opsicht ende bedieninghe van de kercke tot Oosterbeeck".

De rollen waren nu dus omgekeerd, en ds Aegidii was nu in Oosterbeek hulpprediker. Om zijn Remonstrantse gevoelens werd hij door de classis in 1619 afgezet. Hierdoor werd het echter nodig, op andere wijze in de kerkdiensten te Oosterbeek te voorzien. Op de classicale vergadering van Mei 1620 kwam deze zaak ter sprake. De aandacht viel toen op Valentius Hackenberger, rector aan de Latijnse school te Arnhem, aan wie in 1617 reeds preekconsent verleend was. Hij werd dan ook provisioneel met de dienst te Oosterbeek belast, waarbij hem toegestaan werd huwelijken te sluiten. De sacramenten mocht hij echter niet bedienen.

Aan deze waarneming kwam in 1622 een einde door de benoeming van ds. Theodorus Wyntges. Het schijnt deze predikant meer om de finantieele voordelen, dan om het pastorale werk zelf, te doen geweest te zijn. In Mei van het volgende jaar vertrok hij tenminste al weer, „bewogen" door de grotere inkomsten, die Ede hem kon bieden. Andermaal besloot men toen — het was inmiddels Februari 1624 geworden — van de diensten en gaven van prop. Hackenberger gebruik te maken; aldus geschiedde. De vereniging van het rectoraat met het ambt van predikant werd echter door de classis minder gewenst geacht. Men dwong prop. Hackenberger tot een beslissende keuze, welke in het voordeel van het rectoraat uitviel. Een „vaste" predikant zou dus weer nodig zijn. Zo kwam in 1628 Theodorus Hamer als predikant van Oosterbeek.

Reeds in het eerste jaar na zijn benoeming werd hij aanmerkelijk op zijn inkomsten gekort, als gevolg van de verminderde inkomsten der kerkegoederen. Zijn tractement bedroeg toen nog maar 350 gld. per jaar. Hij vroeg daarom in 1623 vermeerdering van zijn tractement, zulks in verband met de dure tijden (de 80-jarige oorlog was nog niet ten einde!) en met zijn wonen te Arnhem.

Hieruit blijkt dus, dat in Oosterbeek nog geen eigen pastorie was. Na het vertrek van ds. Hamer in het voorjaar 1636 naar Rijnberg, is de dienst nog door vele andere predikanten waargenomen, waarbij de een kort en de ander langer bleef. Velen vertrokken naar elders, anderen bleven hier tot hun dood.

Zo is de opvolger van ds Hamer, ds. Georgius Cortius, hier slechts een half jaar geweest, toen een beroep van Emmerik door hem aangenomen werd. Ook diens opvolger, ds. Henrick van Biesen, die in Nov. 1636 hier kwam, heeft het maar kort gemaakt. Hier was echter de dood de oorzaak; in Juni

[1]) Corr. Hof v. Gelderl., no. 8662

1637 was hij reeds overleden. Nog in dat zelfde jaar had men weer een andere predikant, namelijk ds. Gerardus Witmarius.

Al deze predikanten woonden te Arnhem, waar zij blijkbaar ook meest als hulpprediker werkten. Want dat ze in Oosterbeek zo'n groot arbeidsveld hadden, zou ik niet durven beweren. Ga slechts na: in 1657 telde de gemeente nog maar 58 lidmaten (belijdende leden).

In deze tijd blijkt de oude torenklok uit de 14e eeuw aan het einde van haar krachten gekomen te zijn. Nadat ze aanvankelijk in 1611 al door een nieuwe vervangen was, bleek deze na de ingebruikneming niet te voldoen, doordat het geluid niet ver genoeg doordrong. Eerst werd de klepel verzwaard, maar blijkbaar was dit toch nog onvoldoende. In 1643 werd althans een nieuwe, zwaardere klok aangeschaft. Deze werd gegoten door mr. Francois . . . . , klokgieter te Maurik en werd op Nieuwjaarsdag 1644 in de toren gehangen. Deze nieuwe klok kostte 862 gld. en woog 1150 pond. Dit was dus aanmerkelijk zwaarder dan de oude klok, die slechts 386 pond woog.

Eenmaal aan het opknappen en verbeteren zijnde, meenden de kerkmeesters dat ook de oude preekstoel wel eens vernieuwd kon worden. Zo werd in Januari 1645 de oude kansel afgebroken en vervangen door een nieuwe, welke gemaakt was door meester Reinier, schrijnwerker. Mogelijk is ook in deze tijd de ingang onder de toren gemaakt, welke thans nog aanwezig is, zij het in iets andere vorm. Ook aan iets anders werd nu tevens aandacht besteed. Een eigen pastorie was al een lang gekoesterde wens, die om finantieele redenen nog niet vervuld was. Deze wens ging nu dan eindelijk in vervulling, toen in 1649 de eerste Oosterbeekse pastorie werd gebouwd. In een oud notitieboekje [1]) stond opgetekend, dat de bouwer Herman Beertens 5 halve vaten bier leverde ten behoeve van de arbeiders die het nieuwe predikantshuis „timmerden".

Hiermede was dan de kerk gecompleteerd en kon de kleine kerkelijke gemeente vol trots zien op haar Godshuis en de pastorie. Ds. Witmarius schijnt nogal veel invloed op de gemeente gehad te hebben, want in een vrij kort tijdsbestek werd veel tot verbetering gedaan.

De inkomsten van de kerk bleven steeds aan de geringe kant, hetgeen uiteraard aanleiding gaf tot klachten. Een opgave van 1736 vermeldt de navolgende kerkegoederen : [2])

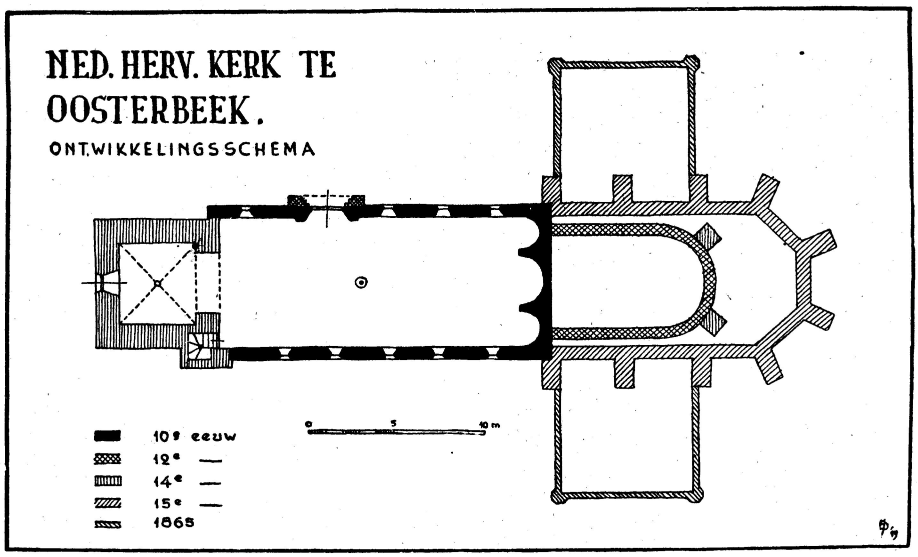
De kerkenhofstede, gepacht door Jorden Derks voor 30 gld. 's jaars ;
een kapitaal van 3500 gld. ten laste van het Kwartier Veluwe ;
een uitgang uit de kerk van Driel, groot 1-14-13 gld. ;
een uitgang van 6 gld. uit een stuk land te Driel ;
idem een uitgang van 6 stuivers ;
een uitgang van 3 gld. uit den Vogelsank van freule Bentinck ;
een perceel akkermaalshout „de Grote Kerkenhegge" te Oosterbeek ;
de opbrengst van de graven in de kerk en op het kerkhof ;
een uitgang van 2 gld. 5 st. uit een stuk land naast de kosterij ;
de helft van de erfpachten van huisjes, gebouwd op grond van de gemeente tot een totaal bedrag van 14 gld. ;
pachten of uitgangen uit de huizen bij de Hes, in de Weverstraat, op de Paasberg en aan de Oosterbeekse weg, totaal 17 gld. 12 st.

---

1) Voorheen in het arch. N. H. Gem. te Oosterbeek
2) Resolutieboek Ambtsjonkers van Renkum

Van één der op gemeentegrond gebouwde huisjes is nog een bijzonderheid bekend. Ambtsjonker Ph. van Goltstein had nl. in deze tijd vergunning gegeven „wegens het timmeren van een huysje en schuur van Jan Nijhuis, ratmaker te Oosterbeek". Elk jaar liep namelijk diens deel en achterhuis geheel onder water door het Rijnwater, waardoor hij veel schade ondervond. Hij kreeg daarom toestemming tot het bouwen van een onderdak op gemeentegrond, „gelegen voor de behuizinge van „de Reizende Man", groot 60 x 40 voet".[1])

Van de meeste predikanten zijn slechts de namen bekend. Blijkbaar leefde zowel predikant als gemeente in alle vrede en genoegzaamheid. Slechts van een enkele predikant zijn nadere gegevens bekend. Noemde ik reeds enkele predikanten die slechts kort in Oosterbeek „stonden", ds. Worm heeft hier 38 jaren gestaan. Hij kwam in 1720, en heeft in de loop der jaren nogal van zich

doen spreken. Vooral is in dit opzicht bekend geworden de onverkwikkelijke historie van zijn ontijdig huwelijk met zijn dienstmaagd. Van deze „val" heeft hij dan ook zowel binnenskamers als van de kansel belijdenis gedaan. In zijn laatste jaren was hij sukkelende, zeer ten nadele van de kerkdienst. Het kerkbezoek werd steeds minder en de inhoud van het „armenzakje" bedroeg na den middagdienst in de regel niet meer dan 5 tot 7 stuivers. Geen vette buit dus voor de behoeftige broeders en zusters. Aan de gemeenteleden bleek het echter niet te liggen, want zij beklaagden zich ten lange leste in 1750 bij de ambtsjonkers van het schoutambt. Ze wezen er op, dat door de slechte staat van het godsdienstonderwijs „grote domheidt, onwetentheidt, ongodisterij, ja allerley quaedt in de gemeente veroorsaeckt wort, gelijck de gedurige ondervinding leert", en drongen aan op de aanstelling van een adjunct-predikant.

Hoewel de pastor-loci zich aanvankelijk hiertegen verzette, gaf hij in April 1751 het verzet op. Door de classis werd hem toen als hulp toegewezen

[1]) Copy achter in trouwboek Oosterbeek 1713-1810

de prop. F. A. Bauch, welke ds. Worm na diens overlijden in 1758 ook als predikant opvolgde. Dat ze er toen royaal van geleefd zullen hebben, kan ik me moeilijk voorstellen. Het was namelijk zo, dat ds. Bauch de pastorie-inkomsten moest delen met ds. Worm. Een extra-salaris kon niet gegeven worden.

Beide predikanten vonden er toen dit op, dat zij vader en schoonzoon werden. Ds. Bauch huwde namelijk met de dochter van ds. Worm. Deze echtelieden trokken toen (van armoede!) bij hun vader in de pastorie in. Ds. Bauch is hier gebleven tot 1779, in welk jaar de dood hem van zijn post ontsloeg. Gedurende de periode van ds. Bauch,en op diens voorstel ,werd sinds April 1752 de buurschap Klingelbeek kerkelijk tot Arnhem getrokken, terwijl ze voordien tot Oosterbeek behoorde.

In deze zelfde tijd, nl. op 26 Nov. 1771 verkocht het kerkbestuur een stuk bouwland ter grootte van 5 schepel gesaay, voor 1400 gld. aan mr. J. N. van der Hoop, burg. van Arnhem en (mede)eigenaar van het landgoed de Hemelse Berg.

Zoals bekend verondersteld mag worden, was de kerk omgeven door een kerkhof. In de 17e eeuw was dit kerkhof beplant met iepen, zodat het gezicht op het kerkje hierdoor grotendeels benomen werd. De iepen, welke omstreeks 1645 gepoot moeten zijn, waren tot forse bomen opgegroeid en gingen als gevolg daarvan door hun mortels zowel de kerkhof- als de kerkmuur aantasten. Ook in verband met het begraven leverden ze moeilijkheden op, zodat ze uitgerooid werden; de laatste in 1744. De muur, die het kerkhof omgaf (en nog omgeeft) werd in die tijd ook opgeknapt en verbeterd.

Ds. Bauch werd in 1779 opgevolgd door ds. J. A. Cloot, welke in 1793 naar Purmerend vertrok. Na deze zijn nog te noemen:

ds. Joh. van der Linden (1794-1797);
ds. D. Schiff (1797-1805);
ds. J. L. Nijhoff (1805-1817); en
ds. P. C. A. de Haan Hugenholz (1817-1820).

Inmiddels verrichtte de knagende tand des tijds zijn onweerstaanbaar werk. Het was daarom noodzakelijk kerk en toren weer eens geheel „op te knappen". Na veel strubbelingen om de nodige gelden bijeen te krijgen, werd in 1795 toch hiertoe overgegaan. De aanbesteding van het werk vond plaats in de dorpsherberg „de Reizende Man". Van die aanbesteding vinden we nog opgetekend, dat de kerkmeesters bij die gelegenheid 12 kannen bier in het gelag gaven, terwijl de aannemer 6 kannen bier moest geven.

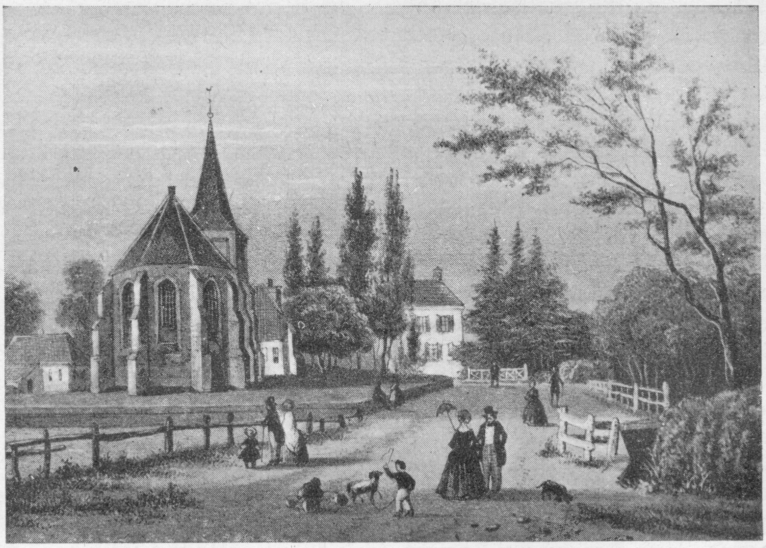
Zichtbare bewijzen van herstellingen en reparatiën zijn nog te vinden in de traptoren. We vinden in de baksteen bv. ingehakt „Huber 1768" en „HMT 1819". Ook andere initialen ontbreken niet, en zullen, zolang de toren beklommen zal worden, nog wel met meerdere aangevuld worden.

We nemen nu afscheid van deze periode der kerkgeschiedenis met een overzicht van de staat waarin zich de kerk, c.a. bevond in de Franse tijd.[1])

De in die tijd opgemaakte staten dateren meest van 1810. De situatie in Oosterbeek was toen zo, dat van de 712 inwoners die het dorp toen telde, er 579 Hervormden waren. De kerk, welke tot de classis Overveluwe behoorde, werd bediend door de toen 28-jarige ds. J. L. Nyhoff, wiens tractement 300 gld. bedroeg. Het kerkgebouw verkeerde in 'n redelijke toestand, en bood plaats aan 300 personen. Zowel kerkgebouw als pastorie waren eigendom van de kerk.

---

1) Arch. Franse Tijd, no. 1189, 1192, 1195 en 1204

Afb. 25. Zo zagen honderd jaar geleden de Oosterbekers hun Ned. Herv. Kerk met de pastorie aan de Benedendorpsweg.

De jaarlijkse uitgaven bedroegen 292 gld., waar tegenover een jaarlijkse ontvangst van 104 gld. stond. Het tekortkomende bedrag werd door collecten aangevuld. Voor zover het de Rooms-Katholieken betrof, de Oosterbekers die deze religie aanhingen — dit waren er 124 —, behoorden onder de parochie Arnhem, waar toen Joannes Preuyn pastoor was.

Tenslotte telde Oosterbeek nog 9 Luthersen, kerkelijk eveneens onder Arnhem behorende. Onkerkelijken kende men in die tijd nog niet, zodat deze categorie niet geteld behoefde te worden. Alvorens nu de veranderingen op kerkelijk gebied in het begin van de vorige eeuw te gaan bespreken, zullen we eerst enkele andere facetten van de Oosterbeekse historie nader belichten.

3. Twee voormalige Doorwerthse lenen

a. de Oorsprong.

Aan de westzijde van Oosterbeek, oostelijk tegen het complex domeinbossen, genaamd de Coenenbossen, lag reeds zeer vroeg een bouwhof, genaamd de Oorsprong. Wellicht werd deze naam ontleend aan de spreng of (oor)-sprong van de door dit bezit stromende beek.

Dit goed is reeds zeer oud, zo merkte ik op, en vanaf de vroegst bekende tijden was dit reeds een leen van Doorwerth. Als zodanig kunnen we dan ook in het oudste leenboek van de Doorwerth [1]), namelijk dat van vrouwe Steven van Wisch, reeds een mededeling vinden. Zo lezen we daarin dat in 1424 Henrick van Wyhe beleend wordt met „dat Guet tot Oersprongen, met synen toebehoren, gelegen inden kerspel Oesterbeeck". Hoewel dit uit het leenboek niet blijkt, schijnt in het midden van de 15e eeuw het goed in twee delen gesplitst te zijn, nl. in Hoog- en Laag-Oorsprong.

---

1) Arch. Doorwerth, no. 60. Leenboek 1413-1528

In 1485 wordt Johan van Renesse als eigenaar van Hoog-Oorsprong genoemd. In dat jaar namelijk werden met toestemming van de collator, de tienden afgekocht, die op dit goed rusten ten behoeve van de kerk van Oosterbeek. Deze afkoop werd door de bisschop van Utrecht bekrachtigd [1]).

In het leenboek wordt in 1519 Arnt ter Hoeven genoemd, die in dat jaar met het goed de Oorsprong beleend wordt, waarbij dan ook sprake is van de afgekochte „uytganck" of tiende. Hieruit blijkt, dat alleen Laag-Oorsprong een leen van Doorwerth was, en dat Hoog-Oorsprong een vrij, eigen goed was.

In 1554 vinden we de twee goederen naast elkaar genoemd, namelijk „Hoegh Oerspronck", hetwelk toebehoorde aan Johan van Renesse, gent. Mormondt, diens broer Barent en zuster Elisabeth — die het van hun vader Johan geërfd hadden —, en een goed „laegh Oerspronck", dat toen nog in het bezit was van Arnt ter Hoeven, een burger uit Arnhem. Dat deze twee bouwhoeven vroeger een geheel uitmaakten, zou opgemaakt kunnen worden uit de woorden: „ende howel 't voerss. erff int goet over langhe jaeren, vyftich, tsestich oeder langer, afgescheiden is mit een alden graeve van Laeghe Oerspronck". Bedoelde „graeve" of greppel is in de loop der jaren verloren gegaan, zodat thans niet meer uit te maken is, waar de scheiding tussen de twee goederen was gelegen.

Met „Laag Oorsprong" werd op 25 Juni 1576 Johan Teunisz beleend, die gehuwd was met een dochter van Arnt (van) ter Hoeven. Later schijnt dit goed aan een zwager van hem gekomen te zijn, want dan wordt Claes (van) ter Hoeven met het goed beleend.

Door verkoop komt dit goed in 1624 aan Henrick Claessen, die het echter op zijn beurt in 1633 weer verkoopt aan Reynier Bongart te Arnhem. Want op 9 Juli van dat jaar verkopen Henrick Claessen en zijn vrouw Jenneken Everts hun „erf en goed gent. Oorsprongen met sijnen olden en nijen gerechtigheyt en toebehoren, zijnde een tiendvrij erff en goet", aan Reynier Bongart en diens vrouw Geurtgen van Diewerden.

Nà dit transport vernemen we van de Laag-Oorsprong niets meer tot het einde van de 17e eeuw, als het goed in het bezit is van de fam. Coets. Het is dan eigendom van dr. Gijsbert Coets, terwijl we in 1705 dr. Hermanus Coets, burgemeester van Arnhem, genoemd vinden. Hij laat in dat jaar zijn uiterste wil registreren in zake het leengoed „Legen Oorspronk".

Op 20 Juni 1722 wordt dr. Johan Chr. Tulleken, als man en momber van Christina Wilhelmina Coets, met de Oorsprong beleend, „sijnde een tiendvrij erf en goed, en bestaande uit huis, hof, brink en omloop, daar in de vijvers gelegen zijn, en ten dele bij Teunis Henricks gepagt, groot 3 hont; een boomgaard groot 2 hont 30 roeden; het Kempken in het Beeckstuck, groot 1 morgen 30 roeden; bosch en heide, nu tot een sterreboschje gemaakt, groot 2 morgen, 5 hont; boschland, nu bouwland, gent. de Langevoor, 2 morgen, 2 hont, 20 roeden; de watersprengen en beek, groot 1 morgen, 1 hont, 90 roeden; den Enk, nu voor een gedeelte de Nieuwen Boomgaard, sijnde 3 morgen, 5 hont; voorts de heggen en beken om en aan de genoemde percelen staande en lopende, ook de oude Allee van de Koude Herberg of Lindenbomen Land tot den Enk toe". Dit gebied omvatte dus bij elkaar een oppervlakte van plm. 12 ha. Bezien we de kaart van G. Passavant van de Coenenbossen uit 1702 [2]) dan blijkt dat het „Heer Coets Boulandt" gelegen is tussen de beek en de

---

[1]) A. Oltmans, De oude kerk van Oosterbeek, Gelre XXV, 132
[2]) Zie kaart 8

Drielseweg (de huidige v. Borsseleweg), en op het gebied van het voormalige herenhuis Hoog-Oorsprong, terwijl het „Coets heetvelt" gelegen was ter hoogte van de boerenwoning v. Borsseleweg 39-41.

Als op 9 Mei 1758 mevr. de wed. Tulleken-Coets overlijdt, vindt daarna op 17 Febr. 1759 een boedelscheiding plaats, waarbij aan mr. Gijsbert Tulleken Sr. werd toebedeeld het „goed den Legen Oorspronk", zijnde voor een gedeelte leenroerig ten Zutphense regte aan den huyse Doreweert". Tot dit goed behoorde dan ook nog een 4-baks papiermolen [1]), met het recht van water en grond daarbij.

Mr. Tulleken, evenals zijn vader burgemeester van Arnhem, en gehuwd met Maria M. Metelerkamp, heeft zijn verkregen bezit sterk weten uit te breiden. Zo kocht hij op 19 April 1760 voor 1400 gld. van Peter Egberts, „een stuk bouwland, groot 2 à 3 molder gesaays, gent. den Claassenkamp, met het akkermaalshout daarbij en om behorende. Zuid de Doorw.weg, west en noord de Koedell, oost de graaf van de onderste molen, van koper behorende;

2. het nieuw aangemaakte land, groot plm. 2 molders, thans het Nijland gent., leggende ten zuiden van achter den Els van de koper, west aan de Drielseweg, noord en oost de heggen van koper;
3. het akkermaalsbosje daar tegenover, oost aan de Drielseweg, zuid, west en noord aan de Koedell;
4. nog het pasje met enige eiken- en beukenbomen aan de Doorw.weg gelegen, tussen de Drielseweg en de onderste molen van koper."

Enkele jaren later, namelijk op 2 Nov. 1764, weet mr. Tulleken eveneens van Peter Egberts aan te kopen diens bezit de Westerbouwing. Dit bezit werd reeds vanouds zo genoemd, en bestond uit „huis, schuur, berg en verder getimmerte, met den boomgaard en annex weylandt gent. den Ovencamp en den Vogelsang, groot plm. 4 mudde gesaays, voorts opgaande hout- en akkermaalsheggen, met het veldje gent. het Rijnslag." Dit goed werd beleend ten oosten het land van smid van Raaij, van dhr. v. d. Hoop en juffr. Worms, zuid de leigraaf en het weiland van smid v. Raaij, west het akkermaalshout van de Rekenkamer en noord de Doorwerthseweg.

Door deze aankopen is het bezit vergroot en is dan ook in deze tijd tot zijn grootste bloei gekomen. Opgemerkt zij nog, dat de hiervoor genoemde aangekochte goederen, allen vanouds tot het uitgestrekte goed van ter Aa behoorden. Als zodanig worden zij bij een boedelscheiding in 1728 nog aan Jhr. Johan Bentinck toebedeeld. Nadien werden de goederen successievelijk verkocht. Zo kwam Hartenstein ook al tot de Oorsprong. De Vogelsank werd in het begin van de 18e eeuw bewoond door boer Roelof Stevens, en bestond toen uit „huis, hof, berg en schuur met 8 morgen weiland en rijswaard, 10 molder gesaays met opgaende bomen en ackermael".

Inmiddels is het goed Hoog-Oorsprong ook tot ontwikkeling gekomen. Blijkens de kaarten van het domeinbezit [2]) uit 1570 (door Thomas Witteroos) en 1616 (door Bernard Kempinck) werd het goed bewoond door Gerrit Beruwen of Berwen. Zijn hoeve lag ten westen van de v. Borsseleweg, ongeveer waar thans de Wolterbeekweg op deze weg uitkomt, terwijl aan diezelfde zijde ook de „Gerrit Berwen Enk" lag, dus het bouwland.
In 1664 blijkt dit goed aan Isaak Muys toe te behoren, terwijl deze het aan een boer verpachtte. Althans uit een contract van dat jaar tussen de pachter —

---

[1]) Zie over deze molen nader in hfdst. V, 7
[2]) Arch. Geld. Rekenkamer. Kaarten no. 260 en 262

Henrick Herms —, en zijn scheper — Gerrit Janssen — blijkt, dat toen genoemde Muys, burger van Arnhem, eigenaar van deze hoeve was. In dit contract verbond de scheper zich om 100 schapen gedurende 6 jaar te hoeden op het erf en de drift van de Hoog-Oorsprong. Op de kaart van G. Passavant uit 1702 vinden we de gronden ten oosten van de v. Borsseleweg en zuidelijk van de Utr.weg, aangegeven als „Berent Rijckxe Boulandt".

In dat jaar is dit bouwland dus reeds in het bezit van de familie Rijckxe, Rijxen of Rijksen. Op 22 Febr. 1720 verkopen Gerrit Rijxen en Jenneken Gerrits voor 2275 gld. hun goed genaamd den Hogen Oorspronck, waaronder behoorde „het Schotstuck met het Beeckstuck en 't huys daerop staende, en 't huys dat Gerrit Rijxen (de verkoper) bewoonde, en thuys waar nu uythangt den Lindeboom". Dit goed nu, waarvan Jan Harmsen, Willem Jorissen en Wouter Jansen pachters en gebruikers waren, werd verkocht aan Hendrik Jacobs en Ytjen Rijxen, bewoners van het huis „den Bergh" bij Hartenstein. Ruim een jaar later, nl. op 21 Nov. 1721 verkoopt Jacobs zijn pas verkregen bezit aan — zijn zwager? — Henrick Rijxen.

Tot dit gedeelte van de Oorsprong behoorde, zoals reeds genoemd werd, ook de zgn. *Koude Herberg*.

Deze woning of herberg wordt ons beter bekend, wanneer de eigenaar zijn goed in 1725 en 1728 bezwaard met een hypotheek. Dan is er sprake van „het huis en stal en de nieuwe schuur, gemeenlijk de Koude Herberg genaamd, daar nu den Lindeboom uithangt". De naam Koude Herberg is waarschijnlijk ontleend aan het feit, dat de herberg slechts op de dag door een kastelein bewoond werd, evenals gesproken wordt of werd over een „koude kerk", indien er geen pastorie bij aanwezig was. Uit een proces van 1743 [1]) blijkt dan ook, dat niet de eigenaar, maar een ander aldaar als kastelein genoemd wordt, nl. Evert Roeloffs. In 1749 wordt Beernt Theunissen van Heuven als zodanig genoemd.[2])

Inmiddels was de eigenaar, Hendrik Rijxen, overleden, en zijn weduwe Christina Benninck, hertrouwd met Reynder van Kel. Haar kinderen maken echter aanspraak op haar erfdeel, zodat zij dit op 14 Oct. 1743 transporteert. Tien jaren later, nl. op 11 Sept. 1753, verkopen Eesken en Johanna Rijxen hun bezit de „Koude Herberg" met de schuur daartegenover staande, tesamen met het akkermaalshout daartoe gehorende", voor 2600 gld. aan mr. Gijsbert Tulleken, burg. van Arnhem. De herberg werd toen gepacht door Willem Jansen.

Een ander deel van het goed Hoog-Oorsprong wordt op 16 Jan. 1759 door de kinderen van Wouter Frederickse, die voor 3/4 deel eigenaren zijn, ter grootte van 6 molder gesaays met het houtgewas, verkocht aan Hermannus Beekhuijsen. Dit stuk land omvatte de gronden, thans gelegen tussen de v. Borsseleweg, Utr.weg en de Wolterbeekweg.

Uit een en ander blijkt dus, dat Hoog-Oorsprong weer geplitst is in een goed „den halven Oorspronck" genaamd, en in „de Koude Herberg". Als in Maart 1759 een boedelscheiding plaats vindt, komt eerstgenoemd goed voor 3/4 aan genoemde H. Beekhuijsen, en na verkoop voor 1/4 deel aan mr. G. Tulleken. Waar de Koude Herberg reeds 6 jaar vroeger aan mr. Tulleken gekomen was, betekende dit, dat deze nu eigenaar van vrijwel de gehele Oorsprong was geworden. De reeds eerder genoemde aankopen maakten van dit goed een fraai geheel, dat ongeveer een gebied van plm. 60 ha omvatte.

---

[1]) Arch. Hof. Crim. Sententienboek 1741-1752.

[2]) Lijst van haardstedegelden. Arch. Ged. Staten Veluwe, no. 306

Deze omvang blijft echter tot de bloeitijd beperkt, waarna verschillende delen door verkoop weer afvallen. Zo wordt op 29 Juni 1779 het goed Hartenstein met aangrenzende gronden, als het Brantsbosje, de Kivitskamp, de Coetsenhegge, en de Conijnenhoek verkocht aan mr. J. van der Sluys, advocaat aan het Hof te Arnhem. [1]) Tevens werd aan dezelfde ook verkocht het 1e en 2e Beekstuk met 8 schepels gesaay op de Hoog-Oorsprong.

Bij testamentaire beschikking dd. 19 Januari 1788 van mr. G. Tulleken, worden zijn onder Oosterbeek gelegen goederen toegedeeld aan zijn zoon mr. Jan Everwijn Tulleken. Als zodanig worden dan genoemd:

het erf en goed Legen Oorspronk voor 15244 gld.;
het erf en goed de Koude Herberg voor 4081 gld.;
de Claaskamp en het Nijland van de Dorenweerdse weg voor 1800 gld.;
de gesloopte papiermolen met toebehoren voor 1400 gld.;
een papiermolen met zijn getimmer voor 2500 gld.;
het erf en goed de Westerbouwing voor 6000 gld.;
een weide van 3 morgen voor 2400 gld.

Na een 10-jarig bezit wordt deze eens zo fraaie bezitting verkaveld en door mr. J. E. Tulleken op 1 Juli 1802 in verschillende delen verkocht.

Dan komt de Westerbouwing aan mr. Derk Gaymans, de weide het Rijsweerdje ter grootte van 3 morgen aan Robbert Voute, en het huis en erf de Lindeboom of Koude Herberg, met schuur, akkermaalshout en bouwland, aan de reeds genoemde mr. Gaymans uit Arnhem.
De rest van het goed de Oorsprong, dus de eigenlijke kern ervan, wordt door mr. Tulleken op 27 October 1811 voor 17000 gld verkocht aan de heren Joh. Chr. Spakler te Rotterdam en H. J. Backer te Dordrecht.

Alvorens verder over de Oorsprong te spreken, wil ik eerst nog op een tweetal afgespleten goederen nader ingaan, nl. op *de Koude Herberg* en de Westerbouwing.

Wat de eerste betreft, deze werd door mr. Gaymans op 2 December 1808 voor 4500 gld. verkocht aan Hendrik van Veelen en zijn vrouw Willemina de Vries. Van Veelen is vele jaren kastelein op de Koude Herberg geweest, en heeft er zeer veel toe bijgedragen, dat de naam van de Koude Herberg in wijde omtrek vermaard werd. Het bezit van de Koude Herberg, ter grootte van 5 ha, omvatte in de eerste helft der vorige eeuw het gebied van de buitenplaats Valkenburg, dus tussen de v. Borsseleweg en de v. Lennepweg. Op 26 Juli 1835 is de herberg een prooi der vlammen geworden, maar werd in datzelfde jaar weer fraai en groots herbouwd. En in deze nieuwe vorm was de herberg het verenigingspunt „dergenen, die in deze heerlijke streken vertoevende, hun intrek niet in het dorp zelf bij zodanige ingezetenen nemen welke een gedeelte van hun landelijke woning daarvoor hebben ingericht". [2])

Na de dood van H. van Veelen in 1853, wordt de Koude Herberg aangekocht door de bekende Amsterdamse koopman R. D. Wolterbeek, die het huis daarop bestemde tot zijn buitengoed. Om echer de herberg als zodanig niet verloren te laten gaan, wordt een grondruil aangegaan met mr. J. M. de Kempenaer, eigenaar van de tegenover de Koude Herberg gelegen bouw- en weidegronden van de Bilderberg. Op deze grond wordt nu in bescheiden vorm een logement gebouwd, op de plaats waar wij nu nog het gelijknamige cafétje kennen. Deze herberg bleef verder steeds behoren aan de eigenaren van de Bilderberg, totdat hij als particulier eigendom door J. J. Wijnbergen (de toen-

[1]) Zie hierover nader op blz. 289/290
[2]) v. d. Aa, Aardr.k.wdbk. 1844

malige kastelein) in 1922 van de gemeente Renkum werd aangekocht. Het gebouw is in de loop der jaren zeer veranderd, en in 1905 vrijwel geheel opnieuw opgetrokken.

Inmiddels was de oorspronkelijke Koude Herberg door de fam. Wolterbeek herdoopt in „Valkenburg". Tot deze villa behoorde een uitgestrekt park ter grootte van 7 ha, hetwelk op fraaie wijze aangelegd werd. Zo zegt Sipman, dat Valkenburg alom bekend is om zijn tuin met zeldzame collectien planten; de varens o.a. werden op menige plantententoonstelling bekroond. [1]) Valkenburg bleef in het bezit van de fam. Wolterbeek tot 1923, waarna de buitenplaats verkocht werd. Thans behoort zij — slechts het huis met de directe omgeving — aan de fam. Heybroek.

Het tweede afgespleten goed dat nog apart zou worden bezien, is de *Westerbouwing*. Toen dit bezit in 1802 in handen van mr. D. Gaymans uit Arnhem kwam, werd het omschreven als een huis, erf, boomgaard, weiland het Leeg, groot 2 morgen en bouwland, groot 4 mudden gesaays. Dit bezit was toen tevens bezwaard met een uitgang van 3 mudden rogge t.b.v. het Jagermeestersambt van Veluwe, en een uitgang van 3 gld., jaarlijks op 22 Februari te betalen aan de kerk van Oosterbeek. De bezitting was plm. 13 ha groot, en omvatte het gebied ten zuiden van de Doorwerthse weg, tussen de Veerweg en de Boefhegge (de latere Valckeniersbossen). Ook de strook weidegrond over de Veerweg tot aan de beek, behoorde tot het bezit. De tot het bezit behorende woning of boerderij, die in de buitenbocht van de Veerweg — ten zuiden van het Kerkpad — stond, is omstreeks 1870 gesloopt. Op de berg, waar thans rest. de Westerbouwing staat stond in 1824 een „salon" of theekoepel, hier gebouwd ten gerieve van de fam. Gaymans. In het bezit van deze familie blijft de Westerbouwing tot 1872, in welk jaar het goed verkocht wordt aan E. J. Backer, een nazaat van de vroegere burgemeester.

Deze weet de Westerbouwing nieuw leven in te blazen. Zijn zakelijk inzicht vertelde hem, dat uit een zo fraai door de natuur geschonken punt, wel munt te slaan was. Hij liet daarom in 1876 kort bij de koepel een woning bouwen, waar „nat en droog" verkrijgbaar was. Van deze tijd af begint de grote trek zowel van ingezetenen als van vreemdelingen naar deze nieuwe Westerbouwing. Volgens Sipman ontmoette men op het terras altijd bezoekers; „geen uitspanning in de omtrek van Arnhem is in de laatste jaren zo in trek als deze." [2])

Nadat de uitspanning in 1885 eigendom werd van dhr. L. Fangman, eigenaar en bewoner van Bato'swijk, ontwikkelde dit bedrijf zich nog meer. Het huis werd vergroot en aan de voorzijde een open waranda aangebouwd. Nog meer werd ten dienste van de genotzoekende dagjesmensen gedaan, nadat de heer Scheffer van de Duno, in 1907 de Westerbouwing met de Valckeniersbossen aankocht. Het geheel werd in 1915 zelfs nog verrijkt met de uitkijktoren, die de ouderen zich nog wel zullen herinneren. Inmiddels was omstreeks 1880 de bekende Huis-ter-Aa-boot gaan varen, welke 's zomers regelmatige diensten tussen Arnhem en het Drielse veer onderhield en daarmede de stroom van dagjesmensen vergrootte. De Westerbouwing werd in 1912 door het gemeentebestuur aangekocht, teneinde zekerheid te hebben, dat dit lustoord ook voor de toekomst voor het publiek behouden zou blijven. En toen na de dood van de heer Scheffer in 1917 ook de Valckeniersbossen konden overgenomen

---

[1]) M. Sipman, Arnhem en omstreken, blz. 101
[2]) Idem, blz. 98

Afb. 26. De toegang tot het gebied van de Duno, en de opgang naar de Westerbouwing, zoals dit er vóór 50 jaren uitzag.

worden, was daarmede een der prachtigste stukjes van onze gemeente behouden, vormende in z'n geheel een oppervlakte van 17 ha.

De glansperiode van de Westerbouwing lag in de dertiger jaren, doch toen werd ook de behoefte steeds meer gevoeld om een beter geoutillerd bedrijf te hebben. Tenslotte werd besloten om een geheel nieuw gebouw op te trekken, welk gebouw op 2 Juni 1933 gereed kwam, en in 1944 als oorlogsslachtoffer is ten onder gegaan. Na de bevrijding werd aanvankelijk een noodrestaurant gebouwd, hetwelk in 1950 vervangen is door het huidige hotel-restaurant met de uitzichttoren.

We keren thans weer terug tot het eigenlijk landgoed de Oorsprong, dat in 1811 door H. J. Backer uit Dordrecht, c.a., werd aangekocht.

Deze deed dit uit zuiver zakelijke motieven, want hij liet nog dat zelfde jaar kort bij de Benedendorpsweg aan de beek een fabriek bouwen, ter vervaardiging van suiker uit mangelwortelen. Dit vond z'n oorzaak in de verplichting gedurende de Franse overheersing, dat iedere landbouwer mangelwortelen moest verbouwen, omdat de invoer van rietsuiker uit Indië onmogelijk was geworden. Als gevolg hiervan werden ook in Oosterbeek veel suikerbieten verbouwd, zodat de fabriek op de Oorsprong reeds het eerste jaar van z'n bestaan een productie van bijna een millioen Ned. ponden aan suikerbieten verwerkte, en daardoor tevens de belangrijkste suikerfabriek van de provincie was. De fabriek werd aangedreven door een watermolen, die z'n kracht door een 22 voet hoog molenrad aan de stroom van de beek ontleende, terwijl bovendien een rosmolen bijgebouwd werd.

Na twee jaar suiker geproduceerd te hebben, nam de Franse overheersing een einde, en daarmede ook de verplichting tot de suikerfabricatie en de ver-

bouw van suikerbieten. Het doel van de fabriek ging hiermede dan ook verloren, hetgeen de heer Backer deed besluiten, zijn landgoed te verkopen. Dit werd op 13 Oct. 1814 in logement de Zon bij de Rijnpoort te Arnhem publiek verkocht. De kennisgeving van de verkoop omschreef het landgoed als:

„De Buitenplaats den Oorspronk genaamd, gelegen in de Gemeente van Oosterbeek, tusschen Arnhem en Doreweerd, met een daarop staande geheel nieuw aangelegde Fabriek tot stoken van Zuiker uit Mangelwortel, maar niet minder geschikt en zeer gelegen tot de Rafinaderie van Coloniale Zuikeren, zoo in aanzien van het Debiet in de omgelegen steden en dorpen van de Landprovincien, als ter oorzake van het zeer gemakkelijke Transport naar boven en beneden de Rivier de Rijn, aan welker Oever het Goed Water-vrij grenzende is. De Fabriek en daar anexe Gebouwen, alle van Steen en in den besten Staat, is lang 140 en diep 55 voeten, dezelve heeft tien koperen pannen, een Watermolen en een Paardemolen. en wordt geveild met al wat daarin aard en nagelvast is, alle vaste Gereedschappen daar onder begrepen, met vrijlating aan de Koper om de Parsen en andere bij de toeslag voorhanden zijnde losse gereedschappen, tegen taxatie van onpartijdige Deskundigen, over te nemen.

Het goed zelve is tusschen veertig en vijftig Morgen en bestaat in een Woonhuis tot Optrek voor den Eigenaar. Gemetseld. Gemetselde schuur tot stalling voor 12 Paarden en tachtig stuks Rundvee, met daar annexe Bouwmans Woning.

Voorts: Tuin, Boomgaard, ongeveer 18 morgen Bouw- en Tabaksland, opgaande Eiken, Beuken- en Denneboomen zo oud en zwaar, als nieuw gepoot Eiken Akkermaalshout en ander Hakhout. Heetveld en Schaapsdrift met zijn eigen loopend Water van hetwelke, behalve de Fonteinen, Cascades en andere Waterwerken, ook de Watermolen van de fabriek loopt.

Ruim 6 morgen allerbest weiland, mede gelegen onder Oosterbeek, in de nabijheid van de Plaats. Dit Weiland zal in Parcelen en ook in Massa geveild worden. De Fabriek en daar bijbehorende Gebouwen kan worden aanvaard den laatsten December dezes Jaars, of zoo eerder als het Verkoperen convenieren zal dezelve te ontruimen en de aanvaarding van het overige zal op den eersten November e.k. geschieden kunnen. De Termijn van betaling van alles is gesteld in eens, op den eersten Maij des aanstaanden Jaars 1815.

Nadere informatien van het een en ander is te bekomen ten Comptoire van den Notaris Isaac Nijhoff te Arnhem".

Van dit landgoed volgens voorgaande omschrijving, wordt nu Joh. Backer, de latere burgemeester, eigenaar. Voor wat de fabriek betreft, hij liet deze verbeteren en bouwde hem om tot de bereiding van siroop uit mangelwortelen, waartoe jaarlijks 2 à 3 millioen ponden van dat gewas verwerkt werden. Dit betekende voor Oosterbeek een economisch belang, want er werden goede prijzen betaald voor de afgeleverde suikerbieten, zodat dan ook velen tot de verbouw overgingen, of anders op de fabriek zelf werk vonden. Want volgens de Statistieke Beschrijving [1]) vonden gedurende de 6 wintermaanden 20 à 30 arbeiders aldaar werk. De hier vervaardigde siroop werd meest binnenslands afgeleverd.

In Maart 1833 brandde deze fabriek geheel af, doch werd vergroot herbouwd en tevens tot bereiding van aardappelmeel ingericht; nu echter gedreven door stoomkracht. Omstreeks 1852 is de fabriek, waarschijnlijk omdat deze niet meer rendabel was, ofwel door de nieuwe eigenaar niet meer gewenst

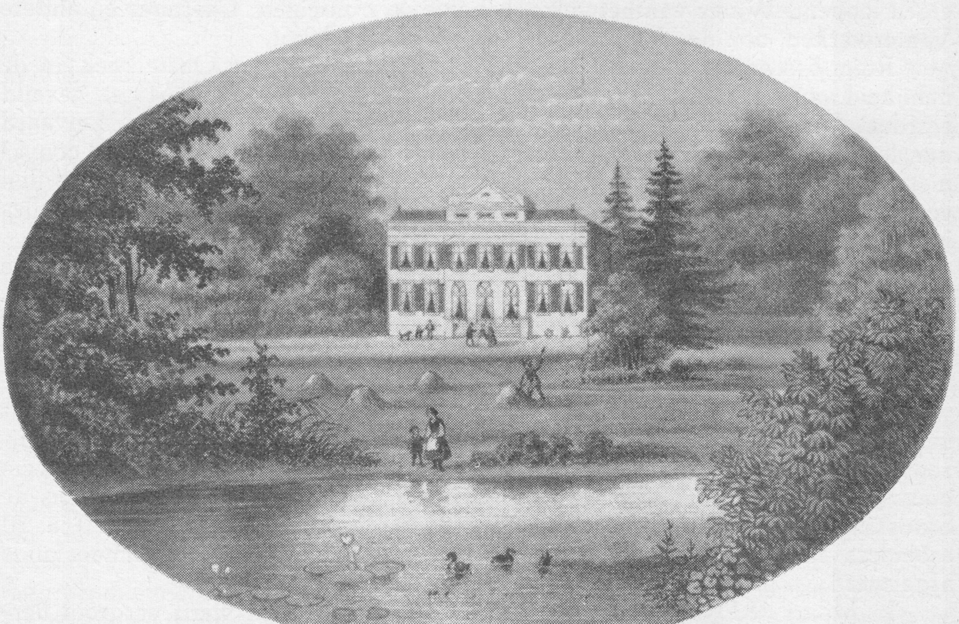
---

[1]) Nijhoff, Statistieke Beschr. v. Geldl. 1826

werd, afgebroken en verplaatst naar de zuidzijde van de Benedendorpsweg (waar nu het pand Veerweg 2 staat) alwaar zij verder dienst deed als wolspinnerij. Als brandstof werd op de fabriek steenkool gebruikt, die voorheen van de Roer aangevoerd werden, totdat men om de grote invoerrechten genoodzaakt werd om deze langs een kostbaarder weg, uit Luik of Henegouwen aan te voeren. Na 1830 gebruikte men heideplaggen als brandstof, welke geheel van Hoenderloo gehaald werden. Want in een reisbeschrijving van Hoenderloo door ds. Heldring uit 1841 wordt gezegd : ,,Wij zagen ook nog 2 karren van de fabriek des heren Backer op de Oorsprong, die op 2 à 3 uur afstands de heideplaggen komt halen''.

Zoals ik reeds opmerkte, werd in 1814 Joh. Backer eigenaar van de Oorsprong, welk landgoed algemeen om zijn schoonheid geroemd werd. De hoofdzaak van die roem culmineerde in de beek, die met haar 86 voet verval en haar vijvers en watervallen, de algemene bewondering had.

Dit fraaie landgoed, waarop door dhr. Backer een herenhuis en een tuinmanswoning gebouwd werd, is door hem nog meer verfraaid en grotendeels opnieuw aangelegd. Reeds in 1824 was er in de tuinmanswoning gelegenheid om verversingen te gebruiken. De tuinmanswoning ontaardde hierdoor in een soort uitspanning, waar we omstreeks 1860 de in Oosterbeek zo bekend geworden kastelein Gerritsen vinden. Buddingh [1]) vertelt ons daarvan : „Op warme zomerdagen ziet men op verschillende plekken in de vallei, in de rustieke hutjes en bij de vijvers, verschillende groepen zitten, die het bedrijvig

Afb. 27. Huize ,,de Oorsprong'', gezien vanaf de Benedendorpsweg. Naar een gekleurde litho uit : Kastelen en buitenplaatsen, door Fr. Buffa en Zn. 1850—1854.

---

[1]) C. A. Buddingh in zijn aant. op Nijhoff's Wandl. (plm. 1860)

leven der stad enige ogenblikken hebben vaarwel gezegd, om de vrije natuur te genieten, of deze plaats hebben uitgekozen om aan vrienden en betrekkingen feestpartijen (bruiloften, verjaringen) te bezorgen, waartoe ten hunnent de gelegenheid ontbreekt. Bij zulke gelegenheden is er voor de gevoelige denker bijna geen plekje te vinden tot stille beschouwingen ; gezang, gelach en gedartel voeren hem overal tot de dagelijkse wereld terug ; hij bemerkt dat die plechtige sombere vallei veel meer te doen heeft met het woelige leven, dan een eenzaam bezoek hem zou doen vermoeden."

Het landgoed de Oorsprong was in 1831 nog 32 ha groot, doch werd al spoedig in veelvoud vergroot. Backer, die het herenhuis als burgemeester bewoonde, kocht — aanvankelijk in combinatie met mr. de Kempenaer uit Arnhem en Jan Valckenier uit Amsterdam — op 11 Oct. 1838 de domeinbossen aan, gelegen tussen de grens van Doorwerth en zijn landgoed.[1]) Deze aankopen betekenden een vergroting van 141 ha van zijn landgoed, hoewel niet alles zijn eigendom bleef. v. d. Aa beschrijft ons de Oorsprong in 1846 als 73 ha groot, terwijl opgemerkt wordt, dat dit landgoed tot de meest bezochte van onze vaderlandse landgoederen behoort.

Op 15 Nov. 1845 werd burg. Backer ook eigenaar van het Drielse veer, hetwelk hij in publieke veiling voor 11310 gld. aankocht van de stad Arnhem. Dit veer werd op 20 Febr. 1669 door deze stad van het kerkbestuur der N.H. Gemeente te Oosterbeek aangekocht, en daarop sindsdien steeds verpacht.

Na het overlijden van burg. Backer in 1851 wordt de Oorsprong aangekocht door Baron van Brakell Doorwerth, die het herenhuis verhuurde en de siroopfabriek liet slopen. De Oorsprong krijgt dan steeds meer betekenis als ontspanningsoord, zoals hiervoor reeds opgemerkt is. De Oorsprong blijft in het bezit van de fam. van Brakell, ook na het overlijden van Baron en Bar.sse v. Brakell, resp. in 1853 en 1878. Na het overlijden van de laatste, vindt een boedelscheiding plaats, waarbij het gehele bezit van de Oorsprong, dat dan inclusief alle vroegere domeinbossen een oppervlak van niet minder dan 191 ha beslaat, toebedeeld wordt aan Francoise Stephanie, Bar.sse v. Brakell Doorwerth, die gehuwd was met Jhr. A. W. van Borssele, burgemeester van Ede. De fam. v. Borssele bewoonde het herenhuis, en liet dit in 1890 geheel verbouwen en moderniseren.

Zo fraai werd de buitenplaats geacht, dat deze omstreeks 1900 nog in aanmerking kwam voor buitenverblijf van koningin Emma. De besprekingen daartoe stuitten tenslotte af, waarna koning Willem III het buiten Kortenburg (thans Oranje Nassau Oord) bij Renkum aankocht. Na het overlijden van Jhr. v. Borssele in 1903 kwam alle bezit aan Freule J. H. G. v. Brakell, een nicht van eerstgenoemde, welke gehuwd was met dhr. W. C. v. Heutsz. Sinds die tijd is 't bezit van de Oorsprong verkaveld geworden en in verschillende delen uiteen gevallen. De directe omgeving van het herenhuis werd reeds in 1907 aangekocht door N. J. van Hasselt, welke in dat jaar ook de beide tabaksschuren (v. Borsseleweg 32-34 en 37-39) liet ombouwen tot boerderijen en woonhuizen. Deze beide schuren waren in 1880 reeds geheel veranderd.

Overigens werd het aanzicht van het park ingrijpend veranderd door de wijzigingen die aangebracht werden onder leiding van de bekende tuinarchitect Leonard Sprenger. Ook de beken waren in deze wijzigingen begrepen. Hierdoor werd het noodzakelijk, de reeds beroemd geworden uitspanning, die oostelijk van het huis lag, te sluiten, evenals trouwens de gehele buitenplaats

---

[1]) Zie hierover nader in hfdst. II, 3

voor het publiek afgesloten werd. Dit alles geschiedde in 1910. Hoe druk het voordien daar steeds was, blijkt wel uit een verzuchting van v. d. Ven in 1915: „Er waren teveel bierdrinkende en broodjes etende mensen, giegelende paartjes en zeurende kinderen om op de Oorsprong ongestoord van de natuur te kunnen genieten". Nadat v. Hasselt bij een publieke verkoop in 1911 ook eigenaar van het herenhuis zelf was geworden, ging hij dit ook bewonen.

Inmiddels was in de jaren 1914-1917 het grootste deel van het voormalig bezit der fam. van Brakell aangekocht door Jhr. Mr. H. van Holthe tot Echten. Dit gebied omvatte in hoofdzaak alle terreinen tussen de Utr.weg en de Benedendorpsweg, westelijk van de v. Borsseleweg. In 1918 verkocht hij hiervan de Zilverberg weer, welke toen werd aangekocht door J. J. van Rietschoten, die daar voor zich in 1924 de villa Eekhof liet bouwen. Het rondeel van beuken, op het hoogste punt van zijn terrein gelegen, gepoot en aangelegd in 1731 werd door hem uitgerooid, omdat de bomen uitgeleefd waren.

Het herenhuis de Oorsprong, dat door v. Hasselt tot 1919 bewoond werd, is in het volgende jaar geheel uitgebrand. De bezitting is hierna voor 125000 gld. aan de gemeente aangeboden, welke echter niet op de koop inging. De N.V. Expl. Mij. de Tafelberg werd toen eigenaresse, welke het echter op haar beurt in 1921 weer verkocht aan mr. J. Frowein, welke thans nog eigenaar is. Het huis is in 1944 tengevolge van de oorlogshandelingen geheel verwoest.

b. de Sonnenberg.

Evenals de Oorsprong, is ook de Sonnenberg een vroeger leen van de Doorwerth. Reeds in het oudste leenboek komen we dan ook de belening tegen van een hegge holts, gent. de Sonnenberg, en gelegen in Hillenbosche onder het kerspel Oosterbeek. Tot hoever de geschiedenis van de Sonnenberg in het verleden teruggaat, is niet te zeggen, doch zeker is dat een der vroegste bezitters zijn eigendom als een leen aan de heren van Dorenweerd heeft opgedragen. De beleningen werden steeds verheergewaad met een pond goed gelds.

De tijd dat wij voor het eerst van de Sonnenberg kennis nemen, is, als Hendrik van Wijhe eigenaar van de Oorsprong is. Dat is in 1428, wanneer we Hendriks zoon Johan genoemd vinden als eigenaar van de Sonnenberg. Hij wordt dan beleend „tot behoeff van sijner kynder", terwijl we hem in 1433 weer beleend vinden, nu „als momber sijns wijffs".

De Sonnenberg blijft in het bezit van de fam. van Wijhe tot 1489, in welk jaar Gijsbert van Berg, burger te Arnhem, er mede beleend wordt. Hierna vinden we nog genoemd Johan van Riemsdijck in 1518 en Bartholomeus van Heteren in 1519. In de tweede helft van de 16e eeuw is de Sonnenberg in het bezit van de fam. van Amstell. Op 22 Maart 1572 werd Hendriksken van Amstell beleend, terwijl op 1 Aug. 1576 Jacob van Holt als man, momber en hulder van Geertruijt van Amstel „mit Hillenbosschen op Sonnenberg" beleend wordt. Waarschijnlijk is Geertruijt na enkele dagen reeds overleden, zodat het bezit nu aan haar minderjarige broer Herman komt. Althans op 15 Aug. van datzelfde jaar wordt Willem Bentinck als voogd namens Herman van Amstell, minderjarig, beleend „mitten Hillenbosschen op Sonnenberg end mitten holt".

Laatstgenoemde Herman wordt tenslotte op 8 April 1594 als mondig zelf met de Sonnenberg beleend. In deze tijd is dit bezit niet alleen een stuk bos meer, doch is dan ook gedeeltelijk ontgonnen tot bouwland, en is er een hoeve of bouwmanshuis gebouwd. Dit huis vinden we zowel op de kaart van

Witteroos uit 1570, als op die van Bernard Kempinck uit 1616 [1]) aangegeven. Op laatstgenoemde kaart worden de gronden ten Zuiden van het huis aangegeven als de Sonnenbergse Enk. Dit bouwland bestaat thans nog langs de Valkenburglaan. Het huis stond westelijker dan het tegenwoordige huis, namelijk tussen de huidige tuinmanswoning en de Valkenburglaan. Aan de westzijde grensde de Sonnenberg onmiddellijk tegen de Swarte Colckxe hegge, en tegen een kleinere hegge „die hegge after Sonnenbergs Enck".

De Sonnenberg gaat in 1602 door verkoop over in handen van Jhr. Johan van Goltsteijn, richter te Arnhem. Diens zoon, Jhr. Constantijn Reijndert van Goltsteijn, heer van Doorn, wordt op 28 Juli 1630 met de gehele Sonnenberg beleend. Deze verzoekt op 2 November 1635 zijn goed te mogen belasten met 1500 gld. ten behoeve van de St. Nicolai Broederschap te Arnhem. Deze eigenaar schijnt nogal in financieele moeilijkheden verkeerd te hebben, gezien de bezwaring van zijn goed. En enkele jaren later, nl. op 23 December 1640 geeft hij zijn goed voor 10 jaar in pandschap over aan het echtpaar Gerhard van de Velde en Wolterken Jansz.

Want op 20 September 1642 verzoekt de wed. L. Engelen-Everwijns in een request om approbatie van het verwin ten Landrechte op het erf de Sonnenberg. Besloten wordt, dit voor 2/3 te verhalen op de eigendom van de heer Ph. van Goltsteijn, en voor 1/3 op die van zijn 3 zusters. Uit dien hoofde wordt de wed. Engelen bij verwin met de Sonnenberg beleend, terwijl deze belening op 7 September 1644 opnieuw bekrachtigd wordt.

Intussen transporteert Sophia van Goltsteijn, weduwe van J. Bax, op 1 Juni 1644 het goed Sonnenberg aan Capiteijn J. de Wildt, die op 26 April 1653 aan de leenheer het verzoek richt, om zijn vrouw Judith ten Holle daarmede te mogen tuchtigen. Als kapt. de Wildt het volgende jaar overlijdt, hertrouwt zijn vrouw met Paul Clantier, vaandrig in het regiment van wijlen haar man. De belening vindt dan opnieuw plaats, en wel op 16 Maart 1654. Met deze gang van zaken is kapitein de Wildt's dochter Machteld het niet eens, zodat zij zich door haar curator en hulder, Herman van Schevichaven eveneens met de Sonnenberg laat belenen (5 Maart 1655).

En om de zaak nog ingewikkelder te maken, komt naast de belening aan de fam. de Wildt ook nog opdagen Jhr. Philip van Goltsteijn, een zoon van Reinier voornoemd, en broer van Sophie van Goltsteijn, die de Sonnenberg aan kapt. de Wildt verkocht. Deze Philip nu, komt op als erve van zijn vader en laat zich als zodanig op 23 Juni 1656 met de Sonnenberg belenen. Maar reeds op 1 Oct. van datzelfde jaar wordt door hem zijn bezit voor 6000 gld. in pandschap overgegeven aan E. Engelen, Griffier aan het Hof van Gelderland. Hierdoor komt de Sonnenberg voorgoed in het bezit van de fam. Engelen. Als dan ook mevr. de wed. Engelen-Everwijns, die reeds in 1642 bij verwin met de Sonnenberg beleend was, overlijdt, wordt haar zoon, de voornoemde Egbert Engelen, met het goed beleend. Deze heer Engelen was toen behalve Griffier, ook burgemeester van Arnhem.

Zoals reeds gezegd, was het goed voorgoed in het bezit van de fam. Engelen gekomen, en het blijft daarin nu ook ongeveer twee eeuwen. Dit is voor een particulier eigendom wel een enorme tijd. Als Griffier Engelen is overleden, komt het goed aan zijn zuster mej. Catharina Engelen, die er op 12 April 1695 mede beleend wordt. In het begin van de 18e eeuw gaat het goed over aan haar neef Engelbert Engelen. Daar hij nog minderjarig is, doet zijn moe-

---

[1]) Arch. Rekenkamer, Kaarten, no. 262 en 260

der, Christina Versteegh, weduwe van Willem Engelen, op 16 Mei 1715 voor hem de eed. Meerderjarig geworden, wordt dr. E. Engelen op 23 Oct. 1725 zelf met de Sonnenberg beleend. Reeds spoedig hierop overlijdt hij en wordt dan door zijn broer dr. Johan Engelen, secretaris van Nijmegen, op 29 Juli 1729 opgevolgd.

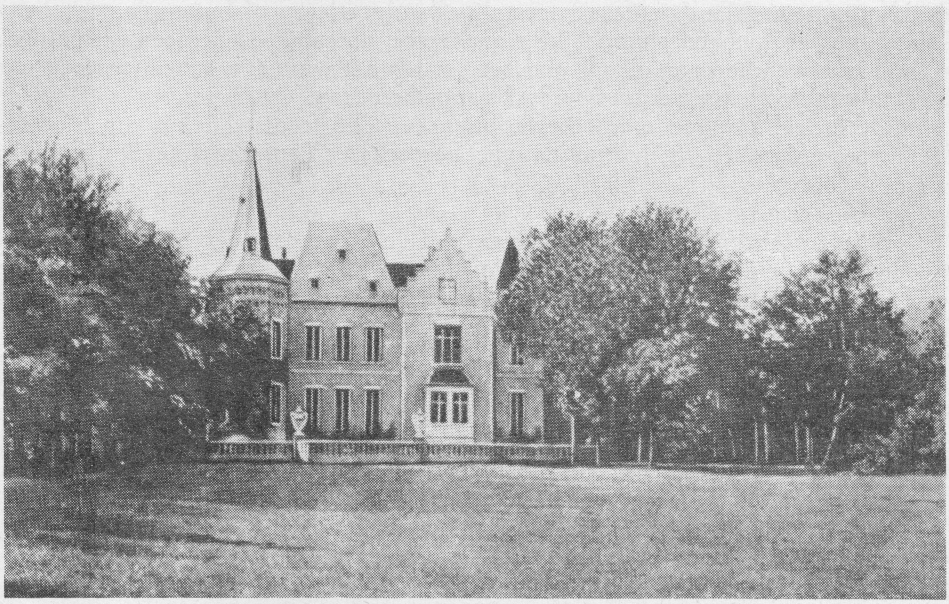
Uiteraard werd de bouwhoeve met de landerijen, bossen en heide, steeds verpacht. In 1749 [1]) vinden we dan als pachter vermeld Evert Willemse, die toen over 3 knechts beschikte, en bijna 7 morgen grond als bouwland bewerkte.

In 1831 treffen we als eigenaar van de Sonnenberg aan W. Engelen van Pijlsweerd, toen rentenier en wonende te Nijmegen. Het gebied van dit goed is dan 48 ha groot en omvat de zuidelijke helft van het huidige landgoed, alsmede de grond, gelegen tussen de Utr.weg en de v. Lennepweg. In deze tijd breidt het bezit zich uit doordat het domeinbestuur de onder Oosterbeek gelegen domeinbossen op 11 Oct. 1838 verkoopt. Met alle andere heggen worden dan ook de Bilderberg en de Zonnenbergse hegge, tesamen bijna 76 ha groot, verkocht aan mr. J. M. de Kempenaar, advocaat te Arnhem. De heidegronden, ten noorden van de Sonnenberg een deel uitmakende van de Bilderbergse domeinbossen, werden eveneens verkocht. Van deze gronden werd een groot gedeelte door mr. Engelen aangekocht, waardoor het landgoed z'n huidige omvang verkreeg, nadat omstreeks 1860 nog een groot stuk bos en heidegrond ten noorden van de Bilderberg, en uitstrekkende tot het sprengengebied van de Wolfhezerbeek, bijgekocht was, had het landgoed omstreeks 1880 een oppervlakte van 86 ha. Het behoorde toen aan W. Engelen van Pijlsweerd, een zoon van de hiervoor genoemde.

De Bilderberg, welke ik hier gemakshalve maar even bij de Sonnenberg betrek, bleef in het bezit van de fam. de Kempenaer tot 1871, waarna dit 84 ha grote bosbezit overging aan de Amsterdammer J. P. F. Kock. Deze verkocht het in 1878 weer aan het Zieken- en Begrafenisfonds „Let op uw einde" te Utrecht. Pas in 1894 komt dit bezit aan de reeds bekende fam. Wolterbeek, bewoners van de villa „Valkenburg". In deze familie blijft de Bilderberg tot 1913, wanneer dit grote bos-complex verkocht wordt aan mr. dr. J. P. van Tienhoven, bankier te Amsterdam. Deze weet zijn bezit door aankoop o.a. van de heidegronden achter bij de Bilderberglaan, nog uit te breiden. Hij was het ook, die in 1918 het herenhuis de Bilderberg liet bouwen. Als hij in 1923 zijn bezit aan de gem. Renkum verkoopt, beslaat dit een oppervlakte van plm. 140 ha, en mag als een der fraaist aangelegde buitenplaatsen genoemd worden. Het herenhuis is in 1926 aangekocht door de N.V. Expl. Mij de Tafelberg en door deze in dat jaar geheel omgebouwd tot een hotel, hetwelk thans onder directie van dhr. Ogterop tot de beste van ons land gerekend mag worden.

Inmiddels had ook het gebied van de Sonnenberg een gedaante-verwisseling ondergaan, nadat het in 1881 door de heer J. R. Wellenberg te Oosterwijk aangekocht was. Hij herschiep de woestenij in een prachtig park. Grote gedeelten werden met bomen beplant, de oprijlaan verbeterd, en ook het tegenwoordige huis gebouwd (1883). Boven de hoofdingang van dit huis liet hij een steen inmetselen, waarop stond : Gott sy mi Sonn und Burg. De oorspronkelijke bouwmanswoning aan het einde van de laan werd door hem gesloopt en vlak daarbij werd toen de boswachterswoning gebouwd. Het bouwland voor het grote huis langs de Utr.weg, werd herschapen in een plantsoen. Deze pionier van de Sonnenberg overleed in 1899 op zijn landgoed en werd aldaar ook be-

[1]) Lijst van Haardstede-gelden, Arch. Ged. Veluwe, no. 306

Afb. 28. Het door dhr. Wellenberg gebouwde huis „de Sonnenberg", dat thans gesloopt is. Naar een foto uit 1912.

graven. Daartoe werd een grafmonument gebouwd, hetgeen thans — zij het ook zeer gehavend en verwaarloosd — nog aanwezig is. Opgemerkt zij echter, dat dhr. Wellenberg later op het kerkhof aan de v. Limburg Stirumweg herbegraven is.

Bij zijn dood liet hij aan zijn zoon P. H. J. Wellenberg te Poortugaal, een landgoed na, dat door ieder vrij betreden kon worden en algemeen bewonderd werd. Want behalve de prachtige oprijlaan en het reeds genoemde grafmonument was er op de buitenplaats ook een berceau, waardoor men bij het beeld van een bosnimf kwam, terwijl op een der hoogste punten op een kunstmatige rots een Aeolusharp stond. Hoewel de rots thans nog aanwezig is, werd de harp een 25 jaar geleden al verwijderd.

Nadat het landgoed in 1911 aan dhr. J. U. P. P. Deden verkocht was, werd het voor het publiek gesloten. Na dhr. Deden is de Sonnenberg nog eigendom geweest van mr. H. H. C. Castendijk, die in 1913 ook de villa „Ommershof" liet bouwen, en van Th. E. J. Baron van der Feltz. Nadat laatstgenoemde in 1921 zijn bezit aan de N.V. Bataafse Grondbezit Mij. te Rotterdam verkocht, is het grote huis nimmer meer bewoond geworden. Het gehele landgoed geraakte hierdoor trouwens min of meer in een staat van verval. Gelukkig is vorig jaar dit bezit door het gemeentebesuur aangekocht, zodat er nu eindelijk weer een bestemming aan het landgoed gegeven zal kunnen worden.

4. Van drie verwante landgoederen

Als hier gesproken wordt over verwante landgoederen, dan bedoel ik daarmede een verwantschap zowel wat de ligging t.o.v. elkaar betreft, als wel die van de eigendom. Gedoeld wordt hier op de Hemelse Berg, de Pietersberg

en Hartenstein. Alle drie deze voormalige landgoederen of buitenplaatsen hebben thans een gemeenschappelijke eigenaresse, namelijk de gemeente Renkum, terwijl ze bovendien aan elkaar grenzen, en als het ware één geheel vormen ten westen van de Pietersbergseweg en Kneppelhoutweg.

Deze drie landgoederen, die tesamen een der fraaiste delen van Oosterbeek vormen, zullen we hieronder apart bespreken en hun ontwikkeling nagaan.

a. de Hemelse Berg.

Direct grenzend tegen de terreinen van de Oorsprong ligt het zeer geaccidenteerde terrein van het landgoed de Hemelse Berg, thans eigendom van de gemeente Renkum. Dit fraaie gebied, dat in hoofdzaak uit bossen bestaat, was eens een gedeelte van een groot landgoed, het goed ter Aa genaamd. Dit landgoed omvatte vrijwel het gehele westelijke deel van het vroegere dorp Oosterbeek, en behoorde tot het bezit van de familie Bentinck van ter Aa. Als er op 16 Aug. 1672 een boedelscheiding plaats vindt, ontvangt Geertruid van Brakel, echtgenote van Jhr. Jacob Kreijnk tot de Bele, een derde part van het goed ter Aa, terwijl de rest toegewezen wordt aan de heren Jhr. Carel en Johan Bentinck.

Hoewel de boedel verdeeld was, bleef zij toch in het gezamenlijk bezit, totdat na de dood van Geertruid van Brakel, haar kinderen aanspraken op haar portie maken. De behoefte wordt dan gevoeld, het gezamenlijk bezit opnieuw te bezien. Als dan op 6 Jan. 1728 dit goed ter Aa in drie gelijke parten verdeeld wordt, krijgt Geertruid's schoondochter Charlotte Trude, Douair. Kreynk tot den Bele, en haar kinderen, door loting o.m. toegewezen „een heggeholt oft district genoemt den Hemelsberg". De rest van de tot dit portie behorende goederen zijn :

„Huis, hof en boomgaard den Heetecamp ;
den Steenberg met heggen, groot 2 molder ;
den Mosterhof met heggen, groot 1½ molder ;
het Weyercampken, 3 schepel land met heggen neffens
't water van de molen ;
den halven Havercamp aan oostzijde ;
het middelste deel van 'd uiterwaarden ;
heggeholt den Doelacker ;
heggeholt den Leeuwcuyl".

In 1728 is het dus voor het eerst, dat wij in aanraking komen met dit landgoed [1]). De naam heggeholt duidt er op, dat wij hier te doen hebben met een bos van opgaande bomen, ofwel kapbaar hout. Zoals reeds gezegd, kwam de hegge Hemelsberg dus aan Douair. Ch. T. Kreijnk tot den Bele, en haar 3 kinderen. Zij verkopen echter nog diezelfde dag hun verkregen bezit aan de familie van der Hoop, t.w. aan de broers Abraham en Bartholomeus, en aan de schoonzuster J. Brouwer, weduwe van Jan van der Hoop. De Hemelsberg blijft in het bezit van deze familie tot het begin der 19e eeuw. Zij weten het landgoed tot z'n latere omvang te brengen, als zij op 28 Aug. 1741 van freule Judith Geertruidt Bentinck de aangrenzende percelen heggeholt bijkopen, eveneens afkomstig uit het vroegere goed ter Aa. Hiertoe behoorde o.a. ook de Elshegge, waarin de sprengen van de beek gelegen waren en thans nog zijn. Hieruit blijkt, dat de omvang van de eigenlijke hegge Hemelsberg vóór 1741

1) De bewering van sommigen - in navolging van Nijhoff -, dat het landgoed in 1724 zou zijn ontstaan, is dus onjuist.

betrekkelijk gering was. Veel hebben zij verder aan dit grondgebied ten koste gelegd, want zij hebben dit terrein als buitenplaats laten aanleggen, en daarop een herenhuis laten bouwen. Volgens overlevering moet dit in of omstreeks 1785 geschied zijn. Wie dit herenhuis in de eerste tijd na zijn stichting bewoond hebben, is niet bekend. Slechts is bekend, dat er in 1791 een mej. Anna Lincklaen woonde, die op 24 Mei van dat jaar in het Oosterbeekse kerkje in het huwelijk trad met de heer Gerard Umbgrove uit Arnhem [1]. Mej. Lincklaen zal dus niet onbemiddeld geweest zijn, gezien haar huwelijk met deze Arnhemse magistraatszoon.

Op 21 Jan. 1807 werd het landgoed door Mr. I. A. Nijhoff namens de eigenaar A. J. van der Hoop, publiek verkocht. Het werd bij de verkoop omschreven als „een fraai gesitueerd buitengoed, bestaande uit een logeabel herenhuis, stal en tuinmanswoning, Engelse en andere tuinen, bossen, waarin aangename wandelingen, verstrekkende vergezigten over de Rijn, mitsgaders vijvers boven elkander gelegen met levendig water, waardoor een koren- en papiermolen wordt gedreven, alles gelegen onder het kerspel Oosterbeek". Koper werd toen mr. Derk Gaymans, advocaat te Arnhem, die voor 18787 gld. eigenaar werd. Uit de acte van transport [2] blijkt, dat tot het landgoed behalve de gebouwen, tuinen, boomgaarden, bomen, water, enz. ook behoorden een stuk grond, genaamd het Lange Stuk, groot plm. 4 molders, 1 molder de Nieuwenkamp, 9 schepel de Heeskamp, 1 molder de Mostaardhof, 6 schepel het Zuurland, en tenslotte nog het recht van water en grond, waarop de papiermolen staat (aan de Kneppelhoutweg).

Als Nijhoff het landgoed in 1824 bezoekt, begeeft hij zich ook naar het hoogste punt van dit buiten — waar thans het monument van mevr. Kneppelhout's 70e verjaardag staat — en vertelt ons dan : „hier late men, uit een van steen opgetrokken salon, het oog weiden over onderscheiden lanen, die in verschillende rigtingen naar beneden lopen, om de grootste verscheidenheid van treffende vergezigten te ontwaren. Vervolgens begeve men zich, hetzij door een brede beukenlaan en een slingerbosje, met bloeiende heesters beplant, of door een laan van larix- en andere fijne dennenbomen, naar het bevallig gelegene huis, en voorbij hetzelve, onder bestendige afwisseling der bekoorlijkste uitzigten, naar den gemene weg". [3]

De eigendom van „de Hemelse Berg" is in het begin van de vorige eeuw nog al eens in andere handen overgegaan. Omstreeks 1820 heeft mr. D. Gaymans het landgoed overgedaan aan de heer Kallenberg, rentmeester te Oosterbeek, die het buiten reeds bewoonde. Immers dhr. Gaymans had voor dit bezit naast zijn vele andere bezittingen, niet voldoende interesse, temeer daar hij dit landgoed niet bewoonde. Bij de verkoop is het landgoed pl.m. 40 ha groot en wordt begrensd door de Kneppelhoutweg ten oosten, en het landgoed de Oorsprong ten westen. De begrenzing aan de noordzijde lag ter hoogte van het verlengde van de Sandersweg.

Na het overlijden van Kallenberg in 1829, bleef diens weduwe, mevr. J.A. Kallenberg-v. d. Bosch, eigenaresse tot 1836, in welk jaar zij het landgoed verkocht aan haar schoonzoon mr. C. P. E. Robidé v. d. Aa. Deze was

---

1) Arch. Burgl. Stand, no. 1334. Trouwboek Oosterbeek 1772-1810
2) Rechtl. Arch. Veluwe, no. 1015. Prot. bk. Oosterbeek 1791-1811
3) Nijhoff, Wandelingen, blz. 51 (1824)

rechter aan de Arrondissementsrechtbank te Arnhem, en tevens schoolopziener aldaar; hij bewoonde het herenhuis, en heeft zeer veel gedaan tot meerdere glorie van het landgoed. Volgens v. d. Aa [1]) vond men in 1844 op dit landgoed de villa's Lucienheuvel, Pietersberg en Hemeldal. Daarenboven ook nog een kleine boerderij, genaamd de Reyershoeve, en een logement of uitspanning, de Witte Poort. Deze laatste, die omstreeks 1835 gebouwd moet zijn, stond langs de Benedendorpsweg, ter plaatse van het in 1944 verwoeste pension Transvalia.

In 1852 werd dit logement opgeheven, en werd de Witte Poort ingericht tot villa, om dienst te doen voor mevr. Kneppelhout-de Gijselaar, moeder van de toenmalige eigenaar. Na haar overlijden werd de villa verhuurd aan de familie Hoeufft van Velsen, welke de woning gedurende 28 jaren bewoonden. Deze familie herdoopte de Witte Poort in „Rijnzicht". Na hen werd Rijnzicht gedurende de zomermaanden een 10-tal jaren bewoond door de fam. Cool, die er een grote stal en een koetshuis aanbouwde. Zij hielden daar 8 paarden, en reden mee op concours- hippique. Sinds 1890 werd de villa in de zomermaanden bewoond door de fam. Beelaerts van Blokland, die krachtens oude relaties met Zuid-Afrika, de villa verdoopte in Transvalia. Tot 1936 is de villa door de fam. Beelaerts v. Blokland bewoond, en na inwendige verbouwingen in 1938, als pension verhuurd. In 1944 is de villa tengevolge van de oorlogshandelingen verwoest.

De boerderij Reyershoeve is waarschijnlijk de thans nog aan de zuidzijde van de Benedendorpsweg (no. 180) bestaande boerderij, sinds enkele jaren de Witte Poort genaamd. De villa Hemeldal is in 1826 door de heer Kallenberg gebouwd aan de Kneppelhoutweg nabij de plaats, waar tot pl.m. 1820 een papiermolen bij twee watervallen stond. Na de bouw in 1826 vestigde een onderwijzer, meester Roodhuizen er zich, die daarin een kostschool voor jongens begon. Lucienheuvel werd omstreeks 1830 eveneens onder aan de Kneppelhoutweg gebouwd, ter plaatse waar thans de nieuwe vijver gelegen is, schuin tegenover het rusthuis voor verpleegsters, dus nabij de Benedendorpsweg.

Op 28 Januari 1848 werd het landgoed de Hemelse Berg ter grootte van 37 ha, publiek verkocht. Koper werd toen voor 125.000 gld. de allen — althans van naam — welbekende Jan Kneppelhout. Het landgoed had blijkens de verkoopsacte het recht van uitzicht over de grond, behorende bij het landgoed de Pietersberg, voor zover het de grond betreft, gelegen voor „de Predikstoel" ter breedte van 7 meter. Daarentegen behield de eigenaar van de Pietersberg — mr. Robidé v .d. Aa — zich het recht van uitweg voor naar de Holle weg tussen zijn landgoed en de Hemelse Berg (de Kneppelhoutweg). Bovendien was de Hemelse Berg belast met een jaarlijkse op 22 Februari verschijnende uitgang van 2730 maatjes rogge ten behoeve van het Domeinbestuur, alsmede met het onderhoud van de grote weg (Benedendorpsweg) en de Holle weg (Kneppelhoutweg), althans voo zover het landgoed langs deze wegen strekt.

Zo was dan de bekende schrijver J. Kneppelhout (pseudoniem Klikspaan) eigenaar geworden. Hij bewoonde het landgoed aanvankelijk eerst alleen des zomers, doch sinds 1857 vestigde hij er zich geheel. Hij heeft het oude huis in 1858 vrijwel geheel doen afbreken, en het nieuwe ervoor in de plaats gebouwd, welk gebouw in 1944 verwoest is. Gedurende de tijd van de verbouwing, be-

---

[1]) v. d. Aa, Aardr.k.wdbk. 1844

Afb. 29. Het in 1944 verwoeste kasteel „de Hemelse Berg" staat hier nog in volle luister.

woonden de heer en mevrouw Kneppelhout gedurende een drietal jaren het nabij gelegen huize „de Oorsprong".

De Hemelse Berg werd door dhr. Kneppelhout door aankopen uitgebreid en zeer verfraaid, zulks onder leiding van de bekende Amsterdamse tuinarchitect Copijn. Hiermede werd het werk van de eveneens bekende tuinarchitecten Zocher en Sprenger, dat zij voor dhr. Robidé v. d. Aa hadden uitgevoerd, nog verbeterd.

De villa Lucienheuvel werd afgebroken, en in de plaats daarvan de nieuwe vijver onder aan de Kneppelhoutweg aangelegd. Hiertoe werd ook de beek wat omgelegd, welke vroeger in de zgn. Els uit meerdere sprengen ontstond, en kort onder langs de Kneppelhoutweg liep. Lucienheuvel was het zomerverblijf van de Amsterdamse koopmansfamilie Fock; toen dhr. Kneppelhout deze villa in 1863 liet afbreken, liet deze familie voor zich het herenhuis „Villa Nova" bouwen. Dit is de thans nog bestaande villa Dennenoord. Zij braken daartoe de oude korenmolen af en het water van de beek werd benut voor de aanleg van een park met vijver. In 1890 werd G. v. Eck (een zoon van mr. v. Eck van Mariendaal) eigenaar, terwijl het na diens dood nogal eens in andere handen is overgegaan. De fam. Lucardie, die de villa in 1922 aankocht, verdoopte het nieuw verkregen bezit in Dennenoord.

De villa Hemeldal, die bij de verkoop van het landgoed in 1848 als een apart perceel eveneens door J. Kneppelhout aangekocht was, werd door hem in 1854 geheel opnieuw opgetrokken en gemoderniseerd, zodat het „sedert lang reeds gunstig bekende Instituut voor jonge heeren" de roem van Oosterbeek mede hoog hield. Ook de bekende schrijver J. J. Cremer heeft hier „op kostschool gelegen".

Zeer veel heeft de fam. Kneppelhout altijd gedaan voor het cultureel en

sociaal belang van Oosterbeek. Nog in het laatst van zijn leven liet hij — in 1883 — de ons allen welbekende concertzaal bouwen. Aanvankelijk werd deze gebouwd als een groot atelier met koffiekamer, ten behoeve van de vele kunstschilders die hier meestal tijdelijk vertoefden, en voor hen die slecht behuisd waren dan wel zonder atelier. Dit nam echter niet op, zodat dhr. Kneppelhout er een grote verenigingszaal van liet maken, en deze daarna aan het gemeentebestuur schonk. Toen Kneppelhout dan ook in 1885 overleed, was dit een verlies voor geheel de dorpsgemeenschap. Zijn weduwe,, mevr. U. M. Kneppelhout-v. Braam bleef eigenaresse, en zette in het dorpsleven de traditie van haar overleden man voort. Uit dankbaarheid schonk de Oosterbeekse burgerij haar op haar 70e verjaardag — 17 September 1895 — een monument, hetwelk geplaatst werd op de hoogste punt van het landgoed, waar eens een „salon" of theehuis stond. Het staat in de as van de Bergen op Zoomse allee en de beukenlaan naar het kasteel. Eerstgenoemde allee moet in 1747 aangelegd zijn, juist in het jaar, dat de gelijknamige stad door de Fransen verrast werd. [1])

Nadat tenslotte ook mevr. Kneppelhout in 1919 overleed, werd het landgoed door de familie voor 250.000 gld. aan de gemeente Renkum te koop aangeboden. Het resultaat van rijp beraad was, dat de gemeente dit landgoed aankocht, en hiervan een gedeelte — pl.m. 19 ha — en omvattende het kasteel met de zuidelijk daarvan gelegen gronden, voor 75 jaren in erfpacht uitdeed aan Jhr. J. Beelaerts van Blokland.

Als merkwaardigheid van dit landgoed mag wel genoemd worden, dat 't nimmer door rasterwerk, o.d. van de openbare weg is afgescheiden geweest, en er dus steeds gastvrije toegang was. Het fraaie kasteel, dat sinds 1919 bewoond werd door de fam. Beelaerts van Blokland, is slachtoffer van de oorlogshandelingen geworden, en in 1944 geheel uitgebrand. Het holle skelet is hierop in het volgend jaar afgebroken, zodat thans nog slechts de tuinmanswoning, de orangerie, en het koetshuis met een woning, resten. Sinds kort — November 1951 — is de erfpacht door het gemeentbestuur afgekocht, en werd dit voormalige erfpachtsgedeelte verkocht aan de Stichting Zendingsdiaconessenarbeid te Amsterdam, welke hierop en ziekenhuis wil stichten.

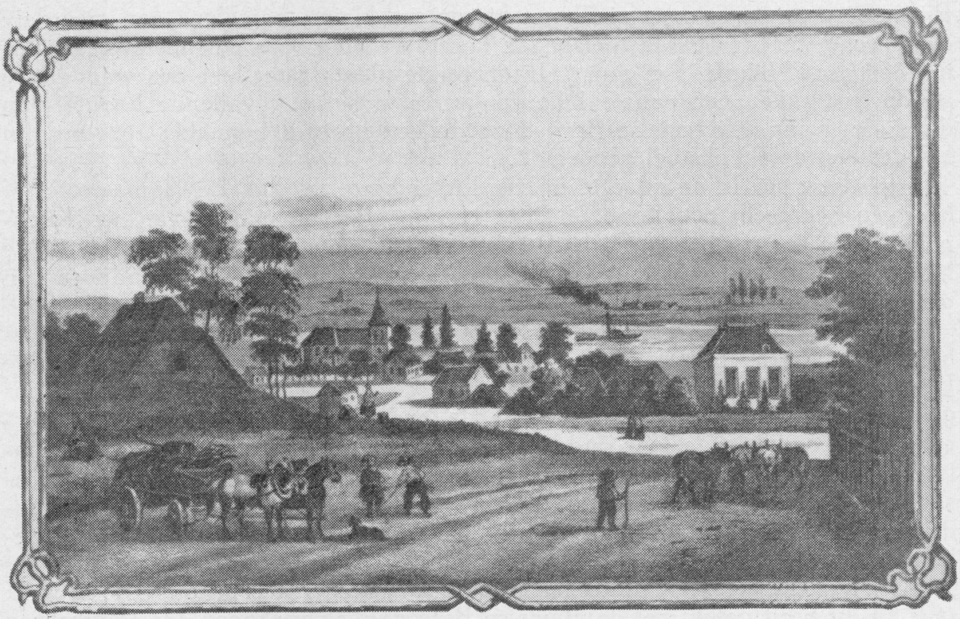
Sinds de aankoop door de gemeente is de Hemelse Berg een openbaar wandelpark geworden, zodat velen van het schoon van dit landgoed hebben kunnen genieten en dit thans nog dagelijks kunnen doen. Ik denk hierbij vooral aan de gezochte plaatsen als de eendenvijver en de diep gelegen spreng van de beek, die sinds de tijd van de romantiek „de hel" genaamd wordt, zulks in flagrante tegenstelling tot de „hemelse" berg.

b. de Pietersberg.

Het landgoed de Pietersberg is eigenlijk nog niet zo oud, en dateert pas uit het midden van de vorige eeuw; althans als we het landgoed rekenen, hetwelk gelegen is tussen de Pietersbergseweg, de Kneppelhoutweg en de Sandersweg. Maar ook de gehele zgn. Enk maakte een deel van dit landgoed uit, zodat het aanmerkelijk groter was, dan dit thans het geval is.

Over de vroegere bestemming van dit gebied is niet zo bijzonder veel bekend, doch zeker is dat de oude Preekstoelshegge de kern van dit landgoed vormt, zoals in het voorgaande over de Hemelse Berg reeds terloops opgemerkt is. Ook hier dateert het oudst bekende gegeven uit 1728; dan is van de

[1]) M. A. Sipman, Arnhem en omstreken, blz. 102 (plm. 1880)

Afb. 30. Gezicht op Oosterbeek, vanaf de Tafelberg. Rechts de villa „Rijnheuvel". (Naar een 19e-eeuwse litho.

Preekstoelhegge sprake bij het portie, waarmede Jor. Johan Bentinck door loting toebedeeld wordt. Tot dit portie behoorden behalve deze hegge ook nog

het huis ter Aa met hof en water;
de Doornencamp met sijn heggen, groot vierdehalf molder;
den Hasen-acker, groot vierdehalf molder gesaays;
een stuck agter'd hoven, 1 molder;
een stuck langs 'd steeg [1]), 3 schepel;
den thynt gelegen op Dryen;
een gedeelte van uiterweerds weyden, beginnende van 't bovenste eynde, te weten van Rosande tot aen 'd eerste afbakening;
heggeholt de Elshegge;
de hegge gent. Dickeboom;
de hegge gent. Steenen Cruys;
en de Kerkhegge.

Jor. Johan Bentinck was in 1694 gehuwd met Wendelina Bar.sse Schimmelpenninck, en overleed in 1740. Krachtens hun huwelijksvoorwaarden dd. 14 Juli 1694 verdeelde douair. Bentinck-Schimmelpenninck na de dood van haar man, haar goederen gelijk tussen haar kinderen Gerrit Cosijn en Judith Geertruidt. De laatste verkrijgt dan alle onder Oosterbeek gelegen goederen, waartoe inmiddels ook het portie van hun oom Jor. Carel Bentinck is gekomen, en dus tesamen een groot bezit vormde.

Op dezelfde dag dat Judith Geertruidt eigenaresse wordt, laat zij het haar neef Gerrit C. Baron Bentinck in vele percelen verkopen. Daarbij behoort o.a. ook de Predikstoelshegge, welke door koop aan Egbert van de Brink komt. De

---

[1]) Bij de verkoop in 1741 is sprake van „de Nattesteegh" (Rozensteeg)

Pietersberg in de ruimste zin komt hierna in kleine percelen aan meerdere eigenaren. Van de Predikstoelshegge horen we voorlopig ook niets meer. Pas in 1824 zegt Nijhoff[1]) er van: „In de eerste plaats moet hier des wandelaars aandacht trekken een aanzienlijke van verre in het oog vallende hoogte, aan die zijde, waar de Hemelse Berg door de heide wordt bepaald; zij wordt in het gemeen de Preekstoel genoemd".

In deze tijd is de situatie op de Pietersberg zo, dat de zgn. grote of heerweg nog recht door loopt in deze zin, dat het bovendeel van de Kneppelhoutweg recht door over de Preekstoel heenging en zich voortzette in de huidige v. Eeghenweg. Ongeveer op de plaats waar thans de dependance van de Pietersberg staat, stonden in die tijd enkele arbeiderswoningen.

Een ingrijpende verandering in dit gebied ontstond, toen mr C. P. E. Robidé v. d. Aa in 1836 de Pietersberg aankocht, en daarmede dit bezit tot de Hemelse Berg trok. De oude heerweg, die over dit landgoed liep, werd omgelegd in de huidige Sandersweg, en de oude woninkjes gesloopt. Het terrein werd in datzelfde jaar onder bekwame leiding herschapen in een prachtige parkaanleg, terwijl mr. Robidé voor zijn zoon Pieter het thans nog bestaande herenhuis liet bouwen. Pas van die tijd af, dateert dan ook de huidige naam. Ook de boerderij nabij de Sandersweg werd toen gelijktijdig gebouwd.

De Pietersberg blijft in het bezit van mr. Robidé v. d. Aa tot 1847, in welk jaar hij dit bezit gelijk met de Hemelse Berg publiek verkoopt. De Pietersberg komt dan aan de Amsterdamse koopman en bankier Ch. P. van Eeghen. Ook het gehele gebied van de Enk, de zgn. Hazenakker (reeds in 1728 genoemd), komt tot dit bezit, alsmede een strook van ruim 100 meter westelijk langs de Pietersbergseweg, welke van de St. Nicolai Broederschap werd aangekocht. Omstreeks 1880 heeft 't gebied van de Pietersberg dan een omvang van 21 ha. Mr. van Eeghen weet het landgoed door aankopen nog te vergroten, zodat hij bij zijn dood in 1890 een gebied van plm. 26 ha nalaat aan zijn kinderen. Deze nieuwe eigenaren gaan het bezit nu steeds meer verbrokkelen; zo ontstaan nieuwe woningen onder aan de Kneppelhoutweg en de Pietersbergseweg, terwijl vooral de Enk zeer verkaveld wordt. Het gevolg is dan ook, dat bij een boedelscheiding in 1906, nog slechts 16 ha bezit over is. Dit komt dan door vererving aan Maria Cath. van Eeghen, terwijl dhr. J. C. H. Heldring van „Rijnheuvel" mede-eigenaar wordt. Laatstgenoemde villa (Pietersbergseweg 52), die waarschijnlijk in 1847 of 1849 door mr. van Eeghen gebouwd is, wordt in 1917 eigendom van de fam. Heldring. Deze, een bekend koopman, was directeur van de Curaçause Handelmij. De villa is thans nog eigendom van deze familie.

Het landgoed de Pietersberg met alle aanhorige gronden, kwam in 1948 door verkoop in handen van de gemeente Renkum. Het gehavende huis was reeds na de evacuatie in gebruik genomen bij de U.V.V., zodat er voor de gemeente alle reden was, dit landgoed voor openbaar nut aan te kopen, temeer daar op kosten van de gemeente reeds belangrijke herstellingen waren gedaan. Sindsdien is het als conferentie-oord ingericht en daartoe verbouwd en verpacht.

De bouwlanden in de Enk worden sinds de aankoop door de gemeente verpacht, en de gronden langs de Pietersbergseweg zijn als het plan „Cornelia-

---

[1]) Nijhoff, Wandelingen, blz. 50 (1824). De eigenlijke „preekstoel" is even zuidelijk van de Sandersweg gelegen waar thans banken staan.

park" in 1951 verkaveld en als bouwterreinen grotendeels bebouwd. Op deze gronden zijn de J. J. Talsmalaan en de A. van Oudenallenstraat aangelegd.

Ten aanzien van het zgn. Corneliapark zij nog het volgende opgemerkt. Omstreeks 1845 werden op de hoek van de Utr.weg en de Paasberg[1]) de villa's Oosterpark en Westerpark gebouwd. Oosterpark (de huidige pastorie der N.H. Kerk) werd na een herbouw in 1884 door v. Eeghen verkocht aan C. M. F. Schade, koopman te Amsterdam. Deze heer was 6 jaar eerder reeds eigenaar geworden van de naastgelegen villa Westerpark. Deze villa, die in 1883 herbouwd was, was in de tweede helft van de vorige eeuw eigendom van de Amsterdamse koopman P. Carst Jzn. De villa werd door zijn weduwe in 1887 aan dhr. Schade verkocht. Beide villa's bleven in het bezit van de in Oosterbeek zo welbekend geworden familie Schade tot 1941, toen zij door koop aan de gemeente Renkum kwamen. Daarna werden beiden eigendom van het N. H. Kerkbestuur. Oosterpark is thans pastorie, terwijl Westerpark gesloopt is t.b.v. de bouw van de Goede Herder Kerk in 1952.

c. Hartenstein.

Evenals de Pietersberg is ook Hartenstein eigenlijk geen oud landgoed, doch was voorheen een logement of herberg, gelegen langs de Utr.weg. Hartenstein, of eigenlijk „het Rode Hert", werd gebouwd in het begin van de 18e eeuw, toen de Utr.weg meer betekenis ging krijgen, en deze vanwege het domeinbestuur werd aangelegd. De plaats werd zeer gunstig gekozen, omdat juist daar tegenover de landweg over de heidevelden van Dreyen, naar Papendal begon (waar nu de Steynweg begint). Misschien is Hendrik Jacobs de bouwer wel geweest, althans deze verkoopt op 17 Febr. 1728 aan dr. Gerhard Wilbrennink en diens vrouw Aleida Tulleken, het recht van erfpacht, dat hij had van de aan Mariëndaal tebehorende gronden langs de Utr.weg. Dit betekende, dat hij het recht van opstal voor een huis met een schuur „daer 't rode hert uithangt", staande op het bouwland van Mariëndaal, met de erfpacht van een strookje heide tussen de Utr.weg en de St. Nicolai-heide, aan dr. Wilbrennink overdoet. En merkwaardiger wijze verkoopt Jacobs een jaar later — 4 Jan. 1729 — het door hem gebouwde en met zijn vrouw Ytje Rijxen bewoonde huis „den Bergh", eveneens aan dr. Wilbrennink. Deze laatste, een Arnhemmer, verhuurde zijn herberg, zodat we bij de opmaking van de lijst voor de haardstede-gelden in 1749, alhier Gerrit Evers aantreffen als herbergier.

Door vererving komt dit bezit aan hun nicht en neef mej. A. E. Tulleken en dhr. G. Tulleken. Deze verkopen op 29 Juni 1779 hun nieuw verkergen bezit voor 8100 gld. aan J. van der Sluys, advocaat aan het Hof van Gelderland. Het bezit „Hartenstein" wordt dan als volgt opgegeven :

1e. erf en huis, gent. het Rode Hert, met hof en boomgaard, plm. 6 schepel gesaay bouwland met het daarbij gelegen bos en opgaande bomen, zijnde groot plm. 6 morgen ; verder akkermaalshout, benevens een klein bosje of brede heg, Brantshegge gent. Dit erf en goed moest jaarlijks als erfpacht 2 gld. 2 st. aan het rentambt van Mariëndaal betalen ;

2e. 3 schepel gesaay bouwland met het akkermaalsbosje op de St. Petersberg. Dit land lag bij de Vogelenberg, tussen de Kneppelhoutweg en de Hoofdlaan. Noordelijk ervan lag

---

[1]) De Pietersbergseweg is pas omstreeks 1860 ontstaan.

3e. het bosje akkermaalshout, de Kivitskamp gent., met de twee daarnaast gelegen kampjes, de Coetsenhegge gent.

4e. Ten westen van de 2e en 3e lag het erf en goed de Conijnenhoek, groot 6 schepel gesaay bouwland.

De laatstgenoemde 3 percelen besloegen een gebied van plm. 15 ha, en werden in hoofdzaak begrensd door de huidige v. Lennepweg ten noorden, het gebied van de Hemelse Berg ten zuiden, de Kneppelhoutweg ten oosten, en de v. Borsseleweg ten westen.

Mr. v. d. Sluys heeft zeer veel gedaan ter verfraaiing van zijn landgoed. Hij heeft de oude herberg — die kort langs de straat stond, waar nu de kunstschilder Romeyn woont — laten afbreken, en een herenhuis laten bouwen op de plaats van het huidige huis. Dit huis noemde hij toen Hartenstein. Verder liet hij het gehele park naar de smaak van die tijd aanleggen, zodat gerust gezegd kan worden dat hij het was, die Hartenstein zijn tegenwoordig aanzien gaf. Om welke reden is niet bekend, doch mr. v. d. Sluys verkocht voor 2100 gld. zijn bezit aan z'n collega mr. B. J. Hoff. Dit geschiedde, inclusief de overdracht der erfpacht, op 22 Oct. 1792. Het bezit wordt afgerond, als op 7 Jan. 1803 door de erven de Heur het erf en goed de Vogelenberg — tot die tijd een enclave in het bezit van Hartenstein —, verkocht wordt aan de wed. M. Hoff-v. Boven (haar man, mr. B. J. Hoff was inmiddels overleden). Het totale bezit is dan plm. 25 ha groot.

Hartenstein blijft in het bezit van de fam. v. d. Hoff — die het ook bewoonde — tot 1842. In dit jaar wordt het landgoed publiek verkocht. Het wordt dan opgehouden, en daarna in percelen aan verschillende personen uit de hand verkocht.[1]) Het wordt dan beschreven als „een herenhuis van vroegeren hechten bouwtrant, maar sedert korte jaren naar de tegenwoordigen trant ingericht, met 5 boerenwoningen, bouwland, boomgaard, moestuinen, zware lanen, bossen en aangename wandelingen". Het gedeelte ten westen van de Kneppelhoutweg kwam door koop in hoofdzaak aan de fam. v. Engelen v. Pijlsweerd, eigenaren van de Sonnenberg, terwijl het landgoed oostelijk van genoemde weg, dus met het herenhuis, aan G. D. Martens kwam. Na een tiental jaren eigenaar geweest te zijn, deed hij zijn bezit weer over aan de bekende staatsman Elias Canneman. Deze was tot 1814 comm.-generaal van Finantiën, en daarna lid van de Tweede Kamer. Canneman, die te 's-Gravenhage woonde, gebruikte Hartenstein aanvankelijk alleen als zomerverblijf. Wegens verzwakking van zijn ogen moest hij echter in zijn laatste levensjaren zich geheel uit het publieke leven terugtrekken, zodat hij sindsdien geheel op Hartenstein verbleef. Hier overleed hij op 6 Oct. 1861. De familie verkocht hierna het bezit aan de Amsterdamse makelaar Th. Sanders.

Twintig jaar later gaat het landgoed ter grootte van 4 ha, weer over in handen van de welgestelde Arnhemse houthandelaar G. J. Verburgt. Deze breidt enkele jaren later zijn bezit nog uit, door de aankoop van een 5-tal ha bouwland ten noorden van de Utr.weg, waar nu de Hartensteinlaan en de Nassaulaan zijn. Hij kocht dit in 1883 van Graaf v. Rechteren, eigenaar van het landgoed Dreyen. Zijn bezit was niet geheel vrije eigendom, want nog altijd was er een stuk grond ter grootte van 6 ha langs de Utr.weg, die hij in erfpacht had van de St. Nicolai Broederschap te Arnhem. Deze erfpacht wordt in 1907 afgekocht.

In het begin van deze eeuw heeft Hartenstein zijn tijd van bloei meege-

---

[1]) v. d. Aa, Aardr.k. wdbk., 1844

maakt, en is het landgoed geworden tot wat het nu nog is, echter thans zonder de luister en rust van die tijd. Het huis wordt verder nog gemoderniseerd, de tuinen aangelegd, een koepel gebouwd, en de gronden aan de noordzijde van de Utr.weg weer verkocht. Na Verburgts dood blijft zijn weduwe, mevr. Ch. J. Verburgt-Molhuysen, het herenhuis bewonen. Ook na haar dood in 1930, blijft de naam Verburgt nog voortleven, als door vererving de dames A. B. en H. A. Molhuysen eigenaresse worden, en er de Verburgt-Molhuysen-Stichting van maken.

In 1942 koopt de gemeente Renkum dit landgoed met de daarop aanwezige gebouwen, en J. v. Kolfschoten komt dan als hotelier in het grote huis, zodat het sindsdien een hotel wordt, en als zodanig grote bekendheid gaat genieten. Nog groter is die bekendheid geworden, sinds het herenhuis in de Septemberdagen 1944 als hoofdkwartier van generaal Urquhart, commandant der luchtlandingstroepen, dienst deed.

Na de bevrijding is het huis weer hersteld van de geleden oorlogsschade, en pronkt thans weer temidden van de eveneens herstelde tuinaanleg.

5. Van klooster tot landgoed

„Behalve de abdij van Redinchem daar reeds van gesproken is, hebben er vanouds drie andere kloosters onder en omtrent even verre van de stad en alle drie op zeer lustige en vermakelijke landsdouwen gestaan. Van de eerste rang wordt gehouden dat van de Reguliere Kanonniken Mariëndaal, en daarenboven in de Latijnse tale Mariae Fons of Marienborn genaamd; hetwelk getimmert is en S. Augustijn tot patroon heeft gekreegen in 't jaar 1392". [1]). Aldus beginnen v. Heusen en v. Rijn de door hen beschreven lotgevallen van het klooster Mariëndaal, eens een machtig bezit onder Oosterbeek.

Zoals de naam reeds aanduidt, was dit klooster heerlijk gelegen in een sterk glooiend dalgebied, waarin de born of sprengen rijkelijk aanwezig waren, en trouwens thans nog zijn. Vandaar ook de benaming die men er later aan gaf, nl. het Fonteyne-klooster. Het is nu over dit klooster, thans nog als het landgoed Mariëndaal bekend en toebehorende aan het Gelders Landschap, dat ik u hier wil vertellen. Als klooster dankt Mariëndaal zijn ontstaan aan de grote roep die er uitgng van het in Oct. 1387 gestichte klooster Windesheim bij Zwolle. De vrome levenswijze van de Reguliere Kanoniken aldaar, had grote betekenis gekregen.

Nu woonde er in die tijd in Arnhem een aanzienlijk geslacht, van Arnhem geheten, dat uitgestrekte bezittingen had. Zo had een telg uit dat geslacht, nl. Wijnand van Arnhem, uitgestrekte heidegronden in bezit, die gelegen waren onder Oosterbeek. Deze Wijnand had een sterke neiging naar het devote leven van de Zwolse geestelijken. Hij raadpleegde daarom Floris Radewijnsz, vicaris der St. Lebuinuskerk te Deventer, en Johannes Vos van Heusden, prior van het Windesheimse klooster, over zijn voornemen om zijn uitgestrekte bossen en heidevelden af te staan voor de stichting van een klooster. Het gevolg van een en ander is geweest, dat met steun van de kloosterbroeders Johan van Gronde en Johan van Brinsink, Werner Keinkamp, Johan van Kempen, Hendrik Wilde en Hendrik Wilsen, de plannen zó ver gekomen zijn, dat in 1392 onder leiding van de twee laatstgenoemden, het klooster Ma-

[1]) v. Heussen en v. Rijn, Kerkl. Hist. II, 421. Leiden, 1726

riëndaal gebouwd werd. Johan van Kessel, kok in het Deventer fraterhuis, droeg de voor die tijd aanzienlijke gift van 1300 gld. bij tot de stichting van dit klooster, terwijl Johan van Kempen, een broer van de bekende Thamas a Kempis, benoemd werd als eerste rector.

Omdat Mariëndaal als eerste klooster naast Windesheim gebouwd werd, ontstond al spoedig de uitdrukking, dat Mariëndaal „de oudste dochter van Windesheim" was. [1])

De bouw van het klooster werd uiteraard toegestaan door de Utr. bisschop, Floris van Wevelinckhoven, terwijl Wijnand van Arnhem en zijn vriend Arnold van Gruithuyzen ook aan de hertog — Willem van Gulik —, verzocht hadden dit klooster te mogen stichten. Zij hebben hem toen „met eene gebeden dat hy de toestemming van den Bisschop van Utrecht daar toe zoude verzoeken. De Hartog, hun verzoek verstaan hebbende, heeft hetzelve godtvruchtiglijk ingewilligt, en heeft daar op zekere boden naar den Bisschap afgezonden. Dezelve hebben een voldoenend antwoord gekreegen, en de Hartog geboodschapt dat de Bisschop hem volkomene magt gegeven had om alles te beschikken: en hebben met eene den brief vertoont, behelzende de voorrechten, die de Bisschop aan 't gemeld klooster, en aan de Order zelf, tot hun meerder luister en verzekering, had vergunt".

Mede door de belangstelling van de bisschop en de hertog, nam Mariëndaal spoedig in macht en aanzien toe. Reeds 3 jaar na de stichting maakte het convent één geheel uit met het generaal-kapittel van Windesheim. Als opvolgers van Johan van Kempen zijn nog als prior bekend Arnold Kalkar (1395-1407) en Hendrik Walvis (1407-1413). Het is gedurende de periode van deze laatste prior, dat ons nog een aardige anecdote overgeleverd is [2]), verband houdende met het feit, dat de kloosterlingen zich voor de geringste werkzaamheden niet schaamden. Zo wordt dan verhaald, dat de kloosterlingen eens onder leiding van genoemde prior bezig waren met het ledigen van het privaat, dat enige leden van de magistraat van Deventer, het klooster kwamen bezoeken om over een zaak te spreken. Zij zagen toen de prior in het privaat staan, en vroegen enigszins verbaasd: Heer prior! wat zoekt gij? De prior gaf toen hierop ten antwoord: Het hemelrijk, het hemelrijk!

De kloosterlingen, die de orde van St. Augustinus aangenomen hadden, waren vrij in de snit van hun kleding; hun gewaad was daarom met of zonder plooien, met korte of lange mouwen. Doch de stof moest wel van wit linnen zijn en de kleur van de regenkap zwart. De kloosterlingen waren verder zeer sober. In later tijd echter heerste er meer weelde aan de dis, zoals blijkt uit een vrijgeleide van 1528, door hertog Karel aan de prior verleend voor een reis van één of twee conventualen naar Deventer om aldaar boter, kaas, haring en stokvis te doen kopen. Ze beoefenden verder trouw de wetenschappen en hadden een rijke bibliotheek, zoals bleek uit een boekenlijst van Mariëndaal, die lang in dc kloosterbibliotheek te Leuven bewaard is gebleven.

Ook de landbouw werd echter door hen beoefend, ten behoeve waarvan Arnold van Gelre in 1430 aan het klooster het recht van drijven en weiden van 2 of 3 troepen schapen op zijn Veluwse heidevelden verleende.

Zoals gebruikelijk, groeide het kloosterbezit steeds aan door schenkingen, erfenis en aankoop van vele goederen. Zo wordt reeds op 7 Sept. 1410 het onder Arnhem gelegen goed Heyenoord als een edel tynsgoed opgedragen

---

[1]) Busschius, Chron. Windesh. lib. 1, cap. 37

[2]) H. Mohrmann, Mariëndaal, in Geld. Volksalm. 1885, 129, v.v.

aan het convent van Mariëndaal. Ook de vriendschappelijke verhouding met het hertogelijke hof, deed het klooster veel goed. Een bewijs van die goede verhouding is wel, dat de prior en het convent van S. Marienborn op 12 Nov. 1420 verklaren, dat hertog Reinald en zijn gemalin Maria deelachtig zullen zijn aan de goede werken van het klooster. [1]) Schenkingen bleven dan ook van de hertogelijke kant niet uit, zodat hertog Arnold op 7 Maart 1429 zijn raattiend te Ede voor de tijd van 30 jaar aan het klooster schonk. Deze schenking wordt door de hertog in 1436 en 1448 bekrachtigd en verlengd. Omgekeerd gebruikt de hertog het klooster echter ook weer als geldschieter, zodat aan deze verhouding, behalve een ideële, ook een materiële kant zit.

Hoe deze verhouding ongeveer was, blijkt wel uit een acte van 24 April 1492, waarbij hertog Karel aan het convent, wegens een schuld van 200 rijnsguldens, een jaarrente verzekerd van 12 rijnsguldens uit zijn rente van Veluwe [2]). Zes jaar later verpandt de hertog voor 150 goudguldens enkele door hem verschuldigde tynsen uit de kloostergoederen in het ambt Ede, Vaassen en Oosterbeek, en uit hun goed te Walsborn. Tevens bevestigd hij het bestaan van een schuld van 1000 goudguldens, ten behoeve van het klooster verzekerd op de ruiterpenningen en de pondschattingen van Veluwe. [3])

Voor het vervoeren van een grote voorraad spijs naar Doesburg, bij gelegenheid van het huwelijk van deze hertog met Elisabeth van Lunenburgh in 1519, stelde het klooster de nodige wagens beschikbaar. De hertog schonk het klooster een jaarlijks inkomen van 100 ponden Vlaams, voor de opname van zijn bastaardbroer Johan onder de kloosterbroeders.

Van de omvang der kloosterbezittingen verkrijgen we een indruk uit het 15e eeuws legerboek van Mariëndaal [4]). Daarin worden dan de volgende goederen genoemd :

In den Loe bech dat hynden stuck is 6 malder saets
den swalueberch is 5 malder saets
dat middelstuck is 6 malder saets
dat molenstuck is 4 malder saets
die kamp achter die kerk 4 molder
die nijenkamp 6 molder
die kleyne wynckel 2 molder

Dit zoorsz. lant is tsame tiendvrij en wij hebben verlof dat wij mogen maken lant tot 50 molder saets toe, tiendvrij. (In het geheel bleek toen echter nog maar 35 molder zaads verbouwd te zijn).

Wij hebbe een koernmole
Idem een oly-mole
Idem een slijpmolen
Idem een volmoel

Wij hebben op onsen weerd te Oosterbeek mitten landen dat wij van heer Wynant van Arnhem coften omtrynt 45 of 46 morgen weyde lants, en omtrynt 8 morgen Rijsweerd."

Achter deze lijst volgt dan nog : „Dit sijnt alsulcke erfnisse en erffrenthe als dat Cloester Marienborn hevet ten eyrsten in Veluwe". En dan worden daarna nog een reeks bezittingen genoemd onder Westervoort, Velp, Arnhem,

---

1) Nijhoff, Gedenkw.heden III, no. 402
2) Arch. Geld. Rekenkamer, Reg. no. 340
3) Als noot 2.
4) Arch. Ged. Kwartier Veluwe, no. 354

Ede, Vaassen, Brummen, Bemmel, Elst, Elden, Driel, Heteren, Lienden en Rhenen.

Bij de vorengenoemde lijst van bezittingen merk ik nog op, dat het klooster dus omstreeks 1450 reeds 35 morgen of 32 ha bouwland in bewerking had. De beek, die natuurlijk een belangrijk element in de bezitting vormde, bracht een koren-, olie- en volmolen in beweging, alsmede een slijpmolen voor de landbouwwerktuigen. Verder wordt nog genoemd „onzen weerd". Deze weerd of uiterwaard „gelegen tegen Oosterbeeck in (aan) de Rhijn, met allen slachter noot te water ende te lande", was een voormalig Zutphens leengoed, dat in 1420 door het convent was aangekocht van Johan van den Walle en Lysbet synen wive". Het werd bij de koop door de hertog van de leensweer gevrijd.

Dat over een dergelijke grote bezitting wel eens moeilijkheden ontstonden, is begrijpelijk. Zo bestond er einde 1546 een kwestie met Evert Ghisbertus over 5 morgen land, terwijl in 1548 de pater van Mariëndaal door de stadhouder verzocht werd om een antwoord te geven op een aan het Hof gericht verzoekschrift van Brant Rijcks, c.s.[1]) En op 13 Dec. 1564 dreigt het Hof aan het convent, dat zij Sophia van Broeckhuijsen het haar toekomende moeten betalen, of anders op 20 Jan. a.s. voor het Hof te verschijnen, om haar eis aan te horen. Enkele jaren later wordt het convent mededeling gedaan, dat de uitspraak tussen hen en Maes Rijcxen en Gerrit van Leeuwen inzake de bovenbedoelde kwestie, bepaald is op 13 Febr. 1566. Deze uitspraak werd echter weer uitgesteld, maar vond daarna op 10 Maart d.a.v. plaats. De uitspraak is mij niet bekend, doch wel, dat op 28 April de drost bevel kreeg tot executie van het gewezen vonnis.[2])

Intussen waren in de 16e eeuw de kloosterlingen meer weelderig gaan leven, en werden zij losser van zeden. Hierover kwamen tenslotte steeds meer klachten bij de buitenwereld, zodat tenslotte op 7 Oct. 1569 door de Arnhemse burgemeester in gezelschap van 3 geestelijken, op Mariëndaal een onderzoek ingesteld werd. Uit hun verslag blijkt, dat zij daar geen kloosterlingen aantroffen, maar rebellen, die naar geen enkele regel leefden.

Lang zou echter het klooster niet meer bestaan, want de Hervorming naderde met rasse schreden. Als dan ook in 1580 de „nije lere" hier zijn intrede doet, wordt Mariëndaal, evenals alle andere kloosters, onder beheer gesteld van Gedeputeerden van het Kwartier Veluwe. En namens haar, voerde de Kerkenrekenkamer de eerste jaren de administratie hierover.

Als gevolg hiervan komen vele moeilijkheden voor den dag, meestal het gevolg van wanbeleid door het convent. Eén van deze oude „zaakjes" was de schuld, die het convent nog te betalen had aan Joachim van Huemen, blijkbaar een ambachtsman. Reeds in 1571 had het Hof aan het convent bevolen om te antwoorden op de eis van v. Heumen, doch blijkbaar trok men zich daar niets van aan. Na de verandering van beheer, werd deze zaak door Gerrit van Hoemen opnieuw aanhangig gemaakt, nu bij de gecommitteerden van de Kerkenrekenkamer (16 Juli 1580). Hij verzoekt daarbij om betaling van de door de prior van Mariëndaal aan hem opgedragen en door hem uitgevoerde verbeteringen en herstellingen. De kosten van deze rekening worden echter zeer hoog geacht, mede i.v.m. de vele andere schulden die nog betaald moesten worden. Men geeft dan ook aan Gedeputeerden in overweging om alle waar-

---

[1]) Corr. Hof v. Geldl. no. 156, t.p.
[2]) Idem, nos. 2676, 2847 en 2880

den en kramers te gelasten, aan genoemde prior en de andere kloosterlingen geen crediet meer te verstrekken. v. Heumen moet wachten, totdat de pachters der kloostergoederen hun pacht betaald hebben.

Hoe moeilijk het beheer is, blijkt eveneens uit een schrijven van de Kerkenrekenkamer aan Gedeputeerden dd. 23 Augustus 1580, waarin zij mededelen, dat Need Elands betaling verzocht van achterstallige schuld en rente. Zij merken daarbij en passant op, dat de gezamenlijke schulden zó groot zijn, dat uit de inkomsten der goederen, de helft niet betaald kan worden; daarbij zijn de schuldeisers „zeer opportuun int maanen", en komen zelfs met dreigementen bij de gecommitteerden. Op 29 December van dat jaar wordt in antwoord op genoemde brief door Gedeputeerden medegedeeld, dat besloten zal worden veel van het bezit te verkopen, opdat daardoor de schuldeisers betaald kunnen worden. Hieraan wordt echter niet direct gevolg gegeven, en de moeilijkheden rijzen met de dag. Het is nu weer de kleermaker Engel Gerritsz, die om betaling verzoekt. Ook diens verzoek wordt „met dat aengehechte Register vantgheen dat die Conventualen van Mariëndaal hem, so van gemaeckte klederen, als van wullen und lijenendoeck bij hem gehaelt schuldich sijn", op 26 Januari 1581 aan Gedeputeerden gezonden, waarbij ze aanraden om het verschuldigde bedrag door Wessel Heymering, rentmeester van Mariendaal, in termijnen „so bald mogelick toe betalen".

De kloostergebouwen werden in 1586/87 gesloopt, en de afbraak benut voor het herstel van de Arnhemse stadsmuren en -riolen. Dat we dit weten, dankt zijn ontstaan aan de brutaliteit van zekeren Herman Schriek, „die op eenen onbehoorlijcke wijse tegens den Richter gesproken had". [1]) Wegens zijn brutaliteit werd hem op 1 Januari 1587 de straf opgelegd „om, na gepresteerde Orphede, met sijn kar enige cragten steen van het gedemolieerde Clooster van Mariëndaal te haelen, en in de Stad te brengen, daer hem bevolen zou worden".

Van het oude klooster rest thans niets meer dan enkele hardstenen grafzerk-fragmenten. Van deze fragmenten liggen er 3 langs het pad, dat de noordgrens van het weiland vormt, en een tweetal doen dienst als zgn. Stenen tafels. Deze fragmenten vertonen:

1e. het bovenste derde gedeelte van een brede zerk met rand, waarop een randschrift in Gotische karakters, in de hoeken eindigende in Gothische vierpassen, waarbinnen de emblemen van de Evangelisten. Daarbinnen geheel fraai gebeeldhouwd, met wapenschild en boomtakken. Het randschrift (voor zover nog over) luidt als volgt: „Int . jaer . ons . here . s . 1494................ e . hier . begrave".

2e. Het benedenste gedeelte van de hierboven genoemde zerk. Dit brokstuk is op geheel dezelfde wijze gebeeldhouwd als het hierboven genoemde stuk, vertonende een rand met randschrift in Gothische karakters, in de hoek eindigende in een Gotische vierpas, waarbinnen een embleem van een der evangelisten. Binnen de rand verder nog beeldhouwwerk met 2 manswapenschilden. Het randschrift (voor zover nog over) luidt: „joffer, Kathrijn . va . Gheme . vrouw". De op deze zerk genoemde Katharina van Ghemen was de weduwe van de in 1433 overleden Johan van Polanen, heer van Voorst, Keppel en Asperen. In welk verband haar zerk tot het klooster Mariëndaal stond, is mij niet bekend.

3e. Het gedeelte van een brede grafzerk, geheel gebeeldhouwd, verto-

[1]) v. Hasselt, Chronyk van Arnhem, bl. 233 (1790)

nende 2 dicht bij de zijranden geplaatste kolommen, van de heraldisch rechtse waarvan nog alleen het kapiteel over is, terwijl van de linker nog slechts de bovenrand van het kapiteel is overgebleven. Beide kolommen ondersteunen een hoog kegelvormig kopstuk, waarvan de benedenhelft in liggende schelpvorm langs de onderrand, waarvan het midden uit naar rechts en links een flauw naar beneden gebogen lint, waarvan het einde wordt vastgehouden door één der handen van een zittende engel. In elk der beide hoeken naast het bovengedeelte van dit kopstuk een manswapenschild binnen een geblokte, ronde rand.

4e. Deze „stenen tafel" bestaat uit ongeveer het 2/3 bovengedeelte van een zerk van groot formaat met rand, waarop een randschrift (waarvan nog te onderscheiden :„jar MCCCC") in gothische vierpassen, waarin de emblemen van de 4 evangelisten zijn aangebracht geweest. Binnen de rand is geheel boven nog duidelijk een zeer groot weinig ingezonken manswapenschild te onderscheiden, waarin een klimmend dier als wapenfiguur, dat waarschijnlijk een bok zal zijn.

5e. Deze „stenen tafel" bestaat uit een gehele grafzerk, vertonende alleen geheel boven en cirkelrand, waarop een opschrift in gothische karakters en waarbinnen een hostiekelk. Het opschrift luidt „Petrus . Ansem .... pbr . de . Boecholdia".

Met de Hervorming is dus voorgoed de periode afgelopen als klooster, temeer daar dit hierna gesloopt werd, zoals we al zagen. We beginnen daarom thans met het tweede deel, dat de lotgevallen van Mariëndaal als landgoed behandeld. Want wat geschiedde er met het landgoed na de saecularisatie? De omgeving van 't kloostergebouw, met de tuinen, was reeds in April 1580 door de prior verpacht aan Johan Schuijling. Het is waarschijnlijk deze Schuijling, die bij de N.H. Kerk in het Benedendorp begraven ligt. De daar thans nog aanwezige grafsteen (aan de voet van de toren), draagt het opschrift: „Ao 1612 den 17 Mert sterf Jan Schuilink; Ao. 1605 den 27 November sterf Marry Orrink sin huysfrou". Sinds 1580 werden dus de kloostergoederen steeds verpacht. Zo vinden we in 1620 Brant Roelofsen voor 550 gld. per jaar als pachter genoemd. Na zijn overlijden verzocht zijn weduwe in 1636 aan Ged. Staten van Veluwe om het gebruik van de „bouwinge" Mariëndaal te gunnen aan haar schoonzoon Steven Henrixen. Dit wordt toegestaan voor een pacht van 600 gld. per jaar. Als in 1642 na zijn dood, zijn weduwe hertrouwd met Gerrit Brantsen, treedt deze als pachter op. Bij de verpachting werd nu als voorwaarde gesteld, dat Brantsen 2 scharen weideland beschikbaar moest stellen voor de predikant te Oosterbeek. Dit betekende dus een vergroting van diens inkomsten.

In het algemeen omvatte de onder Oosterbeek gelegen gronden het bezit Groot-Mariëndaal, en de onder Arnhem gelegen gronden, het bezit Klein-Mariëndaal. Dit laatste bezit omvatte in grote lijnen het latere landgoed de Brink. Omdat dit bezit, dat steeds apart verpacht is, nauw aansloot bij het bezit Groot-Mariëndaal, willen we hier ook de verpachtingen daarvan niet voorbij gaan. Reeds in 1634 werd het verpacht aan de secr. Hendrik Verstegen, die echter in 1666 werd opgevolgd door zijn zoon, secr. Peter Verstegen. Na 10 jaar, nl. op 31 Aug. 1676 wordt Klein-Mariëndaal verpacht aan de neef van laatstgenoemde, de Arnhemse burgemeester Johan Tulleken. Dit bezit betrof toen „4 mergen weiland bij de kerk van Oosterbeek en de Smachtkamp onder Rosande gelegen, groot 3 morgen, 14 à 15 molder zaailand met bongerd, hoff, heggen, struicken en struwellen daaraan gehorich en laatst daarbij ge-

bruikt; idem de Vijvers en het water met hetgeen daarbij in en om gewast, en dependerende van de coornmolen en slijpmolens van dien, van 't klooster tot op de Klingelbeekseweg (zoals dit alles ook reeds in 1634 verpacht was). Verder nog een nieuw aangemaakt stuk heetvelt achter het klooster van Mariëndaal gelegen, genaamt den Loopbergh."

Deze aanmaak tot bouwland was reeds bij de verpachting aan Peter Verstegen in 1666 toegestaan. Met de Loopbergh of Loobergh die tot bouwland aangemaakt was, werd blijkens een kaart uit 1725 bedoeld, het gedeelte dat wij thans nog als bouwland kennen, gelegen tussen de spoorbaan Utrecht-Arnhem en de Utr.weg, oostelijk van de Mariëndaalse beek.

Inmiddels was Groot-Mariëndaal op 18 Sept. 1669 bij continuatie verpacht aan Arnt Meuwsen, die gehuwd was met de weduwe van Gerrit Brants. Tot de verpachting behoorde echter niet meer de 1½ morgen uiterwaardsweide, achter het land dat Rijk Gerritsz gebruikte, gelegen tussen de willigen en de leijgraaf, die sinds 1642 als schaarweide door de Oosterbeekse predikant gebruikt werd. Omdat alle predikanten niet rechtstreeks voor deze weide geinteresseerd waren, werd in 1683 bepaald, dat de predikant ook een vergoeding van 34 gdl. 's jaars kon krijgen. Dit wordt dan door ds. Theod. Blok liever gedaan, zodat sinds die tijd de weide door Arnt Meuwsen erbij wordt gepacht.[1]) Toch blijken deze schaarweiden nog wel eens moeilijkheden opgeleverd te hebben. Nadat ze in 1697 aan Peter van der Wall verpacht waren, schijnt dat de Oosterbeekse predikant niet zijn rechthebbend bedrag uitgekeerd kreeg, waarop hij vanouds recht had. Althans in 1714 beklaagt ds. Worm zich bij de Ged. Staten hierover, waarna nogmaals uitdrukkelijk vastgesteld wordt dat hij recht had op 1 molder rogge en 34 gld. jaarlijks, óf het recht van 2 koeien te weiden.

Tot het bezit van Mariëndaal behoorden ook verschillende heggen, ofwel had het klooster reeds vele jaren domeinheggen in erfpacht gehad. Deze heggen werden in de zomer van 1679 door Gedeputeerden bezichtigd, waarna zij mededelen, dat deze heggen, „namentlijk de Cruyshegh, de helft van Raeghegge, een ¼ part van Brummelhegh, den Monniken bergh, Wolfsgat, de Hooge Wortel, een ¼ part van 't Steene Kruis en de Swarte Colcxhegge; is het accoort met Gerrit Jansen gemaekt, geapprobeert in dier voegen dat hij jaerlicx 24 gld. voor de voorn. heggens zal betalen en sulcx voor den tijd van 24 jaeren, aenvangende met Martini 1679, mits stellende suffisanten borgen ten genoege van Rentmr. ende sal hij sorge hebben te dragen datter geen plaggen in gemeyt, noch geen schapen in gedreven werden". Na het verstrijken van de 24-jarige pachttermijn, worden de heggen op 19 Jan. 1706 opnieuw verpacht, en wel aan Willem Verleè, voor de tijd van 20 jaren. Deze deelt echter aan Gedeputeerden mee dat hij het Wolfsgat en het ¼ part van het Stenen Kruis niet kan vinden, hetwelk hem daarop aangewezen wordt. Verder klaagt hij in Oct. 1710, dat schapen over de heide gedreven zijn, dat de Swarte Colcxe hegge gedeeltelijk aan het Quartier zou behoren, omdat Gerrit van Sonnenberg zijn schaapsdrift neemt dwars door haar Ed.Mo.heggen."

Direct wordt een en ander door Gedeputeerden onderzocht, waarna gerapporteerd werd: de Kruishegge lag noordelijk van de Utr.weg, hoewel een kleine geer aan de zuidzijde, hebbende de wal van Sonnenberg ten westen, de helft van Raeghegge ten noorden, en het gemene veld ten oosten. Hierover ging de Sonnenbergse schaapsdrift. Het voorstel wordt nu gedaan om een

---

1) Arch. Ged. Kw. Veluwe, no. 339. Resolutienboek Mariëndaal

nieuw walletje in de lengte langs het walletje van Sonnenberg te leggen, opdat de schapen daar niet tussendoor kunnen. Geen schapen mogen trouwens meer in de heggen toegelaten worden. De andere heggen bleken wel duidelijk met pollen te zijn gemerkt, doch waren ook al door de schapen bedorven.

Op 11 Dec. 1725, als de pachttijd van Willem Verleé om is, worden de heggen tegen een jaarlijkse canon van 20 gld. verpacht aan de St. Nicolai Broederschap te Arnhem, aan welke Broederschap de heggen dan blijven, tot ze door het Domeinbestuur in het begin der vorige eeuw verkocht werden.

Reeds sprak ik van de Mariëndaalse uiterwaards-weiden. Dit gebied strekte zich vrijwel geheel langs de Rijn uit, tussen de Veerweg en de gronden van Rosande. Het gedeelte van deze weide-gronden, hetwelk tussen de N.H. Kerk en de laatstgenoemde gronden lag, heette de Mariëndaalse Ossenweerd of Ossenkamp. Een groot gedeelte van deze Ossenweerd was reeds in 1631 verkocht aan Jor. Carel Bentinck tot Nijkerk, eigenaar van het goed ter Aa onder Oosterbeek [1]).

Nabij de veerdam van het Drielse veer, gelegen tussen de Rijn en de beek, volgde in 1663 nog een stuk weidegrond ter grootte van plm. 7 morgen. Dit werd verkocht aan de heren Crayvanger en Harscamp, die de aangrenzende Mariëndaalse weidegronden pachtten. [2])

Omstreeks 1700 komen we regelmatig verpachtingen van de Ossenweerd tegen in het Resolutienboek. Zo wordt op 28 Febr. 1685 aan Hendrik v. Sonnenberg 2 morgen verpacht, op 2 Jan. 1686 aan dr. Corn. van Steenler 4 morgen, en op dezelfde datum aan burg. Engelbert Engelen, eigenaar van de Sonnenberg, eveneens 4 morgen. Het schijnt dat de bewoners van de Sonnenberg daar steeds weiland gepacht hebben, hetgeen uiteraard begrijpelijk is, omdat zij op eigen terrein geen grasland hadden. In 1717 wordt althans Willem Jansz. van Sonnenberg plm. 2 morgen verpacht, terwijl in 1714 al 4 morgen verpacht was aan Gerrit Everts, de man van Mechteld van Sonnenberg.

Klein-Mariëndaal was inmiddels in pacht gekomen aan scr. Henr. Wilh. v. Ruyven, die aan Gedep. in Nov. 1684 mededeelde, dat hij voornemens was om „in het aen staende jaer ter bequaeer tijt op de meeste menage een steenen deucker oft brugge te laete maecken aen Clingelbeek bij het huys van Hes, op de separatie van 't schependom van Arnhem en het Ampt Rencum, waer door het water van Kleyn Mariendael moet uytlossen."

Dit is inderdaad uitgevoerd, doch leverde toen weer moeilijkheden op, omdat de dam die er voorheen was, het water opstuwde, en thans vloeide alles direct weg. Omdat men een volmolen op de beek wilde plaatsen, had men liever het water opgestuwd gehouden.

Na een tiental jaren pachter van Klein-Mariëndaal te zijn geweest, richt v. Ruyven zich tot Gedeputeerden, om dit goed te mogen kopen. Nadat dit College op 17 Febr. 1693 tot verkoop gemachtigd was, vindt op 25 Aug. 1694 de overdracht plaats aan dhr. van Ruyven. Deze heeft zeer veel tot verbetering van zijn bezit gedaan. Een van zijn eerste werkzaamheden was het beplanten van de — toen in opkomst zijnde — Utr.weg tussen de Veritasweg en de gemeentegrens bij Mariëndaal [3]). Tot Klein-Mariëndaal behoorde tevens het recht van het (beek)water, zodat dhr. van Ruyven uit dien hoofde bevoegd was de sprengen „tot aan het begin der sources te mogen vervolgen" en

---

[1]) Nauwkeurig aangegeven op een kaartje van de Ossenweerd, in 1631 getekend door de landmeter Nic. Geelkerck. Arch. Arnhem, kaart 3.

[2]) Als noot 1. Kaarten no. 13

[3]) Zie hiervoor uitvoerig op blz. 64

schoonmaken, zo vaak hij wilde. Het goed bleef later nog lange jaren in het bezit van het Arnhemse magistraatsgeslacht Brantsen, in wier handen het goed door vererving kwam.

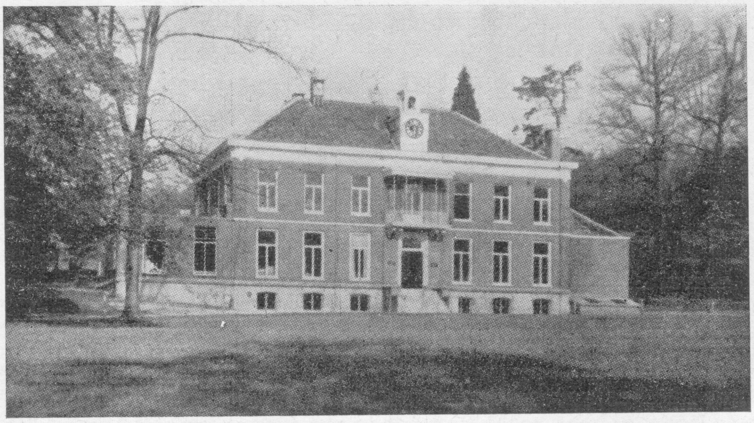
Zoals we laatstelijk zagen, was in 1669 Arnt Meuwsen pachter van dit goed geworden. Na diens overlijden wordt op 13 Nov. 1686 het goed verpacht aan Jan Everts, die op zijn beurt op 27 Oct. 1702 weer opgevolgd wordt door zijn zoon Gerrit Everts, gehuwd met Machteld van Sonnenberg. Tot het goed Groot-Mariëndaal, dat het gebied tussen de gronden van Rosande en Klein-Mariëndaal omvatte, behoorde ook 4 morgen weiland, zijnde een gedeelte van de Mariëndaalse Ossenweerd. Als Gerrit Everts na 1720 pachtschulden heeft, wordt tenslotte op 29 Juni 1723 het kloostererf uit de hand verpacht aan Eghbert Gerrits.

Van ingrijpende betekenis was de verkoop van het goed, waardoor het als particulier bezit van toen af met recht een landgoed werd. Op 30 Oct. 1735 werd nl. mr. Johan Brantsen, ontvanger-generaal van Veluwe, voor 16350 gld. eigenaar van Groot-Mariëndaal, en liet er voor zich een herenhuis bouwen. Mr. Brantsen bewoonde met z'n vrouw tot aan zijn dood, regelmatig het landgoed. Blijkens de lijst van haardstede-gelden uit 1749, was in die tijd Willem Janssen de bouwman van Mariëndaal. Hij bewoonde de boerderij en bewerkte met 4 knechts en meiden zijn 13 morgen bouwland. In 1778 kwam het landgoed bij vererving aan de schoonzoon van mr. Brantsen, nl. mr. Willem Engelen, eerste presiderend Raad en Stadhouder van de Lenen des Furstendoms Gelre. Hij was gehuwd met Nalida Johanna Brantsen. Een drietal jaren tevoren was mr. Engelen reeds eigenaar geworden van Klein-Mariëndaal, zodat het voormalige kloosterbezit thans weer één geheel vormde.

Na de dood van mr. Engelen in 1789, valt echter dit bezit weer uiteen, en komt Groot-Mariëndaal bij vererving aan mr. Jacob Nicolaas van Eck, gehuwd met Hester Henriëtte Engelen. Mr. van Eck was burgemeester van Arnhem en ontvanger-generaal van Veluwe. Toen hij in het bezit van dit goed kwam, bestond het uit:
1e. het bouwland, de Nijekamp, groot 8 molder gesaai;
2e. een dito de Winkel gent., eveneens 8 molder gesaai;
3e. een dito, den Boomgaert en Ulfenkampken gent., 2 molder gesaai;
4e. idem, den Ulfen Dries gent., groot 4 molder;
5e. idem, de Komanskampen gent., groot 8 molder;
6e. het Heren- en Bouwmanshuis, de schuur, berg en hof, de papiermolen, opgaande bomen en akkermaalshout. Verder 18 morgen uiterwaard de Ossenweide, 2 morgen de Bouwweerd, en 3 morgen de Munniken boomgaard en het Staartje (bij het Drielse veer).

In de tijd van mr. van Eck bereikte Mariëndaal zijn grootste bloei. Hij liet het herenhuis verbeteren en vergroten. Verder verbeterde hij het park, en liet daartoe de fraaie lanen aanleggen, die thans nog naar hun aard als zodanig bestaan. Het stuk bouwland, gent. de Winkel, werd met het aansluitende Winkelbosje in 1754 voor 2000 gld. verkocht aan z'n zwager mr. J. H. Engelen, eigenaar van Klein-Mariëndaal. De Kerkmeestersweide (ongeveer waar nu het Rijnbad is) werd in 1807 verkocht aan mr. D. Gaymans, eigenaar van de Westerbouwing. Die weide met rijsweerd en kribwerk, groot plm. 2½ ha, was gelegen langs de Rijn, en werd aan de westzijde begrensd door de Jufferenweerd (ten zuiden van de N.H. Kerk) en aan de noordzijde door de Leygraaf.

Het bezit Mariëndaal was in 1831 68 ha groot en omvatte behalve het

Afb. 31. Huize Mariëndaal, zoals dit thans nog als een specimen van 19e eeuwse landhuis-bouwkunst bewaard is gebleven.

aaneengesloten stuk ten noorden en zuiden van de Utr.weg, nog een tweetal stukken uiterwaard — de Jufferenweerd en het Staartje. Door aankopen wordt het bezit nog vergroot en verfraaid, zodat in 1845 de oppervlakte van het onder Oosterbeek gelegen deel van het landgoed reeds bijna 74 ha bedroeg. En dat, ondanks een grondverlies van enkele ha, door de aanleg van de spoorbaan Utrecht-Arnhem. Door deze aanleg, die van ingrijpende betekenis was, werd het landgoed als het ware in tweeën gesplitst, en ontstond door het prachtige dal van de Slijpbeek een hoge dijk, die alleen onderbroken werd door het viaduct over de Middenlaan. Bij de aanleg van deze dijk boorde men juist naast de poortdoorgang een waterader aan, als gevolg waarvan nog thans aan de noordelijke dijkvoet een spreng aanwezig is. Maar bij deze aanleg verdween nog iets, nl. de oude boerderij die ten westen van de Middenlaan stond. Deze boerderij werd nu als een nieuw gebouw opgetrokken ten noorden van het herenhuis, doch is in 1944 verwoest.

Mariëndaal kwam in 1857 door vererving aan een kleinzoon van mr. J. N. van Eck, nl. de heer F. W. L. van Eck, notaris te Arnhem. Zijn eerste werk was het slopen van het herenhuis, waarna hij het verving door het huidige herenhuis. Slechts een klein gedeelte van het oude herenhuis (van plm. 1740) bleef over, en vormt thans het noordelijk deel van het huidige gebouw. Hij was het ook die de buitenplaats met zijn geaccidenteerd terrein nog meer verfraaide. Hij liet ook de nog bekende slingerende berceaux — „de groene bedstede" — aanleggen. In zijn tijd breidde het bezit van Mariëndaal zich uit van de Amsterdamseweg tot aan de huidige Prins Bernhardweg, terwijl ook de Hes en de uiterwaarden ten zuiden van de N.H. Kerk tot het bezit behoorden, en samen een oppervlak van 99 ha vormde. In de Hes was reeds in 1852 door v. Eck's vader de boerderij Hesweg 1 gebouwd. De tuinmanswoning aan het begin van de oprijlaan (Mariëndaal 1 en 2) werd door hem in 1861 gebouwd. Tot de bezitsuitbreiding behoorde ook de aankoop van een gedeelte van het zgn. Mariëndaalse veld op 7 Mei 1863. Deze grond, bestaande uit heide en dennen, lag ten noorden van de Loopbergenseweg en westelijk van de Schelmseweg. Vóór de aankoop, liep tot 1845 de vroegere Schelmseweg door dit terrein, maar bij de aanleg van de spoorbaan werd deze omgelegd.

De beek van Mariëndaal, die in haar bovenloop diep in het omliggende

terrein stroomde, werd door v. Eck van de zgn. Zwitserse brugjes voorzien, en vormde met de koepel op het hoogste punt — onder Arnhem — één der meest bezochte plekjes van het uitgaande publiek. Al de lanen van Mariëndaal kregen een eigen naam, die met emailleplaatjes op de bomen aangebracht werden. Zo zijn te noemen de Middenlaan, de Tafel-, Spoor-, Belvedere-, Jagers-, Diependaalse-, Schelmse-, Park-, en de Nieuwe laan.

Opnieuw wordt de gaafheid van het bezit aangetast, als in 1879 ten behoeve van de aanleg der spoorbaan Arnhem-Nijmegen bij de Hes het bezit doorgegraven wordt, en daardoor ook de Prins Bernhardweg afgebogen wordt naar de Benedendorpsweg. En nogmaals verandert het aspect van het landgoed tengevolge van de steeds voortschrijdende „cultuur", als in 1885 de trambaan aangelegd wordt. De fraaie bomen langs de Utr.weg, tussen de Mariënbergweg en het viaduct bij de beek, werden allen gekapt, om de trambaan aan te kunnen leggen, en tevens de weg te verbreden.

Het veelgeprezen landgoed bleef in het bezit van de fam. van Eck, totdat het door de erven v. Eck op 24 Nov. 1936 verkocht werd aan de vereniging Het Gelders Landschap. Hoewel hierdoor in min of meerdere mate de garantie verkregen werd van ongerept behoud, verwaarloosde het bezit wel enigszins. En in nog ernstiger mate was dit het geval, nadat het herenhuis betrokken werd door de Duitse Arbeidsdienst in de tweede wereldoorlog. De grootste ravage is echter aan het huis, en bovenal aan het park aangericht als gevolg van de oorlogshandelingen in 1944/'45. Hierdoor is veel mooi geboomte gesneuveld, terwijl de boerderij verwoest werd. Na de oorlog is door Het Gelders Landschap al weer veel gedaan tot herstel en verbetering van het park, door nieuwe aanplant, e.d. Het huis is in 1948 hersteld en verbouwd, en werd in gebruik genomen door het Bedrijfslaboratorium voor Grond- en Gewasonderzoek. Deze instelling, waarvan het hoofdlaboratorium thans op Mariëndaal gevestigd is, werd in 1951 bovendien nog uitgebreid met de aanbouw van een groot laboratorium achter het herenhuis. Bij jong en oud blijft Mariëndaal echter nog steeds in trek om haar fraaie wandelingen en de mogelijkheden die het terrein er biedt voor de wintersport.

6. Een verdwenen heerlijkheid

Een van de gebieden van Oosterbeek, thans deel uitmakende van het dorp en daarvan het zuidoostelijk deel omvattende, was vroeger een heerlijkheid. Ik bedoel hiermede de heerlijkheid Rosande, eens een vrij en eigen goed, temidden waarvan somber en dreigend een kasteel stond.

Dit alles is echter al een 150 jaren geleden, maar toch is het voor een goede kennis van de ontwikkelingsgeschiedenis van Oosterbeek noodzakelijk, de geschiedenis van deze voormalige heerlijkheid nader te bezien.

In de eerste plaats iets over de naam. Deze is door de eeuwen heen vrijwel altijd op dezelfde wijze geschreven. De uitgang „sande" zal wel zijn oorzaak vinden in de zandige bodem, terwijl „ro" mogelijk een verkorting van rooien is. Op deze wijze bezien zou Rosande kunnen betekenen: gerooid bos op zandige bodem. „Ro" kan echter ook wel een verkorting van rood zijn en als zodanig dus „Rood-zand" betekenen. Deze laatste verklaring lijkt mij het meest aannemelijk, temeer daar in deze gemeente op verschillende plaatsen dit oranje-gele of rode zand voorkomt. Uit deze verklaring volgt tevens, dat het

kasteel vroeger niet ontstaan is op aangewassen grond van de rivier, zoals wel verondersteld is. Het zal gebouwd zijn op hoge grond, in de nabijheid van de rivier, welke er in een grote bocht omheen stroomde. De plaats waar eens dit kasteel stond, is thans nog enigermate terug te vinden in de Rosande-polder, een eindweegs oostelijk van de spoordijk

Wanneer Rosande ontstaan is, gaat verloren in de nevel der oudheid. Mr. Nijhoff zegt [1]), dat Rosande in de aanvang der 14e eeuw nog in handen was van een oud geslacht van dezelfde naam, doch dat in een oorkonde van 1382 de naam Tengnagel van Rosande voorkomt. Dit alles is echter zeer onwaarschijnlijk en hij laat trouwens ook na zijn bron te noemen.

Het vroegst bekende gegeven over Rosande vond ik in een der oude leenboeken van de Doorwerth [2]). Daaruit blijkt dat in 1428 „Dyrck van Aernhem heeft ontfangen dat huys te Rosande met allen synen regten ende toebehoren mitten heerlicheit hoogh ende leegh, den Rijnweerd, Paetersweerd, mit anderen weerden in de Rijn gelegen, tussen Loepen en Oisterbeeck". Uit het feit dat we deze belening in een leenboek van Doorwerth vinden, kunnen we meteen al constateren, dat Rosande reeds toen een leen van Doorwerth was. Een der eerste bezitters, hetzij dit de genoemde Dirk van Arnhem was dan wel een vroegere eigenaar, heeft dus zijn bezit opgedragen aan een der heren van Doorwerth. Maar bovendien was het een vrije heerlijkheid met het recht van hoge en lage jurisdictie, evenals Doorwerth zelf. De heren van Rosande hadden dus de rechtspraak zowel over lichte als zware gevallen, in eigen hand. Verder behoorden tot Rosande verschillende langs de Rijn gelegen waarden, waarvan met name genoemd worden de Rijnweerd en de Patersweerd. Laatstgenoemde werd blijkens de naam waarschijnlijk gebruikt door de kloosterlingen van Mariëndaal. Later is trouwens ook sprake van de Munnicken (Monniken) weerd.

De hierboven genoemde oudst bekende heer van Rosande, Dirk van Arnhem, was een zoon van Wijnand, die met zijn vriend v. Gruithuyzen in 1392 het klooster Mariëndaal stichtte, en diens tweede vrouw, Elisabeth van Assendelft. Het is dus zeer wel mogelijk, dat in het laatst der 14e eeuw alle gronden tussen Oosterbeek en Lopen, bezit waren van Wijnand van Arnhem en dat deze in 1392 een deel van zijn goederen afstond t.b.v. de kloosterbouw, en de rest als een leen opdroeg aan de toenmalige heer Robert van Dorenweerd. Dirk van Arnhem werd na zijn dood in 1438 opgevolgd door zijn zoon Wijnand. Doordien deze Wijnand in 1482 stierf zonder kinderen na te laten, kwam het goed aan zijn zuster Elisabeth, weduwe van Evert v. Wilp, ridder. Haar zoon Evert, heer van Wilp en Rosande, erfde Rosande in 1496 van zijn moeder en werd daarmede in 1500 beleend. Hij stierf de 12e Maart 1505 ongehuwd op het kasteel Rosande en was de laatste manlijke telg van zijn geslacht. Zijn zuster Belia, gehuwd met heer Arend van Middachten, erfde toen Wilp en Rosande, doch stierf insgelijks kort daarna zonder kinderen na te laten op 6 Mei 1505.

In deze tijd, nl. op 11 Juli 1505, schonk Philips de Schone, die in dat jaar Arnhem en een groot deel van Gelderland veroverd had, Rosande voor 200 goudguldens aan Diederick van Bronkhorst en Batenburg, heer van Hönnepel en Rimburg en landdrost van Kleef, onder voorwaarde dat hij er weer af-

---

[1]) Nijhoff, Wandelingen, 41 (1836)
[2]) Arch. Doorwerth, no. 60. Leenboek 1413-1518

stand van zou doen, als later bevonden mocht worden, dat een ander er meer recht op had. Zijn mededingster werd Margaretha van Arnhem, wier enige dochter Adriana in tweede huwelijk tot man had Andries van Vysschenich, gent. Bell (haar eerste man was Frederik Schellart van Obbendorp). Op 17 Maart 1506 kwam er een minnelijke schikking tot stand tussen Bronckhorst en Margaretha. Daags tevoren had zij het leen aan de leenvrouwe, de vrouwe van Doorwerth, overgegeven, die op haar verzoek genoemde Vysschenich en diens vrouw daarop beleende met „Rosande myt synen toebehoer, mytter heerlicheyt, hoge ind leege, die Koeweerdt, Koytenweert, mytten anderen weerden, in den Riin gelegen, daertoe gehouerende, mytter vysschryen tusschen Lupen (d.i. Lopen) ind der Aa ind daerto twye hoven holtz in Lupenrebosch".

Gelukkig voor de nieuwe eigenaars behoorden ook zij tot de Bourgondische partij, zodat de staatkundige veranderingen verder geen invloed hadden. Op 19 Maart 1506 zijn Bronkhorst en Vysschenich overeengekomen, het huis Rosande in bewaring over te geven aan Johan Schellart van Obendorp, zoon uit Adriana van Arnhem's eerste huwelijk. Hierdoor kwam Rosande dan weer in het bezit van de rechte afstammelingen van Dirk van Arnhem. Heer Johan Schellart van Obbendorp huwde in 1510 met Cecilia van Vlodrop en won bij haar o.a. een zoon Frederik.

In 1515 kreeg hertog Karel van Gelder Arnhem door verrassing weder in bezit, terwijl hij Rosande stormenderhand veroverde en verbrandde, hetgeen wel omstreeks dezelfde tijd zal geschied zijn. Hierna heeft hertog Karel blijkens Nijhoff [1]) op 12 September 1518 van doctor Wijnand van Arnhem gekocht het huis en goed Rosande, gelegen in Arnhemmer en Oosterbeker klokkenslag, en verzekerde hem daarvoor een jaarrente uit de herenguldens en de domeinen van de Veluwe. Hieruit kan dus geconstateerd worden, dat hertog Karel Rosande niet wederrechtelijk heeft toegeëigend, doch deze door koop verkreeg. [2])

Het volgend jaar schonk de hertog Rosande in vruchtgebruik aan Philips van der Reck van Sommeren, benevens 300 Philipsguldens 's jaars, onder voorwaarde dat deze hem met 3 paarden (d.w.z. met 3 gewapende ruiters) zoude dienen. Lang schijnt deze echter niet in het genot van dit goed geweest te zijn, want op 22 Februari 1523 verkoopt de hertog zijn bezit voor 800 gulden a 24 stuiver brabants aan Jacob van Appeltern, domdeken te Utrecht. [3]) Hij behield zich echter het recht voor, om het een jaar na Appelterns overlijden weer in te lossen. Het goed wordt dan omschreven als gelegen „in den kerspell van Oisterbeeck ind ampte van Veluwenzoom, mit dess ghoven in den kerspell van Dreyll is gelegen in Averbetuwe, in hoige ind lege, mit bosch ind broick, to water ind to lande, mitten vissscherien, inne geliken kanijnewranden, nyet uytgescheyden". Na een schijnruil in 1531 [4]) door de hertog van Rosande tegen Esens wordt in 1538 het huis of kasteel Rosande opnieuw afgebroken, doch werd daarna door een ander vervangen, welk gebouw daarna tot het laatst der 18e eeuw in wezen is gebleven en waarvan wij een afbeelding kennen, zoals het in de eerste helft van die eeuw door C. Pronk of één zijner leerlingen is getekend.

Dit nieuwe kasteel moet dan gebouwd zijn door de hiervoor genoemde

1) Nijhoff, Gedenkw.heden VI 2, no. 931
2) Werner in zijn art. over Rosande in de Geld. Volksalm. 1904, blz. 181, heeft deze gang van zaken onjuist opgevat.
3) Als noot 1, no. 1176
4) Werner, a.w. blz. 181

heer Frederik Schellart van Obbendorp. Deze had herhaaldelijk aan hertog Karel tevergeefs verzocht om hem Rosande terug te geven; eindelijk diende hij een klacht in bij Gedeputeerden en werd dan ook bij vonnis van de Landdag in 1539 — dus kort na de dood van de hertog — te Arnhem gehouden, openlijk in zijn bezit hersteld en verklaard eerste heer van Rosande van zijn naam te zijn.

Uit heer Frederiks huwelijk met Maria van Pallandt werden o.m. hun zoons Johan en Daem (Adam) geboren. De eerste werd na het overlijden van zijn vader op 16 Juni 1559 met Rosande beleend. De merkwaardigheid hiervan was, dat deze belening plaats vond door zijn broer als leenheer. Want deze was inmiddels in het jaar daarvoor in het huwelijk getreden met Walravia van Voorst, vrouwe van Doorwerth. [1]) Uit dien hoofde was hij dus ook leenheer van Rosande geworden. Na de dood van Johan wordt op 24 Mei 1565 zijn vrouw Agnes van Aeswijn in de tucht van Rosande bevestigd. Doordien Johan stierf zonder kinderen na te laten, komt Rosande aan zijn broer Daem, die hierdoor nu zijn eigen leenheer wordt. Als zodanig had hij in 1566 een proces tegen de stadhouder en de momber over de jacht en de konijnenwaranden van Rosande en wordt in de stukken daaromtrent grondheer of bezitter (in tegenstelling tot leenheer) van Rosande genoemd. [2])

Daem's vrouw sierf in 1581 en heeft 14 kinderen gehad, waarvan er 7 jong stierven. Bij haar dood werd zijn oudste zoon Johan, heer van Doorwerth en Rosande. Deze woelige natuur, die o.m. jagermeester van de Veluwe was, is driemaal gehuwd geweest. Als hij in 1627 overlijdt, laat hij zijn bezittingen na aan zijn toen 8-jarig zoontje Johan Albrecht, gesproten uit zijn tweede huwelijk — met Catharina van Goltstein—. Deze Johan werd in 1628 met Doorwerth en Rosande beleend, doch deed als meerderjarige op 10 Maart 1642 zelf de eed. Hij was, evenals zijn vader, een woelige natuur, die viermaal gehuwd is geweest. Hij geraakt echter, wellicht dank zij zijn natuur, steeds meer in de schulden, zodat zowel Doorwerth als Rosande in verwin werden genomen. Reeds in 1655 had hij een perceel bouwland, de Wiltbaan geheten en onder Rosande behorende, getransporteerd ten behoeve van Casijn van Bemmel en vrouwe Elisabeth van Wassenaer. De 14e Februari 1661 verkocht hij de gehele heerlijkheid Rosande aan Arent van Wassenaer, heer van Duivenvoorde, Voorschoten en Veur, halve broer van Elisabeth voornoemd.

Deze heer Arent van Wassenaer was in 1646 gehuwd met Anna Margaretha van Scherpenzeel en na zijn dood werd hun tweede zoon Frederik Willem op 3 September 1684 met Rosande beleend. In datzelfde jaar nog belastte hij het leen met 7000 gld. ten behoeve van Nicolaas Clignet, postmeester te Leiden, later in 1692 wederom met 18000 gld. ten behoeve van dezelfde.

Enige jaren later verkocht hij Rosande aan Frederik Willem, Vrijheer van Spaen, die daarmede op 12 Maart 1698 wordt beleend. Zowel heer Frederik Willem, als zijn vrouw Elisabeth Adelheid Vrijin van der Reck tot Horst, zijn na hun dood, resp. in 1735 en 1711, op hun landgoed Biljoen te Velp begraven. Al hun kinderen werden dood geboren of stierven jong, behalve hun jongste zoon Alexander Diederick (geb. 1710) die na de dood van zijn vader in het bezit kwam van al diens heerlijkheden en bezittingen, dus ook van Rosande, waarmede hij 13 Juli 1735 beleend werd.

Inmiddels was dit bezit al weer bezwaard geworden, nu met een schuld

---

1) Zie over haar en de volgende heren van Dw., hfdst. III, 1
2) v. Spaen, a.w. IV, blz. 176

van 30000 gld. ten behoeve van A. Umbgrove, burgemeester te Arnhem. Ook deze Alexander werd na zijn dood in 1764 op Biljoen begraven. Hij was gehuwd met Elisabeth A. M. van Riebeeck, uit welk huwelijk 9 kinderen geboren werden; zijn weduwe werd op 26 Maart 1765 met het door schulden bezwaarde Rosande beleend. Gedurende de laatste levensjaren van de heer Alexander van Spaen had hij geschil met de schout van het ambt Renkum over de hoge en lage jurisdictie in de heerlijkheid.[1]) Het Hof, dat hierover te beslissen had, gaf opdracht aan de richter van Arnhem en Veluwezoom om de limieten tussen de heerlijkheid Rosande en het richterambt vast te stellen, dd. 30 Ocober 1750. De geschillen over deze jurisdictie zijn van langdurige aard geweest. Nog uit de Landdagsrecessen van de jaren 1762-'65 blijkt, dat de geschillen, die in hoodfzaak over de jurisdictie van de Rosander waarden handelen, niet zijn opgelost. Deze verwikkelingen vonden hun bestaan naar ik meen in de aankoop van de zgn. Geelkerkensweide; Baron v.Spaen kocht deze op 30 December 1761 van Gerrit Schut en Hendersken v. d. Wal. Deze weide grensde aan de noordzijde tegen de Benedendorpsweg en aan de zuidzijde aan de leigraaf; ten westen was de uitweg van de Mariendaalse weiden, en aan de oostzijde de weide van Evert Hakfoort. Baron v. Spaen nu meende zijn recht van jurisdictie ook over deze nieuwe aanwinst te kunnen uitbreiden, hetgeen door de schout betwist werd. Of anders gezegd, de eigenaar van Rosande wilde de heerlijkheidsgrenzen verplaatsen, en overeenkomstig de eigendomsgrenzen brengen; dit was uiteraard een onjuiste opvatting.

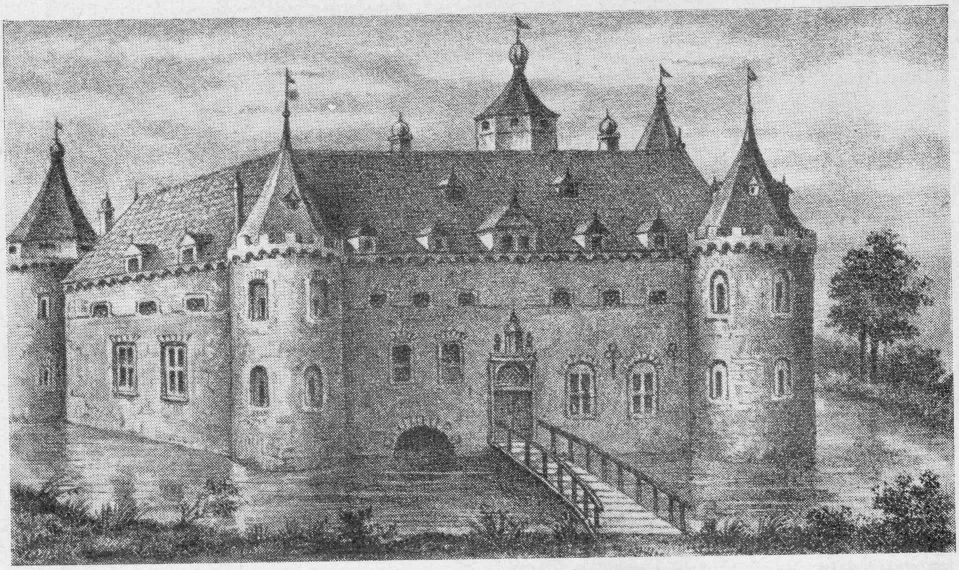
Na het overlijden van Baronesse van Spaen-van Riebeeck in 1776, wordt zij opgevolgd door haar oudste zoon Johan Frederik Willem, die op 25 October van dat jaar met Rosande beleend wordt. Juist 4 jaren daarvoor was hij gehuwd met Sara Johanna, Gravin van Hogendorp. Deze Baron van Spaen verkoopt op 28 October 1783 aan Hendrik de Geest voor 2300 gld. de zgn. Geelkerkenskamp. Deze kamp grensde ten noorden aan de Utrechtseweg, en ten westen en zuiden aan de schaapsdriften van Rosande. De juiste ligging is dus oostelijk langs de huidige Marienbergweg.

Tien jaar later, nl. op 29 Oct. 1793, verkoopt Baron v. Spaen wederom een gedeelte van zijn bezit. Thans is het een 4 morgen grote weide, zijnde een gedeelte van de voormalige Mariëndaalse Ossenweerd, die voor 7550 gld. verkocht wordt aan mr. J. H. Engelen. Deze weide grensde aan de Rijn en lag even oostelijk van het Rijnbad.

Als Baron v. Spaen en zijn vrouw, beiden op hun kasteel Biljoen te Velp overleden zijn— resp. in 1827 en 1828 —, worden zij opgevolgd door hun oudste, in leven zijnde dochter Gijsberta Maria Carolina, die in 1800 gehuwd was met Adolf Hendrik Graaf van Rechteren. Het kasteel moet in het laatst der 18e eeuw, in de Franse tijd, totaal verwoest zijn en betrekkelijk korte tijd daarna geheel gesloopt, zodat in 1821 reeds niets meer van het kasteel te zien was. De heerlijkheid werd bij de reorganisatie van het binnenlandse bestuur in de Franse tijd, opgeheven en in 1811 bij de mairie Oosterbeek gevoegd. Als tenslotte na de Franse tijd alles weer opnieuw bezien wordt, blijft de situatie zoals ze reeds was. Als gevolg van het Kon. Besluit van 11 Febr. 1817, waarbij de grenzen van de schoutambten geregeld werden, verdween Rosande voorgoed als heerlijkheid.

Het gebied van Rosande was in 1831 nog 157½ ha groot en omvatte

[1]) Reg. op het Arch. van het Hof, blz. 331 en 405, en Resolutien van de Rekenkamer. Arch. Rekenkamer, Inv. no. 7390

Afb. 32. Kasteel Rosande, zoals dat in het begin der 18e eeuw zich nog in de Rosandepolder verhief. Naar een litho van onbekende opgenomen in Geld. Volksalmanak 1904.

behalve de Rosanderpolder, nog een gebied juist oostelijk van de lijn Beukenlaan-Stenen Kruis, tot aan de Evert v. Wilpweg en verder zuidelijk van de Prins Bernhardweg. Dit gebied werd door Douair. Bar.sse v. Rechteren-v. Spaen (haar man was reeds in 1805 overleden) zeer uitgebreid en aanmerkelijk verbeterd. Op 19 Sept. 1835 werden de gronden ten noorden van de Utr. weg van het Domeinbestuur aangekocht — oostelijk van de lijn Noorderweg en v. Limburg Stirumweg en westelijk grenzend aan de gronden van Mariëndaal —, en gedeeltelijk ontgonnen. De nog bestaande boerderij Loopbergenseweg 1 werd toen gebouwd en door een zetboer bewoond, die de ontgonnen gronden in de omgeving bewerkte. Al spoedig, nl. in 1845, was het bezit ten noorden van de Utr.weg in tweeën gedeeld door de aanleg van de spoorbaan Utrecht-Arnhem. Doordien de uitgegraven grond langs de baan opgegooid werd, onstonden de zgn. taluds. Als gevolg hiervan werd er een strook van ongeveer 200 meter breedte aan het bezit onttrokken en kwam de pas gebouwde boerderij zeer geisoleerd te liggen. Het gebied tussen de spoorbaan en de Utr.weg onderging landschappelijk een aanzienlijke wijziging, doordien de heidegronden aldaar min of meer geëgaliseerd werden door het opstorten van uitkomend zand van de spoorbaan. Het diepe gat bij de Stortweg (nog afkomstig van de „stort"-plaats van grond) en de Schelmseweg werd enkele meters opgevuld. Hierdoor is thans nog het talud aanwezig achter de woningen aan de zuidzijde van de Schelmseweg, en zichtbaar vanaf de Utr.weg.

Ook ten zuiden van de Utr.weg veranderde het bezit sterk, ten tijde dat Douair. v. Rechteren eigenaresse was. De uitgestrekte heidevelden aldaar, werden vervangen door eiken bosjes en verder ontgonnen tot korenvelden.[1])

Even zuidelijk van de Utr.weg werd omstreeks 1830, nabij de Beukenlaan, een nieuw huis Rosande gebouwd, hetwelk het middelpunt van dit hernieuwde bezit werd. En vanaf dit nieuwe huis werden brede lanen in verschil-

1) Nijhoff, Wandelingen, blz. 42 (1836)

lende richtingen aangelegd (Beukenlaan, Julianaweg en Prins Bernhardweg). Laatstgenoemde laan, voorheen een pad over de heide naar de Klingelbeek, werd hierdoor zeer verbeterd.[1]) Ook de voormalige schaapsdrift (thans Mariënbergweg) werd verbreed en verbeterd.

Als Douair. v. Rechteren-v. Spaen op 28 Mei 1846 kinderloos te Arnhem sterft, laat zij een bezit na, dat inmiddels uitgegroeid was tot 196 ha. Zij vermaakte dit bezit aan de enige kleinzoon van haar zuster Justine, Bar.esse v. Spaen. Deze was gehuwd met G. J. A. Baron van Hardenbroek, uit welk huwelijk o.a. een dochter Cicile S. J. A. Bar.esse v. Hardenbroek geboren werd welke in 1826 huwde met Jan Derk, Graaf van Rechteren. Uit dit huwelijk nu werd de bovenbedoelde kleinzoon geboren, nl. Adolf Jan Derk, Graaf v. Rechteren (geb. 1835), die dus heer van Rosande werd, doch alleen de blote eigendom kreeg, daar de erflaatster het vruchtgebruik vermaakte aan Johan Frederik Willem Alexander, Baron van Spaen (geb. 1827), de laatste, toen nog in leven zijnde mannelijke telg van het oude geslacht van Spaen.

A. J. D. Graaf v. Rechteren stierf ongehuwd te Wenen in 1863 en liet de blote eigendom van Rosande na aan de oudste zoon van zijn zuster Justine G. J. A. Gravin van Rechteren, die in 1848 gehuwd was met Mr. W. F. H. Baron van Wassenaer.

Deze zoon, Jan Dirk, Baron van Wassenaer, kwam na het kinderloos overlijden van de hierboven genoemde laatste Baron v. Spaen in 1885, tevens in het volle bezit van de voormalige heerlijkheid.

Dit bezit was, behalve bij de doorbreking van de spoorbaan Utrecht-Arnhem in 1845, ook in 1879 nog eens doorsneden, nu door de 12 m hoge spoordijk van de lijn Arnhem-Nijmegen, waardoor tevens weer een 18 ha weidegrond verloren ging. De oppervlakte van het bezit was daarom in 1880 al teruggelopen tot 167 ha. Het gebied van Rosande, gelegen ten noorden van de Utr.weg, was vóór 1890 nog een wildernis. Toen stonden daar nog geen woningen, doch wel regelmatig verschillende woonwagens, waarom de daar gelegen bosjes de „luizenbosjes" genoemd werden. Verder was daar het gemeentelijke vuilnis-gat, het zgn. stort. Pas in 1912 werden aldaar een 20-tal arbeiderswoningen gebouwd, waardoor de Stortweg ontstond. De bebouwing langs de Schelmseweg ontstond omstreeks 1900.

Het huis Rosande nabij de Beukenlaan, is na de dood van Gravin A. J. D. van Rechteren, omstreeks 1875 afgebroken; de tuinmanswoning bleef echter nog intact. De afbraak van het herenhuis is, naar verteld is, benut voor de bouw van de villa „Oosterhoogte" aan de Utr.weg (no. 81). Deze villa werd in 1944 verwoest en is thans vervangen door een nieuwe woning. De tuinmanswoning nabij de Beukenlaan is omstreeks 1900 afgebroken.

Tot het bezit van Rosande behoorde ook de boerderij aan de Benedendorpsweg (no. 1). Deze is aldaar omstreeks 1810 ontstaan, maar werd na sloping in 1888 vervangen door de boerderij, zoals we die met de grote schuur langs de weg, tot voor enkele jaren gekend hebben.

Deze, in 1944 door de oorlog zwaar beschadigde boerderij, is in 1950 door de tegenwoordige waardmanswoning „Rosande" vervangen. Het grote uiterwaarden-gebied werd in 1899 verpacht om te worden „afgeticheld", zulks ten behoeve van de steenfabricatie van de aldaar toen gebouwde steenfabriek van Heynis, welke in 1902 met een ringoven werd uitgebreid. Deze fabriek, die de

---

[1]) Nog tot het begin dezer eeuw werd deze weg „Laan van Rosande" genoemd

laatste jaren al geen dienst meer als zodang deed, is met de erbij staande arbeiderswoningen, in 1944 geheel verwoest.

De uiterwaarden zijn in het bezit gebleven van de fam. van Wassenaer van Rosande tot 1946, in welk jaar zij met de boerderij Benedendorpsweg 1, ter grootte van 116 ha verkocht werden aan de Levensverzekerings Mij. „Utrecht" te Utrecht.

Hiermede was dan het laatste bezit van de fam. v. Wassenaer van Rosande verkocht, want reeds in 1917 werd het bouwland ten noorden van de spoorbaan (bij de Loopbergenseweg) verkocht aan mr. M. Loopuyt, toen secretaris van de gemeente Renkum. Deze gronden bevinden zich thans nog in dit familiebezit.

Zo heeft Rosande, zoals vele andere heerlijkheden, haar tijd van opkomst en bloei gehad, om daarna tenslotte geheel versnipperd, te verdwijnen. Slechts de naam zal straks sterker blijken te zijn dan de tijd.

7. De papierfabricatie in Oosterbeek

Evenals Renkum en Heelsum, heeft ook Oosterbeek zijn tijd gehad, dat meerdere papiermolens de stroomgebieden der beken stoffeerden. Over het ontstaan van de papierfabricatie in onze omgeving is reeds het een en ander medegedeeld [1]), zodat ik daarover niets meer behoef op te merken.

Wanneer precies de eerste papiermolen in Oosterbeek gebouwd is, kan niet met juistheid gezegd worden. Bovendien is door het ontbreken van goede kaarten van Oosterbeek van vóór 1700 ook in dit opzicht niets te concluderen. Immers de kaart van Witteroos uit 1570 geeft slechts de landschapsheggen, doch zelfs de toen toch reeds bestaande korenmolens e.d. worden niet aangegeven. Dit alles geschiedt pas voor het eerst op de kaart van G. Passavant uit 1702 [2]), uitgezonderd de tot Mariëndaal behorende molens, omdat dit deel buiten het bestek van zijn kaart viel. Op dat gebied bevonden zich omstreeks die tijd reeds 2 papiermolens en de korenmolen de Hes, nabij de Klingelbeekseweg.

De onder Oosterbeek staande molens stonden op de beek van de Oorsprong en de Hemelse Berg. Op de eerste beek stonden 2 papiermolens onder bij de Benedendorpsweg — één ten noorden en één ten zuiden ervan —, en 2 „cruytmolens" aan de bovenloop. Op de tweede beek stonden ook een tweetal molens, nl. een papiermolen ter hoogte van de huidige villa „Hemeldal" en een korenmolen, een honderd meter zuidelijk van de Benedendorpsweg.

In totaal waren er in Oosterbeek dus 5 papiermolens, hetgeen ook door de Tegenwoordige Staat in 1741 medegedeeld wordt. De lijst van haardstedegelden [3]) licht ons verder in, wie er in 1749 te Oosterbeek als papiermakers bekend stonden. Uit deze opgave, die ons tevens het aantal knechts of meiden opgeeft, noem ik

Hendrick Tijmens, geen knechts;
Jan Wolven, geen knechts;
Jan Pauwelse Schut, 3 knechts;
Mordegas Theunissen, 2 knechts;
Gerrit Schut, 3 knechts.

---

1) Zie hierover blz. 93, v.v.
2) Arch. Rekenkamer. Kaarten, no. 264. (zie kaart 8)
3) Arch. Ged. Kw. Veluwe, no. 306

Hiermede zitten we gelijk al in de bloei-periode van de papiermakerij en uit de opgave van namen blijkt, dat evenals in Renkum en Heelsum, ook hier de familie Schut vertegenwoordigd is. Het is daarom wel gewettigd, dat hier nog even nader ingegaan wordt op dit bekende papiermakersgeslacht, dat zoveel voor onze gemeente betekend heeft en welker nazaten nog thans ingezetenen van de gemeente zijn, ja gedeeltelijk zelfs nog hun voorvaderlijk bedrijf uitoefenen. [1])

De stamvader der Schutten in Oosterbeek was Jan Pauwelsz. Schut, die zich met zijn vrouw Hendrikje Gerrits(en) in 1729 vanuit Hall (bij Brummen) in Oosterbeek vestigde. Zij hadden — voorzover bekend — vier kinderen, t.w. Gerrit, Cornelis, Hesther en Abraham. Het is vooral de oudste zoon Gerrit die voor ons van betekenis is, want hij had de molen op de Gielenbeek — aan de Kneppelhoutweg —, terwijl zijn vader die aan de Hesweg had. Het gezin van Jan Schut vertrok in 1753 naar elders, waarna zijn zoon Abraham het bedrijf voortzette. Gerrit was inmiddels met de Oosterbeekse Hendrikje van der Wal gehuwd, uit welk huwelijk 3 zoons en 3 dochters geboren werden. Later wordt Gerrits bedrijf aan de Gielenbeek overgenomen door zijn nicht Hesther, die met Carel Verdonk gehuwd was.

Naast Jan Schut moet ook zijn broer Paul Schut genoemd worden en wel als rechtstreekse stamvader van de thans nog in Heelsum woonachtige Schutten. Deze Paul is ook de vader van de reeds genoemde Hesther Schut. Paul Schut, in 1728 te Renkum gehuwd met Lijsbeth Lubberts, vestigde zich na zijn huwelijk in Oosterbeek, alwaar 6 kinderen geboren werden. Het gezin vertrok in 1745 naar Renkum, en vestigde zich daar op de Kwadenoordse molen .Een jaar later werd aldaar het jongste kind, Neeltje, geboren (27 Nov. 1746). Het tegenwoordige geslacht Schut zijn de afstammelingen van Paul's oudste zoon Marten Schut, geboren in 1735.

Ik wil thans overgaan tot het bespreken van de papiermolens afzonderlijk. De oudst bekende molen is die op de Slijpbeek of Mariëndaalse beek. Deze molen wordt reeds in 1617 genoemd. Bij een verpachting van het erf Klein-Mariëndaal in 1676 is sprake van de aan deze beek gelegen slijpmolens, waaraan de beek dan ook haar naam ontleende. Een dezer molens wordt reeds in de 15e eeuw genoemd; zij zijn echter niet identiek aan de op deze beek gelegen papiermolens. Uit latere acten krijg ik echter wel de indruk, dat de bovenste papiermolen een voortzetting is van de vroegere slijpmolen. Een en ander blijkt ook uit de acte van verpachting dd. 14 Febr. 1694, waarbij Wilh. Ruyven, eigenaar van het goed Mariëndaal, aan Roelof Cornelisse verpacht „het regt om op het Mariëndaalse water een papiermolen te leggen en aldaar een huis te zetten, daer tegenwoordig het Slijpmolentje legt en sal den voors. pagt tot sijn gebruic hebben, een camptien leggende tussen de tegenwoordige slijpmolen en daer hij de voors. papiermolen leggen sal, alsmede de grond van ouds vijver of Rolt aen oostzijde van Mariëndaalse moeshoff soo als deselve binnen de tegenwoordige graven is gelegen en daerenboven voor de helft, in gemeenschap met de pagten van benedenste meulen, sodanig stuck lants als op huyden affgebaect is, en daer d'secret. Verstegen voordesen d'vijvers gehad heeft en sulx voor den tijt van 20 achtereenvolgende jaeren".

Aan deze 20 jaren is Roeloff Cornelisse nooit toegekomen, want om een

---

1) Zie ook hetgeen op blz. 96 hierover medegedeeld is.

mij onbekende reden worden reeds op 7 Febr. 1696 aan (Roelof's broer?) Hartger Cornelisse, de — nu — twee papiermolens verpacht. Ook deze pacht de molens voor 20 jaren. Maar reeds op 17 Juli 1699 doet hij de onderste papiermolen, — deze stond ongeveer waar thans de beek de Hesweg kruist, even ten zuiden van de Utr.weg —, in erfkoop over aan de papiermaker Aert Janse, die blijkbaar op deze molen al werkzaam was. Nog geen twee jaar later nl. op 6 Mei 1701 verkoopt deze echter de molen voor 2000 gld. aan Jan Jacobs van Til en diens vrouw Aertien Albers. De verkoop betrof uiteraard alleen het molenwerk, want overigens moest de eigenaar nog pacht betalen aan de bezitter van Mariëndaal, die het waterrecht bezat.

De bovenste papiermolen wordt op 25 Juli 1725 door de wed. Roelof Cornelisse voor 2200 gld. verkocht aan Corn. Roelofsen, tot welke koop tevens het kleine slijpmolentje behoorde. Deze Roelofsen verklaart op 9 Febr. 1734 dat hij aan Nic. Vorster 600 carolus guldens schuldig is, wegens ontvangen lompen; hij stelt in verband hiermede zijn papiermolen dan tot onderpand. Hij is waarschijnlijk nog dieper in de schuld geraakt, want op 27 Oct. 1742 verkoopt hij voor 1600 gld. aan Nic. Vorster, rentmeester van de stad Arnhem, al zijn onroerend goed, t.w. de papiermolen en een schuurtje, alles staande op grond en water van Mariëndaal.

Inmiddels was de onderste papiermolen ook al weer van eigenaar verwisseld. Want deze werd op 12 Mei 1723 door Gerrit Jansen, die toen eigenaar van de opstal was, voor 2300 gld. verkocht aan Jan Pauwelse Schut en diens vrouw Hendrikje Gerrits(en). Voorlopig blijft de molen, waarop in 1749 drie man hun werk vonden, in het bezit van de fam. Schut. Op 14 Sept. 1753 doet Schut zijn bezit over aan zijn zoon Abraham, die gehuwd was met Maayken van Ommen.

De molen wordt dan omschreven als „een huijs, papiermolen, schuur en opstal, met al het molenwerk". De pacht voor het gebruik van grond en water moest betaald worden aan ds.Sevenhoven, toen bezitter van het goed Mariëndaal. De molen wordt in 1791 door A. Schut nog bezwaard met 2000 gld. ten behoeve van J. F. W. Baron van Spaen, eigenaar van Rosande. Na het overlijden van dhr. Schut, verkoopt zijn weduwe Anneken Evers — Schuts tweede vrouw — de papiermolen, bestaande uit 4 zes-hamers bakken, met het molenwerk en 2 schuren en berg voor 3091 gld. aan de toenmalige eigenaar van Mariendaal, mr. Johan Hendrik Engelen. Blijkens een opgave van de papiermolens uit 1811, werkte op deze zgn. Klingelbeekse molen Jan Pannekoek met 4 knechts. De jaarproductie bedroeg toen 6 a 700 riem schrijf- en drukpapier. De bovenste papiermolen, ook wel de Slijpmolen genoemd, was in handen van Nic. Vorster. In 1749 wordt op deze molen Mordegas Theunissen als papiermaker genoemd, welke daar met 2 knechts werkt. Het recht van water en grond, dat aan mr. H. W. van Ruyven, de eigenaar van Mariëndaal behoorde, werd door deze op 18 Mei 1765 met enkele andere stukjes bouwland en bosgrond voor 3900 gld. verkocht aan de eigenaar van de Slijpmolen, nl. Nic. Vorster. Na de dood van Vorster vindt in 1770 een magescheid plaats, waarbij de molen toebedeeld wordt aan zijn zoon Nicolaas. Hij verkoopt echter dit verkregen bezit weer op 24 Augustus 1774 voor 1975 gld. aan mr. D. W. A. Brantsen, toenmalige eigenaar van Mariëndaal. De molen werd toen gepacht door de papiermaker Gerardus Alberts.

Ook mr. Brantsen interesseert zich voor deze papiermakerij niet, want op 11 September 1775 verkoopt hij „het regt van water en grond van de bo-

venste papiermolen bij 't erf Groot-Mariëndaal, mitsgaders den gehelen opstal van huysinge, molenwerk en schuur op denselve grond, voorts het campjen land daart huis en molen op staat, benevens een stuk bouwland even boven de onderste papiermolen, alsmede twee hoekjes land, een bosje eiken- en beukenbomen, en een gedeelte van de allee langs de grote Utrechtseweg" voor 10453 gld. aan zijn zwager mr. W. Engelen.

Bij verwin komt de molen in 1791 aan mr. J. N. van Eck en blijft sindsdien deel uitmaken van het goed Mariëndaal. Uit de opgave van 1811 blijkt, dat Sander Schut met 4 knechs op de molen werkte. Er waren 4 vijf-hamers bakken, terwijl de jaarproductie 900 riem bedroeg.

Na 1800 treedt de tijd van verval in de papierindustrie op, waaraan ook de molens op de Slijpbeek niet ontkwamen. De bovenste molen is nog in werking gebleven tot plm. 1840 en is toen gesloopt. Op deze plaats is toen de nog bestaande waterval aangelegd. De onderste papiermolen is nog in werking gebleven tot plm. 1852 en toen eveneens gesloopt. Althans in een opgave van papierfabrieken uit 1854 wordt geen Oosterbeekse molen meer genoemd, terwijl een opgave van 1850 deze molen nog wel noemt.

Alvorens afscheid van de molens aan de Slijpbeek te nemen, nog even enkele opmerkingen over de oude korenmolen „de Hes", die langs de Klingelbeekse weg aan de beek stond. Reeds in een lijst van bezittingen [1]) van het klooster Mariëndaal uit de 15e eeuw, is al sprake van een „koernmole". Deze molen heeft in de loop der eeuwen steeds deel uitgemaakt van het landgoed Mariëndaal. Een pachter, die dus molenaar van beroep was, bewoonde het molenhuis. De molen is in werking gebleven tot 1906, waarna ze gesloopt is en vervangen door een woonhuis. Dit is later geheel omgebouwd tot de wasserij van Aug. Cramer.

We komen nu tot de papiermolen op de beek van de Hemelseberg, of zoals deze beek ook in verschillende transporten genoemd wordt: de Gielenbeek. Deze molen is in 1696 gebouwd door Cornelis Hendrix, zoals uit een acte van 14 December 1697 blijkt. Deze komt neer op het volgende: „Op den 22 November 1695 heeft Weled. Geb. Heer Johan Bentinck tot der Aa en Wendelina Schimmelpenninck, echtel., in pagt uytgedaen de Elshegge neffens de geregtigheit vant water, soals deselve in sijn bepaling is liggende in den kerspel Oosterbeec aen Cornelis Hendrix en vrouw, om daer op sijn kosten een papiermolen te leggen; grenzende de voorn. hegge, oostwaarts de weg langs de Doornencamp, westwaarts de graven langs Kreynx-land, zuytwaarts 't weggien na vrou Kreynx-land gent. den Heetcamp, op conditie dat de verpachter met geene 'd minste lasten sig wil bekommeren".

Verder blijkt uit de acte tevens, dat de molen in 1696 door Hendrix „getimmert" is, en dat hij de molen gelijk in erfkoop overgedaan heeft aan Peter van (der) Wall, rentmeester te Oosterbeek, met de pacht van het water en de grond (de Elshegge). Na het overlijden van genoemde van (der) Wall, komt de molen door vererving op 3 December 1718 in handen van zijn zoon Peter van der Wall Perné. Reeds 2 maanden later belast hij deze molen met 500 gld. ten behoeve van Jan van Burg. De molen c.a. wordt door v. d. Wall Perné op 14 Mei 1723 voor 1375 gld. verkocht aan Jan Pouwelse Schut, die juist twee dagen tevoren ook eigenaar van de benedenste Mariendaalse molen geworden was. Schut belast de molen in 1741 met 1300 gld. ten behoeve van Abraham van der Hoop, de eigenaar van het landgoed de Hemelse Berg, die dus tevens

[1]) Legerboek, in Arch. Ged. Kw. Veluwe, no. 364

eigenaar van de grond was, waarop de papiermolen stond. Na het magescheid van 9 Maart 1747 komt de molen aan Schut's oudste zoon Gerrit, die blijkens de meergenoemde lijst van 1749, aldaar met 3 knechts werkte.

Gerrit Schut en zijn vrouw Hendrikje van der Wall verkopen echter op 27 April 1752 hun huis en papiermolen aan hun nicht Hester Schut en diens man Carel Verdonk. Als op 20 Oct. 1766 een boedelscheiding plaats vindt over de nalatenschap van Paul Schut, krijgt Hester met haar 4 onmondige kinderen 1/8 part uit haars vaders versterf. Bij deze acte nu stelt haar moeder zich borg voor het portie van haar 4 kinderen, bedragende 866 gld. Hester zelf had reeds de papiermolen, welke blijkens de acte een 4-baks molen was, alsmede een huis met schuur. Al deze opstallen stonden op grond van burg. van der Hoop, terwijl hiervoor jaarlijks 90 gld. aan grond- en waterpacht betaald moest worden.

Omstreeks 1790 verkopen Carel Verdonk en Hester Schut hun papiermolen aan W. Brouwer, welke al vrij spoedig door zijn zoon Paul opgevolgd wordt. Dit bedrijf kan na 1800 de terugslag in de papierfabricatie niet opvangen, zodat omstreeks 1810 de molen uit bedrijf genomen wordt, om een vijftal jaren later geheel gesloopt te worden.

Ook nabij deze papiermolen bevond zich een korenmolen, waarover nog enkele opmerkingen. Deze molen dateerde uit de 15e eeuw of mogelijk nog vroeger. Blijkens de leenboeken van Doorwerth was de molen in een jaarlijkse erfpacht uitgedaan, welke 29 gld. 10 st. opbracht. Namen van pachters worden echter niet genoemd. Uit het archief van de Rekenkamer blijkt, dat de heer van Doorwerth voor deze molen aan dit college een soort belasting of pacht moest betalen, en dat de oorspronkelijke molen in 1557 verwoest is.

Immers in de rekeningen van de Rentmeesters van Veluwe uit 1633/'34 [1]) lezen we: „Die Heer van den Dorenweerdt uyt eene volmoelen 't Oosterbeeck en die Landen daertoe gehorende, jaerlicx VI molder roggen, welke moelen omtrent anno 1557 affgebroocken ende gedestrueerd is ende alsnoch desolaat licht en daerom niet betalen wil." In margine staat hierbij aangetekend: „Men verstaat dat dit een coornmeulen is geweest, ende gedurende die troubelen vernielt is. Is biden rentmeester bi die olsten luden aldaar informatie genomen ofte by den mullenaer van desen meulen niet meer gebruick placht te worden als een klein weideken; waarvan die vrij rekeninge fol. XXII gementioneerd is".

Bij welke troebelen de molen vernield is, is mij niet gebleken, doch het is wel zeker dat de molen niet voor de tweede helft der 17e eeuw weer herbouwd is. Althans in 1646 wordt door de richter van Veluwenzoom „beslag gelegd op seeckere loeijen gelegen tot Oosterbeeck by den affgebroecken plastmeulen, toebehorende den heer van Doreweert". [2]) Omstreeks 1700 behoort de molen, die dan weer in gebruik is, aan Gerrit Janse van Sonnenberg. Het is deze, die op 17 Febr. 1707 zijn huis met korenmolen verkoopt aan Brant Stevense en vrouw. Deze laatste schijnt echter nogal schulden te hebben, want op 18 Oct. van datzelfde jaar verkoopt de schout Elis Bock wegens achterstallige pachtschulden al zijn goederen, waartoe ook behoorden „de coornmeule, c.a., en een weide, zijnde uiterwaard". De molen verwisselde hierna verschillende malen van eigenaar, tot deze in de tweede helft der 18e eeuw door koop in het

[1]) Arch. Geld. Rekenkamer, no. 4196, fol. 50vso
[2]) Procuratienboek Arnhem 1644/50, fol. 90

bezit kwam van de fam. v. d. Hoop, eigenaren van de Hemelse Berg.[1]) Deze verkopen op 21 Jan. 1807 hun bezit voor 2545 gld. aan de gebr. Egbert en Hendrik Hakfoort. Deze hadden als boer vrij veel land op verschillende plaatsen in Oosterbeek, zodat de molen voor hun bedrijf zeer acceptabel was.

Het zou teveel worden, alle molenaars op te noemen die nog na hen het bedrijf op gang hebben gehouden. Ik volsta er daarom mede, te vertellen, dat de molen in 1863 gesloopt is, toen de fam. Bock voor zich „Villa Nova" liet bouwen (Benedendorpsweg 176). Hierdoor kwam dan aan het bestaan van dit eeuwenoude bedrijf voorgoed een einde.

Tenslotte nog iets over de twee papiermolens, die op de beek van de Oorsprong stonden. Over het ontstaan van deze molens worden we door de archivalia niet ingelicht. Eén dezer molens wordt op 20 Aug. 1727 bezwaard en blijkt dan bewoond te zijn door Hermanus Luk en Elsje Biesenhoek, echtel. In deze acte wordt dan gesproken over „het huis en papiermolen, toekomende en bij vergunning gebout op grondt van heer Dr. Johan Chr. Tulleken", de toenmalige eigenaar van Laag-Oorsprong. Hieruit mag dus afgeleid worden, dat deze molen pas vrij kort bestond en daarom wellicht van plm. 1710 dateerde.De andere molen werd op 12 Nov.1730 eveneens bezwaard.Deze molen is dan van Peter Cornelissen, die blijkbaar met finantieële moeilijkheden te kampen had. Althans enkele jaren later, nl. op 8 Dec. 1734 doet Jan Everts Vierdevant „besaat" op alle gerede goederen van Cornelissen, mr. papiermaker te Oosterbeek, zulks voor een bedrag van 296 gld. in verband met aan hem geleverde lompen.

Het merkwaardige van deze beide papiermolens is, dat ze niet bewoond werden door de eigenaren, doch dat een derde, als papiermaker het bedrijf bewoonde. Zo worden blijkens de lijst van haardstedegelden uit 1749 de molens bewoond door resp. Hendrick Tijmens en Jan Wolven, die beiden zonder enige hulp het werk deden.

Het is dan ook begrijpelijk dat deze twee bedrijfjes nogal eens van eigenaar of eigenlijk van exploitant verwisselen. De eerstgenoemde molen, i.c. het opstal of getimmerte, behorende aan de eigenaren van de Oorsprong, wordt op 10 April 1756 door mevr. de wed. C. W. Tulleken-Coets verkocht aan de Heelsumse papiermaker Lubbert Braakman, die op dezelfde datum dan ook de molen met 400 gld. bezwaard ten behoeve van de verkoopster. Deze molen stond onder aan de Benedendorpsweg, toen nog de Dorenweerdseweg genoemd. Bij de boedelscheiding van de fam.Tulleken in 1759 wordt aan mr.Gijsbert Tulleken o.m. toebedeeld :

1e. „het recht van water en grondpagt van een vierbaks-papiermolen, ofte alsnu een snuyfmolen met zijn annex Boulant en weylant en akkermaalsheggen, gelegen aan de Dorenweerdsen wegh ;
2e. een vierbaks-papiermolen met daarbij gelegen annex schuur en land".

Het onder 1e. genoemde betreft dus de onderste molen, die door Braakman gekocht was en daarna als snuifmolen of kruidmolen ingericht was. De tweede molen blijkt eigendom te zijn van de fam. Tulleken, en moet dus tussen 1734 en 1759 door Peter Cornelissen of diens opvolger, aan de fam. Tulleken verkocht zijn.

Als bij test. beschikking mr. J. E. Tulleken op 19 Jan. 1788 het goed Laag-Oorsprong krijgt toebedeeld, dan worden bij de goederen ook apart ge-

[1]) Op 17 Nov. 1768 verkocht Adolf Jansen voor 2350 gld. de molen, c.a. aan mr. J. N. van der Hoop, burg. van Arnhem.

noemd „een gesloopte papiermolen met zijn toebehoren, en een papiermolen met zijn getimmer". Welke papiermolen is nu gesloopt? Dit blijkt ons weer uit een acte van 1 Juli 1802, waarbij mr Tulleken zijn bezit bezwaart ten behoeve van de gebr. J. J. en mr. E. J. van Ommeren. Want dan is er sprake van de bovenste papiermolen die gesloopt is en toen door Hendrik van Veelen, kastelein van de Koude Herberg, gepacht werd. De benedenste molen was toen blijkbaar nog in bedrijf. omdat daarbij over het molenwerk gesproken wordt. Maar ook deze laatste molen heeft zijn tijd gehad. Omstreeks 1810 is hij gesloopt, want als de Oorsprong op 27 Oct. 1811 aan de heren Backer en Spakler verkocht wordt, dan wordt reeds gesproken over de gesloopte benedenste papiermolen.

Zo zijn we dan aan het einde van ons overzicht over de Oosterbeekse papierfabricatie gekomen. Voor elke molen moest dat in mineur eindigen, omdat sloop steeds het slot was van een min of meer bloeiend bedrijf. Niet alleen de economische omstandigheden zijn oorzaak voor de ondergang geweest, doch ook de steeds geringe toevoer van het water in de beken. In het algemeen zijn echter de bedrijven in Oosterbeek geringer in omvang geweest dan die in Renkum en Heelsum. Zij hebben zich nooit sterk ontplooid en met name niet die op het gebied van de Oorsprong. De voorwaarden tot het behoud van de papier-industrie in Oosterbeek zijn dan ook van het begin af niet aanwezig geweest, zodat thans geen enkel bedrijf meer hier aanwezig is.

8. Van armoede naar welvaart

Het in de voorgaande hoofdstukken medegedeelde, heeft er reeds zeer veel toe bijgedragen, om een min of meer duidelijk beeld te verkrijgen van de ontwikkeling van het kerkdorp Oosterbeek. De gebieden die belicht zijn, waren echter in hoofdzaak om Oosterbeek gelegen, zodat nog altijd een zekere kern is overgebleven, waarover we nog vrijwel niet ingelicht zijn. Het is daarom, dat we thans in dit hoofdstuk nog nader op dit gebied zullen ingaan. Daarbij zullen we nog beter gelegenheid krijgen, om te zien hoe Oosterbeek van een armoedig landbouwersdorp kon uitgroeien tot een plaats, waar steeds meer welvaart kwam. De verschillende factoren die daartoe hebben medegewerkt, zullen dan ook uit het vervolg blijken. Terwille van een duidelijk beeld, is hiertoe het hoofdstuk verdeeld naar de 3 buurschappen ; Dreyen, Klingelbeek en tenslotte het eigenlijke dorp Oosterbeek zelf, omdat elk deel op zichzelf weer door bepaalde factoren tot ontwikkeling kon komen.

a. Dreyen

Wanneer we bij dit overzicht spreken van Dreyen, dan wordt hiermede bedoeld het gehele gebied ten noorden van de Utrechtseweg, zoals dat gelegen was tussen de bouwhoeve Sonnenberg ten westen, en de uitgestrekte heidegronden van Mariendaal ten oosten. Dreyen is reeds zeer vroeg bekend, want in een lijst van goederen van de Commanderij van St. Jan te Arnhem uit 1305, wordt reeds genoemd het goed Dreden of Dreyden. [1])

Wanneer dit precies heeft plaats gevonden is niet bekend, doch wellicht in de 14e of 15e eeuw heeft de Commanderij haar goed Dreyen geschonken aan het St. Nicolaas Hospitaal te Arnhem. Deze Broederschap, die in 1387 ontstaan is uit het Kramersgilde te Arnhem, deed charitatief werk. Het in Arnhem gebouwde S. Nicolaas Hospitaal, dat eigenlijk geen ziekenhuis maar

[1]) Arch. Comm. St. Jan. Reg. no. 27 en 28

een tehuis was, nam armen op en hielp dezen. De Broederschap werd om z'n speciale opzet — hoewel naar z'n oorsprong uiteraard van R.K. origine — bij de Hervorming niet gesaeculariseerd, zodat ook later nog veel invloed van deze Broederschap bleef uitgaan. De schenkingen die het ontving, bleven soms wel honderd jaren eigendom, zoals dat trouwens ook met Dreyen het geval geweest is.

Bij een opgave van eigendommen van de Broederschap in plm. 1570, wordt daarbij ook gesproken over „het goet tho Dreyen", zijnde een huis, bouwland en uitgestrekte heggen, met de weerd „tegenover (grenzende aan) Roesand". De Broederschap schijnt nogal aan de dorstige kant geweest te zijn, althans te oordelen naar het feit, dat als de heren op 26 Mei 1570 in Oosterbeek met andere belanghebbenden een bespreking hebben over „de bepaling van een hegge, genant dat Rijnslach" — die in 1375 reeds door de Broederschap verkregen was — men dan 1 vaam bier gebruikt. En als de 5 broeders dan weer in Arnhem zijn, drinken ze daar nog 7 quarten.

De Dreyense heggen lagen nog ten dele onder Arnhems gebied, dus over de (voormalige) Utrechtseweg. Dit blijkt ook uit een rekening van 1624, waarin staat: „Aan Brants bij der keerssen slach toegevallen het tweede block daer den Utr.wech doorloopt". De heggen maakten het nodig een opzichter „op holt" te hebben. Daarom werd besloten er een te benoemen, die een voor die tijd niet gek salaris zou ontvangen, nl. 8 keizersguldens en een paar schoenen. Als opzichter over het goed en de heggen van Dreyen wordt in 1608 Gerrit ter Hoeven genoemd, die in 1623 met „pensioen" ging, doch reeds het volgende jaar overleed. De houtverkopingen uit de heggen werden steeds bekend gemaakt door het doen voorlezen in de kerk van Oosterbeek. Uit de rekening van 1588 memoreer ik nog: „Betaelt aen Claesz toe Drien van drie fymmen riesz tfouren yder fym twellef stuver dair mijn soen twee affgekregen hefft ende freruk van dym een fym die onsz aller jaer beloefft is tot onssen dynst". Dit betekent, dat Klaas te Dreyen 3 vim hout vervoerde, waarvan des rentmeesters zoon er twee kreeg en Frederik van Diem er één volgens belofte. Uit de bouwhoeve zelf, trok men in deze tijd vrijwel geen inkomsten, omdat deze toen „desolaat lag". Een wolvenplaag teisterde Gelderland toen, waaronder ook Dreyen veel te lijden had; de uitgaven waren dan ook groter dan de ontvangsten.[1]) Hoge premiën moesten betaald worden, om een wolf levend of dood in handen te krijgen. Zo huisden in Januari 1600 vele wolven in de Wolfhezer en Dreyense bossen, die aanleiding werd dat Roelof Derksz., de bouwman van Dreijen, in navolging van Wolter Hansen, de knecht van Johan Schuiling van Mariendaal, ook op de wolvenjacht ging. Met zijn knecht Gerrit, weet hij dan een grote moerwolf neer te schieten en de daarvoor uitgeloofde premie in ontvangst te nemen. Kort na 1600 schijnt de wolvenplaag overgegaan te zijn en hervatte het gewone leven zich weer. Op Dreyen werd vooral veel boekweit verbouwd, dat ter plaatse ook gedorst werd. De pachtsom van het goed te Dreyen was in 1611 negen molder rogge, 2 molder boekweit en een paar hoenders voor de huismeester van het hospitaal in Arnhem.

De heggen en de rijsweerden waren een goede bron van inkomsten. De eerste dragen vreemde namen: de Rhijnacker, de Holsterheg, de Cruysstapel, het Rhijnslach, het Waterslach, de Omloop, de Papenheg, de Brummelt, het Munnickenkampken. Verschillende dezer heggen lagen aan de zuidzijde van

[1]) Over deze wolvenplaag uitvoerig: A. Oltmans, De strijd tegen de wolven op de Veluwe, in Gelre XXVI, 91

de Utrechtseweg, enkelen zelfs tegen Doorwerth aan. De hegge bij het Stenen Kruis behoorde voor de helft aan Jonker Bentinck, voor een vierde aan het Convent van Mariendaal (Ged. Staten) en voor een vierde aan de Broederschap. Voor het eerst in 1644 werden al de heggen aan één persoon verpacht — met uitzondering van die waarvan brandhout nodig was voor de Broederschap, de huisdiener en de rentmeester — en dit was een goede maatregel, want wanbetaling had men nu minder te vrezen dan toen men al de heggen stuk voor stuk verpachtte. Een enkele maal werden ook wel eens stukjes grond in erfpacht uitgedaan. Zo werd in 1639 een stuk heetveld voor 3 gld. per jaar uitgedaan aan ds. Hamer, toen predikant te Rijnberk, en Henrick Brantsen. En in 1676 werd „het erf en goed Holthuysen onder Dreyden" in erfpacht gegeven aan dr. Bernhard Steenhouwer en zijn vrouw Ermgarda Holters.

De hoeve te Dreyen, waarvan in 1697 nog een kamp met een wal wordt omgeven „tot weringe van 't grof wilt", bestond uit bouwland met een huis en schaapskot, bos, kreupelhout, heetvelden, wegen, schaapsdrift en paggenveld. Het bouwland lag blijkens een kaart van 1725[1]), getekend door de landmeter Jan van Heuvel, aan de noordzijde van de bouwhoeve. Dit betekent dat de landerijen het gebied omvatten van het onder Oosterbeek gelegen deel van Johannahoeve, en een gedeelte van de Lichtenbeek, dus in hoofdzaak ten noorden van de spoorbaan en oost en west van de Dreyense weg. In 1703 werden de heggen weer voor 20 jaren verpacht. Toezicht bleek nodig, vooral om te voorkomen dat schapen schade aan het hout deden; alzo stelde men in 1724 Geerlig Beernts tot waarsman aan, op een zeer nauwkeurige instructie. Ter afronding van het bezit requestreerde men aan Ged. van Veluwe, en met gunstig gevolg, want op 11 December 1725 „zijn alle de heggen der Gedeputeerden of behorende tot het klooster Mariendaal in erfpagt uitgedaan aan de Broederschap van St. Nicolaas voor 20 gld. 's jaars op approbatie van het quartier die daarop gevolgt is". Tot de nieuwe heggen behoorden o.a. de Monnikenberg, de St. Jochimshegge, de Bellesbergerhegge, de Brummelt, de Struyshegge, het Wolfsgat, de Hoge Wortel en een vierde deel van het Stenen Cruys.

De waarsman Beernts, die de bouwhoeve bewoonde, werd omstreeks 1735 als waarsman opgevolgd door Geerlich van Hartevelt. Deze wordt op de lijst van haardstede-gelden uit 1749 als bouwman van Dreyen en Westerbouwing genoemd. Dit 4 haardsteden omvattende bezit, werd met de 10 morgen bouwland, door 5 knechts bewerkt. Als waarsman wordt de oude van Hartevelt in 1758 opgevolgd door de onderschout van Oosterbeek, Jurrien van Rheeden. Een openbaar ambtenaar wordt dus tevens particulier opzichter!

Van lieverlede begon echter het aspect van Dreyen en de omgeving van de Utrechtseweg (want de Broederschap had ook ten zuiden van de Utrechtse weg haar bossen en heiden) te veranderen. Want telkens weer geeft de Broederschap kleine stukjes heetveld in erfpacht uit om tot bouwland aangemaakt te worden; kleine huisjes verrezen met haar goedvinden daarop, en zo werd het schapen houden langzamerhand beperkt. De Papenhegge, gelegen tegen de hegge van het Stenen Kruis, wordt op 29 April 1734 geheel eigendom van de Broederschap, nadat deze reeds voor en vierde part eigenaresse was. Een ander vierde part was toen van de Pastorie van Ooster-

[1]) Oud Arch. Arnhem. Kaarten, no. 23

beek, terwijl ze nu de helft aankopen van Jan van Houten. Zeven jaar later kocht de Broederschap in publieke veiling van freule J. G. Bentinck, voor wie optrad haar broer G. C. Bentinck tot den Berencamp, het aan haar behorende deel van het Stenen Kruis. Dat deel behoorde tot het toen verkocht wordende goed ter Aa. Inmiddels werd er in 1734 een weg gemaakt, die voor een deel door de eigendommen der broederschap liep. Het was de „weg of allee van 't rode Hart nae dese stat, uitgestocken comende reght op den tooren van dese Stat". Deze weg, de Utrechtseweg, werd met bomen beplant. Een verbaal van 8 Augustus 1738 „gehouden bij den Heer Premier van Goltsteyn ende den Secretaris Pronck wegens een gedane visitatie aengaende de geplante Boomen op de soogenaemde Utrechtscheweg h". Op 9 September 1741 kwam een afspraak tot stand, waarbij de eerste alle op grond van de tweede geplante bomen afstond en zich daarbij alleen het recht voorbehield van dode bomen door andere te doen vervangen.

Ten noorden van de Utrechtseweg, ongeveer waar thans het Politiebureau is, was in de 18e eeuw reeds een vrij en eigen bedrijf ontstaan. Deze boerderij was bij test. beschikking van zijn oudoom in 1745 toegevallen aan ds. Bernh. Sandijck, predikant te IJzendoorn. Deze verkocht echter op 11 Augustus 1767 dit bezit voor 4500 gld. aan Hermanus Beekhuisen. Het bedrijf bestond toen uit huis, hof, schuur, schaapskot, boomgaard, land, houtgewas en voorts heetvelden en schaapsdriften.

De eigendommen van de Broederschap breidden in 1808 nog uit door de aankoop van een bouwhof ter grootte van 17 molder gesaay onder Dreyen, bestaande uit huis, hof, boomgaard, enz. van mr. L. J. Smits. Tegenover deze aanwinst staat een verlies van plm. 50 ha, doordien in 1818 Jhr. van Haersolte de bouwhof Dreyen (thans Dreyeroord) met het omringende heideveld aankocht. Dit gebied omvatte de gronden tussen de Utrechtseweg en de — latere — spoorbaan Utrecht-Arnhem, en tussen de Oranjeweg en de weg van Oosterbeek naar Papenpad — ongeveer de latere Stationsweg —. Een groot deel der heidevelden werd door de koper ontgonnen tot bouwland, terwijl andere stukken herschapen werden in plantsoenen. Nijhoff zegt daarvan in 1821, dat het „in een jong plantsoen, door slingerpaden doorsneden, uitgebreide wandelwegen opende, waardoor deze plaats binnen weinige jaren in een bekoorlijk buitenverblijf zal herschapen zijn".

Lang is Jhr. van Haersolte geen eigenaar van Dreyen — in engere zin en thans nog de aanduiding — geweest, want reeds in 1831 is J. van Dilden te Groningen, eigenaar. Deze is dan ook eigenaar van het plm. 13 ha. grote terrein langs de noordzijde van de Utrechtseweg, het latere landgoed de Dennenkamp. Inmiddels zag de Broederschap sinds 1758 een voordeel in de bosaanleg. In het laatste kwart der 18e eeuw wordt dan veel gerioold, eikels en dennen worden gezaaid, kleine berken gepoot en men spaart geen kosten; doorlopend waren enige arbeiders aan het werk tegen een dagloon van 10 stuivers. Sinds 1720 had men trouwens al opgehouden de heggen te verpachten. De bezittingen van de Broederschap waren in 1819 onder Oosterbeek nog 157 ha groot. In 1833 werd op een groot deel van dit bezit een aanslag gedaan door de administratie der Domeinen, die beweerde dat in elk geval het grootste deel der heidevelden ten noorden van de Utrechtseweg aan de Domeinen behoorde. De Broederschap kwam hier tegenop en ging in proces, hetgeen tot resultaat had, dat de Raad van State op 2 Febr. 1835 de aanspraken van de

Domeinen vernietigde. Merkwaardig is wel, dat de heidegronden tussen de Noorderweg en de Mariëndaalse bezittingen en noordwaarts tot aan de gemeentegrens, in 1831 ter grootte van 60 ha op naam van de gemeente Oosterbeek gekadastreerd werd, enkele jaren later weer overgeschreven werd op naam van de Domeinen. Een groot deel werd toen van deze gronden gelijk verkocht aan Baron van Spaen van Rosande.

De Broederschap spaarde inmiddels nog steeds geen geld voor de boscultuur, zelfs in die mate, dat in 1827 de vraag gesteld werd of niet wat zuinigheid betracht kon worden. Het rapport luidde ontkennend: door elkaar werkten 5 arbeiders in de bossen. 's Zomers verdienden ze 10 stuivers en 's winters 8 stuivers per dag. De bossen zagen er goed uit, en lokten kopers. De opbrengst was echter gering en de uitgaven hoog, want onder Oosterbeek werd van 1815-1834 ontvangen 19424 gld. en uitgegeven 20526 gld. Men hoopte echter op waardevermeerdering, vooral na het bekend worden van de plannen „tot aanleg eens ijzeren spoorwegs". Deze hoop is niet bedrogen, zodat ze dan ook oorzaak werd, dat sinds 1835 het uitgestrekte gebied van de Broederschap, steeds meer verkocht en verkaveld werd, daarmede het begin vormend voor de latere ontwikkeling van het zgn. Bovendorp.

b. *de Klingelbeek*

Een ander gebied dat nog even apart genoemd mag worden, is de Klingelbeek. Indien wij thans aan de Klingelbeek denken, dan zien we voor ons een geïsoleerd gebied, dat door de spoorbaan Arnhem-Nijmegen van de rest van Oosterbeek, is afgesneden. Dit was echter geenszins het geval in vroeger dagen. Want behalve de Benedendorpsweg — in die tijd een belangrijke verkeersweg tussen Arnhem en Doorwerth-Heelsum — was er nog een zandpad, dat in het begin van de vorige eeuw zelfs tot een „laan" ontwikkelde, nl. de huidige Prins Bernhardweg, welke rechtstreeks de Klingelbeek in liep.

De Klingelbeek dankt in hoofdzaak zijn ontstaan aan de onder Arnhem gelegen buurschap van die naam, die reeds zeer vroeg bekend was, want reeds in 1539 is er sprake van Klingelbeek. Dat zich echter ook op Oosterbeeks gebied een kleine buurschap kon ontwikkelen, is in hoofdzaak te danken aan de Slijpbeek, met de daarop geplaatste olie-, koren- en slijpmolen. Hierdoor was in meer of mindere mate een soort cultuurcentrum ontstaan, waarbij en waarom enkele landbouwers zich met hun bedrijven hadden gevoegd.

Reeds in de 17e eeuw is sprake van de Hes; en in 1684 wordt gesproken over „het huys van Hes aen Clingelbeek". Hieruit mag wellicht geconcludeerd worden, dat de naam van Hes is afgeleid van een familienaam. Dit huis van Hes was een boerderij, en stond nabij de scheiding tussen Oosterbeek en Arnhem, op de plaats waar thans de oude boerderij Klingelbeekseweg 3-5 staat. De gedachte die wel eens geuit is, en ontleend wordt aan de ons bekende Hesweg, als zou deze ontstaan zijn door de zgn. Hessen en ook elders op de Veluwe bekend als Hessenwegen, is beslist naar het rijk der fabelen te verwijzen. Het beekdal dat uitliep in het zgn. Dorengat, maakte, dat de weg door Klingelbeek ter plaatse zeer diep door een gat ging, om daarna naar beide zijden sterk te stijgen. Dit werd in 1684 zeer verbeterd, toen door dhr. van Ruyven, eigenaar van Klein-Mariëndaal, een stenen duiker aangebracht en daardoor ook het niveau der weg ter plaatse aanzienlijk hoger kwam. Deze duiker schijnt toch niet zo bijzonder stabiel gemaakt te zijn, want uit de „verbalen van uitzetting" uit 1729 blijkt, dat in dat jaar 27 gld. 19 st. 6 penningen werd

uitgegeven voor „het hout, spijkers en arbeytsloon tot den deuker bij den Hes". [1])

Uiteraard bleef de korenmolen het centrum van deze buurschap. In 1713 vinden we Jan Jansen genoemd als „coornmuller aen Clingelbeek", die het jaar daarvoor een schaapskot had gebouwd op een door hem ontgonnen stukje heide. Deze Jan Jansen had blijkens een acte van 1746 deze molen „opgebout", hetgeen vermoedelijk als herbouwd verstaan moet worden. In laatstgenoemd jaar wordt de molen door Jan van Houten verkocht aan de kinderen van Egbert van de Brink.

Het huis de Hes wordt op 26 April 1762 door Peter Dilsen en Grietje Theunissen voor 2800 gld. verkocht aan Egbert Jansen en Luijtjen Dilsen. Het bestaat dan uit huis, schuur, berg, hof en land ter grootte van 5 molder gesaays, en was gelegen : oost de korenmolen, west de Folmert en het erf van de wed. Vlaswinkel, zuid de „gemene weg" en noord het goed Mariëndaal. In 1776 wordt ditzelfde bezit door Hendrik Janssen voor 2300 gld. verkocht aan Berent Smit, en in het begin van de 19e eeuw is de Hes eigendom van de landbouwer H. Hakfoort, die ook eigenaar van de korenmolen op de Gielenbeek is. In deze tijd zijn er maar een 3-tal boerderijtjes aan de noordzijde van de weg, terwijl er ook nog enkele stonden op de plaats, waar thans het stations-emplacement is. Dat deel van de Klingelbeek was toen ter grootte van 5 ha eigendom van S. van Maanen, landbouwer te Arnhem.

De rest van deze gehele omgeving was toen van de eigenaar van Rosande, terwijl slechts het noordelijk deel aan Mariendaal behoorde. De ontwikkeling van de Klingelbeek naar z'n huidige vorm, dateert pas uit het laatst van de vorige eeuw.

c. Oosterbeek

Nadat in 1573 de samenvoeging had plaats gevonden van de gerichtbanken van Oosterbeek en Renkum, vond sindsdien regelmatig Donderdags om de 14 dagen te Oosterbeek de zitting van de gerichtslieden plaats. Dit gaf uiteraard steeds weer enig vertier, en werd oorzaak, dat Oosterbeek meer in de belangstelling kwam.

De kern van het dorp, dat eigenlijk het geheel bepaalde, is lang onbelangrijk geweest. Nog in de 18e eeuw noemen beschrijvers van Oosterbeek dit dorp klein, of wijden er zelfs geen enkel woord aan. Het enige, wat ons omtrent dit tijdperk iets licht schenkt, zijn de enkele kaarten, die hierop betrekking hebben. Zo noem ik dan eerst de kaart van Thomas Witteroos uit 1570. Het doel van deze kaart was het weergeven van de domeinheggen, doch wij vinden op deze kaart — op perkament — ook een vogelvluchtbeeld van het dorp Oosterbeek. Behalve de kerk met de omringende kerkhofmuur, bevinden zich ten zuiden van de Benedendorpsweg nog een 6-tal boerderijtjes, t.w. 5 aan de westzijde en één aan de oostzijde van de kerk.

Noordelijk van de Benedendorpsweg en ten westen van de Weverstraat stonden een 9-tal woningen, en aan de oostzijde van laatstgenoemde weg vinden we een huis waar nu de vierslag van de N.H. Kerk staat, en een grote, blijkbaar belangrijke bouwhoeve, genaamd „Maegherhorst". Deze hoeve, op de kaart nog nader aangeduid als „Brants huys", stond ongeveer op de plaats van de huidige wasserij der firma v. Hofwegen. Het gebied van de Enk of de Eng, later de Hazenakker, is genoemd „Die Ghemiente van Oesterbeeck". Behalve de domeinheggen Sweyersdall en Boxoordt, lag nog ter

[1]) Oud Arch. Arnhem, no. 5955

weerszijden van de eerstgenoemde hegge, het „St. Niclaes hout". Dat hier gesproken wordt over de „ghemient" mag wellicht zo verklaard worden, dat in Oosterbeek ook een geërfden- of mark-gemeenschap bestond. Dezelfde gedachte of benaming is terug te vinden bij de verkoop van Hartenstein in 1779. In bedoelde acte is er althans sprake van de zuidelijke begrenzing van Hartenstein door „het Oosterbeekse veld of gemeente". Op de kaart van Passavant uit 1702 wordt dit gebied nog het „gemeente-bosch" genoemd, en bij het opmaken van het Kadaster in 1831, blijkt dit gebied ter grootte van plm. 6 ha aan de St. Nic. Broederschap te Arnhem, te behoren.

Behalve aan een mark-gemeenschap kan bovendien ook nog aan een gilde gedacht worden. Het enige positieve dat ik echter over een eventueel Oosterbeeks gilde heb kunnen ontdekken, is in een charter van 23 Oct. 1535 [1]) waarin de Arnhemse schepenen Oliphier Hacfort en Hendrik van Belwijck „oorkonden dat Hensken Vlessentop, Gerrit van Zelem en Roeloff Pompys, gildemeesters van de Broederschap van O.L. Vrouwe in de kerk te Oosterbeeck, erkennen, dat Willem Boerre, graaf in Doorninck, drost te Wageningen, een rente van 1 goedgulden 's jaars die zij hadden gaande uit diens huis aan de Nije Merckt, heeft afgelost".

De andere kaart is die van G. Passavant, getekend in 1702, waarop naast de domeinheggen, ook Oosterbeek vrij duidelijk is weergegeven (zie kaart 8). Hieruit blijkt o.m. dat de westelijk van de kerk gelegen boerderijen, langs het Kerkpad gegroepeerd zijn, en dat de woning op de plaats van het latere Bethanie, de woning was van v. d. Wall. Deze (Otto) van der Wall, was blijkens de lijst van haardstedegilden uit 1749, koster en schoolmeester. Aldaar was dus de bakermat van de verstandelijke ontwikkeling der Oosterbekers. Een eindweegs verder langs de Benedendorpsweg lag de woning van Jurrien Jansz. van Rhede, eigenaar van 4 haardsteden, baas van 3 knechts en meiden, en van beroep herbergier annex onderschout van Oosterbeek. Deze man scheen echter ondanks alles, nog niet voldoende te verdienen, want in 1737 richtte hij zich tot de richter van Arnhem en Veluwenzoom over zijn lage tractement, dat maar 18 gld. per jaar bedroeg, terwijl zijn Renkumse collega 30 gld. per jaar verdiende.

Ongeveer op de plaats, waar later — de nu verwoeste — O.L. School onder aan de Weverstraat stond, wordt op de kaart aangegeven een bouwing „Steene Camer". Willen we nog nader in contact met dit Oosterbeekse tijdperk komen, dan kunnen we hiertoe het lidmatenboek van de kerk [2]) uit die tijd bezien. Daarin komen veelvuldig familienamen voor als v. Beek Beeker, Berents, v. d. Brink, Cornelissen, Dercksen, Dillissen, Eevers, Engelberts, de Geest, Gerritsen, Gruting, Hartevelt, Hendriksen, Hendriks, Hermsen, Jacobs, Jansen, Morren, Nijhuis en Nijenhuis, v. Ommen, v. Rees; Rieksen, Roelofs, Schut, Stephens, Theunissen, v. Veelen, v. d. Wall, Willems (ook Willemsen en Wilmsen), Worm en Wijnen.

In 1749 stonden in Oosterbeek — hier incl. de Klingelbeek, Dreyen, Mariëndaal, Laag-Wolfheze en de Oorsprong — 105 huizen, die bewoond werden voor 323 personen, t.w. 181 volwassen en 142 kinderen. Met elkaar werd door deze mensen 119 morgen bouwland bewerkt. Het is bovendien wel aardig te weten, welke groepen we toen in Oosterbeek aantroffen. Dit zijn dan 10 boeren, 5 herbergiers, 1 schoenmaker, 2 karmannen (slepers), 35 daghuurders (boerenarbeiders), 5 papiermakers, 2 timmerlieden, 11 armen (als

1) Arch. Gasthuizen en fundatien te Arnhem. Reg. no. 274
2) Arch. Burgl. Stand, no. 1330. Doopboek Oosterbeek 1713-1769

beroep opgegeven ? !), 1 smid, 4 wevers, 5 kleermakers, 1 hovenier, 1 predikant, 1 radermaker (wagenmaker), 2 winkeliers, 1 koster, 2 (koren)molenaars, 1 kuiper, 1 landschut (dit was toen Gangolf Cotius, bewoner van het wildforstergoed Wolfheze), 3 arbeiders, 1 (riet)dekker, en 1 onderschout (de schout zelf woonde in het belangrijkere Renkum). Behalve over personen, is ook nog wel het een en ander bekend over zaken en wel over enkele gebouwen.

Over de kerk hebben we al afzonderlijk gesproken, [1]) zodat we deze hier laten rusten. Van de reeds genoemde gebouwen op de kaart van 1702, is de Maegherhorst een onbekende grootheid, daar deze benaming in de protocolarchieven niet meer voorkomt. Het gebouw is dus óf kort na 1702 gesloopt, óf de naam is verloren gegaan, en aldus niet meer te localiseren. De reeds genoemde „Steene Camer" is omstreeks 1800 verloren gegaan. Ergens [2]) wordt medegedeeld, dat in de aanvang van deze eeuw (de 19e) te Oosterbeek de overblijfselen te zien waren van „een oud en sterk gebouw met gemetselde boogkozijnen en zware gewelfde kelders, gelegen schuin over de protestantse kerk, en bekend onder de naam van „Steenen Kamer". De betekenis zowel van het gebouw (dat toen geheel verdwenen was) als van de naam, waren toen reeds verloren gegaan.

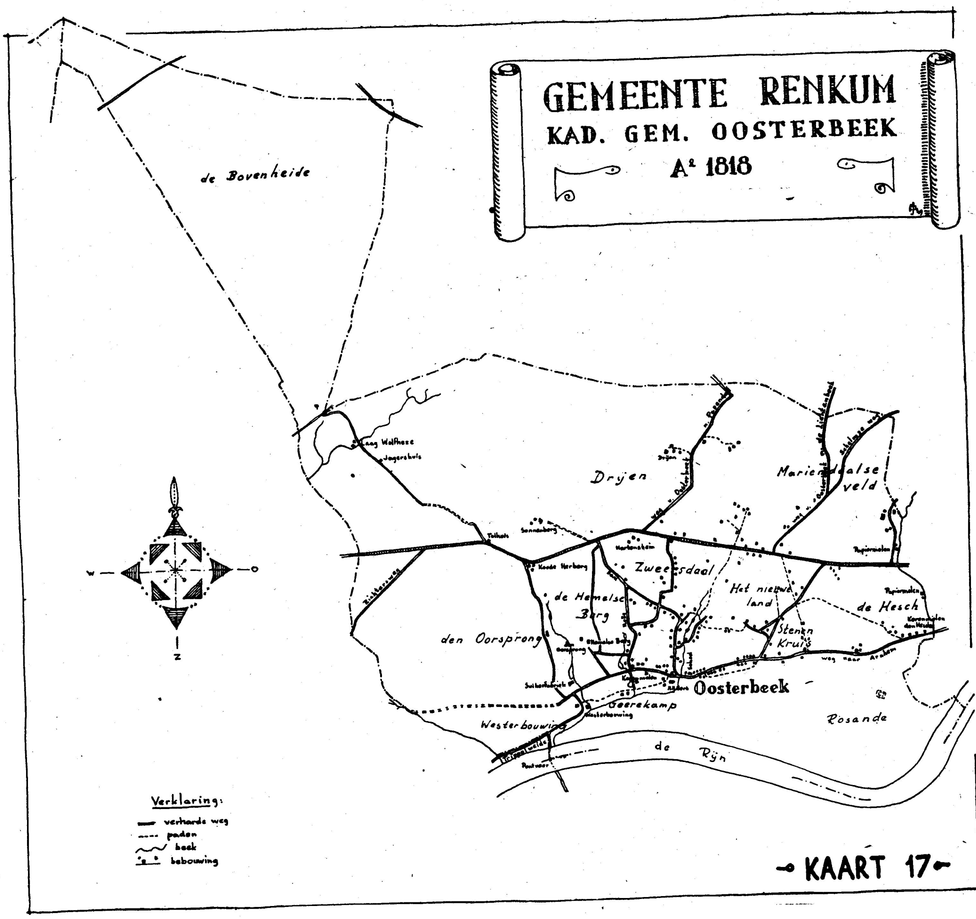
Het oude huis en vroeger zo machtige goed ter Aa, waarover reeds onder punt 1 van dit hoofdstuk gesproken is, was in 1740 ook reeds een ruïne. Want als enkele heren op Zaterdag 16 Juli 1740 een bezoek aan Oosterbeek brengen, schrijven zij daarover in hun dagboek [3]) dat ze „te half twee in het dorp Oosterbeek kwamen, alwaar voor de herberg het Fortuin een glaasje bier gedronken werd, bij gebrek van mol, gaande onderwijl onze reiscompagnon den heer de Vrieze, een visite afleggen bij den soon van den pastoor (predikant!) van het dorp, zijnde weder een oude academische kennis van zijn Edelh. zagen alhier tusschen de herberg en de kerk, aan de linkerhand van de weg, de ruïnen van het oude huis de Rhaa (ter Aa!), eertijds een groot en sterk gebouw".

Doordien er in 1722 een geweldige stortregen is geweest, weten we dat er toen reeds een stenen duiker lag over de beek bij de kerk. Want in de rekeningen over 1722 van de gecommitteerden van de uitzetting tot de pondschatting [4]) vinden we genoemd : „Aan de brug tot Oosterbeek door den harden stortregen ingestort sijnde in de jaare 1722". Behalve dat er „voor geleverde stenen aan de brug door de stortregen weggespoelt" 4 gld. 10 st. betaald werd, is er nog een rekening van

1 schepel cement		1-10-
1 ledig oxhooft		1- -
Corn. Lout gelevert 3 planken		1- 1-
Metselaer Derk Wicharts 5 daagh	5- 0-	
den opperkneght 5 daagh	3-10-	
gelevert aan bier	1-10-	
	——	9-20-
geleverde kalk		2-10-
Samen		16- 1-

Ende moet mede over den jaare 1724 worden uitgeset."

[1]) In hfdst. V, 2
[2]) In de Navorscher XXI, 329
[3]) Journal of dagverhaal van een plaisier reisje...... door P. Muntinghe, A. H. W. de Vriese, M. v. Bolhuis en Theod. Beckering", in de Navorscher 1895, 510
[4]) Arch. Arnhem, Inv. no. 5908

De Geelkerkenkamp, reeds in 1700 bekend, was een stuk bouwland, gelegen zuidelijk van de Utrechtseweg en oostelijk van de huidige Marienbergweg, toen nog de schaapsdrift van Rosande. Deze kamp behoorde reeds van ouds tot het bezit van Rosande, maar werd op 28 October 1783 door J. F. W. Baron van Spaen, heer van Rosande, voor 2300 gld. verkocht aan Hendrik de Geest. Sindsdien bleef het in particulier bezit. De oorspronkelijke Geelkerkenkamp heeft dus niets gemeen met de huidige benaming van het pad onder langs Bato's wijk.

Na de bespreking van deze onderdelen, keren we weer tot het geheel terug. Een beknopte beschrijving uit 1801 [1]) vermeldt, dat Oosterbeek is „een klein dorp met uit elkander gelegen boerenwoningen, legt in een soort van daal of afhang van heuvels alle met koorn bebouwd en levert een der schoonste gezigten op, die men hebben kan. Rogge, boekweit en aardappelen, enige haver, tabak en vlas, ook garst en klaver". Hieruit is dus wel duidelijk, dat Oosterbeek voor alles nog een landbouwdorp was. Bij de eerst gehouden volkstelling op 3 November 1795, telde Oosterbeek 1109 zielen, t.w. 321 mannen, 325

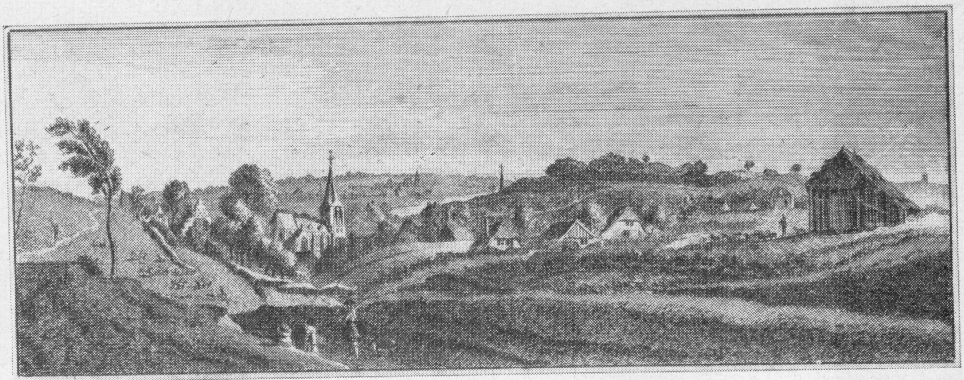
1) A. Warin, Een reis te paard, in Gelre XXXIX, 341

vrouwen (boven 18 jaar), 243 jongens en 220 meisjes. Merkwaardiger wijs vindt er na genoemde datum een aanmerkelijke teruggang plaats in het zieletal, zodat bij een telling in 1809 het inwonertal van Oosterbeek slechts 695 zielen bedraagt. Onderstaand staatje geeft hiervan een overzicht, tevens gespecificeerd naar de godsdienstige gezindten :

jaar	buurschap	totaal	N.H.	R.K.	Luth.
1795	geheel	1109			
1809	Oosterbeek		448	62	8
	Mariendaal		23		
	Klingelbeek		16	11	
	Dreyen		83	43	1
1809	totaal	695	570	116	9
1810	geheel	712	579	124	9
1811	„	690	554	127	9
1821	„	842			

De situatie, zoals die in het jaar 1824 te Oosterbeek was, wordt het best weergeven door Nijhoff [1]), zodat ik deze hier citeer: „Van Mariendaal den grooten weg vervolgende, onder het genot der heerlijkste uitzigten aan de zuidzijde van denselven, bevint men zich, op een uur afstands van Arnhem, op de hoogte van het dorp Oosterbeek, welks kerk, aan het einde eener vallei, die zich van hier tot de Rijn uitstrekt, [2]), even achter den berg en het groen te voorschijn komende, eene waarlijk schilderachtige ligging vertoont. Maar nog belangrijker doet deze weg [3]) zich voor, wanneer men bedenkt, dat men voorheen denzelven, naar beide zijden, niets dan dorre heide ontwaarde, terwijl er thans een bestendige afwisseling is van grootere en kleinere stukken bouwland, op vele van welke tevens landbouwerwoningen staan, die, hoewel voor het tegenwoordige van gering aanzien, allengs door den toenemenden aanbouw en de verbetering der gronden, ook gewis meerdere waarde zullen erlangen. De ondervinding van een halve eeuw waarborgt de gegrondheid van dit vermoeden. Immers : terwijl hier vóór het jaar 1760 te midden van een barre heide, nauwelijks 2 morgen bebouwden grond met 2 of 3 hutjes gevonden werden, ziet men thans ter weerszijden van de weg bijna 50 morgen bouwland met meer dan 20 huisjes beslagen. Terwijl, in dezelfden tijd meer zuidwaarts van de weg, naar de zijde van het dorp, nog ongeveer een 30-tal morgen ontgonnen en op dezelve 16 of 20 huisjes gebouwd zijn. Vooral sedert het jaar 1809 is deze aanbouw sterk toegenomen, die temeer opmerking verdient, daar het hier veelal geen groote landeigenaars, maar daglooners zijn, die dit werk ondernemen en terwijl zij soms gebrek hebben aan andere arbeid, deze heide, die zij voor een geringe erfpacht in bezit krijgen, alzoo allengs tot bouwland maken." Deze omschrijving geeft wel een duidelijk beeld van de situatie in het begin der vorige eeuw. Enerzijds het hard ploeteren voor het dagelijks brood, anderzijds het genot van de heerlijke omgeving. Want Nijhoff schrijft ook : „Het gehele dorp heeft en zeer schilderachtige ligging, waarom het 's zo-

[1]) Nijhoff, Wandelingen, blz. 47, v.v. (1824)
[2]) Het Zweyersdal
[3]) De Utr.weg

Afb. 33. Zó zag Oosterbeek er twee eeuwen geleden uit, als men door het Zweiersdal in de richting van de Ned. Herv. Kerk keek. Naar een gravure van H. Spilman in: Het verheerlijkt Nederland, 1744.

mers bezocht wordt door rijke Hollanders, om hier een ruim natuurgenot te smaken." Vanaf het dorp, nabij de kerk, had men een prachtig gezicht op de Hemelse Berg, de Westerbouwing en daartussen in een glooiing tegen de hellingen, het landgoed de Oorsprong. Er bevond zich toen nog zeer weinig bos op de zuidelijke hellingen, zodat men in tegensteling tot nu, alles in eens kon overzien.

Hoe Oosterbeek er precies uitzag toont u kaart 17, de eerst opgemaakte kadastrale kaart uit 1818. Als in 1831 het kadaster wordt opgemaakt ,is Oosterbeek, voor zover betreft het deel tussen de Utrechtseweg en de Benedendorpsweg, al in veler — plm. 80 — handen. Al deze kleine eigendommetjes worden omgeven door de grote bezittingen van de Hemelse Berg, Hartenstein, Dreyen, de Domeinen en Rosande. Van de grote „stukken" binnen dit gebied noem ik nog een 4-tal ha van de Pastorie der N.H. Kerk (in hoofdzaak het zgn. Kerkeland langs de Benedendorpsweg), een 4-tal ha domeingrond tussen de Paasberg en de Annastraat en een 13 ha van de landbouwer H. Hakfoort tussen de v. Toulon van der Koogweg en de Heuveloordweg en de korenmolen met een stuk bouwland langs de Benedendorpsweg. Tenslotte noem ik nog enkele stukken, in totaal plm. 30 ha van de St. Nic. Broederschap uit Arnhem. Het betreft hier een strook tussen de Pietersbergseweg en de Jagerskamp (het latere landgoed Overzicht), en het (grootste) stuk begrensd door Utr.weg en Benedendorpsweg en de Beukenlaan-Stenen Kruis en Heuveloordweg-Vogelweg-Jhr. Ned. v. Rosenthalweg.

Zo zijn we dan aan het einde gekomen van dit overzicht, dat de periode omvatte van plm. 1600 tot 1830. Het is deze periode, waarin de bevolking van plm. 250 zielen groeide tot plm. 900 zielen en waarin dit landbouwersdorp van armoede naar welvaart kwam. De grootste welvaart zal weliswaar pas hierna komen, doch reeds is men ontkomen aan het grootgrondbezit met heide en een armelijk bestaan, om te komen tot vele „eigen nestjes", waarop voor zichzelf een bestaan gevonden wordt. En hiermede is dan tevens de grondslag gelegd voor de grotere bloei, die hierna komen gaat.

9. De kerkgeschiedenis van na 1820

a. de Ned. Herv. Kerk

Het laatst dat we over de Oosterbeekse kerkgeschiedenis vertelden, was over de tijd, dat ds. Nijhoff alhier predikant was, toen de gemeente 579 leden telden. Dat was in 1810, een tijd die zich nu niet bepaald door bijzondere geestelijke opgewektheid kenmerkte.

In deze periode, die de gehele eerste helft der vorige eeuw omvatte, zijn in Oosterbeek 3 predikanten geweest. Na het vertrek van ds. Nijhoff in 1817 naar Gouda, werd ds. P. A. C. de Haan Hugenholtz uit Leersum beroepen. Deze was hier slechts 3 jaar, toen hij overleed. Hij werd opgevolgd door ds. D. J. Wolterbeek, die in 1820 uit Wamel kwam, en in 1827 weer vertrok naar Hillegom. Zijn opvolger wordt de Ochtense predikant J. Th. Egerding, die tot zijn dood in 1853 te Oosterbeek bleef. Het is gedurende zijn periode, dat de oude pastorie nabij de kerk gesloopt is, en vervangen werd door het huidige gebouw (thans bewoond door mr. J. ter Horst).

Gedurende het pastorale werk van ds. Egerding's opvolger, de uit Wijk bij Duurstede gekomen predikant ds. W. Zegers, werd vorm gegeven aan de reeds lang gegroeide verlangens, om het kerkgebouw overeenkomstig de steeds groeiende gemeente te brengen. Dank zij het doortastend optreden van ds. Zegers kon eindelijk op 9 Sept. 1865 de eerste steen gelegd worden van het noorder-transept, en kort daarna werd gelijktijdig ook het zuider transept mede opgetrokken. Hierdoor werd de kerk een kruiskerk, waarbij het Gotische koor vrijwel geheel gesloopt werd; slechts de koorsluiting bleef intact. De kerk bood nu voldoende ruimte aan de gemeente. De muren van schip en koor werden, evenals het nieuwe werk, van een cement-pleisterhuid voorzien, zoals dat in die tijd gebruikelijk was. Nog een andere vinding van de toenmalige „kunst" werd toegepast: gietijzeren ramen in gotische vormen werden in de muren geplaatst. Men bereikte daarmede wel meer licht in de kerk, doch de gevels werden hierdoor verminkt. Een van de weinig overgebleven zerken, die eens de kerkvloer sierden, werd uit peïteit buiten geplaatst, tegen de noordmuur van de toren. Deze zerk dekte eens het graf van Jan Schuilink en diens vrouw, en dateert van 1612. De koorsluiting werd nu gebruikt als kerkeraadskamer, door een wand door dit koor te plaatsen. Hiervóór vond de kansel een plaats, terwijl daarboven de orgelgalerij gecreëerd werd.

Zo is dan het kerkgebouw geworden, zoals de meesten onzer dat gekend hebben. De gemeente breidde zich echter steeds meer uit, zodat tijdens elke opvolgende predikant weer een grotere uitbouw aan het kerkelijke leven ontstond. Zo werd tijdens ds. Lindonk (1870-1905) de kerkelijke gemeente verrijkt met het zaalgebouw „Bethanië" aan de Benedendorpsweg. Dit gebouw werd in 1883 in gebruik genomen en is, na de opgelopen verwondingen in 1944 gesloopt en in 1950 vervangen door de huidige vierslag van de N.H. Kerk.

Nog een ander zaalgebouw werd gebouwd. Dat is het gebouw „Thabor" aan de Molenweg, omdat de Bovendorpers in hun omgeving ook wel een kerkgebouw wensten (1911). De geestelijke vader hiervan was de toenmalige predikant dr. A. J. van 't Hooft (1906-1931). In de tijd van deze predikant werd het ook noodzakelijk, dat het kerkgebouw grondig hersteld zou worden. Want het wakende oog van de Geld. Archeologische Comm. had bemerkt, dat de toren in een zeer verwaarloosde toestand verkeerde. De kerkvoogdij werd hierop attent gemaakt, en zo geschiedde het, dat in het jaar 1925

de toren onder handen genomen werd. In hoofdzaak bestond het werk toen uit het geheel vernieuwen van de leibedekking en het herstellen van de houten constructie der spits.

De opvolger van dr. v. 't Hooft was de ons allen nog welbekende ds. Brouwer, die hier gedurende 18 jaar zijn herderlijk werk verricht heeft, nl. van 1932 tot 1948. Hij was de laatste predikant die alleen voor de inmiddels vrij omvangrijke Oosterbeekse gemeente stond. Immers sinds 1944 werd hij terzijde gestaan door ds. Bergkotte, terwijl na zijn vertrek, zijn plaats werd ingenomen door ds. Paul.

Inmiddels geschiedde er iets, dat van ingrijpende betekenis zou worden voor het bestaan van het kerkgebouw. Want uit de oorlogswolk, die boven ons land hing, vielen op een heldere Septemberdag van het jaar 1944 parachutisten neer, om een heroïsche strijd te gaan leveren om het bezit van de Arnhemse Rijnbrug. Als de strijd in Oosterbeek uitgeraasd is, en de stilte rondom de kerk is weergekeerd, dan is het daar één grote, troosteloze ruïne. De kerktoren zonder spits, het kerkdak zonder pannen en half ingestort. Slechts de muren van kerk en toren stonden nog overeind temidden van loopgraven, gehavende bomen en een ravage van dakpannen, kerkbanken, enz.

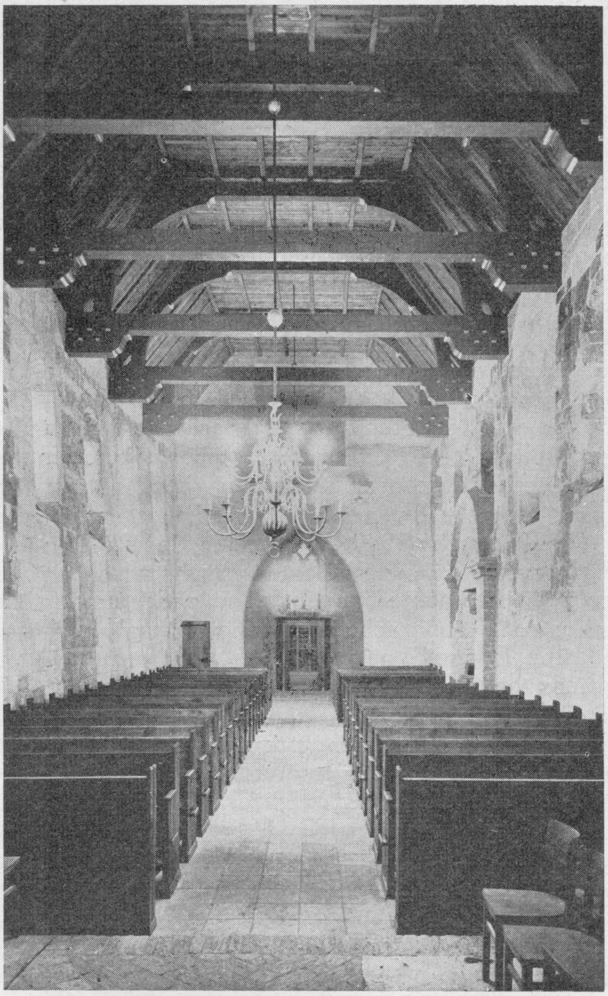
Het bleek echter al spoedig, dat het niet noodzakelijk was om bij de ruïnes van de kerk terneer te gaan zitten. Hoewel Thabor er nog was, werden direct voorzieningen getroffen, welke aan het kerkgebouw ten goede moesten komen. De grootste ravage werd opgeruimd, de resten van het dak verwijderd en het interieur „kaal" gemaakt. De ernstig beschadigde toren werd geconserveerd door het „vierkant ophalen" van het metselwerk en dit af te dekken met een nooddak. Maar verder ?

Het architectenbureau Gerretsen en Cramer te Arnhem werd opdracht gegeven een restauratieplan te maken. Dank zij hun historische belangstelling werd de aandacht van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, onder wiens visie de restauratie zou geschieden, gevestigd op het belang van een oudheidkundig onderzoek van de overgebleven muren en van de bodem.

Tengevolge van de deplorable toestand van de muren na de evacuatie, was veel van de uit- en inwendige pleisterlaag van de muren afgevallen. Daardoor kwamen dingen aan het licht, welke een dergelijk onderzoek wettigden. Gelukkig is het belang van de opgravingen en het onderzoek ingezien, zodat door genoemd Rijksbureau, afd. Oudheidkundig Bodemonderzoek, onder leiding van drs. P. Glazema, in het voorjaar van 1946 met een onderzoek begonnen werd. Zou dit achterwege gebleven zijn, veel hadden wij moeten missen van hetgeen wij thans weten. De uitgevoerde restauratie is dan ook geheel op de opgravingen gebaseerd, want door dit werk konden de vroegste kerkvormen worden vastgesteld.

Behalve de vroegere architectonische vormen, bevatte de bodem der kerk naast vele beenderen en een beroofde grafkelder, resten van Romeinse dakpannen. De vroegste kerkvloer bleek van leem te zijn geweest en de koorvloer van rode mortel. Zeer belangrijk waren de vondsten van het zgn. sacrarium en de klokkengieterij.

Bij de herbouw van de kerk is, zoals reeds opgemerkt, uitgegaan van de bij de opgravingen en het onderzoek ontdekte gegevens. Na veel wikken en wegen werd een plan gemaakt, waarbij met verschillende eisen en verlangens werd rekening gehouden. Het koor zou daarbij opgetrokken worden op de grondslagen van het Romaanse koor. Als bouwmateriaal zou daarbij grote,

Afb. 35. De Ned. Herv. Kerk te Oosterbeek, zoals het interieur er thans na de restauratie uit ziet; een stemmingsvol beeld.

rode baksteen gebruikt worden, inplaats van tufsteen. In verband met deze plannen werd reeds in 1946 het dwarspand afgebroken. Wat er nog van het Gothische koor over was, viel eveneens onder slopershanden. De plannen voor de restauratie waren inmiddels vastgesteld. Tegen het koor zou aan de noordzijde een kleine uitbouw worden gemaakt voor de zetels van de kerkeraad. Aan de zuidzijde werd de consistoriekamer geprojecteerd, eveneens uitgevoerd in rode baksteen. Door deze beide uitbouwen tegen het nieuwe koor te laten aansluiten, konden de oude muren intact blijven. Deze ondergingen eveneens een grondig herstel. De oude raamvorm met kozijnen werd hersteld, de hagioscoop en de noordingang gerestaureerd. Het dak werd weer op z'n oorspronkelijke hoogte gebracht en gedekt met zgn. nonnen en monniken (dakpannen). Inwendig is de dakconstructie als zichtbare kap uitgevoerd. Boven het koor werd een houten plafond gemaakt. In de koormuren werden ronde stalen ra-

men aangebracht, evenals enkele kleine venstertjes, waarin glas-in-lood-raampjes. Een probleem vormde nog het in zicht blijven van de tri-absidiale koorbeëindiging. Dit is thans opgelost door de tufstenen conchen op te vullen met rode baksteen, zodat dit geheel nu één vlak vormt. De gevonden deksteen van het sacrarium heeft z'n plaats weer ingenomen, terwijl de vroeger daaronder geplaatste kogelpot en de geradstempelde scherven zijn opgesteld onder in de toren.

Aan de toren is momenteel nog niets gedaan, dan de toreningang welke enigszins is omgebouwd en waarbij een tochtportaal werd aangebracht; de bakstenen treden van de wenteltrap werden vernieuwd en boven het torengewelf een orgelkamer ingericht, waartoe ook een groot gat in de oostmuur gehakt moest worden, waarvoor straks het orgelfront geplaatst wordt. Naar gehoopt wordt zal binnen afzienbare tijd ook de restauratie van de toren voortgezet worden. Daarbij zullen de tufstenen waterlijsten een beurt krijgen en het verdere tufsteenwerk hersteld worden. Uiteraard vormt de herbouw van de spits dan de hoofdschotel. Deze zal nu wat lager worden dan voorheen, omdat hij anders t.o.v. de kerk te groot zou worden.

Tenslotte nog iets over het meubilair. De kansel is bij de plechtige ingebruikneming op 17 December 1949 aangeboden door de burgemeester van de Engelse stad Boston, die de kansel namens zijn stad schonk ter gelegenheid van de restauratie. In het achterpaneel staat, onder het stadswapen (met de 3 kronen) van Boston, de opdracht in de Engelse taal: „This pulpit given by the people of Boston England, as a token to their gratitude for peace in Europe. Commerations the 400e anniversery of the incorporation of that town and those men of 2nd Airlanding light Regiment R. A. who fell in action near this church". Behalve de kansel zijn nog te noemen het doopvont en de avondmaalstafel, die bij de Airborne-herdenking op 17 September 1950 werden aangeboden door luit.-kol. C. F. H. Cough, M. C., T. D.
Het doopvont is vervaardigd uit Portlandsteen, het is 12-zijdig en draagt op een der zijden het bekende Pegasus-motief. Het deksel is van geslagen koper en smeedijzer. Het geheel heeft een gewicht van ruim 500 kg. De avondmaalstafel is van blank eikenhout en draagt eveneens het insigne van de Airbornetroepen. Op het blad van de tafel staat: „Presented bij all ranks of the 1st British Airborne Division and the 1st Polish Independent Parachute Brigade Group in memory of their action at Arnhem and Oosterbeek, 17th to 25th of Sept. 1944".

De eigendommen van de Ned. Herv. Kerk zijn nog in hoofdzaak dezelfde als vroeger. Nog in 1831 bedroegen de bezittingen, behorende tot de Pastorie van Oosterbeek, ongeveer 4 ha, t.w. het zgn. Kerkeland langs de Benedendorpsweg en verder de kerk met het kerkhof en de pastorie. De voormalige pastorie is in 1941 verkocht, terwijl daarentegen de huidige pastorieën aan de Utrechtseweg resp. 1936 en 1943 aangekocht zijn. Aparte vermelding verdient nog de kosterie, schuin tegenover de kerk. De laatst als zodanig bekende kosterswoning is in 1949 geheel omgebouwd, zodat deze sindsdien deel uitmaakt van een blok van 4 woningen, eigendom der N.H. Kerk. De N.H. Gemeente, die in 1903 nog 3087 leden telde, heeft momenteel plm. 5000 leden.

b. de Rooms Katholieke Kerk.

Sinds de Hervorming bestond in Oosterbeek geen R.K. Gemeente meer, en zelfs geen schuilkerkje, zoals b.v. in Renkum het geval was. Toen echter in het begin der vorige eeuw meer godsdienstvrijheid gegeven werd, kwam

ook in Oosterbeek meer bloei. De R.K. mensen alhier moesten echter ter vervulling van hun kerkelijke plichten naar Arnhem, omdat zij ressorteerden onder de St. Eusebius-parochie aldaar.

Op 8 September 1860 tenslotte gaf de toenmalige bisschop van Utrecht opnieuw het aanzien aan een eigen parochie en liet de Arnhemse pastoor J. H. v. Basten Batenburg, achter de huidige pastorie aan de Utrechtseweg, een houten noodkerkje bouwen, waarmede een lang gekoesterde wens in vervulling ging. De eerstbenoemde pastoor was past. J. H. C. Essing, die gedurende 12 jaar alhier zijn zielszorg uitoefende. In 1872 volgde pastoor H. C. Verheul hem op en deze bleef 5 jaar in de parochie van St. Bernulphus, zoals de parochie genoemd was. Het was de ijverige pastoor A. P. van Blaricum, die in 1878 werd benoemd en die gedurende zijn pastoraat dat tot November 1893 duurde, de bouw van een kerk verwezenlijkte. Want de kerk werd met de pastorie in 1885 gebouwd, terwijl het kerkhof ook gelijktijdig aangelegd werd. Sindsdien is de kerk door schenkingen van gefortuneerde Oosterbeekse families, waarbij o.a. de familie Schade met ere genoemd mag worden, langzamerhand zeer verfraaid. Ik denk hier vooral aan de zo prachtige — in 1917 geschonken — kruiswegstaties van Jan Toorop.

Pastoor J. H. Hassing was de opvolger van pastoor v. Blaricum; hij was hier van 1894-'79. Na hem was pastoor H. B. Berendsen met de herderlijke zorg der Oosterbekers belast. Onder zijn pastoraat kwamen de Zusters van Liefde uit Tilburg, die de zorg voor het onderwijs van de meisjesjeugd op zich namen. In 1902 werd de door de familie Schade geschonken Lagere Meisjesschool, annex kleuterschool, pensionaat, enz. in gebruik genomen.

27 September 1908 volgde de benoeming van pastoor A. E. H. Vossenaer. Deze liet, wederom met behulp van de familie Schade, de jongensschool bouwen. Behalve aan het onderwijs, werd ook aandacht aan de verdere uitbouw van de gemeente besteed. Op 27 September 1918 begon het 20-jarig pastoraat van J.H.J. ter Heerdt. In zijn dagen kwam er een torenuurwerk in de kerk, waaraan ook vele anders denkende bewoners van de Utrechtseweg het hunne bijdroegen. In 1922 werd de kerk verbouwd en kwam er een nieuw priesterkoor met kruisarmen. Het bronzen H. Hart-beeld van de beeldhouwer August Falise, was een geschenk van de parochianen aan hun herder in 1921. Ook de 3 luidklokken dateren uit die tijd; in de oorlog gingen zij verloren. Nog niet zo heel lang geleden zijn ze door een nieuwe vervangen. In Augustus 1938 kwam pastoor H. C. Bruggeman in Oosterbeek, welke pastoor thans nog de parochie dient. Door de oorlogshandelingen is ook deze kerkelijke gemeente zeer getroffen. De kerk werd in 1944 beschadigd, terwijl de torenspits geheel verdween. Na de bevrijding werd de huidige noodafdekking aangebracht. Veel van hetgeen verloren ging, is inmiddels weer vervangen, o.a. de ramen, het orgel, enz. De kerkelijke gemeente bloeit thans weer, zodat er plm. 2500 parochianen zijn. Vorig jaar werd de nabij de kerk gelegen villa „Schooneveldheuvel" aan de Utrechtseweg aangekocht, welke t.z.t. dienst zal doen als tehuis voor ouden van dagen.

c. de overige kerkgenootschappen.

Het was omstreeks het jaar 1880, dat vele Oosterbekers zich niet voldaan voelden door de preken van ds. v. Lindonk. De gehele constellatie van die tijd werkte daar trouwens toe mee en uit de kerkgeschiedenis kennen we in deze tijd ook de Doleantie, als gevolg waarvan velen zich uit de Ned. Herv. Kerk afscheidden. Ook hier was dat het geval, zodat tenslotte twee afgescheiden

groepen ontstonden en wel de Remonstranten — in feite dus een groepering naar links — de *Gereformeerden* — een groepering naar rechts.

Wat de laatsten betreft, deze stichtten in 1884 een zaalgebouwtje, het zgn. zaaltje van Vlaanderen genoemd. Dit gebouwtje werd namelijk gebouwd op de daartoe beschikbaar gestelde grond van het gemeentelid Corn. Vlaanderen de koperslager, die aan de hoek van de Molenweg (nu v. Toulon van der Koogweg) en de Vredenberg woonde. De Geref Kerk, aanvankelijk tot Arnhem behorende, werd door de institueering op 15 Aug. 1888 een zelfstandige gemeente. Nadat deze kerkelijke gemeente over voldoende gelden beschikte, werden zowel het gebouwtje als de aangebouwde woning (Vredenberg 6-8), in 1889 aangekocht. Op het stuk bouwland van Vlaanderen, werd in het jaar daarop aan de v. Toulon v. d. Koogweg toen de definitieve kerk gebouwd. Dit zaalgebouw met kerkeraadskamer werd naar de geest dier tijd gebouwd met gietijzeren ramen en een traptopgevel met vazen. Dit allen nog welbekende gebouw, dat later als garage van Dobber dienst deed, is na in 1944 zwaar gehavend te zijn, enkele jaren later gesloopt, om daarna plaats te kunnen maken voor het huidige kerkgebouw.

De eerste predikant was ds. Raman, die op 11 Januari 1891 zijn intrede deed, maar reeds op 25 Februari 1894 weer vertrok. Van de volgende predikanten noem ik nog :

G. de Braal, 2 Februari 1896 — 1 September 1904 ;
L. van de Valk, 20 November 1904 — 13 Januari 1910 ;
J. H. Koers, 30 October 1910 — 6 September 1936.

Gedurende de periode van ds. Koers vonden in de gemeente nogal veranderingen plaats. In de eerste plaats werd de behoefte gevoeld om voor de steeds groeiende gemeente een beter kerkgebouw te zetten. Telde de gemeente in 1903 nog maar 390 leden, in 1925 was dit reeds toegenomen tot plm. 750 leden. Wel is bij dit aantal inbegrepen een deel der gemeenteleden, die in Wolfheze en Doorwerth woonden.

Nadat in 1925 een stuk grond tegenover de oude kerk was aangekocht, werd nog in dat jaar het bekende kerkgebouw gebouwd, hetwelk door de oorlogshandelingen in 1944/45 verwoest is. Maar niet alleen in Oosterbeek werd een kerk gebouwd, ook in Wolfheze werd datzelfde jaar een kerkje gebouwd voor de aldaar woonachtige leden. Tenslotte vond in 1928 een splitsing plaats van de gemeente, doordat de Wolfhezenaren, die nog steeds kerkelijk tot Oosterbeek behoorden, een eigen gemeente gingen vormen.

Nu breekt dan een tijdperk van betrekkelijke welvaart aan voor de Geref. Kerk, totdat in 1944 het kerkgebouw verwoest wordt. Inmiddels hadden de Doorwerthse gemeenteleden in 1934 hun eigen kerkgebouw gekregen, en kunnen als opvolgers van ds. Koers nog de volgende predikanten genoemd worden:

A. v. d. Weg, 12 September 1937 — 25 October 1942 ;
Dr. P. J. Richel, 14 Februari 1943 — 6 Juli 1946 ;
N. J. A. van Exel, 13 Februari 1944 — 21 September 1944 ;

Ds. van Exel werd gedurende de gevechtshandelingen alhier, door een granaat op de weg getroffen ; na zijn dood bleef ds. Richel dus alleen over. Als predikanten die sinds de bevrijding de gemeente gediend hebben, kunnen nog genoemd worden :

Dr. D. S. Attema, 16 Maart 1947 — 29 Mei 1949 ;
J. W. Slingenberg, 25 Januari 1948 — heden ;
A. van Egmond, 18 December 1949 — heden.

Het huidige kerkgebouw met z'n 850 zitplaatsen, is een project van ir.

W. Verschoor uit Rijswijk. De eerste steen hiervan werd op 30 Juni 1950 gelegd, terwijl het gebouw 16 Juli 1951 in gebruik genomen werd. Dit gebouw, waarin vele liturgische gedachten verwerkt zijn, is een representatief voorbeeld van de moderne Protestantse kerkbouw. De kerkelijke gemeente telt momenteel plm. 1450 leden, hierbij inbegrepen 180 leden die in Doorwerth wonen.

Een andere kerkformatie, die zich omstreeks 1880 van de N.H. Kerk afscheidde, was die der huidige *Remonstrants Geref. Gemeente*. De pioniers hiervan waren de heren v. Bemmele, Reuvens, e.a., die het Fonds ter behartiging van de liberale godsdienstprediking stichtten. Deze vrijzinnige richting werd mogelijk gemaakt door een daartoe strekkend legaat van mej. Jesse. Deze nieuw gevormde gemeente, of eigenlijk kring, ressorteerde onder Arnhem van waaruit de geestelijke verzorging plaats vond. De samenkomsten vonden plaats in de Concertzaal in het Benedendorp. Doordien in de loop der jaren verschillende moeilijkheden met Arnhem ontstonden, werd in 1905 besloten om een zelfstandige kring te gaan vormen. Het Fonds kocht toen een stuk bouwland aan de Wilhelminastraat en liet daarop in 1907 de nog bestaande Remonstrantse kerk bouwen. Deze kerk werd het jaar daarop van een orgel voorzien en door de fam. v. Toulon v. de Koog in 1917 met een fraai gebrandschilderd raam verrijkt, voorstellende de Zaaier. Belangrijk was, dat na bekomen toestemming van het hoofdbestuur, in 1935 tot institueering van een eigen kerkelijke gemeente overgegaan kon worden. Naast het Fondsbestuur kwam dus nu ook een kerkelijk bestuur van de Remonstrantse gemeente, na jaren onder de consulentie van Utrecht gestaan te hebben. De pastorie werd nu naast de kerk gebouwd en zo kwam ds. Cramer hier als eerste predikant. Een jaar later werd de kerk vergroot met de kerkenraadskamer e.d., terwijl de kerk inwendig geheel in andere kleur geschilderd werd en verder van glas-in-lood-ramen voorzien werd. De volgende predikanten dienden de gemeente :

H. Cramer, 1935—1941 :
H. J. de Kievid, 1942 — 1947 ;
W. J. Wegerif, 1947 — heden.

Als gevolg van de oorlogshandelingen werd het kerkgebouw zeer gehavend, waarbij ook de glas-in-lood-ramen verloren gingen ; het gebouw is thans weer geheel hersteld. De gemeente telt thans ruim 300 leden.

Een volgende kerkformatie in Oosterbeek is de *Christelijk Geref. Kerk*. Deze groep dankt in feite z'n ontstaan aan enkele Chr. Geref. gezinnen, die in het begin dezer eeuw hier woonden of zich vestigden. Deze mensen behoorden tot de Chr. Geref. Kerk van Arnhem en werden vandaar uit bearbeid. Getrouw werd elke Zondag de tocht te voet naar Arnhem ondernomen. Door de groei van deze gemeenschap, waarbij zich intussen ook enkele gezinnen voegden uit de Geref. Kerk, werd omstreeks 1920 overgegaan om alhier des Zondags leesdiensten te organiseren, terwijl door de weeks wel eens een predikant van elders kwam.

Tenslotte is men er toe overgegaan om op 24 Mei 1932 een eigen gemeente te institueeren, die toen ongeveer 80 leden telde. Gedurende het bestaan dezer gemeente heeft men geen eigen predikant gehad, ondanks alle beroepingspogingen. De gemeente telt thans plm. 150 leden, die in hoofdzaak uit de gem. Renkum komen en enkelen uit Arnhem-west ; ze behoort tot de classis Apeldoorn. Men vergadert in het (gehuurde) kerkgebouw aan het Jagerspad (achter magazijn de Bijenkorf). Dit kerkje werd in 1932 aangebouwd.

Tenslotte nog een tweetal kerkformaties uit de jongste tijd. In de eerste plaats is daar dan de *Geref. Kerk (art. 31 K.O.)*, die hun samenkomsten in de consistoriekamer van de Remonstrantse Kerk houden. Deze groep is, als op vele plaatsen in het land, na verschil van inzicht over enkele dogmatische kwesties, na de oorlog uit de Geref. Kerk getreden. De institueering der plaatselijke kerk vond plaats op 23 Februari 1946. Deze gemeente telt plm. 70 leden.

Als laatste dient nog genoemd te worden de *Geref. Bond* van de Ned. Herv. Kerk. Dit is eigenlijk geen kerkformatie, maar een groep van leden der N.H. Kerk, welke zich daarin echter niet meer thuis voelen, doch zich ook niet bij een ander kerkgenootschap aan willen sluiten. Deze groep omvat plm. 50 personen en vergadert in het gebouw „Eben Haëzer" aan het Lucassenpad.

Het zijn dus de bovenstaande 7 groeperingen, die met elkaar plm. 9350 leden hebben, en daarmede ongeveer 81 % van de Oosterbeekse ingezetenen onder hun geestelijke bearbeiding hebben. De rest van de bevolking moet dus in hoofdzaak geacht worden, als tot geen enkele kerkgenootschap te behoren.

10. Een dorp ontwikkelt zich

Zoals we onder punt 8 het laatst gezien hebben, was er in het begin van de vorige eeuw reeds een kentering opgetreden in de ontwikkeling van het armoedige landbouwersdorp Oosterbeek naar een plaatsje, waar door de kleine eigendommetjes meer welvaart ging komen.

Oosterbeek, dat in 1811 nog maar 690 inwoners had, telde in 1846 reeds 1550 inwoners, die bij elkaar in 270 huizen woonden. Een goede kijk op Oosterbeek, zoals dat zich in de eerste helft van de vorige eeuw ontwikkelde, geeft v. d. Aa ons.[1]) Hij vertelt dan: „Sedert dertig jaren heeft de schone ligging talloze vreemdelingen herwaarts gelokt en deze plaats geheel en al van aanzien doen veranderen; langs de thans begrinten dorpsweg, hebben de boerenwoningen en stulpen der dagloners grotendeels voor nette herenhuizen plaats gemaakt; op de toppen der heuvels zijn talrijke prachtige landhuizen en villa's verrezen, en sedert de opening van de Rhijnspoorbrug is langs de Utr. weg, een kwartier van de kerk verwijderd, een gehele rei buitentjes en optrekjes gebouwd". Aan de hand van verschillende gegevens is het mogelijk om een vrij goede indruk te verkrijgen van de situatie in Oosterbeek, zoals dit omstreeks 1860 was. Ik moge hiertoe eerst enkele fragmenten citeren uit het gedicht van S. J. v. d. Bergh: „Te Oosterbeek"[2])

Ze is me 't liefst — uw vallei,
Uit de onvruchtbaarste hei
In één weligen akker herboren.

En: Of mijn oog zwerft weer rond
Langs bontverwigen grond,
Over Oorsprong en bosjens en gaarde,
Over rietdak en kluis
En het scheemrende huis
Van den berg, die men hemels verklaarde.
En ik daal langs het pad,
Waar het klapprende rad
Van de molen nog klotst in mijn oren".

---

[1]) A. J. v. d. Aa, Ons vaderland, 265 (A'dam, 1857)
[2]) Opgenomen in de Geld. Volksalm. 1855

Met de vallei zal de dichter bedoeld hebben de omgeving van het Stenen Kruis, het scheemrende huis is de Hemelse Berg, en het klepprende rad was van de korenmolen aan de Gielenbeek.

De gemeente Renkum werd in die tijd bestuurd door burgemeester mr. J. de Beyer (1851-1866), opvolger van Joh. Backer; hij woonde te Renkum achter aan de Dorpsstraat. Als wethouders fungeerden toen de heren J. O. van Ingen uit Renkum en J. Backer Jr. uit Oosterbeek, terwijl deze vroedschap werd bijgestaan door J. H. George als secretaris. Het gemeentebestuur zetelde op verschillende plaatsen ,want een eigen gemeentehuis had men toen nog niet .Zo vergaderde het gemeentebestuur van 1823 tot 1851 in de Koude Herberg, wellicht tot gemak van burgemeester Backer van de Oorsprong. Na 1851 ging men om beurten vergaderen in de herberg „de Vergulde Ploeg" te Oosterbeek en in de herberg „de Bok" te Renkum. Pas in 1866 kreeg men een eigen home, toen in dat jaar het gemeentehuis gebouwd werd aan de Utr.weg (thans het politiebureau).

Zoals v. d. Aa reeds opmerkte, was sinds plm. 1845 langs de Utr.weg „een gehele rei buitentjes en optrekjes" gebouwd. De Utr.weg was plots zeer in trek gekomen, en ieder die zichzelf respecteerde, bouwde aan de Utr.weg. Zo ontstonden omstreeks 1855 de villa „Dalzicht" van J. van Embden — die in 1866 burgemeester werd — in 1859 het landgoed „de Dennenkamp" van v. Embden's zwager Loopuyt, en verder omstreeks 1850 Schoonoord (in 1944 verwoest). Ooster- en Westerpark (Utr.weg 218 en 220). Schoonevelds-heuvel van de heer P. J. Schooneveld (Utr.weg 133). Eikenhorst (Utr.weg 123), enz. Behalve aan de Utr.weg ontstonden omstreeks 1850 ook nog op andere plaatsen villa's, meest tegen de hellingen gelegen en daarom met fraaie vergezichten, zoals o.a. Dunozicht aan de Benedendorpsweg, het 8 ha grote landgoed Bato'swijk, dat gebouwd werd voor de Arnhemmer mr. J. M. de Kempenaer. Verder de Tafelberg, dat ingericht werd als kostschool voor jonge dames en daarmede een tegenhanger vormde voor de kostschool voor jonge heren Hemeldal aan de Kneppelhoutweg. Deze kostschool bleef tot 1903 als zodanig in gebruik. Dan zijn nog te noemen de reeds eerder besproken villa's Pietersberg en Rijnzicht, terwijl ik tenslotte nog wil wijzen op de villa Otium van de Staatsraad en dichter mr. Jan van 's Gravenweert, die in 1870 op het oude kerkhof aan de Fangmanweg begraven werd, Ma-Retraite en Rozenhage aan de Benedendorpsweg en in 1858 de villa Overzicht.

Al deze villa's werden echter niet doorlopend bewoond. Zelfs 14 hiervan werden alleen 's zomers bewoond, de fam. van Eeghen op de Pietersberg, de fam. Canneman op Hartenstein, de fam. van Geuns op Overzicht, mr. Hoeufft van Velzen op Rijnzicht, mr. de Kempenaer op Bato's Wijk, mevr. Westrik op Dreyen en de fam. Wolterbeek op Valkenburg.

Naast de bezitters en bewoners van de landgoederen, bestond Oosterbeek uitsluitend uit „kleine luyden". In 1858 telde het dorp 47 landbouwers, welke als kiezer ingeschreven stonden. Daarnaast hadden ook vele arbeiders een „spulletje", waarbij zij een stukje bouwland hadden. In datzelfde jaar telde Oosterbeek nog maar 2 logementen of herbergen, nl. de Doornenkamp van J. van Beek en de Vergulde Ploeg van de wed. Muiswinkel. Daarnaast waren er nog 5 tapperijen, waarvan 3 aan de Utr.weg (één hiervan stond op de hoek van de Mariënbergweg, toen nog een zandpad of schaapsdrift).

Hun kennis verrijkten de inwoners op de dorpsschool, gehouden in het kostershuis of het schoolhuis. Sinds 1820 was er een lokaal aan de kosterie

gebouwd; deze school deed dienst tot 1863, toen voor de uitbreidende bevolking een nieuwe en grotere school onder aan de Weverstraat gebouwd werd. Ook deze was spoedig weer te klein, want nadat in 1889 enkele lokalen aangebouwd waren, moest reeds in 1901 een verdieping opgebouwd worden. In 1852 werd de Bewaarschool gesticht, welke later met toestemming van Koningin Sophia de Sophia-Bewaarschool genoemd werd. Door toedoen van mevr. Kneppelhout kregen zij in 1873 het huidige gebouw aan het Postpad.

Uit het voorgaande zal duidelijk zijn, dat het aspect van Oosterbeek ten zeerste veranderd was sinds een 50 jaar geleden. Een beschrijver uit 1877 zegt dat de plaats „één der schoonste van Nederland is, uit hoofde van de menigvuldige landgoederen ,die, aan elkander sluitende, een reusachtig park vormen". Telde Oosterbeek in 1821 nog 824 inwoners, in 1872 waren dit er reeds 2888. De bekende schrijver J. van Lennep, die veel op Schoonoord vertoefde, verzuchtte in 1868 dat Oosterbeek niet meer het dorp was van vroeger:

> Ach beste vriend! waar ik mijn schreden wendde
> 't zij op of neer,
> Het Oosterbeek dat ik tevoren kende,
> Bestaat niet meer.
> Het was eenmaal hier een uitgestrekte heide,
> Maar schaars gebouwd,
> Toen stuitte 't oog alleen, waarheen 't weidde,
> Op 't verre woud.
> En thans voorbij is al wat mij voor dezen
> Hier had bekoord.
> Een dorp — 't zal ras een stad zijn — is verrezen
> In deze oord.
> Geen heide meer, maar villa's zie 'k, gebouwen
> Vierkant en geel
> Ons overal belemmrend in 't beschouwen
> Van 't landtafreel.

Van Lennep's pessimisme is wel wat overdreven geweest, maar niettemin schuilt in zijn woorden een aanklacht, welke wij door de gewenning reeds niet meer voelen. Want die vierkante, gele villa's zijn reeds lang ingesloten geworden door evenzovele andere woningen, waardoor het meeste uitzicht geheel verloren ging. Vooral als we de situatie gaan vergelijken tussen de jaren 1818 en1889 (Zie kaart 17 en 18), dan zal het ons opvallen, hoe vooral in het gedeelte rond het Zweyersdal en de Molenberg in de tweede helft der vorige eeuw reeds een vrij dichte bebouwing ontstaan was, waarmede dan ook voorgoed het karakter van Oosterbeek bepaald werd. Het Zweyersdal, waardoor men omstreeks 1830 vanaf de Utr.weg nog een prachtig uitzicht had op het kerkje in het Benedendorp, werd geheel door bebouwing ingesloten. Vooral geschiedde dit, nadat omstreeks 1850 de Weverstraat verhard werd. Eerst het ondergedeelte, en later na de aanleg daarvan, ook het bovengedeelte.

Voor de verbetering van Oosterbeek is veel te danken aan de vroegere burgemeester J. van Embden (1866-1892). Deze had omstreeks 1855 voor zich het huis Dalzicht laten bouwen aan de Utr.weg, hetwelk hij ook bewoonde (dit huis is in 1939 gesloopt t.b.v. de bouw van 7 winkelhuizen). Hij had vele eigendommen in Oosterbeek; zo was bv. de gehele Dreyense heide ten noorden van de spoorbaan van hem, alsmede de bouwgronden benoorden de buitenplaats Dennenkamp, tussen de Stroodorpsweg en de Lebretweg. Hij liet

daar verschillende arbeiderswoningen bouwen, waarvan als voorbeeld nog genoemd kan worden Lebretweg 70 (gebouwd in 1872). Bedoelde gronden zijn na zijn dood door zijn kinderen verkocht, waarna zij verkaveld werden en bebouwd zijn geworden. Ten zuiden van de Utr.weg was het gedeelte tussen de Heuveloordweg en de Molenberg (nu v. Toulon v. d. Koogweg) eveneens zijn eigendom. In totaal had hij niet minder dan 45 ha grond, behalve dan nog zijn suikerfabriek in de Klingelbeek.

Tot goed begrip van de verdere ontwikkeling, lijkt het mij gewenst eerst nog iets over de verkaveling der grote bezittingen mede te delen .Daarbij wil ik beginnen met Dreyen, zoals dat vroeger was, dus het gehele gebied ten noorden van de Utr.weg. Onder punt 8 heb ik reeds medegedeeld, dat nog in het begin der vorige eeuw, dit gehele gebied behoorde aan de St. Nic. Broederschap te Arnhem. Doordien men speculeerde op de toen reeds aanhangige plannen tot „aanleg eens ijzeren spoorwegs", werd steeds meer grond verkocht. Eerst in 1834 een enclave voor 4000 gld (het deel westelijk van de Stationsweg, gelegen tussen de Utr.weg en de Joubertweg), verder in het volgende jaar voor bijna 4000 gld. aan bos, hakhout en heide aan J. Takranen, eigenaar van de Lichtenbeek. Deze koopt er in 1836 nog eens 29 ha bij, terwijl douair. v. Rechteren-v. Spaen er dan ook nog 20 ha voor 1500 gld. van neemt. Het gehele gebied ten noorden van de spoorbaan is dan verkocht. Het gebied ten oosten van de v. Limburg Stirumweg blijft tot het bezit van Rosande. Westelijk van deze weg werd omstreeks 1860 een 25 ha verkocht aan S. J. Graaf van Limburg Stirum te Amsterdam en de rest — dus omgeving Dreyense weg en Johannahoeve — kwam toen ter grootte van plm. 30 ha aan burg. van Embden. Het gebied van het tegenwoordige Dreyen, gelegen tussen de Oranjeweg en de Stationsweg, behoorde begin vorige eeuw aan van Dilden te Groningen. Later was Dreyen eigendom van de fam. Westrik uit Arnhem, die op het grote huis — Dreyeroord — hun zomerverblijf hadden. Omstreeks 1865 komt dit gehele gebied met de buitenplaats Hartenstein, aan de Amsterdamse makelaar Th. Sanders Jr. Dit deel heeft dan een oppervlakte van 75 ha. Pas in 1880 begint de opkomst van Dreyen; de oude weg naar Papenpad verdween, en aan de vele door baron v. Haersolte in het begin der vorige eeuw aangelegde lanen, werd meer aandacht besteed.

De oude bouwhof — later herenhuis — Dreyen, is omstreeks 1875 gesloopt en door het huidige gebouw vervangen (in 1909 ingrijpend verbouwd). Dreyen is door dhr. Sanders in 1883 verkaveld en zo kon dan de eerste bebouwing ontstaan. Zo o.a. het herenhuis Utr.weg 169 in 1884 en Mariahof (Mariaweg 6) in 1886. In enkele jaren tijds ontstonden nu vele woningen, vooral aan de Paul Krugerstraat, Mariaweg en de Nieuwe Stationsweg (later de Steynweg). Ook aan de Dreyenseweg (later Stationsweg) werden vooral door dhr. van Burk vele woningen gebouwd. Vrijwel alle hiervoor genoemde woningen bestaan nog. Tussen 1900 en 1910 werden nog meer woningen gebouwd, zodat toen ook de Joubertweg doorgetrokken werd en hierna ook de Chr. de Wetstraat ontstond..

Het huis Dreyen was van 1883-'85 eigendom van Graaf v. Rechteren-Appeltern, die het ook bewoonde. Hierna is het in verschillende handen geweest, doch steeds werd hierin het hotelbedrijf uitgeoefend.

Het gebied van de Dennenkamp, in 1836 ter grootte van 45 ha voor 11460 gld. door de St. Nic. Broederschap verkocht, is van toen af ook steeds meer verkaveld. Zo ontstond in 1859 het eigenlijke landgoed „de Dennenkamp" ter grootte van 13 ha. Het werd gebouwd door dhr. Loopuyt, een

zwager van burg. van Embden. Behalve het huis en het koetshuis, werd in 1862 ook een tuinmanswoning bijgebouwd aan de Utr.weg (thans gebouw Soc. Zaken). Omstreeks 1875 kwam deze buitenplaats aan ir. J. Lebret te Delft; van diens nakomelingen is het bezit thans door het gemeentebestuur aangekocht.

Ten zuiden van de Utr.weg, waar in het begin der vorige eeuw reeds zeer vele en kleine eigendommetjes waren, veranderde het beeld toch ook aanmerkelijk. De alhier aanwezige gronden van de St. Nic. Broederschap verdwenen hier gelijdelijk. Zo werd in 1836 een stuk grond voor 3500 gld. verkocht aan mr. J. M. de Kempenaer, waardoor de grondslag gelegd werd voor het landgoed Bato'swijk. Op dit terrein liet de nieuwe eigenaar omstreeks 1845 een herenhuis bouwen (in 1944 uitgebrand en daarna gesloopt).

In datzelfde jaar werd ook de geboorte van nog een andere buitenplaats mogelijk gemaakt, nl. de Pietersberg. Deze grond, met een strook van plm. 100 m breedte westelijk van de — toen nog niet bestaande — Pietersbergseweg, kwam toen voor 3000 gld. in handen van mr. C. P. E. Robidé v. d. Aa.[1]) Het zgn. Zweyersdal (het stuk ten noorden van de Fangmanweg), kwam in hetzelfde jaar voor 4500 gld. in handen van dr. J. P. Scheltema.

Het laatste stuk grond van de Broederschap was het Stenen Kruis. Dit stuk land, ter grootte van 15 ha, lag tussen de Utr.weg en de Benedendorpsweg, en werd oostelijk begrensd door de Molenweg-Vogelweg-Jhr. Ned. v. Rosenthalweg. Met de verkoop hiervan is ruim 10 jaar gemoeid geweest i.v.m. familiekwesties bij de kopers (Bouricius). Tenslotte is de grond in 1851 voor 10.000 gld. verkocht aan mevr. B. Bouricius-Buma te Arnhem. Omstreeks 1870 kwam deze in handen van mr. J. G. Vogel te Utrecht, die later bewoner was van „de Brink" onder Arnhem. Uit diens bezit gaat deze grond in 1880 over aan de heer Th. Sanders van Overzicht, die ook uitgestrekte bezittingen op Dreyen had. Een vijftal jaren later werd het meeste echter weer in kleine kavels aan particulieren verkocht.

De zojuist genoemde buitenplaats Overzicht, die het gebied tussen Pietersbergseweg, Paasberg-Jagerskamp en de v. Eeghenweg omvatte, behoorde midden vorige eeuw aan de fam. van Geuns; het huis was door deze in 1858 gebouwd. Omstreeks 1870 is dit 6 ha grote landgoed overgegaan in handen van Joh. Backer, een zoon van de vroegere burgemeester. Later is het door dhr. M. Sanders aangekocht voor zelfbewoning; deze heeft het huis in 1899 geheel opnieuw opgetrokken.

Het noordelijk deel van het landgoed, tussen de Pietersbergseweg en de Paasberg, werd verkaveld, en bebouwd met grote villa's (plm. 1890). Bij de bouw van één dezer vond men de grote zwerfstenen, die thans nog op de hoek van de Sandersweg zijn opgesteld. Het herenhuis Overzicht is in 1944 verwoest. Het inmiddels ontstane landgoed Bato'swijk werd plm. 1870 aangekocht door L. Fangman, die daarna nog bouwgrond bij het Kerkeland tot zijn bezit trok.

De rij der buitenplaatsen wil ik besluiten met een kleine, nl. Hogerheide. Na als oorspronkelijk domeinbezit in verschillende handen geweest te zijn, kwam het omstreeks 1880 door koop aan de Amsterdamse goudsmid R. D. Benten, die er het herenhuis liet bouwen. Nadat deze in 1895 overleed, werd het bezit aangekocht door burg. J. V. M. v. Toulon v. d. Koog, afkomstig uit Wijk bij Duurstede. In het begin dezer eeuw werd het huis verkocht aan de

---

[1]) Hierover meer op blz. 286

aannemer Goossens, die het herenhuis sloopte, het terrein verkavelde, en de nog bestaande wegen aldaar aanlegde (plm. 1913).

Van de thans nog over zijnde bebouwing uit de tweede helft van de vorige eeuw moge ik hier noemen: v. Toulon v. d. Koogweg 52 (1872), Lebretweg 7 (oorspronkelijk een boerderij van burg. van Embden uit 1870, tegenwoordig werkplaats van aannemer Goossens), hotel Vreewijk en Paasberg 28-30 (resp. uit 1876 en 1878, beiden later geheel verbouwd), en villa Beukenhove aan de Utr.weg (1871) en de woningen aan Weltevreden (plm. 1870). Als voorbeelden van bebouwing uit het Benedendorp kunnen nog genoemd worden Klingelbeekseweg 3 (1871), Hazenakker 4 (1863), Benedendorpsweg 134 en 152 (resp. uit 1878 en 1876), en Weverstraat 118 (1881). Ter voorziening in een bestaande behoefte, werd in 1877 aan de Weverstraat (waar nu no. 73-75) het eerste postkantoor geopend, welk bedrijf later was ondergebracht in het pand Weverstraat 42. Tenslotte vond het in 1903 een eigen gebouw in het in 1944 verwoeste pand Annastraat 26, thans als telefooncentrale herbouwd.

Langs de Weverstraat stonden omstreeks 1880 aan het boveneinde (oostzijde) nog enkele, oude en vervallen huisjes tegen de helling van het dal. Deze oude huisjes zijn later allen verdwenen, om plaats te maken voor de huidige winkelpanden. Ook de zuidelijker gelegen boerderij „de Del" is gesloopt geworden en omstreeks 1890 vervangen door het huidig pand (Weverstr. 104).

Zo heeft Oosterbeek dan in hoofdzaak de structuur verkregen, die ze thans nog heeft. Gelijdelijk is de ontwikkeling voortgegaan, en steeds dichter werd de bebouwing. Karakteristieke punten verdwenen, maar ook verbeteringen bleven niet uit. Zo is Oosterbeek de 20ste eeuw ingegaan als een welvarende plaats, groot geworden door de landgoederen en het kleine bezit. Want als in het midden der vorige eeuw Oosterbeek eenmaal „ontdekt" is, dan roemt elk óm beurt de schoonheid van deze plaats. Velen komen dan naar hier, vaak om zich voorgoed te vestigen. Ieder ingezetene, die maar even kon, stelde 's zomers ruimte beschikbaar, om de pensionhouderij zoveel mogelijk te stimuleren.

Op deze wijze heeft een welvarend Oosterbeek de eerste helft der 20e eeuw zien verglijden. Een van de consequenties van de groei der gemeente — want ook de rest der gemeente ontwikkelde zich sterk — was dat het gemeentehuis te klein werd voor het overheidsapparaat. Nu werd voor een nieuw gemeentehuis reeds in het uitbreidingsplan van 1926 een plaats gedacht ten zuiden van de v. Lennepweg. Deze plaats ondervond echter veel tegenkanting en zo ging het gemeentebestuur in 1927 wegens uitbreiding verhuizen naar het daartoe aangekochte Bato'swijk. Nadat in 1944 dit gebouw verwoest werd, is bij gebrek aan beter, de Dennenkamp als zetel van het gemeentebestuur uitgekozen. Deze buitenplaats is thans eigendom van de gem. Renkum. Of de huidige plannen voor raadhuisbouw ook op de Dennenkamp gerealiseerd zullen worden, is thans nog een vraag.

Ik wil nu verder in vogelvlucht een beeld trachten te geven van de ontwikkeling van het dorp in deze eeuw. Voor wat de woningbouw ten noorden van de Utr.weg betreft, behalve de particuliere bouw, die in de dertiger jaren een grote vlucht nam, werden zowel door de gemeente als door stichtingen nog heel wat woningen gebouwd. Bij de Noorderweg, waar reeds vele arbeiderswoningen gebouwd waren, werden in 1927 de Veritaswoningen gebouwd, in 1927 de 24 arbeiderswoningen van de gemeente aan de Hilhorstweg, in 1929

de 12 woningen van de v. Deventerstichting aan de Reuvensweg, en in 1934 de 8 middenstandswoningen aan de J. v. Embdenweg. Met de in 1928 gebouwde Chr. U.L.O. School aan het Zaayerplein en de in de dertiger jaren gebouwde woningen aan de Schelmseweg, werd dan ook dit noordoostelijk deel van Oosterbeeks bebouwingskern in een staat gebracht, waarin deze nu nog verkeert. Noordelijk van de Dennenkamp vonden veranderingen plaats toen in 1936 de weg vanaf het Zaayerplein doorgetrokken werd (Dennenkampweg) en ook de Corn. Schadeweg aangelegd werd. Hierdoor ontstond ten noorden van eerst genoemde weg spoedig een vrij dichte bebouwing.

Op Dreyen veranderde de situatie weinig. Slechts ten noorden van de Graaf v. Rechterenweg ontstond aan de Graaf Ottolaan en de Hertog Reinaldlaan bebouwing, sinds deze wegen in de dertiger jaren waren aangelegd. Aparte vermelding verdienen nog de plannen van Hellingmans Bouwmij. die op het terrein van Johannahoeve een geheel dorp wilde stichten. Want na de dood van burg. v. Embden in 1892 werden zijn goederen verkocht, en daarmede ook de ten noorden van de spoorbaan gelegen grond. Deze worden dan gekocht door dhr. Hellingman, die met deze en de aangrenzende gronden onder Arnhem, grootse plannen had. Een electr. centrale werd gebouwd en verschillende wegen aangelegd door de uitgestrekte bossen en heide. Hellingmans dood is echter oorzaak dat alle plannen verdwijnen en zo wordt in 1908 deze gehele omgeving aangekocht door de Hilversumse industrieel G. van Mesdag. Deze laat Johannahoeve voor zich bouwen, waarmede de oude naam Waldfrieden verdween. Er kwam een grote modelfokkerij, waar talloze proeven met vee genomen werden. Het bijna 900 ha grote bezit werd in 1909 gedeeltelijk omgeploegd, zodat in 1912 reeds 350 ha tot bouwland was aangemaakt, en eenzelfde oppervlak was ingepoot met jonge dennen. In hoofdzaak worden hier rogge en aardappelen verbouwd. In 1944 is het grote huis afgebrand, terwijl de omgeving van het huis thans behoort aan de missionarissen van Mill Hill. Het bedrijf als zodanig behoord tegenwoordig met het gehele noordelijke gebied van Wolfheze aan de wegenbouwer H. Zanen te Wassenaar, die echter sinds kort overleden is.

We keren thans weer terug naar de ontwikkeling van het dorp, en nu speciaal eerst even over de omgeving van de Utr.weg. Aan het westelijk einde, was aan de zuidzijde van de straatweg in 1903 een gemeentelijk ziekenhuis gebouwd. Dit nam blijkbaar niet voldoende op, want in 1909 werd het huis met omliggende grond verkocht aan de in het jaar daarvoor te Arnhem opgerichte „Vereniging tot het verzorgen, onderwijzen en opvoeden van zwakzinnige kinderen". Het ziekenhuis werd hierna geheel omgebouwd en vergroot, en op 1 Maart 1911 als J. P. Heye-Stichting in gebruik genomen.

Het landhuis de Bilderberg werd in 1926 door de N.V. Expl. Mij de Tafelberg aangekocht van de gemeente, en na verbouw geopend als hotel. Deze Expl. Mij, welke in 1931 van naam veranderde, daar de Tafelberg verkocht was, had na de Tafelberg in 1904 en Wolfheze in 1912, ook Dreyeroord in 1922 aangekocht en als hotel ingericht. Op deze plaats in het algemeen ook nog even iets over het hotelwezen. Oorspronkelijk waren er slechts de „Koude Herberg", de Witte Poort en de Vergulde Ploeg, later aangevuld met Schoonoord en de Doornenkamp. Na de Tafelberg, Wolfheze, de Bilderberg en Dreyeroord, volgden tenslotte ook nog Vreewijk, Hartenstein en de Duno.

Tegenover de Bilderberg, ten zuiden van de Utr.weg, werd in 1925 de Wolterbeekweg aangelegd. Als gevolg hiervan ontstond in die omgeving een kern van bebouwing tot de J. P. Heye-Stichting. Het herenhuis Hoog-Oor-

sprong werd in 1924 gebouwd. In aansluiting op de bebouwing van Dreyen, werden de terreinen tegenover Hartenstein in 1935 tot bouwterrein herschapen, waardoor de Hartensteinlaan en de Nassaulaan ontstonden. In de jaren hierop volgend werden deze wegen geheel bebouwd.

In het centrum van Oosterbeek, ten zuiden van de Utr.weg, veranderde slechts weinig; alleen plaatselijk ontstonden geringe wijzigingen. Bij het bespreken van de wegen kom ik op een en ander nog nader terug. Alvorens nu de laatste tien jaren te bezien, wil ik thans eerst aandacht schenken aan een geheel aparte zijde van de ontwikkeling van Oosterbeek,nl. aan de industrie.

Met de ontwikkeling van Oosterbeek, hield ook de *industrie* gelijke tred. Hoewel de aard der industrieën in de loop der jaren zeer veranderd is, doemden steeds meer nieuwere en andere industrieën op, die de plaats der vorige innamen. Hoewel Oosterbeek steeds vóór alles als een pensionplaats gezien is, moet toch grote betekenis gehecht worden aan de alhier gevestigde industrieën. We hebben hiervóór al gelegenheid gehad om met de oudste bedrijven kennis te maken, nl. de papierindustrie. Naast de papiermolens waren dan nog een paar korenmolens, en verder sinds de Franse tijd ook nog een siroopfabriek op de Oorsprong.

Als v. d. Aa in 1846 zijn Aardrijkskundig woordenboek uitgeeft, dan zegt hij over Oosterbeek, dat „de inwoners meest hun bestaan vinden in de landbouw, de hout- en heidehandel; terwijl hier tevens de tabaksteelt sterk toeneemt. Ook heeft men hier 1 water-, papier- en 2 waterkorenmolens, alsmede 1 fabriek van siroop en meel uit aardappelen.

De waterpapiermolen, die aan de Hesweg stond, verdween reeds zeer spoedig nl. in 1852. En het jaar daarop werd ook de siroopfabriek op de Oorsprong afgebroken. De door v. d. Aa gesignaleerde tabaksbouw vond ook in hoofdzaak op de Oorsprong plaats, waartoe de grote tabaksschuren langs en nabij de v. Borsseleweg werden gebouwd. De tabaksteelt was tenslotte niet lonend meer, zodat deze schuren in 1880 al verbouwd zijn om tot bewoning te dienen. Ook de korenmolens zijn verdwenen. Het eerst die op de Gielenbeek, toen Villa Nova in 1863 gebouwd werd (Benedendorpsweg 176). Het langst bleef de korenmolen op de Slijpbeek draaien, de bekende molen de Hes. Deze bleef in werking tot 1907, waarna ze gesloopt is. De korenmaalderijen vonden echter een voortzetting in een tweetal windmolens, die op de zgn. eerste en tweede Molenberg gebouwd werden. De eerste stond op het hoogste punt van de v. Toulon v. d. Koogweg, even ten westen daarvan. Op deze molens hebben de volgende molenaars nog het graan gemalen, nl. Jan Gerritsen (tot 1882), G. J. Hulstijn (tot 1895), terwijl daarna de molen aan J. N. van Lingen kwam. De oude windmolen is in 1927 gesloopt, omdat reeds sinds 1901 al een stoommaalderij in de molen gevestigd was. De tweede molen was die aan de Molenweg, en werd blijkens de sluitsteen boven de toog in 1858 gebouwd. De molen behoorde aan de landbouwer Aalbers, die hem in 1895 overdeed aan A. Gille. In 1900 kwam de molen aan de molenaar L. Mulder, om daarna in 1906 weer over te gaan aan J. Kreeftenberg. De windmolen is tenslotte steeds meer gaan aftakelen, zodat na ruim een jaar nog met één wiek gedraaid te hebben, de wieken met de kap in 1921 gesloopt zijn. Inmiddels was reeds sinds het begin dezer eeuw machinekracht in de molen aangewend, zodat het verlies van de windmolen, althans voor de eigenaar van geen betekenis was. Het bedrijf dat sinds 1941 aan de N.V. Reyling en Niemeyer behoorde, is in 1948 opgeheven; thans is in de molenromp een motor-rijwielherstelplaats gevestigd.

In 't algemeen kan gezegd worden, dat omstreeks 1880 vrijwel geen industrie in Oosterbeek meer over was. De enige industrie die toen wat mensen tot zich trok, was de suikerfabriek van burg. v. Embden. Zoals we reeds zagen, heeft deze zeer veel gedaan ter verbetering van de maatschappelijke welvaart der dorpelingen. Zijn suikerfabriek is te zien als een voortzetting van de siroopfabriek op de Oorsprong. Deze fabriek was een zeer behoorlijk bedrijf, dat tot de opheffing in 1914, als zodanig dienst deed. Thans vinden we hier de wolfabriek van v. Leeuwen. Zó groot was de invloed van burg. v. Embden, dat bij de aanleg van de spoorbaan Arnhem-Nijmegen in 1879, het stationsgebouw en -emplacement ten zijnen behoeve aan de Arnhemse zijde gebouwd werd.

Behalve deze fabriek, ontstond in 1899 nog een steenoven in de Rosandepolder, zodat ook op dit bedrijf verschillenden een dagtaak vonden. Verder werkten velen in de kleine bedrijfjes als ambachtsman, of wel men vond z'n werk in een der Arnhemse bedrijven.

Een nieuwe bron van welvaart vormde in 1909 de oprichting van de meubelfabriek L(abor) O(mnia) V(incit) aan de J. van Embdenweg. Ten behoeve van de arbeiders van deze fabriek werden ook nog een 12-tal woningen gebouwd, zowel aan deze weg als aan de Lebretweg.

Een zwarte bladzijde in de ontwikkeling van Oosterbeeks industrie was de bouw van de gasfabriek in het Benedendorp (1904). Zonder protest geschiedde dit niet, want mevr. Kneppelhout sloot verontwaardigd de Hemelse Berg, de vereniging voor vreemdelingenverkeer hield een protestvergadering, en tenslotte ging men in beroep bij de Kroon op de beslissing van het gemeentebestuur. Niets heeft echter mogen baten, de gasfabriek kwam er en schond daarmede voorgoed het Oosterbeekse landschap. Het volgende jaar was reeds aan één der concessie-voorwaarden voldaan, daar alle straten van een gasverlichting voorzien waren. Dit gasbedrijf is steeds een steen des aanstoots gebleven, ook nadat het in 1925 overgenomen werd door de Ned. Gas Mij. In 1927 werd een nieuwe, grotere gashouder gebouwd, en in 1929 werd van daar uit een persleiding naar Renkum gelegd. Begrijpelijk is, dat in 1945 als gevolg van de zware beschadigingen aan dit bedrijf nog overwogen is, de zaak over te plaatsen naar de Klingelbeek, doch de finantieele offers hebben dit niet toegelaten. Sinds 1950 is het gasbedrijf een gemeentebedrijf geworden, terwijl sinds vorig jaar hier geen gas meer geproduceerd wordt, omdat gas vanuit Duitsland geleverd wordt; het is dus een soort distributiebedrijf geworden.

Een ander particulier bedrijf was kort na 1900 ontstaan, nl. het waterleidingbedrijf. Veel is hierover gesproken, omdat geen overeenstemming over de concessievoorwarden bereikt kon worden. Tenslotte werd in 1906 aan R. A. J. van Delden te 's-Gravenhage concessie verleend tot de aanleg van een waterleiding. Deze heer bleek echter zijn verplichtingen niet na te kunnen komen, zodat in 1908 opnieuw concessies werden verleend, nu aan M. Sanders. Deze bouwde op zijn terrein ten zuiden van de Benedendorpsweg, ongeveer tegenover het Stenen Kruis aan de voet van het talud een pompstation en bij de Beukenlaan een watertoren (in 1944 verwoest). Reeds het volgende jaar werd de waterleiding in gebruik genomen, waarmede toen ook de dorpspompen (-putten) verdwenen. Eén dezer stond bij het gemeentehuis aan de Utr.weg en een ander voor de Weverstraat. Uiteraard is in de loop der jaren door uitbreiding het buizennet sterk uitgebreid, doch sinds 1909 heeft Oosterbeek zijn eigen drinkwatervoorziening.

Als gevolg van al de hiervoor genoemde verbeteringen, beweegt dan ook de industrie in Oosterbeek zich in stijgende lijn. Behalve de kleinere bedrijfjes,

telde men in Oosterbeek in 1915 zes bedrijven, waarin meer dan 5 arbeiders werkten, met een totaal van 87 arbeiders. Waren deze cijfers in 1920 al gestegen tot 10 bedrijven met 207 arbeiders, in 1930 telde men reeds 19 bedrijven met 401 arbeiders. Met name noem ik van deze bedrijven de wasserij van Hofwegen met 65 arb., de L.O.V. met 91 arb., de Elastiekfabriek met 34 arb., de Gasfabriek met 47 arb. en de Wennex-bleekpoederfabriek met 80 arbeiders.

Uit het voorgaande blijkt wel, dat Oosterbeek, zij het geen grote bedrijven, toch heel wat bedrijfjes telde, die met elkaar het industrieël potentieël van Oosterbeek bepaalde. Het steeds groeiende aantal arbeiders woonde in woningen, die in het algemeen nogal wat te wensen overlieten. Hierin is eigenlijk pas verbetering gekomen, toen in het begin dezer eeuw de Utr.weg van „villalaan" wijzigde tot winkelstraat. Langzamerhand ontstond toen een opschuiving van middenstanders en burgers uit hun vaak verouderde woningen naar betere typen, waardoor de arbeiders de vrijkomende woningen bezetten. Toch kan nog niet direct van bepaalde arbeiderswijken gesproken worden, omdat deze te zeer verspreid over het dorp woonden. Dit ontstond pas, toen de arbeiderswoningen meer in massa gebouwd werden. Ik denk hier vooral aan het baanbrekende werk van de in 1910 opgerichte A. C. van Deventer-stichting. Deze stichting heeft in de loop der jaren vele woningen laten bouwen. Zo in 1910 de 8 woningen aan de Jhr. Ned. v. Rosenthalweg (no. 62-76) en de woningen aan de Vogelweg (no. 25-35 ,in 1944 verwoest en in 1946 weer herbouwd), in 1913 de 22 woningen aan de v. Deventerweg en in 1917 de 18 woningen aan de Reuvensweg. En nadat ook in 1909 aan de J. v. Embdenweg en de Lebretweg de woningen van de L.O.V. gebouwd waren, werd het zgn. Bovendorp steeds meer een arbeiderswijk. Hiervoor werd dan ook in 1917 een Volkshuis aan de Lebretweg gebouwd, opdat dit zou kunnen medewerken ter leniging van de culturele en sociale noden van de arbeiders. Meerderen vestigden zich in deze omgeving, vooral nadat in 1919 nog 44 arbeiderwoningen gereed kwamen aan de v. Deventerweg en de Noorderweg, eigendom van de vereniging „Volkshuisvesting" (later Centraal Woningbeheer). Als uitzondering in dit arbeiderdeel kan nog het Zaayerplein genoemd worden, hetwelk in hoofdzaak in 1920 ontstond, toen aldaar een 32-tal middenstandswoningen werden gebouwd. Zo zijn we dan weer teruggekomen op ons punt van uitgang in het overzicht van de ontwikkeling van Oosterbeek.

Thans rest ons dan nog iets over de laatste tien jaren mede te delen. Oosterbeek was een welvarend dorp, toen in 1940 de tweede wereldoorlog uitbrak. Zoals elke plaats in Nederland, had ook Oosterbeek in mindere of meerdere mate te lijden van de gevolgen dier oorlog. Ik denk hierbij aan de bezetting en beschadiging van de grote herenhuizen, die door de Duitse troepen bewoond werden, alsmede aan de geweldige houtkap, ten behoeve van velerlei doeleinden. In 1942 werden alhier nog 2726 woningen geteld, zijnde ruim de helft van het totaal aantal woningen van de gehele gem. Renkum.

Van geweldige invloed zijn de befaamde Septemberdagen 1944 geweest. Want met die dagen is op abrupte wijze een einde gekomen aan toestanden en situaties, die in een tijdsbestek van vele jaren gegroeid waren. Zo is in hoofdzaak de omgeving van 't Benedendorp geweldig geruïneerd en verwoest, zodat dit dorpsdeel, ook al zal het geheel herbouwd zijn, toch voorgoed verdwenen zal zijn. Een indruk van de verwoestingen, die als gevolg van de oorlogshandelingen zijn aangericht, geven de cijfers van de in Oosterbeek verwoeste woningen, nl. 46 arbeiderswoningen, 226 middenstandswoningen (waarvan ongeveer de helft aan winkelhuizen) en 39 grote villa's. Dit bete-

kend dat één achtste der woningen verwoest werd, hetgeen zeer veel te noemen is. Naast deze verwoeste woningen was vrijwel geen enkele woning onbeschadigd gebleven en velen daarvan waren zelfs zwaar beschadigd.

De bevolking, die gedurende de eerste dagen na de luchtlanding in hun kelders vertoefden, moesten reeds spoedig op last der Duitsers evacueren. En toen zij terugkwamen, vonden zij een uitgeplunderd, verwoest dorp, waarin overal puin, ellende, begraven militairen, enz. aanwezig waren. Direct werden zowel door particulieren als door de overheid maatregelen genomen tot herstel. Toen de eerste woningen die na de oorlog gereed kwamen, in gebruik genomen konden worden, was het reeds 1947. In dit laatste jaar waren er van de 2383 woningen nog 74 onbewoonbaar tengevolge van de oorlogshandelingen. Maar, zowel particulier als de gemeente, bouwden vele woningen, zodat veel van hetgeen verloren ging, thans beter en fraaier herbouwd is. Door de gemeente werden eerst in 1947 een 20-tal woningen gebouwd aan de Dennenkampweg en de Corn. Schadeweg (waardoor deze aan de westzijde ook bebouwd werd) en in 1949 nog 46 woningen op Dreyen, waartoe de Ommershoflaan ontstond en bebouwd werd, alsmede de bebouwing aan de verbeterde Oranjeweg en Hartenweg. Tenslotte werden in laatstgenoemd jaar ook 18 woningen gebouwd op het terrein van de verwoeste woning Heuveloord aan de Emmastraat, terwijl daarbij ook de Beatrixweg aangelegd werd.

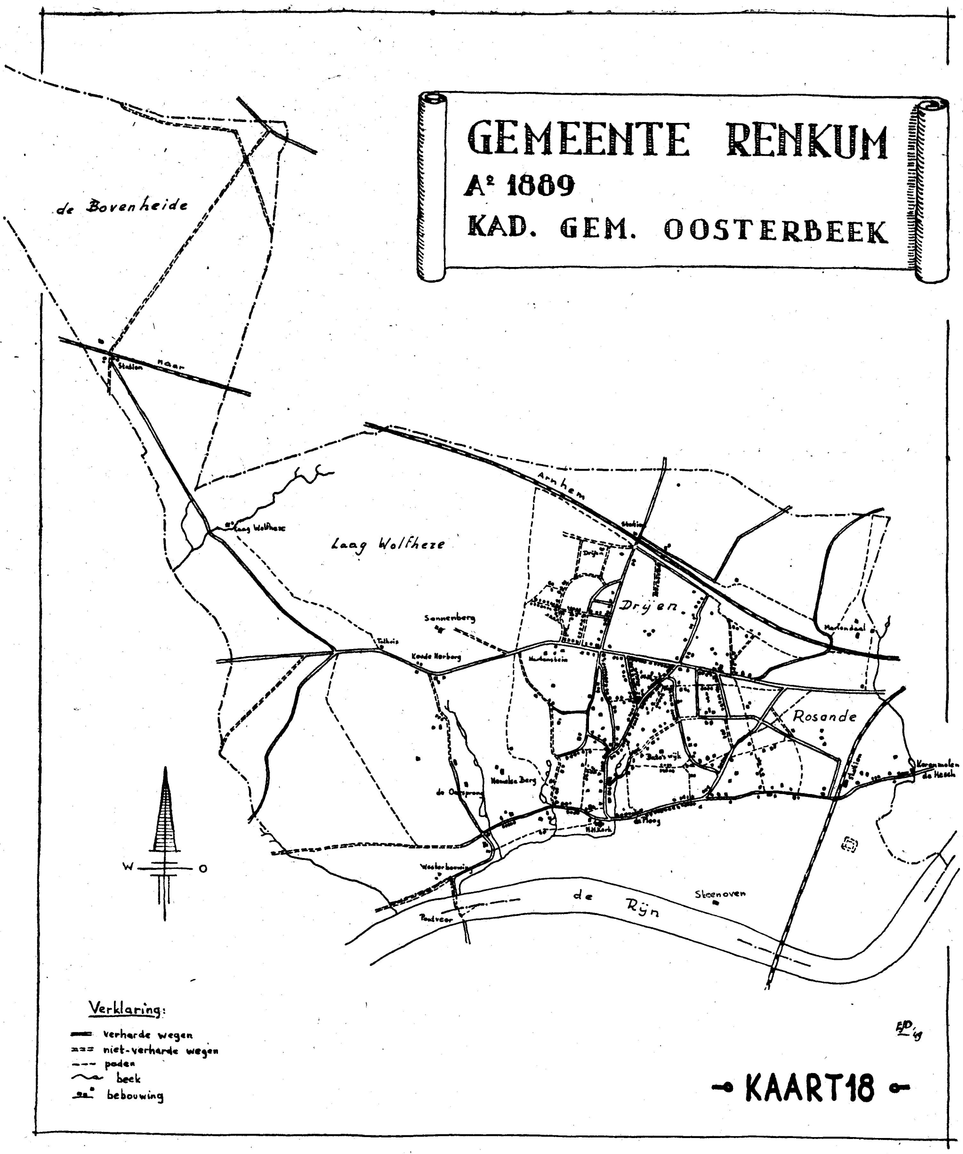
Een nieuwe wijk van particuliere bouw ontstond na de verkaveling van het zgn. Corneliapark in 1950. Hierdoor ontstond de bebouwing aan de J. J. Talsmalaan en de A. v. Oudenallenstraat. En thans verrijst aan de zuidzijde van de Dennenkampweg weer een complex van 54 woningen. Zo is Oosterbeek dan weer geworden wat het thans is, een welvarend dorp, waarin weliswaar nóg de littekenen van de oorlog te zien zijn, doch dat niettegenstaande alle ondervonden ellende van de oorlog, toch een dorp is, waarin de levenslust niet is uitgeblust.

11. Wegen en verkeer

Met de ontwikkeling van Oosterbeek hield uiteraard de ontwikkeling en uitbreiding van het wegennet, gelijke tred. Bezien we kaart 17, die ons de toestand in 1818 weergeeft, dan ontdekken we daarbij, dat behalve de Utr.weg, aan de noordzijde daarvan geen andere wegen bestonden dan de (zand)wegen naar Papendal en de Lichtenbeek. De laatste is, althans voor zover betreft het eerste gedeelte, tevens de Schelmseweg. Dit deel moet echter niet verward worden met de huidige Schelmse weg, die pas omsreeks 1845 als gevolg van de aanleg der spoorbaan Utrecht-Arnhem ontstond. Het vroegere beloop begon ongeveer tegenover de Molenweg en ging dan ter hoogte van de Veritasweg in noordoostelijke richting. De weg naar Papendal verdween vorige eeuw, door de park-achtige aanleg van het landgoed Dreyen.

Over de Utr.weg is reeds vroeger een en ander medegedeeld, zodat ik daarnaar moge verwijzen.[1]) Ten zuiden van de Utr.weg vinden we in 1818 behalve de Benedendorpsweg, de Drielseweg (thans v. Borsseleweg[2])), de Hoofdlaan, de Holleweg (Kneppelhoutweg), de Paasberg, de Beneden-Weverstraat, de Beneden-Fangmanweg en de Dorpsweg (thans Jhr. Ned. van

[1]) Zie hfdst. II, 5
[2]) En niet v. Borsselenweg, zoals abusievelijk is aangeduid.

Rosenthalweg). Verder waren er nog enkele paden, doch deze hadden toen als „weg" nog vrijwel geen betekenis.

Zowel de Dorps- als de Benedendorpsweg (tussen de eerste en de Veerweg) zijn, evenals de Beneden-Weverstraat, omstreeks 1850 verhard en begrint geworden. De Pietersbergse weg is omstreeks 1855 aangelegd en in 1903 met klinkers bestraat. Door de aanleg van Overzicht in 1858, werd de Paasberg in de Jagerscamp doorgetrokken en verviel de verbinding naar de Pietersbergse weg.

Bij de samenstelling van de openbare wegen-legger in de gemeente Ren-

kum in 1889 [1]), werden buiten de hiervoor genoemde wegen, nog de volgende als openbaar en verhard aangegeven: de Oude Oosterbeekseweg (het gedeelte vanaf de v. Borsseleweg over de Schaapsstreek en de Kriegersberg tot de grens van Doorwerth). De verharding van deze weg bestond slechts uit kolengruis en pas in 1917 is over de gehele lengte en grintverharding aangebracht. Verder de Dreyenseweg, welke bereikbaar was via de houten brug op jukken en stenen landhoofden over de spoorbaan; de Benedendorpsweg ten oosten van de Jhr. Ned. v. Rosenthalweg en de Klingelbeekseweg (toen ook nog grintweg genoemd en in 1906 geheel bestraat); de Sandersweg; de v. Eeghenweg (in 1902 verbreed en omgelegd), de gehele Weverstraat, de Dreyense weg (thans Stationsweg), de Jagerscamp, de Annastraat, de v. Toulon v. d. Koogweg, de Schelmseweg tot aan de houten brug over de spoorbaan en de Spoorstraat (thans Prins Bernhardweg).

Niet verhard waren o.m. de volgende wegen: de Schelmseweg over de spoorbaan, de Holleweg (Kneppelhoutweg, die omstreeks 1900 is verhard geworden), de Parallelweg, de v. Limburg Stirumweg (in 1899 verhard toen de nieuwe begraafplaats werd aangelegd) en de Emmastraat (in 1903 verhard). Naast deze wegen bestonden de voor Oosterbeek zo typische vele voetpaden. Hiervan noem ik het Kerkpad, de Hazenakker, Rozensteeg, Postpad, Lucassenpad, Bildersweg (was wel verhard), Zweyerspad, Engelenpad, Ploegsepad, van Spaenweg, Marienbergweg en het pad vanaf de Weverstraat tot aan de Utr.weg bij de Jhr. Ned v. Rosenthalweg. Dit laatste pad bestaat nog ten dele in de Vredenberg-Jacobaweg naar de Molenweg, terwijl de rest sinds plm. 1910 vervallen is. Met deze paden is echter bij lange het aantal voetpaden in Oosterbeek niet genoemd, omdat nog vele paden particulier bezit waren. Ik denk hier aan het v. Deldenpad, Jagerspad, Smidspad, de Nieuwlandweg, het Stenen Kruis, de Rosandeweg, enz.

Enkele van de hierboven genoemde wegen en paden hebben namen met een historische achtergrond, welke hier volledigheidshalve even vermeld worden. Het v. Deldenpad b.v. heette in de volksmond het paadje van Mouw, of ook wel de Strumpsteeg. De eerste naam was ontleend aan Mourits van Wolfersprenger, kastelein in de herberg op de hoek v. Deldenpad en Bildersweg. De tweede naam was ontleend aan Evertje Strump, een gebrekkige vrouw, die naast genoemde herberg woonde. De naam v. Deldenpad is ontstaan door de fam. van Delden, welke het huis bewoonden aan de Bildersweg, omstreeks 1850 gebouwd en later nog bewoond door de fam. Voute.

De Fangmanweg heet naar een der eigenaars van Bato'swijk. De Vredenberg werd vroeger de Aksenbult genoemd, en de v. Toulon v. d. Koogweg de Molenberg of ook de Molenbergerweg. Aan deze weg stond immers op het hoogste punt een wind-korenmolen, die echter al weer lang verdwenen is. Ter onderscheiding hiervan werd de andere molenberg, naar de aldaar staande wind-korenmolen (nu nog gedeeltelijk bestaande) de 2e Molenberg genoemd (thans Molenweg). Het Engelenpad zou juister genoemd kunnen worden het v. Engelens pad, omdat het genoemd is naar boer v. Engelen, die vroeger onder aan het pad in een oud boerderijtje woonde. Het Zweyerspad werd vroeger ook de Rotteval genoemd naar kastelein Rothuizen, herbergier van het nog bestaande café Weverstraat 110. Dit pad vormde de enige verbinding tussen de Weverstraat en de Fangmanweg.

Rond 1900 werd het wegennet van Oosterbeek nog meer uitgebreid,

[1]) Zie kaart 18

dank zij de snelle groei van het dorp Dreyen, dat in een tiental jaren als het ware uit de grond gestampt was, had vele wegen die echter nog particulier bezit waren. Gezien de slechte situatie, wilde de gemeente ze aanvankelijk niet overnemen (1902), doch besloot dit na veel aandrang der aanwonenden toch te doen, waarna ze ook verhard werden. Dit waren dan de Nieuwe Stationsweg (Steynweg), de Laan van Cronjé (later Cronjéweg, deze is toen ook rechtdoor getrokken; het vroegere beloop is op kaart 18 nog te zien), de Paul Krugerstraat, de Mariaweg, de Joubertweg, de Bothaweg en de la Reyweg. Het behoeft geen betoog, dat deze namen ontstonden in een tijd, dat Oosterbeek ook warm liep voor de strijd der verwante Boeren in Zuid-Afrika.

In 1897 waren in gemeente-eigendom overgegaan en reeds verhard, de Eng (v. Deldenpad) en het Smidspad (later Corn. Koningstraat). Toen in 1931 de arbeiderswoningen aan de zuidzijde van deze weg gebouwd werden, werd de daar ontstane straat de Johannaweg genoemd. Hierdoor werden zowel het raadslid bakker Koning en diens vrouw beiden in een wegennaam vernoemd. In 1907 toen de meeste wegen hun huidige namen verkregen hebben, werden weer enkele wegen verhard en door de gemeente overgenomen, nl. de Prins Hendrikstraat en de Jacobaweg. In de jaren 1910 en 1911 zijn vele wegen die nog niet verhard waren, van een verharding voorzien. Ik denk hier aan de Stationsweg, de Keerweer, Reuvensweg, Stortweg, J. v. Embdenweg, Stroodorpsweg, Noorderweg, Beukenlaan, Rosandeweg en de Vogelweg.

Laatstgenoemde wegen waren hoofdzakelijk een gevolg van het voor dit deel van Oosterbeek in 1911 ontworpen uitbreidingsplan door de tuinarch. S. Voorhoeve, die vooral naam had gemaakt door zijn aanleg van het park Bato'swijk in 1909. Ook de Eng was in zijn plan begrepen. Met de verbetering van de Stationsweg is ook de houten brug over de spoorbaan verdwenen en vervangen door een ijzeren (1913). Deze brug werd in 1944 vernield, en in 1948 vervangen door de huidige betonbrug. Hetzelfde geldt van de brug over de spoorbaan bij de Schelmseweg, die echter al voor 1913 door een ijzeren brug vervangen was.

Tot nu toe is niet gesproken over de Utr.weg, welke in de loop der jaren ook danig van aanzien veranderd is. Dit was vooral het geval nadat de trambaan aangelegd was voor de stoomtram.

In het voorjaar 1884 werd het gedeelte vanaf hotel Schoonoord naar Arnhem aangelegd, en een jaar later het deel van Schoonoord naar Wageningen. Op 2 April 1885 reed dan ook de eerste stoomtram van Wageningen naar Arnhem. In 1910 werd door de O.S.M. met de Gem. Electr. Tram Arnhem een overeenkomst bereikt over het gezamenlijk traject van hotel Schoonoord naar Arnhem; toch werd in 1912 de locaaldienst op dit traject door de O.S.M. opgeheven. Ten behoeve van de Stadstram was inmiddels tot Schoonoord dubbel spoor gelegd, en werd gelijktijdig ook de Utr.weg verbeterd. In 1922 werd deze weg „versierd" door de aanplant van stalen masten voor de bovenleiding van de trambaan, daar de tram in dat jaar geëlectrificeerd werd.

Nu ik toch over het verkeer spreek, wil ik hier nog wijzen op een vroegere vorm van verbinding tussen Oosterbeek en Arnhem. Want behalve de postkoets, exploiteerde de hotelhouder van Schoonoord reeds vanaf plm. 1870 een omnibus-dienst naar Arnhem. Hij reed vandaar via de Paasberg en de Weverstraat naar de halte „de Vergulde Ploeg" aan de Benedendorpsweg en vandaar via de Jhr. Ned. v. Rosenthalweg en de Utr.weg naar Arnhem. De omnibus werd opgeheven, toen in 1885 de stoomtram ging rijden. Behalve de omnibus bestond ook nog de gelegenheid om per boot naar Arnhem te gaan,

omdat de zgn. Huis ter Aa-boot al sinds plm. 1875 regelmatig vise-versa voer.

En tenslotte het noordelijk dorpsdeel kon sinds 1878 per trein naar Arnhem, omdat in dat jaar het station aan de Dreyenseweg gebouwd werd. Voordien was er slechts een halteplaats.

In de twintiger jaren kwam er nog meer verbetering in de verkeers-communicatie, door de aanleg van de zgn. Tol-lijn, die van Arnhem, via het Benedendorp en de toen juist aangelegde v. d. Molen-allee, naar Kievitsdel ging. Vanaf 5 Oct. 1924 reden daarop de trams van de N.B.M. beurtelings door Oosterbeek-Hoog en -Laag. Deze tol-lijn werd na de opheffing van de trambaan Wageningen-Arnhem, op 31 Maart 1937 aan de Gemeentetram Arnhem overgedaan.

Langs de Utr.weg veranderde het beeld zich in de loop der jaren nogal. Nadat deze weg in 1927 grotendeels al verbreed was, werd hij na eindeloze besprekingen in 1931 in het bebouwde deel verbreed en geheel geasfalteerd; daarbij werd de dubbele trambaan naar het midden verlegd. In het gedeelte ten westen van Schoonoord, werd na de opheffing van de tram in 1937, de trambaan geheel uitgebroken. Het gedeelte ten oosten van Schoonoord behield de trambaan voor de stadstram, totdat deze in 1946-'47 eveneens uitgebroken werd.

In het dorp zelf vonden ook verschillende wijzigingen plaats. Ik denk hierbij aan het uitbreidingsplan 1926, als gevolg waarvan de Bilderberglaan, de Valkenburglaan en de v. Lennepweg ontstonden. Verder aan de aanleg van de veelbesproken Dam door het Zweyersdal in 1929. Aanvankelijk werd gedacht hier een brug over het dal te bouwen, doch de kosten hiervan kwamen te hoog. Door de aanleg van deze dam verviel tevens de betekenis van het Zweyerspad. Ook de Boven-Weverstraat werd in datzelfde jaar verbeterd door het afstaan der voortuintjes en de aanleg der trottoirs. Verder in 1927 nog de aanleg van de wegen op Rosande, t.w. de Acacialaan, Hoogeweg, van Spaenweg, Rosandeweg, Schellaerdweg, Mariënbergweg en de Borgerweg. Vooral langs de eersgenoemden is een vrij dichte bebouwing ontstaan. In 1931 werden de Graaf v. Rechterenweg en de Stationsweg geasfalteerd, die daardoor met de Utr.weg tot de eerst geasfalteerde wegen in Oosterbeek behoorden. In laatstgenoemd jaar ontstond ook de Johannaweg, doordat een 6-tal oude woningen aldaar gesloopt werden en vervangen door een 33-tal nieuwe woningen, deels om een pleintje (de Johannaweg), deels langs de Corn. Koningstraat.

Een van de laatste wijzigingen vóór de oorlog, was het doortrekken van de v. Toulon v. d. Koogweg bij Dalzicht in 1939 en de bouw van de winkelhuizen aldaar. Ook voor de wegen en het verkeer zijn de oorlogshandelingen in 1944 van ingrijpende betekenis geweest. Want na de bevrijding in 1945 kwam de stadstram niet meer terug, en werd deze dienst vervangen door bussen. Als gevolg hiervan werden dan ook in 1946-'47 de tramrails uit de Utr.weg gebroken, en ook de baan van de Tol-lijn door het Benedendorp. Lijn 1, die aanvankelijk tot Schoonoord liep, werd in 1951 vervangen door een trolley-bus, die in verband met de technische oplossing van het keerpunt — dat de lus moest vormen — doorgetrokken werd naar het Station-Hoog. De stalen masten van de bovenleiding der tram werden nu vervangen door de bekende betonpalen voor het stroomnet van de trolley-bussen.

Veel deining is de aanleg van de nieuwe baan vooraf gegaan, omdat men het niet eens kon worden over de „lus". Na aanvankelijk het plan gehad te hebben de lus om het Airborne-monument te leggen, werd tenslotte de huidige

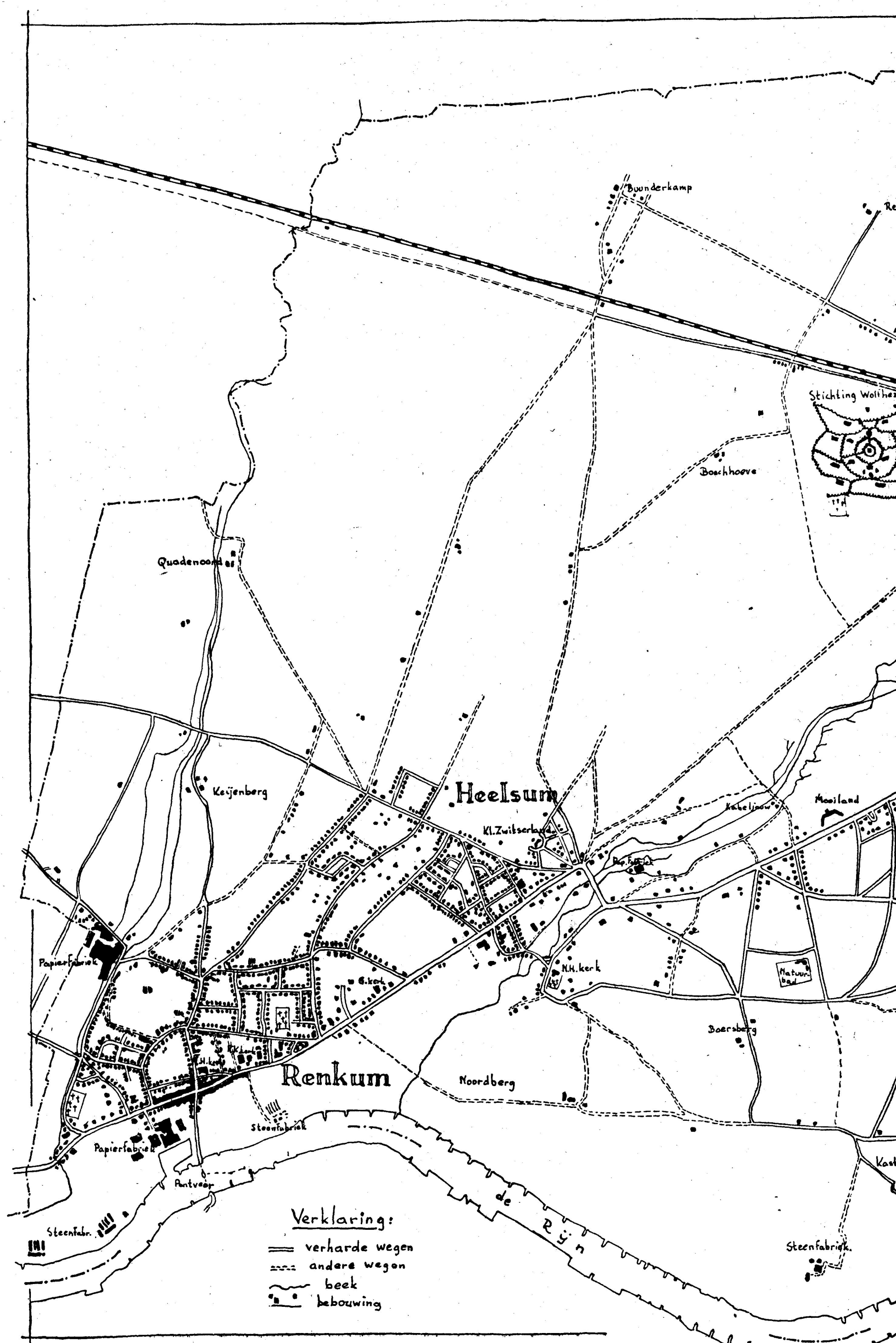
baan gekozen, t.b. waarvan het noordelijk deel van de Stationsweg verbreed werd, en het pleintje voor de „lus" werd aangelegd.

Ook voor de wegen zijn overigens de gevolgen van de oorlog niet onopgemerkt voorbij gegaan. Vooral betreft dit die wegen, waarvan vrijwel de gehele bebouwing weggevaagd werd. Want bij de plannen, die na de oorlog ten aanzien van de bebouwing ontstonden, werd het voortbestaan van verschillende wegen bedreigd. De Acacialaan b.v. werd in 1946 geheel ontluisterd, door het omzagen van de langs de weg groeiende bomen en het beloop wordt thans gedeeltelijk omgelegd.

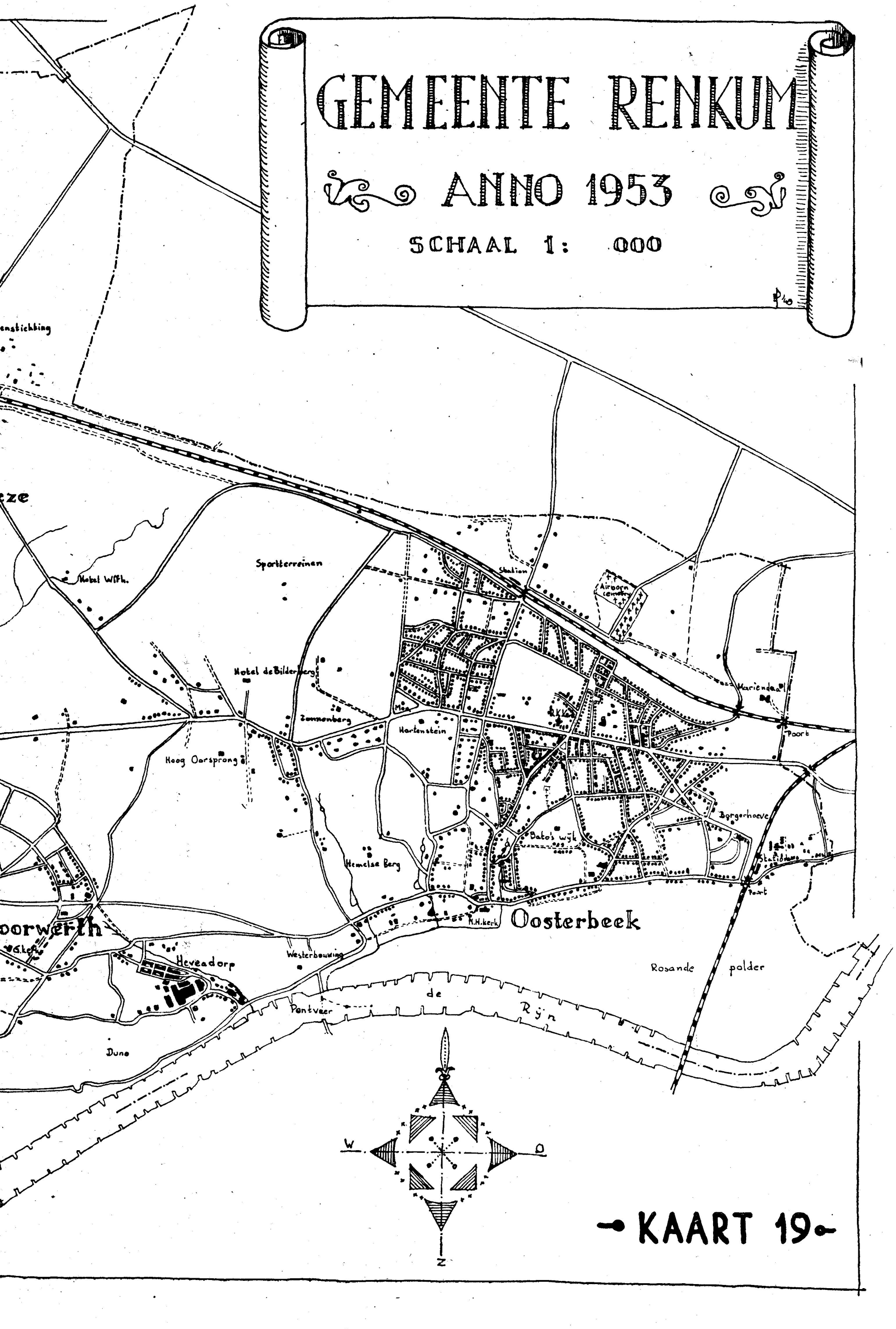
Verbetering onderging het Jagerspad, dat verbreed werd, alsmede de Jhr. Ned. v. Rosenthalweg, die van trottoirs en een nieuwe klinkerbestrating voorzien werd. Dit laatste kreeg trouwens ook een groot deel van de Benedendorpsweg. Ook enkele nieuwe wegen ontstonden. Want ten behoeve van de woningwetbouw op Dreyen, werden in 1949 de Ommershoflaan aangelegd, de Hartenweg verbeterd en verhard en het voorgedeelte van de Oranjeweg doorgetrokken tot aan de Ommershoflaan. In datzelfde jaar ontstond om dezelfde reden de Beatrixweg als zijweg van de Emmastraat. De ontsluiting van het Corneliapark als bouwterrein, deed in 1951-'52 de J. J. Talsmalaan en de A. van Oudenallenstraat ontstaan. Dit jaar werden de Watertorenweg (die inmiddels herdoopt is in Ireneweg) en de Prins Hendrikstraat doorgetrokken.

Hiermede ben ik dan gekomen aan het einde van dit overzicht, hetgeen enigszins summier moest zijn, wilde het, vooral voor een buitenstaander, niet vervelend worden. Met het einde van dit hoofdstuk is dan tevens ook een einde gekomen aan het overzicht van de ontwikkeling der Veluwezoom, en wel bepaaldelijk van de gem. Renkum.

Indien ik door deze studie een bijdrage heb mogen leveren voor de kennis van dit stukje Nederland en daarmede ook de interesse en liefde van de lezers gewekt heb om daar nog meer van te weten en vooral te zien, dan zal het doel van dit werk zeker bereikt zijn.

Bunderkamp
Stichting Wolfheze
Boschhoeve
Quadenoord
Keijenberg
Heelsum
Kl. Zwitserland
Kabeljauw
Mooiland
Papierfabriek
N.H. kerk
G. kerk
R.K. kerk
Renkum
Natuurbad
Boersberg
Noordberg
Steenfabriek
Pontveer
Steenfabr.
de Rijn
Verklaring:
verharde wegen
andere wegen
beek
bebouwing

GEMEENTE RENKUM
ANNO 1953
SCHAAL 1: 000
Oosterbeek
Heveadorp
Sportterreinen
Hotel Wilh.
Hotel de Bilderberg
Zonnenberg
Hoog Oorsprong
Hartenstein
Station
Mariendaal
Poort
Borgerhoeve
Bato's wijk
Hemelse Berg
N.H. kerk
Westerbouwing
Pontveer
de Rijn
Rosande polder
Duno
W
O
Z
KAART 19

KAARTENLIJST

ZAAKREGISTER

De letters achter de naam geven de plaats of het dorp aan; zo is D-Doorwerth, H-Heelsum, O-Oosterbeek R-Renkum en W-Wolfheze.

INHOUD